

Ա. Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ
ԵՎ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. А. ХАРАТЯН

ЗАПАДНО-АРМЯНСКАЯ
ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ И ЦЕНзуРА
ОСМАНСКОЙ ТУРЦИИ (1857—1908)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1989

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(56)
Կ-31

Ա. Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՎ
ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ
(1857—1908)

2899

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1989

Տպագրվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների քեկնածու
Է. Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ:

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատմական գիտություն-
ների ղեկավար Հ. Մ. ՊՈՂՈՍՅԱՆԸ և պատմական գիտությունների քեկնածու
Լ. Մ. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԸ

Խառատյան Ա. Ա.

Խ 310 Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը
Օսմանյան Թուրքիայում (1857—1908) / [Պատ. խմբ. Է. Ա.
Կոստանդյան]; ՀԽՍՀ ԳԱ. Պատմ. ին-տ.—Յր.: ՀԽՍՀ ԳԱ
հրատ., 1989.— 380 էջ.

Աշխատության մեջ հետազոտված են արևմտահայ պարբերական մա-
մուլի հասարակական-քաղաքական բովանդակությունը, նրա դերն ու ա-
ռանձնահատկությունները հայ մտավոր մշակույթի պատմության մեջ:
Մամուլի ուժիմը ներկայացված է հայ, ինչպես և Օսմանյան կայսրության
մյուս ժողովուրդների (թուրքերի, հույների), Կ. Պոլսում եվրոպական լե-
զուներով հրատարակված պարբերականների օրինակով: Հանգամանորեն
լուսաբանվել են արևմտահայ մամուլի իրավական դրության հետ կապվող
հարցեր: Պորբլմը քննարկվել է պարբերական հրատարակությունների
հասարակական զարգացման ընթացքի և Օսմանյան Թուրքիայի քաղա-
քական պատմության հիման վրա:

Գիրքը նախատեսված է դիտական լայն հասարակայնության համար:

ԳՄԳ 76.12 (22)

0502020000

703 (02)—89 20—89

ISBN 5—8080—0025—4

Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1989

Ա. Ռ. Ա. Ջ Ա. Բ Ա. Ն

Մամուլի օսմանյան գրաքննությունը սկիզբ է առել անցյալ դարի
50—60-ական թթ. և իր ամբողջ պատմության ընթացքում, մինչև կայս-
րության վախճանը, հանդես եկել սուլթանական ուժիմի համակողմանի
պաշտպանությամբ: Թուրքական բռնակալության նկարագրին միանգա-
մայն համապատասխան՝ օսմանյան գրաքննությունը իր ձևավորման
ժամանակից ի վեր բռնացել է մամուլի և հրապարակախոսության վրա,
ըստ հնարավորին կաշկանդել հպատակ ժողովուրդների ազատ խոսքն
ու միտքը:

Կողմնակի վերահսկողության ենթարկվելով գրատպության վերա-
բերյալ օրենքի (1857 թ.) շրջանակներում, Թուրքիայում թերթերն ու
ամսագրերը իրավական կանոնարկման առանձին բնագավառ դարձան
այն ժամանակից, երբ հրապարակվեց մամուլի մասին օրենքը
(1864 թ.): Մամուլի գրաքննությունը իր ձևավորման շրջանից մինչև
1880-ական թթ. ունեցավ հետապարական բնույթ և զբաղեցրեց հետո
միայն ստացավ յնախնական գրաքննության ձև: Դա պայմանավորված
էր հպատակ ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության վերելքով
և Թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքական իրավիճակով: Ըմբոս-
տացած ժողովուրդների մեջ ազատագրական գաղափարների զարգա-
ցումն ու լայն տարածումը, որոնք զբսևորվում էին իբրև «Ֆեոդալիզ-
մի տարրեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակության ջղա-
ձգումներ»¹, օսմանյան կառավարողներին ստիպեցին ավելի սահմանա-
փակել մամուլի և գրատպության ազատությունը: Սուլթանական բռնա-
պետությանը ընդդիմացող օպոզիցիան և ազգային-ազատագրական
տրամադրությունները մի հայտնի չափով նախապատրաստվում և
խթանվում էին պարբերական հրատարակություններում, ուստի գրա-
քննությունը իր սուր ծայրով ուղղվեց զբաղեցրեց դեմ: Գրաքննությունը ու-
րակական փոփոխություններ ապրեց 1860—1870-ական թթ., երբ էլ
ավելի սրվեցին հակասությունները մի կողմից հպատակ ժողովուրդ-

ների և բռնակալութեան, մյուս կողմից՝ վերջինիս և կայսրութեան ամբողջականութեանը սպառնացող տերութիւնների միջև:

1864 թ. դեկտեմբերի 31-ին հրապարակված մամուլի օսմանյան օրենքը, որը բավականաչափ լիբերալ կողմեր ունէր, արդեն 1867 թ. փետրվարին փոխարինվեց անհամեմատ անհանդուրժող և խիստ՝ «Ալիի որոշմամբ»: Որոշումը փաստորեն սառեցնում էր ընդունված օրենքը, ուղղվում Թուրքիայում մամուլի ամեն մի ազատութեան դեմ և իրավական նորմերը փոխարինում ոստիկանական կամայականութիւններով: Այդ որոշմամբ մամուլի իրավունքները ավարտվում էին այնտեղ, որտեղից սկսվում էին վարչական-ոստիկանական բռնութիւնները: Թերթերի ու ամսագրերի տնօրեն-խմբագիրների, լրագրողների ամեն մի բայ, որ շեղվում էր պաշտոնական ուղեգծից, պատժվում էր խափանումներով, մեղանշած անձանց ձերբակալութիւններով ու քստորով:

Գրաքննութիւնը Թուրքիայում անմիջականորեն արտացոլել է երկրում քաղաքական կուրսի փոփոխութիւնները: Այս իմաստով գրաքննական բռնութիւնները միանշանակ չպետք է հասկանալ. այսպես, 1870-ականին գրաքննութեան որոշ մեղմացումները, մամուլի հալածանքների սահմանափակումները, որոնք փոխնիփոխ հաջորդում էին բռնութիւններին, այս կամ այն չափով անդադարձնում էին երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական իրավիճակը: «Նոր օսմանների» հասարակական ակտիվացումը և սահմանադրական շարժման հաջողութիւնները այս ժամանակաշրջանում, 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը և սուլթանական ռեժիմի վրա գործադրված ճնշումը դրսից՝ իրենց կնիքն էին դնում գրաքննական քաղաքականութեան վրա և կանխորոշում նրա ընթացքը: Այնուհետև, գրաքննութիւնը միատեսակ վերաբերմունք չի ունեցել կայսրութեան տարածքում հրատարակվող բոլոր թերթերի ու ամսագրերի նկատմամբ: Թուրքական մամուլի հետ միասին կրելով գրաքննութեան ծանր լուծը, ոչ մահմեդական ժողովուրդներին, այդ թվում և արևմտահայերի մամուլը ենթարկվել է հավելյալ հալածանքների, երբ փորձել է ընդգիմանալ ազգային ու կրոնական ճնշումներին: Մինչև 1860-ականի կեսը օսմանիզմի դոկտրինաներով ղեկավարվող գրաքննութիւնը արդեն խիստ վերահսկողութեան էր ենթարկում արևմտահայ պարբերականները՝ ազգային սահմանադրութեան շուրջ մղվող պայքարի, մամուլում ազգային ինքնագիտակցութեան վերելքի ու ազգային ինքնորոշման տրամադրութիւնների անհանգրստացնող դրսևորումների կապակցութեամբ: Թուրքական մասնավոր մամուլի կրած հալածանքներից առաջ, հայերեն պարբերականների վրա

արդեն փլվում էր ոստիկանական վայրագութիւնների ալիքը: 1870-ականին գրաքննութիւնը մտնում է իր անբաժան իրավունքների մեջ՝ ամենուրեք ձգտելով կանխել գաղափարական անցանկալի ուղղութիւնները: Խափանումներն ու սպառնալի նախազգուշացումները դարձան տպագրական տեսչութեան առօրեական մեթոդները, հալածանքը՝ նրա հիմնական զենքը մամուլի ազատութեան դեմ: Մամուլից արտաքսվեցին «նոր օսմանների» ու սահմանադրական շարժմանը համակիր գաղափարները, հետապնդվեցին ազգային ինքնավարութեան, դասակարգային կռիվների ու գաղափարախոսութեան վերաբերյալ հրապարակումները:

1880-ական թթ. արևմտահայ մամուլի նկատմամբ գրաքննութեան ճնշումները անասելի չափերի հասան: Արևմտահայութեան բնաջնջումը պետական քաղաքականութեան աստիճանի բարձրացրած թուրքական բռնակալութիւնը դրան համապատասխան մեթոդներ էր կիրառում հայերեն պարբերականների դեմ: Սակավ բացառութիւններով վերջիններս 1885—1908 թթ. ամփոփվեցին ազգային, կրոնական ու վարչական հարցերի նեղ շրջանակներում՝ հարկադրված մոռացութեան մատնելով քաղաքական հրապարակախոսութեան ժանրը: 1890-ական թթ. երկրորդ կեսին կրած ծանր հարվածից հետո արևմտահայ պարբերականները ամբողջովին զրկվեցին քննադատական խոսքի իրավունքից նաև ազգային վարչական կյանքին վերաբերող հրապարակումներում: Արդով Համիդի՝ գահակալութեան վերջին տասներկու տարիների ընթացքում, դեմոկրատական «Հայրենիքի» խափանումից հետո, արևմտահայ հրապարակախոսութիւնը զրկվեց իր զարգացման բնականոն ընթացքից:

«Նոր օսմանների» ջախջախումից հետո, 1870-ականի վերջին օսմանյան գրաքննութեան և թուրքական մամուլի փոխհարաբերութիւններում նկատվում է գաղափարագործնական որոշակի ներթափանցում, որ թերևս, պետք է համարել համիդյան գրաքննութեան ամենաակնառու հաջողութիւնը: Թուրքական մամուլը ամբողջովին ենթարկվում է գրաքննական հրահանգներին, պրոպագանդում բռնապետութեան տեսակետը՝ տիրապետող կրոնի և այն ղավանող ժողովրդի գերազանցութեան մասին; դառնալով սուլթանական ռեժիմի հլու կամակատարը: Թուրքական ծախու և վարձկան ժուռնալիստիկան թշնամանք և ատելութիւն էր հրահրում հայ ժողովրդի նկատմամբ, վերջինիս ներկայացնում իբրև թուրք ժողովրդին ու օսմանյան պետականութեանը թշնամի տարր: Գրաքննութեան հետ միասին այդ հետադիմական մամուլը փաստորեն հանդես էր գալիս որպես արևմտահայութեան կոտորածներն ու ցեղա-

սպանութիւնը նախապատրաստող ու հիմնավորող գաղափարական միջոց: Համիդյան ուժերի գրաքննական ավանդները, ինչպէս ցույց տվեց պատմութիւնը, հարատեցին դրա վախճանից հետո ևս՝ երիտթուրքերի կառավարման ժամանակաշրջանում:

Օսմանյան գրաքննութիւնը և նրա զարգացման ընթացքը բացահայտելու իմաստով որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նրա վերաբերմունքը թուրքիայում եվրոպական լեզուներով հրատարակվող մամուլի հանդեպ: Արտաքուստ կարող է թվալ, որ այդ հրատարակութիւնները, ոչ սակավ դեպքերում ենթարկվելով խափանումների, բաժանել են երկրի ամբողջ մամուլի ճակատագիրը: Իրականում գրաքննութիւնը գործողութիւնները ունեցել են քաղաքագիտական ցույցի ժամանակավոր բնույթ, կրել են այս կամ այն եվրոպական տերութիւնի նկատմամբ Բ. Ղոնս կոնկրետ փոխհարաբերութիւն կնիքը: Եվրոպական հրատարակութիւնները թուրքիայում միշտ էլ գաղափարական անհամեմատ լայն հնարավորութիւններ են ունեցել, քան տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականները: Չպետք է մոռանալ, որ եվրոպական լեզուներով հրատարակվող մամուլը վայելել է այն տերութիւնի գործնական օժանդակութիւնը, որի շահերը պաշտպանվում էին իր էջերում: Անտարակույս, համիդյան «զուլումի» ժամանակաշրջանում թուրքիայի եվրոպական մամուլը ևս խիստ զրկվել է իր ազատութիւնի երբեմնի չափերից, այդուհանդերձ, այն գործել է շատ ավելի լայն շրջանակներում, քան թուրքական կամ մանավանդ, մյուս հպատակ ժողովուրդների պարբերական հրատարակութիւնները: Եվրոպական մամուլի առավելութիւնները առավել ակնառու էին 1860—1880-ական թթ.: Այն, ինչ արգելվում էր տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականներում, բացորոշ կարող էր ի հայտ գալ այնտեղ: Օտարալեզու մամուլի նկատմամբ ազատ հաշվեհարարի անհնարինութիւնը գրաքննութիւնը մղեց որոշակի մեթոզների, որոնց մեջ ամենևին էլ երկրորդական տեղ չէին գրավում կաշառքը, պետական գումարների հատկացումները և այլն: 1880-ական թթ. սկսած թուրքական իշխանութիւնները բուն եվրոպական թերթերն ու ամսագրերը գնելու իրենց գործելակերպը մշակել և նրբացրել են թուրքիայի ներսում հրատարակվող եվրոպական լեզուներով լույս տեսնող մամուլի վրա: Համիդը հասավ այն բանին, որ թուրքասեր պարբերականների մի ամբողջ ցանց ստեղծվեց Գերմանիայում, Շվեյցարիայում, Բելգիայում, Անգլիայում և այլուր: Առատորեն դեպի արտասահման հոսեցին պարգևներն ու շնորհաբաշխութիւնները, որոնց արդյունավետութիւնը սուլթանին մը-

ղեց նույնն անել նաև երկրի ներսում հրատարակվող թուրքական մամուլի հետ: Աբդուլ Համիդը ձգտում էր մամուլը դարձնել կրկնակի անբարոյական՝ ոչ միայն անազատ, այլև ծախու:

Մամուլի օսմանյան գրաքննութիւնը մինչև համիդյան գրաքննութիւնն այլանդակ ու անհեթեթ ձևերը յուրացնելը, ի սկզբանե արդեն կրում էր բուրժուական գրաքննութիւնների վատթար կողմերը: Գեռես 1840—1850-ական թթ., թուրքիայում մամուլի զարգացման արշալույսին, վարչական իշխանութիւնները ինքնազուլս դատաստան էին տեսնում մեղանշած կամ կասկած հարուցող պարբերականների նկատմամբ: 1864 թ. մամուլի օրենքը, շնայած իր հավակնութիւններին, չկարողացավ փոխել այդ ավանդույթը. այդ օրենքի հրապարակումից երկու տարի անց մամուլն իրեն գտավ գրաքննութիւնն ոչնչով չկարգավորված իրավունքների ուղարտում: Նույնիսկ 1864 թ. մամուլի օրենքով սահմանված՝ պետութիւն, իշխանութիւնների, կրոնի, անհատների և այլնի դեմ ուղղված քննադատութիւն արգելքը ոստիկանութիւն կողմից արժանացավ ամենաքմահաճ մեկնաբանութիւն, ուրեմն և անսանձ բռնութիւններին:

1830—1840-ական թթ. պրուսական գրաքննութիւնն ներքո հեծող մամուլի կացութիւնը, որի դիպուկ բնութագիրը տվել է Կ. Մարքսը, իր մոտավոր գուգահեռն էր գտնուի 1860-ական թթ. թուրքիայում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի իրավական վիճակի մեջ: Վերջիններս ևս իրենց գտան մի դրութիւն մեջ, երբ, Կ. Մարքսի խոսքերով, «Չի կարելի առանձին անհատի դիպչել. ճիշտ նույնպէս չի կարելի դիպչել ոչ դասակարգի, ոչ ընդհանուր և ոչ էլ իրավաբանական անձին... իսկ դա զարմանալի դյուրութիւնը հանգեցնում է այն արդյունքին, որ մամուլից խլված է ամեն մի վերահսկողութիւն հնարավորութիւն՝ աստիճանավորների և այն հաստատութիւնների նկատմամբ, որոնք գոյութիւն ունեն որպէս անհատների մի որոշ դասակարգ»²:

Իրերի նման դրութիւնը ենթադրում էր նախնական գրաքննութիւնն պաշտոնական հաստատում, որ թուրքիայում իրականացվեց 1880-ական թթ.: Սակայն գրաքննութիւնն միահեծան տիրապետութիւնն օսմանական ժամանակաշրջանում ևս Աբդուլ Համիդը հարկ համարեց ձևականորեն պահպանել 1864 թ. մամուլի օրենքը: Գործնականում այն հիմնավորապես ոտնահարվել էր գեռես 60-ական թթ. երկրորդ կեսից, սակայն Բ. Ղոնսը անհրաժեշտ էր գրաքննութիւնն բնագավառում կեղծ օրինականութիւն ցուցադրել քաղաքական ու դիվանագիտական խարդավանքների համար: Ինչ վերաբերում է թուրքական գրաքննութիւնն ոստիկանական

բնութիւն, այն ամբողջովին ուստիկանութեան իրավասութեանը հանձնելուն, այս դեպքում սուլթանական ռեժիմը ոչ մի տարաձայնութիւն չունեցավ գրաքննութեան կիրառման բուրժուական սկզբունքների հետ: Յզտագործելով ֆրանսիական գրաքննական օրենքներն ու կանոնադրութիւնները և դրանց մասամբ տեղադրելով բնութիւն տալով, թուրքական կառավարութիւնը կարճ ժամանակ անց ինքն էր ոտնահարելու այդ օրենքի՝ իրեն լիբերալ թվացող տրամադրութիւնները: Կ. Մարքսը հիմնավորապես բացահայտում էր բուրժուական պետութեան գրաքննութեան և ուստիկանութեան անխուսափելի սերտաճման տրամաբանութիւնը: «Ոչ մի պետութիւն,— գրում է նա,— արիւթիւն չունի օրենքի որոշակի ձևակերպումով աբտահայտել այն, ինչը կարող է փաստորեն իրականացնել գրաքննիչի՝ իբրև իր օրգանի միջոցով: Եվ այդ պատճառով գրաքննութեան տնօրինութիւնը հանձնվում է ոչ թե դատարաններին, այլ ուստիկանութեանը»:

Գրաքննութիւնը 1890-ական թթ. արդեն դարձել էր բազմաշերտ ու ճշդաւարձ մի համակարգ, որը բունութեան անվտանգութիւնն ապահովող մի հաստատութիւն էր:

1880-ական թթ. մինչև երիտթուրքական հեղաշրջումը (1908) գրաքննութիւնը խաթարեց արևմտահայ հրապարակախոսութեան զարգացումը: Այսուհանդերձ, մամուլում ջախջախված քաղաքական հրապարակախոսութեան ֆունկցիան մասամբ անցավ այլ ժանրի հրապարակումներին՝ Արևմտահայաստանի տնտեսական կյանքի, բարքերի ու կենցաղի նկարագրութեանը, գեղարվեստական գրականութեանը (այսպես կոչված գավառական գրականութեանը) և գրաքննադատական հոդվածներին, իրողութիւն, որ այս կամ այն չափով նկատելի է թուրքիայում հրատարակված պարբերականների համար: Գրանցում պատկերվում էին Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրականութեան ուշագրավ կողմերը, որ և բունակալութեան պայմաններում լուրջ նշանակութիւն ունեցավ ազգային ու քաղաքացիական գիտակցութեան հետնագա բարձրացման համար:

* * *

Արևմտահայ մամուլի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային արժեքի բացահայտման համար կարևոր նշանակութիւն ունի նրա իրավական վիճակի լուսաբանութիւնը: Օսմանյան գրաքննութիւնը, նրա պատժիչ բնութիւնը և գործողութեան մեթոդները խոր հետք են թողել կայսրութեան տարածքում հրատարակվող մամուլի վրա, հաճախ՝

պայմանավորել նրա հրապարակումների առանձնահատկութիւնները և հասարակական կարծիքի հետ ունեցած առնչութիւնների յուրահատկութիւնը: Գրաքննական կաշկանդումների, պարբերականների իրավիճակից բխող կոնկրետ պայմաններով է բացատրվում այն իրողութիւնը, որ 1880-ականի երկրորդ կեսից արևմտահայ մամուլը հարկադրված էր խիստ սահմանափակել և ապա լիովին վերացնել Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճնշումները բացահայտող նյութերը: Նույն իրավական վիճակով էր թելադրված նաև հայկական կառուցածների վերաբերյալ ամենանվազագույն իսկ ինֆորմացիայի բացակայութիւնը 1890-ական թթ. արևմտահայ մամուլում:

Օսմանյան գրաքննութիւնը զգալի հարված հասցրեց մամուլում հայ զույգ հատվածների հասարակական ու քաղաքական, մշակութային ու գիտական փոխներթափանցման պրոցեսին, որ լայն թափ էր առել 1860—1870-ական թթ.: Խիստ նվազեց նրանց հրապարակախոսական համագործակցութիւնը: «Մասիսում» (Կ. Ություճյանի), «Բյուզանդիստում», «Սուրհանդակում» շատ քիչ տեղ է հատկացվում արևելահայ իրականութեան խնդիրներին: Հայ ազգային շարժման հանդեպ թշնամանքով տրամադրված ցարական իշխանութիւնները ևս կասկածով էին նայում արևելահայ այն պարբերականներին, որոնք մինչ այդ ստեղծել էին արևմտահայ կյանքը լուսաբանելու ուշագրավ ավանդութիւններ: Այս իմաստով շափազանց անշուք էին դարձել «Մշակի», «Նոր դարի», 1890-ականի երկրորդ կեսից՝ «Արձագանքի» հրապարակախոսական բաժինները:

Համիդյան գրաքննութեան ազդեցութիւնը նույնչափ ակնառու երեւում է նաև այն բանում, որ մամուլին արգելված էր անդրադառնալ հասարակական առաջավոր գաղափարներին ու շարժումներին: Թուրքերեն, հայերեն և այլ լեզուներով տպագրվող պարբերականներում հազվադեպ բացառութիւններով և այն էլ՝ գրաքննութեան անուշադրութեան հետևանքով, մերթ ընդ մերթ հայտնվում էին սոցիալ-դեմոկրատական բովանդակութեան նյութեր:

Հայ մամուլի այսպիսի իրավիճակը իր հերթին նպաստում է բնութագրելու օսմանյան գրաքննութեան գաղափարական ու քաղաքական նպատակաուղղվածութիւնը կայսրութեան հպատակ ժողովուրդների ազգային վերածնութեան ու ինքնորոշման ձգտումների դեմ: Այս տեսակետից գրաքննութեան ուսումնասիրութիւնը հրատապ նշանակութիւն ունի այդ ժողովուրդների հասարակական մղումների իրացման, ազգային անկախ պետութիւններ ստեղծելու օրինաչափութիւնները հետա-

դատելու գործում: Եվ վերջապես, օսմանյան գրաքննության ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է թուրքական պետության մեջ գրաքննական ավանդույթների հաջորդայնությունը, դրա խոր արմատները ըմբռնելու անհրաժեշտությունը: Իսկապես, համիդյան գրաքննության էական կողմերը, հիմնականում իրենց բռնության բովանդակությամբ, հարատևեցին երիտթուրքական գրաքննության քաղաքականության մեջ և հետագայում սահմանված գրաքննություններում:

Արևմտահայ մամուլի նկատմամբ օսմանյան գրաքննական քաղաքականությունը, շնայած մեզանում դեռևս անցյալ դարի 60—70-ական թթ. որոշակիորեն ձևավորված հետաքրքրության, շատ քիչ է ունումնասիրված: Խնդրո առարկա պրոբլեմին հիմնականում անդրադարձել են հայ մամուլի պատմաբաններ Գր. Գալեմբյարյանը, Գ. Զարբհանալյանը, Գ. Լևոնյանը, որոնց XIX դ. օսմանյան գրաքննությունը հետաքրքրել է արևմտահայ այս կամ այն պարբերականի խափանման կամ վերջնական դադարի կապակցությամբ⁶: Այդ հեղինակների աշխատություններում բացակայում է մամուլի իրավական դրության նկատմամբ հետաքրքրությունը: Պրոբլեմը առաջադրելու, մասնավորապես հայ մամուլի հանդեպ օսմանյան իշխանությունների վերաբերմունքը պարզելու տեսակետից առաջնությունը պետք է տալ Ալ. Երիցյանին, որը «Արձագանքի» մի համառոտ տեղեկության մեջ տվել է մինչև 1882 թ. արևմտահայ պարբերականների հետապնդումների ու հալածանքների վիճակագրությունը⁷: Անկախ նրա տվյալների ստուգությունից, հրապարակումը ուշագրավ է այն իմաստով, որ ընդգծում է հայ մամուլի իրավազուրկ դրությունը Օսմանյան Թուրքիայում:

Իրենց պարունակած բազմաթիվ տեղեկություններով, ահանատեսի հավաստի պատումով և վերլուծական բնույթով առանձնանում են Ա. Արփիարյանի մեծաքանակ հոդվածներն ու թղթակցությունները մամուլի և օսմանյան գրաքննության փոխհարաբերության, Կ. Պոլսի պարբերականների դեմ գրաքննության բռնացումների վերաբերյալ, որոնք ապագրվել են «Մշակ», «Նոր կյանք», «Շիրակ», «Լուսաբեր» և այլ պարբերականներում⁸: Նա առաջինն է, որ բացահայտել է համիդյան գրաքննության գործողությունների ոչ միայն գաղափարական, այլև քաղաքական շարժառիթները 1870—1900-ական թթ.: Գեմոկրատ-հրապարակախոսի և դասական գրողի բերած հարուստ փաստերն ու տրվյալները բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն արևմտահայ մամուլի իրավական դրության արդիական մեկնաբանության համար:

1880-ական թթ. մինչև համիդյան բռնապետության վախճանն ընկած ժամանակաշրջանի հայ մամուլի, խմբագիրների ու լրագրողների, նրանց վրա ծանրացած գրաքննական բռնությունները բացահայտելու իմաստով շատ արժեքավոր են Ե. Օտյանի հուշագրական երկերը⁹: Իրեն արևմտահայ առաջատար հրապարակախոսներից մեկը, որի փայլուն խմբագրական տաղանդը ձևավորվել ու զարգացել է «Արևելքի», «Մասիսի», ու «Հայրենիքի» դեմոկրատների շրջանում, Ե. Օտյանը միջավայրի հավաստի ու ճշմարտացի վերարտադրության մեջ է ներկայացրել ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև արտասահմանի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների ու մամուլի նկարագիրը:

Օսմանյան գրաքննության ճնշումներին քանիցս անդրադարձել են «Մշակի» գործիչները՝ Գր. Արծրունին, Բաֆֆին, նրա թղթակիցներից՝ Մ. Փորթուզալյանը և ուրիշներ: Բաֆֆին ուշագրությամբ հետևել է արևմտահայ մամուլի հասարակական բովանդակությանը, նրա հասարակական ներգործության խորացմանը և անվրայ քննադատության ենթարկել օսմանյան և ազգային իշխանությունների բռնացումները ազատախոս մամուլի վրա:

Գրաքննության գործողություններն ու մեթոդները ըստ ամենայնից ուցադրված են Կ. Պոլսի «Մեղու» և «Թատրոն» դեմոկրատական պարբերականներում: Հ. Սվաճյանը և Հ. Պարոնյանը հայ մամուլի նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների բռնացումները զնահատել են որպես ազգային ինքնագիտակցության խորացման դեմ ուղղված քաղաքականություն, որի նպատակը կայսրության հպատակ ժողովուրդների վրա բռնապետության հավերժացումն է: Ընդ որում, Հ. Պարոնյանը առաջինն է մերկացրել օսմանյան իշխանությունների բնութագրական վարքագիծը՝ թուրք մամուլը արևմտահայության դեմ հրահրելը, անհանդուրժող վերաբերմունքը հայ պարբերականների հանդեպ, մասնավանդ, երբ հարցը վերաբերում էր ազգային ու կրոնական ճնշումների բացահայտմանը, դեղինֆորմացիայի խրախուսմանը և այլն: Արժեքավոր ընդհանրացումների հետ միասին Հ. Պարոնյանի այս բնույթի հրապարակումները, սատիրական այլևայլ նյութերը բացահայտում են Թուրքիայում գրաքննական ընթացիկ քաղաքականությունը: Հ. Պարոնյանի պարբերականները, ինչպես և Կ. Փանոսյանի «Մանգումեի էֆբյարը», Օ. Խոճասարյանի «Օրագիրը» և Գ. Այվազյանի «Մամուլը» տալիս են արևմտահայ հրապարակագիրների մղած սկզբունքային պայքարի օրինակներ խոսքի ազատության համար:

Հայ խորհրդային պատմագրության մեջ օսմանյան գրաքննության, մամուլի օրենքների և արևմտահայ պարբերականների և օսմանյան գրաքննության հարցը հատուկ հետազոտության առարկա չի դարձել¹⁴։ Հայ պատմաբանները մեկ կամ մի քանի պարբերականների պատմության, ինչպես և Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի ու մամուլի փոխհարաբերությունների առթիվ են համառոտ անդրադարձել այդ խնդրին։ Մի շարք աշխատություններում լուսաբանված են պարբերականների նկատմամբ 1860—70-ական թթ. գրաքննության միջոցառումները և դրանց հասարակական-քաղաքական իմաստը¹⁵։

Օսմանյան թուրքիայում մամուլի իրավական դրույթյան, գրաքննական քաղաքականության և դրանց առնչվող խնդիրների լուսաբանումը չայն հենքով տրված են խորհրդային պատմաբաններ Ա. Գ. Ժելտյակովի և Յու. Ա. Պետրոսյանի աշխատություններում¹⁶։ Դրանցում թեև չեն քննարկվում հայ մամուլի հանդեպ գրաքննական ուղեգծի հարցերը, սակայն էական կողմերով բացահայտվում են մամուլի ու թիմի՝ որպես օսմանյան պետության անվտանգությունն ապահովող իրավական հաստատության բնույթը, դրանով թելադրվող նրա գործելակերպը, որը ավելի պրոբլեմի կարևոր կողմերից մեկն է։ Մասնավորապես, Ա. Գ. Ժելտյակովի աշխատություններում հանգամանալի քննության են նվիրված մամուլի օրենքներն ու օրենսդրական ակտերը, որոնք բնութագրվում են կայսրության հասարակական ու քաղաքական իրականության կոնկրետ հենքի վրա։

Արտասահմանի հեղինակների աշխատություններում¹⁷ մամուլի և տպագրության ու թիմի պրոբլեմը հիմնականում քննարկվել է թուրքիայում ունեցող մատուցողական շարժման, օսմանի զաղափարախոսության գնահատականի տեսակետից։ Այս հեղինակները գերազանցապես քրննարկում են «նոր օսմանների» և երիտթուրքերի հրատարակությունները, ինչպես և գրաքննության՝ դրանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը։ Նրանց ուսումնասիրություններում ուշագրավ դիտարկումներ կան մամուլի հանդեպ քաղաքական նպատակաուղղվածության վերաբերյալ։

Եթե օսմանյան գրաքննության և ոչ մահմեդական ժողովուրդների մամուլի փոխհարաբերության հարցի անտեսումը մի հայտնի շահով հիմնավորված է վերոհիշյալ հեղինակների աշխատություններում (որքանով նրանք հատուկ քննության առարկա չեն դարձրել մամուլի իրավական դրույթյան հարցը), ապա չի կարելի նույնը ասել մամուլի թուրքական պատմաբանների¹⁸ վերաբերյալ։ Հանգամանալի քննության են-

թարկելով օսմանյան մամուլի օրենքները, որոշումները և այլն, մամուլի ու թիմի ձևավորման ու զարգացման ընթացքը ընդհուպ մինչև թուրքիայի պատմության նորագույն ժամանակաշրջանը, նրանք ամբողջովին անտեսել են կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում և արևմտահայերի պարբերական մամուլի իրավական դրույթյան հարցը։ Այդպիսի մոտեցումը անտեսել է արևմտահայ մամուլի՝ իբրև պատմական սկզբնաղբյուրի նշանակությունը հենց թուրքական մամուլի իրավական դրույթյան լուսաբանության, օսմանյան գրաքննության ամբողջական բնութագրի համար։ Բավական է նշել, որ 1840—1880-ական թթ. արևմտահայ պարբերականներում իշխանությունների կողմից հրապարակվել են ստվարաթիվ վավերագրեր, փաստաթղթեր և փաստական նյութեր՝ օսմանյան գրաքննության, մամուլի օրենքների, տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականների վերաբերյալ։

Սույն աշխատությունը առաջին փորձն է՝ ներկայացնելու արևմտահայ մամուլի իրավական դրույթյունը օսմանյան գրաքննության ներքո, 1857—1908 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում։ Այն թելադրված է եղել երկու շատ կարևոր հանգամանքներով՝ արևմտահայերի հասարակական-քաղաքական կացությանը և նրանց հանդեպ օսմանյան պետության վարած քաղաքականությանը։ Ոչ քիչ նշանակություն ունի այն, որ գրաքննությունը որոշակիորեն տարբերակված վերաբերմունք է ցուցաբերել տեղական տարբեր լեզուներով հրատարակվող պարբերականների, այլև նույն լեզվով ու նույն ժողովուրդին պատկանող պարբերականների հանդեպ։ Եթե 1880-ական թթ. և դրանից հետո հայերեն պարբերականներին ներելի չէր գրել արևմտահայերի ինքնավարության մասին, ապա թուրքական թերթերին ու ամսագրերին լայն ազատություն էր տրված հերքելու նրանց նույնիսկ հայերենը ունենալու իրավունքը։ Նույն կերպ, այն, ինչ ներելի չէր «Մեղվին» կամ «Թատրոնին», կարելի էր ներկայացնել «Մասիսում»՝ մինչև 1883 թվականը (օրինակ, հարևանահարությունների փաստերը)։ Այլ կերպ ասած, գրաքննությունը հատուկ անհանդուրժողականություն է հանդես բերել հասարակական կարծիքի հետ սերտ կապեր ունեցող և նրա վրա ներազդող պարբերականների նկատմամբ։ Այդպիսի որակներ ունեին, ամենից առաջ, արևմտահայ դեմոկրատական մամուլն ու հրապարակախոսությունը, որի դեմ և սկզբունքային իմաստով ուղղվել են գրաքննության պատասխան միջոցառումները։ Դեմոկրատական մամուլի ձևավորման ու զարգացման պատմությունը իր հատկանշական կողմերով նաև պայքար է բռնակալական գրաքննության դեմ։ «Գերմանիայի հոգևոր զարգացումը,—

գրում էր Կ. Մարքսը,—կատարվել է ոչ թե գրաքննության շնորհիվ, այլ ընդգրկմ նրա»¹⁹: Նույնը կարելի է ասել օսմանյան գրաքննակառն բռնացումների ու արգելքների դեմ տասնամյակներ ի վեր մաքնաճած արևմտահայ մամուլի հոգևոր ու մշակութային դերի մասին:

Ելնելով այն բանից, որ գրաքննությունը արևմտահայ մամուլի հանդեպ սանկցիաներ գործադրելիս հաշվի է առել նաև պարբերականների հասարակական բովանդակությունը, հեղինակը փորձել է ներկայացնել, թեկուզ և համառոտակի, արևմտահայ թերթերի ու ամսագրերի գաղափարական դիրքորոշումը, ուղղությունը և այլն: Այս պատճառով էլ աշխատության մեջ մամուլի իրավական կացությունը ներկայացվում է օսմանյան գրաքննության նպատակների ու գործելակերպի, ինչպես և արևմտահայ խմբագիրների ու հրատարակախոսների հասարակական հայացքների համադրումով:

Աշխատության ժամանակագրական սահմանները ընդգրկում են արևմտահայ մամուլի հասարակական դարգացման ուղենշային փուլերը՝ 1860 թ. սահմանադրությանը անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանից մինչև հայկական հարցի հարուցման, դրան հետևած համիդյան «զուլումի» քաղաքականության ծավալման և ապա վախճանի ժամանակը (1908): Այն համընկնում է Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի իրավական վիճակի կարգավորման առաջին փորձերի (1857) և երիտթուրքական հեղաշրջման միջև ընկած ժամանակաշրջանին: 1857—1908 թթ. օսմանյան գրաքննությունը ներկայացնում է պարբերական մամուլի, մասնավորապես հայ մամուլի ազատությունը կաշկանդող, ոստիկանական բռնությունների աստիճանական ուժեղացման մի շարունակական ընթացք, որը կասեցվեց համիդյան բռնապետության տապալումով: Գրանից հետո երիտթուրքերը մշակեցին ու կիրառեցին գրաքննական բռնությունների մի նոր համակարգ, որի ուսումնասիրությունն արդեն չի մտնում այս աշխատության նպատակների մեջ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՄԱՄՈՒԼԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻՉԲԸ

1. Կ. ՊՈՒՍԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԳԳԵՄ ԱՆԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ

Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի գրաքննության սկիզբը կապվում է երկրում պարբերական հրատարակությունների հասարակական բովանդակության զարգացման հետ: Գրաքննությունը նշանակում էր մամուլի պարունակած գաղափարների և ուղղության վերահսկողության իրականացում պետության կողմից, պետական-պաշտոնական գաղափարախոսության պարտադրում մամուլին, որ պետք է իրագործվեր նրա գործունեության իրավական կարգավորման միջոցով: Տպագրության, գրքի և մամուլի իրավական վերահսկողության սկիզբը Թուրքիայում զրվեց թանգիմաթի ռեֆորմներով: Նախապես հաստատվեց գրքի գրաքննություն (1857): Այս բնագավառում Բ. դուան փորձերը՝ նախապես անհետևողական և վաբանոտ, կրկնվել են մի տևական ժամանակաշրջան, մոտ մեկ և կես տասնամյակ, մինչև ստացել են իրենց վավերացումը: 1841 թ. հուլիսի 4-ի իրադեով հայտնվում էր, որ գիրք կարելի է հրատարակել միայն կառավարության թույլտվությամբ: Տպագրական գործի պետական վերահսկողությունը հետամտում էր օրինապատշաճ հունի մեջ դնել կայսրության ժողովուրդների գրատպությունը, մասնավորապես՝ եվրոպական լեզուներով գրքերի հրատարակությունը: Զգտելով գրատպության ոբոշակի ստատուսի հաստատմանը, Բ. դուռը 1840—1850-ական թթ. ցանկանում էր դիմակայել եվրոպական տերությունների ֆինանսատնտեսական ճնշմանը ուղեկցող գաղափարական արշավանքին, որ կոչված էր հիմնավորելու կայսրության տնտեսական ու քաղաքական կախվածությունը Արևմուտքից: 1849 թ. հունիսի 18-ին Բ. դուռը տերություններին ուղղած հուշագրով իր բացասական վերաբերմունքը հայտնեց Օսմանյան կայսրության մեջ կրոնական գրքերի տպագրության անարգել, ոչ մի բանով չսահմանափակված

հնարավորութիւնները նկատմամբ: Հայտնվում էր, որ գրքերի, ինչպես և թերթերի հրատարակութեան համար պետք է ստանալ իշխանութիւնների համաձայնութիւնը¹: Օտարահայտակի գերագանցութիւնը թուրքահայտակի նկատմամբ՝ դրսևորվում էր նաև իրավական բնագավառում²: Այս պատճառով հարցի լուծումը շարունակ ձգձգվում էր, որովհետև օտարերկրացիները շրջանցում էին կառավարութեան որոշումները՝ վկայակոչելով իրենց իրավունքները: 1852 թ. ապրիլի 28-ին կառավարութիւնը կրկին դիմեց դեսպաններին՝ օտարահայտակներին առանց թույլտվութեան գիրք կամ գրքույկ տպագրելն արգելելու պահանջով: Այս առթիվ «Նոյյան աղավնին» հայտնում էր. «Ուստի որոշվեցավ, որ օտարականաց տպագրատուները տաճկերեն լեզվով ուրիշ գիրք կամ տետրակ չտպվի, բացի անոնցմե, որոց տպագրիլը թույլատրված է և օտար լեզուներով տպվող գիրքերուն համար ալ տպագրիլը հառաջագույն Բարձրագույն դռնեն հրաման ստանա»³:

Այս որոշումը ևս որևէ ազդեցութիւն չունեցավ օտար հրատարակիչների ու տպարանատերերի վրա, իսկ նրանց ազատութիւնը սահմանափակելուն ուղղված Բ. դռան շարունակվող փորձերը ընդհատվեցին Դրիմի պատերազմի (1853—1856) պատճառով, որից հետո կայսրութիւնը ավելի մեծ շափերի տնտեսական ու քաղաքական կախման մեջ ընկավ տերութիւններից⁴: Այսուհանդերձ, կառավարութիւնը առաջնակարգ էր համարում տպագրութեան վերահսկողութեան գործը. այս ուղղութեամբ կարևոր քայլ էր 1857 թ. փետրվարին ընդունված «Տպարանների վերաբերյալ օրենքը», որը Բ. դուռը հաջողութեամբ հակադրեց օտար հայտակների իրավական արտոնութեանը: Այն պարտագիր էր համարում կայսրութեան սահմաններում օտար լեզվով հրատարակութիւնների համար տեղական իշխանութեան թույլտվութիւնը, ինչպես և պատիժներ էր սահմանում ընդդեմ այն անձանց, որոնք առանց թույլտվութեան կփորձէին տպարան բանալ կամ տպագրել տերութեան շահերին վնասակար գրքեր կամ այլ հրատարակութիւններ⁵:

Օրենքը գրքերի համար սահմանում էր նախնական գրաքննութիւն: Տպարանների վերաբերյալ օրենքից առաջ հայերեն գրքերի տպագրութեան թույլտվութիւնը կախում է ունեցել պատրիարքից: Գրքերը տպագրվում էին «հրամանով... պատրիարքին» վերտառութեամբ, որ փաստորեն գրաքննչական ֆունկցիաներ է վերապահել արևմտահայ կրօնական սյուզերենին: 1850-ական թթ. պատրիարքը իր այդ դերը իրականացրել է հոգևոր ժողովի միջոցով: Գր. Օտյանը 1864 թ. սեպտեմբերին հիշատակելով Ն. Ռուսիյանի «Ուղղախոսութեան» դեմ արև-

մտահայ հետադիմութեան հալածանքները, գրում է. «Ասկե տասներկու տարի առաջ... «Ուղղախոսութիւնը» իբրև հերետիկոսութիւն պիտի պատժվեր և քիչ մնաց, որ վարչութեան ուժը բավեր՝ գիրքը տպող տպարանը գոցվեր և տպագրիլը բանտարկվեր»⁶:

Ե. Պարտիզպանյանին ուղղած՝ 1855 թ. փետրվարի 22-ի թվակիր նամակում ևս Օտյանը ցույց էր տալիս նույն ժողովի իրականացրած գրաքննութիւնը. «Հոգևոր ժողովը խոստմնագիր կպահանջե բոլոր ազգային տպարաններն, որով ալ պիտի չկրնան ինչեիցե... գիրք, տետրակ, հոգված և այլն տպել՝ առանց հավանութեան այս նոր սրբաբնութեան ատյանին»⁷:

Պետք է կարծել, որ պատրիարքի և հոգևոր ժողովի գրաքննչական ձեռնարկները հազիվ թե հղացված լինէին պատրիարքարանի պատերի ներսում: Տպագրական գործը կղերի ձեռքին կենտրոնացնելու ուղղութեամբ ձեռնարկված միջոցառումների համադրումը Բ. դռան՝ նույն ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ տնօրինութիւններին, ցույց է տալիս, որ կառավարութիւնը տպագրութեան գործը կայսրութեան մասշտաբներով կարգավորելուց առաջ նույն ոգով հրահանգներ պետք է տված լինէր համայնքների հոգևոր գլուխներին:

Տպարանների մասին օրենքով պարբերական հրատարակութիւնների համար նախնական գրաքննութիւն չէր հաստատվում, ակնբերաբար, թուրքական կառավարութիւնը պարբերական մամուլը դեռևս չէր համարում որակական ինքնուրույնութիւն ունեցող գաղափարախոսական ամբիոն և այդ ոչ միայն բուն թուրքական մամուլի գուտ պաշտոնական լինելու (մասնավոր թուրքական մամուլ դեռևս չկար), այլև այն պատճառով, որ պարբերական հրատարակութիւնները դուրս էին մնում նրա քաղաքական-գաղափարական մտահոգութիւնների տեսադաշտից:

1850-ական թթ. թուրքիայում մամուլն ապրում էր իր կազմավորման շրջանը: Ըստ «Նոյյան աղավնու», 1852 թ. ամբողջ երկրում տպագրվում էր ընդամենը 34 պարբերական, որից 13-ը՝ Կ. Պոլսում, 5-ը՝ Զմյուտնիայում, 3-ը՝ Եգիպտոսում, 8-ը՝ Սերբիայում, 4-ը՝ Մուղավիայում և Վալախիայում, 1-ը՝ Նիկոմիդիայում: Քանակով առաջին տեղը գրավում էին ֆրանսերեն, ապա հայերեն (5) պարբերականները. 4-ական թերթեր ունեին թուրքերը, հույները և սերբերը⁸:

Ստ. Ռսկանյանի «Արեւելքում» տպագրված մի ցանկից երևում է, որ 1850-ականի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում լույս էին տեսնում նաև երկու հայատառ թուրքերեն թերթեր, որոնք նախատեսված էին թուրքախոս հայ հատվածների համար («Մեծմուշաբ հավատիս» և «Ախապիրը

Քոնսթանթինի»), որոնք կապ չեն ունեցել թուրքական ժուռնալիստիկայի հետ⁹: Այս նույն շրջանից հայտնի են երկու թուրքական թերթեր՝ «Թագվիմ-ի վագային» և «Ջերիդե-ի հավաղիսը»¹⁰: Առաջինը պաշտոնաթերթ էր, իսկ երկրորդը հրատարակվում էր սուլթանական իրադեռով¹¹, ինչը բացառում էր և՛ մեկի, և՛ մյուսի անբարեհուսությունը: Այս պայմաններում Բ. դոան համար անցանկալի գաղափարներ (կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականության քննադատություն, քաղաքական իմաստով անընդունելի կրոնա-դավանական խնդիրների արծարծում և այլն) կարող էին արտահայտել միայն արտասահմանցիների հրատարակությունները, ուստի վերոհիշյալ օրենքը նախատեսում էր, որ օտարահայտակները չեն կարող տպարան հիմնել և թերթեր հրատարակել առանց արտաքին գործերի տեսչության թույլտվության¹²:

Տպարանների վերաբերյալ օրենքից հետո, 1858 թ. հրատարակված բրեական օրենսգրքի համապատասխան հոդվածը տարածվում էր նաև մեղանշած պարբերականների վրա՝ սահմանելով որոշակի պատժաչափ. նշվում էր. «Ով որ կայսերական կառավարության հրամանով բացված տպարանի մը մեջ օսմանյան տերության շահույցը վնասակար, կառավարության անդամոց կամ վեհ. կայսեր հպատակ ազգի մը դեմ լրագիր կամ գիրք կամ ուրիշ գրվածներ հրատարակե՝ տասնեն հիսուն մեծիտիե ոսկի տուգանքով կպատժվի: Միանգամայն տպած բաներն ալ կգրավվին և տպարանն ալ հանցանքին ծանրությանը համեմատ՝ առժամանակյա կերպով կամ մշտենչենապես կգոցվի»¹³:

Հոդվածը ցույց է տալիս, որ կառավարությունը պարբերական մամուլը դեռևս չէր առանձնացնում գրատպությունից և հրատարակչական գործից: Մեղանշած պարբերականի հետ միասին պետք է պատժվեր տպարանը: 1860-ականին, սակայն, իշխանությունների թույլտվությամբ տպարանների իրավական դրույթունը որոշ փոփոխություններ է կրել. տպարանները արդեն պատասխանատու չէին իրենց տպագրած պարբերականների բովանդակության համար: Այսպես, Կ. Պոլսի «Մեղվի» և Զմյուռնիայի «Մաղիկի» վերջին էջերում նշվում էր. «Տպարանը պատասխանատու չէ հանդիսի պարունակության համար»:

Մինչև մամուլի վերաբերյալ օրենքի հաստատումը (1864), իշխանությունները իրենց հայեցողությամբ են տնօրինել պարբերականների խմբագիր-հրատարակիչների գործունեությունը: 1840—1850-ական թթ. թուրքերեն և հպատակ ժողովուրդների լեզուներով թերթերը հրատարակվում էին լուսավորության տեսչի և մեծ վեզիրի թույլտվությամբ՝ սուլ-

թանական ֆերմանով: Ֆերմանը, սակայն, չի ապահովել թերթի հրատարակության կայուն իրավունքները կամ նրա անկախությունը, այն սոսկ հրատարակության իրավունք է ընձեռել¹⁴: Գավառներում հրատարակության թույլտվությունը տալիս էր վալին՝ լուսավորության տեսչության հաստատումով: 1857 թ. տպարանների վերաբերյալ օրենքը լրացվեց նույն տարվա սեպտեմբերի հրահանգով, որը արգելում էր առանց դատարանության ատյանի արտոնության տպագրել որևէ տպարական¹⁵:

1862 թ. հիմնվեց տպագրական դիվան, որի առաջին տեսուչն էր Հովհաննես Սազըզը (կաթոլիկ հայ): 1862—1868 թթ. տպագրական դիվանը նախ գտնվում էր լուսավորության մինիստրության, այնուհետև՝ արտաքին գործերի մինիստրության իրավասության ներքո¹⁶: Մամուլի գործը վերջինիս հանձնելը բացատրվում է օտարահայտակների մամուլը հսկելուն ուղղված՝ Բ. դոան ցանկությանը, ինչպես և ընդհանրապես պարբերականների վերահսկողությունը կենտրոնացնելու միտումով:

Ի սկզբանե թուրքիայում իշխանությունները խիստ դժվարացրել են գավառներում պարբերականներ հրատարակելու գործը: Այս իմաստով հատկանշական է «Մաղիկի» (1861—1867) նկատմամբ թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքը: Դեռ հրատարակությունից առաջ Գր. Զիրինկիրյանին (խմբագիր) տրվեց հանդեսը Կ. Պոլսում հրատարակելու արտոնություն, բայց այն սկսեց հրատարակվել Զմյուռնիայում: Միայն 1863 թ.՝ նրա հրատարակությունից երկու տարի անց, Գր. Զիրինկիրյանը կարողացավ «Մաղիկի» արտոնագիրը փոխադրել Զմյուռնիա¹⁷: Կ. Պոլսում ևս դժվարությամբ է տրվել պարբերականի հրատարակության թույլտվություն. «Ժամանակի» խմբագիր Ստ. Փափագյանը այս առթիվ գրում էր. «Նոր հանդես կամ օրագիր հրատարակելու արտոնություն չկա, կամ թե առնելը խիստ դժվարին է: Ասոր փորձը մեզմե հետ շատերն ըրին»¹⁸:

Նշված դժվարությունը շատ ավելի հեշտությամբ էին հաղթահարում եվրոպացի խմբագիր-հրատարակիչները: 1863 թ. հունվարին արտոնություն չունենալու համար խափանված «Կորեսպոնդենս դ'Օրիան» թերթը թույլտվությունը ձեռք բերեց ընդամենը մեկ-երկու շաբաթվա ընթացքում և վերահրատարակվեց¹⁹:

Եթե նկատի առնենք, որ 1840—1850-ական թթ. տպագրվող երկու թուրքերեն թերթերը հրատարակվել են կառավարության հաճությամբ և երկրում լույս տեսնող եվրոպական մամուլը վայելել է որոշակի առանձ-

նաշնորհումներ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ առավել ճնշված վիճակում եղել են ոչ մասնեղականների, այդ թվում և արևմտահայերի հրատարակությունները: Մամուլի գործունեությունը այս շրջանում սահմանափակվել է գրավոր հրահանգների ուժով: 1861 թ. հոկտեմբերին վերաբացված «Մեղուն» նշում էր, որ վերահրատարակման թույլտվություն արտոնող պաշտոնական գրություն համաձայն մայրաքաղաքում տպագրվող բոլոր պարբերականներին հրահանգվել է առհասարակ չքննարկել ազգային գործերի վիճակը²⁰:

Հրահանգներ են տրվել նաև որևէ կոնկրետ հարցի վերաբերյալ: 1861 թ. նոյեմբերին իշխանությունները «Մեղվին» արգելեցին տպագրել Նիկոմիդիայի կղերին քննադատող նամակները²¹: Ուշագրավ է 1863 թ. հունվարի 31-ին մամուլին ուղղված մի պաշտոնական ազգր. այստեղ արգելվում են այնպիսի բանավեճերը, «որոնք լրագրության վրա հաստատված կանոնադրության սահմաններում մեջ ճառվելիք ընդհանուր շահուն վերաբերյալ խնդիրներու համար չըլլալով՝ անձնականին հետ առանձնական մասնավոր իրողություններու կվերաբերեն»²²:

Ի՞նչ «կանոնադրության» մասին է խոսքը: Պարզվում է, որ այդպիսին, և բավական խիստ բնույթի, գործել է մինչև 1864 թ. մամուլի օրենքը: «Մեղվի»՝ Նիկոմիդիայից ստացված հակակղերական նամակների տպագրությունը արգելելու մասին խոսելիս Հ. Սվաճյանը բացատրում է, որ «Նոր ազդարարություն մը շնորհունելու պատճառով զանց կրնենք առայժմ նաև Նիկոմիդիո առաջնորդության ընդհանուր վիճակին վրայոք գրելիքնիս»²³: Հ. Սվաճյանը խուսափում էր նոր ազդարարությունից այն պատճառով, որովհետև պարբերականները ենթարկվում էին որոշակի կանոնի՝ մեկ տարվա ընթացքում երեք նախագուշացում (ազդարարություն) ստացած պարբերականները ենթակա էին խափանման: Իշխանությունները, սակայն, կարող էին կրճատել նախազգուշացումների թիվը. 1863 թ. մարտին միայն մեկ անգամ նախազգուշացում ստանալուց հետո այս կերպ խափանվեց «Մեղուն»: Նույնիսկ «Մեղվի» նկատմամբ անաչառ վերաբերմունքից շատ հետո «Արշալույս արարատյանն» էր նկատում այդ պատժի արտաքո կարգի խստությունը, նշելով, որ ըստ օրինի պարբերականները խափանվում են այն ժամանակ, երբ մեկ տարվա մեջ երեք անգամ նախազգուշացում են ստանում:

Մամուլի հանդեպ բռնությունների մշտական փաստերի մասին էր ակնարկում նաև Կ. Պոլսի «Կուրիեր դ'Օրիեն» ֆրանսերեն թերթը: Քրննարկելով 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքը, այդ թերթը գրում էր, թե «...կրագիրներն, որ մինչև ցարդ կապված էին, այսուհետև ալ վար-

դե անկողնի մը վրա պառկած չպիտի ըլլան»²⁴: Նույն օրենքի հրապարակման առթիվ «Մասիսը» ևս դժգոհությամբ էր արտահայտվում մինչև այդ տիրող գրաքննական բարբերի մասին, հիշելով «մինչև ցարդ չքագրության վրա դրված խիստ կանոնաց առկայությունը»²⁵:

Ասվածը թույլ է տալիս եզրակացնելու հետևյալը. մինչև 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքը թուրքիայում կիրառվել են տպագրական կանոններ՝ մամուլի համար: Մ. Դադյանը հիշատակում է այդ կանոնները՝ առանց, սակայն, զնահատելու կամ վերարտադրելու դրանց բովանդակությունը²⁶: Այնուհետև, մամուլը ոչ մի բանով ապահովված չի եղել իշխանությունների կամայականություններից, որոնք ցանկացած դեպքում կիրառել են նախնական գրաքննություն, ընդամին, ուշագրության մեջ հետևելով հայ մամուլի հրապարակումներին: 1857 թ. հոկտեմբերին Ա. Հայկունին ոչ առանց ազգային հետադիմության սագրանքների, դժվարությամբ կարողացավ իրականացնել «Մուսայթ Մասյացի» հրատարակությունը: Այդ պարբերականը ենթարկվել է հետապարական գրաքննության. նրա 2-րդ համարը հրատարակվել է առաջինից մեկ ամիս անց: Խմբագիրը բացատրում է, որ «Շաբաթաթերթին մեջ պարունակած նյութը երեք-չորս շաբաթ է վեր քննության տակ ըլլալով՝ ստիպվեցանք անոր հրատարակումը քանի մը շաբաթ դադրեցընել»²⁷:

Չմյուռնիայում իշխանությունները նախնական գրաքննություն էին սահմանել «Օաղիկի» նկատմամբ, հատկապես այն ժամանակ, երբ պահպանողական ազգային վերնախավը նշել է նրա անբարեհուսությունները: «Մասիսը» «Կուրիեր դ'Օրիենից» արտատպել է այդ պարբերականի դեմ կիրառվող բռնությունները բացահայտող թղթակցություն: «Չեմ գիտեր, — գրում է հեղինակը, — թե Պողոս էֆենտին (գրաքննիչը — Ա. Խ.) հասարակության համբերությունը հատցնել կուզե: Դաստիարակության վերաբերյալ նախնական գրվածներ երկար ժամանակ քովը կպահե՞քնելու, նայելու համար, որ բարոյականի հակառակ բան մը չպարունակեն: Ըսողներ կան ընդ կատակս, թե ասանկ երթա նե՝ քերականություն մեջեն «սիրել» բայը պիտի ավրե, «ընդունիլ» բայը պիտի պահե, և «հատուցանել» բայը պիտի արտաքսե: Քանի մ'օրեն ի վեր զայրագին բռնություն մը կբանեցնե «Օաղիկ» անուն հայ լրագրին դեմ... «Օաղիկի» խմբագիրը վիկթոր Հյուկոյի ընտիր տաղերեն մեկը հայեքեն ոտանավորի թարգմանած ըլլալով՝ Պողոս էֆենտին զանի պատվելու համար «Օաղիկը» բանի մ'օր կզարեցնե: Սակայն Պողոս էֆենտին հայ է և եթե իր մայրենի լեզվին տգետ է, այս բանիս համար զայն հասածելն արդարություն չէ: Կարծեմ թե «Օաղիկի» վերջին թիվը կամար-

նի է; որ սահմանադրությունը, իբրև արևմտահայ համայնքի վարչական նոր կանոնադրություն, սահմանափակում էր սեղանավոր-ամիրանների և եկեղեցու գլխավորների վարչական ու հասարակական իրավունքները: Ամիրանների կամքն ու իշխանությունը փոխարինվեց երեսփոխանական ժողովով, որ կազմված էր կրոնական ու քաղաքական ժողովներից: Կանոնադրությունը ամրապնդում էր տնտեսական բավարար ուժ և դրան համապատասխան հասարակական ազդեցություն ձևորեն բերած պոլսահայ բուրժուազիայի իշխանությունը համայնքի ներսում: Ղրիմի պատերազմից հետո ամիրայությունը կորցրել էր թուրքական պետությանը ֆինանսավորելու իր երբեմնի կարողությունները: Ոչ միայն նա, այլև Բերայի բազմազգ սեղանավորական հարուստ դասը չէր կարող հավակնել մրցակցելու սուլթանի պարտատուի դերը ստանձնած ֆրանսիական և անգլիական կապիտալների հետ: Այս հանգամանքը, իր հերթին, արագացրեց ամիրայության կրախը արևմտահայ կյանքում: Առևտրական բուրժուազիայի հետ միասին արևմտահայ Ազգային վարչության մեջ տնօրինող ուժ դարձավ նաև էֆենդիական վերնաշերտը: Զբաղված լինելով թուրքական պաշտոնական ծառայության մեջ, այդ դասը բազմաձյուղ կապեր էր հաստատել փաշաների՝ և պաշտոնական հիերարխիայի տարբեր օղակների հետ՝ դրանք ծառայեցնելով համայնքում ունեցած իր ազդեցությանը: Սահմանադրության ամբողջ պատմության ընթացքում, նաև այն տեղական ժամանակահատվածներում, երբ այն չի գործել, էֆենդիական դասը պահպանել է զգալի քան ղիրք արևմտահայ համայնքում:

Սահմանադրության արժեքը պետք է գնահատել բացառապես հայ հանրության սահմաններում կատարված սոցիալական ու հասարակական փոփոխությունների տեսանկյունից: Այն չի վերացրել ո՛չ արևմտահայերի քաղաքացիական իրավազրկությունը, ո՛չ էլ նրանց անգուսպ շահագործումը հարստահարիչների կողմից: Ընդհակառակն, համայնքի սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական կացությունը վատթար է դարձել հենց XIX դ. երկրորդ կեսից, երբ օսմանյան կառավարողները՝ ստորերկրի ժողովրդի տնտեսական քայքայման, տեղահանումների և վերջապես, բնաջնջման պետականորեն ծրագրված քաղաքականության ուղին: Սահմանադրությունից և՛ առաջ, և՛ հետո արևմտահայ հանրության ու սուլթանի միջև իբրև միջնորդ ճանաչվել է պատրիարքը: Բ. դուռը ամենևին չի մտահոգվել Արևմտահայաստանում սահմանադրության գործադրման համար. հարստահարությունները շարունակվել են անկախ այն բանից, թե ինչպիսի կազմակերպություն ունեն հայ հանրությունը:

Մե. Ռուեն-Ժեկմենը սահմանադրության քաղաքական անլիարժեքությունը բացահայտում է հենց նրա իրավական երաշխիքների բացակայության տեսակետից: Այդ ազդեցությունը, գրում էր նա, «բացառում էր այնպիսի տնօրինում, որը նրա (հայի—Ա. Խ.) համար իսկապես երաշխիք լիներ՝ ընդդեմ թուրքական կառավարության կամայականության և վերջինիս մղեր գործողության: Այլ կերպ ասած, ոչ մի տեղ հնարավոր չէ տեսնել ոչ ազգի կոլեկտիվ իրավունքների, և ոչ էլ նրա առանձին անհատների անհատական իրավունքների որևէ լուրջ երաշխիք»³¹:

Անհատի և հանրության կոլեկտիվ իրավունքների հետագա ոչնչացմանը ձգտելիս՝ թուրքական կառավարողները 1850—1870-ական թթ. ելնում էին օսմանիզմի գաղափարախոսությունից: Այն ենթադրում էր կայսրության բոլոր ժողովուրդների ձուլումը մահմեդական զանգվածի մեջ: 1830 և 1850 թթ. Բ. դուռն արդեն ճանաչել էր արևմտահայ կաթոլիկ և բողոքական համայնքները՝ շնորհելով նրանց առանձին կրոնական հանրության ստատուս³²: Հաստատելով կրոնական նոր միլեթներ (հայ հարանվանությունները, հույն և բուլղար ունիատները և այլն), Բ. դուռը փորձում էր կանխել սեպարատիստական շարժումները կայսրության ժողովուրդների մեջ և կոտորակելով թուլացնել ավանդական կրոնական համայնքները³³: Ղրիմի պատերազմից հետո, 1856 թ. կառավարությունը բռնեց լուսավորչական համայնքի մեջ կրոնական սկիզբը խախտելու և եկեղեցու ազդեցությունը թուլացնելու ուղին³⁴: Չուլման իր նպատակների խոչընդոտը օսմանիզմը տեսնում էր հիմնականում եկեղեցու մեջ և դրա դեմ էր ուղղում իր միջոցառումները:

Միլեթների համակարգում ձեռքերի խորացումը խթանվում էր տեղականների քաղաքական ճնշման պայմաններում: Առաջնորդվելով իրենց գաղութային քաղաքականության շահերով, վերջիններս փորձում էին ուժեղացնել կաթոլիկ և բողոքական հանրությունները՝ իբրև քաղաքական հենակետերի: Այս իմաստով արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը իր աշխարհիկ բովանդակությամբ չէր հակասում ոչ Բ. դուռն, և ոչ էլ տեղականների հեռահար մտադրություններին:

Հետևանքը, սակայն, չէր կարող գոհացնել օսմանիզմի ջատագույններին: Աշխարհիկ սկզբի ուժեղացումը արևմտահայ համայնքում, որ մի հայտնի շափով խթանվում էր սոցիալական ու հասարակական հակասությունների խորացումից, թեև սասանեց կղերի ազդեցությունը, սակայն իր հերթին նպաստեց ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը³⁵: Ազգայնության գաղափարը դարձավ արևմտահայ առաջավոր գաղափարների առանցքը և ընկավ ձևավորվող ու զարգացող

հայ հասարակական հոսանքների հայեցողությունների հիմքում: Ազգային միասնության գաղափարախոսությունը զարգանում էր օսմանիզմի ջատագովների համար արդեն անսպասելի ու միանգամայն անցանկալի հունով՝ հետամտելով արևմտահայերի կրոնադավանական պառակտումների վերացումը և նրանց համախմբումը ազգայնության դրոշի ներքո: Ազգային ինքնորոշման տրամադրությունները հասցրին նրան, որ սահմանադրության շուրջ բախվող բուրժուական և մանրբուրժուական դեմոկրատական հոսանքները այդ սահմանադրությանը (իրականում՝ համայնքի կանոնադրությանը) տվեցին անհամեմատ ավելի լայն մեկնաբանություն, քան նրա իրական արժեքն էր. իրավական այդ ակտի կիրառման հետ նրանք կապակցեցին ոչ միայն զուտ վարչական, այլև սոցիալական ու ազգային-քաղաքական պահանջներ: 1862 թ. Զեյթունի հերթական ինքնապաշտպանությունը դեմոկրատ-սահմանադրականների սպասելիքներին հաղորդեց գործնական տրամադրություններ՝ խորացնելով նրանց ազգային ինքնորոշման ձգտումները:

Այս պայմաններում Բ. դուռը վերանայեց իր դիրքորոշումը արևմրտահայերի սահմանադրության նկատմամբ՝ հակվելով դեպի կրոնական համայնքի ավանդական ձևի որոշ ամրապնդում, որն արտահայտվեց 1863 թ. սահմանադրության մեջ պատրիարքական իշխանության ընդլայնման ձևով: Գ. Օտյանը նկատում էր, որ 1860 թ. սահմանադրությունը խմբագրելու ժամանակաշրջանում «Բ. դուռը դժկամություն ուներ պատրիարքեն զատ ուրիշ մեկը գործադիր իշխանություն ճանշելու»³⁶:

Նույն կերպ, 1867 թ. Ֆուատ փաշան ընդդիմացել էր հայ սահմանադրականների փորձերին՝ ընդլայնելու Ազգային ժողովի դերը սահմանադրության խմբագրված տեքստի մեջ³⁷: Օսմանիզմի ջատագովները նախընտրում էին միլիթների աշխարհիկ իրավասությունների ոչ թե ընդարձակումը, այլ սահմանափակումը:

Հենց սահմանադրական պայքարի ժամանակաշրջանում արևմտահայերի ազգային ինքնագիտակցության վերելքը տազնապ էր պատճառում օսմանիզմը իրացնողներից Ֆուատ փաշային: Իր քաղաքական կտակում նա գրում էր. «Հայերը, մասնավորապես, թշնամական կերպարանք մը առնել սկսած են: Հարկ է չափավորել իրենց եռանդը՝ ասպարեզ տալով միայն անոնց, որոնք անկեղծորեն ընդունած են մեր կայսրության ձուլման սկզբունքները»³⁸:

Երբ այդ տրամադրությունների հաստատում, սահմանադրությունը կառավարության կողմից զաղաքեցվեց 1861 թ., ապա գործողության մեջ մտավ երկու տարի անց՝ 1863-ին, դարձյալ կասեցվելով 1866-ին: 1869 թ. վերագործադրվելուց հետո այն անխափան գործել է միայն 1870—1880-ական թթ.: Արդուլ Համիդի բռնապետության տարիներին, մասնավորապես 1896—1908 թթ. Ընդհանուր ժողով չի գումարվել, և սահմանադրությունը գործել է զուտ անվանապես:

Իր ամբողջ սահմանափակությամբ և դործողության նեղ շառավիղներով սահմանադրությունը լուրջ նշանակություն ունեցավ արևմտահայերի հասարակական կյանքի զարգացման, լուսավորության և մշակույթի տարածման գործում: 1850—1860-ական թթ. սահմանադրության շուրջ ծավալված բախումների ընթացքում ձևավորվեցին արևմտահայ հասարակական հոսանքները: Զարգացում ապրեց և հասարակական ազգեցողություն ձևը բերեց պարբերական մամուլը՝ իբրև նշված հոսանքների գաղափարների ու հասարակական կարծիքի արտահայտիչ: Առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցավ դեմոկրատական խավերի տրամադրություններն արտահայտող մամուլը, որը փաստորեն գործնական հունի մեջ դրեց ժողովրդական գանգվածների ձգտումները:

Դեմոկրատական հրապարակախոսության արմատական արտահայտիչն էր Հ. Սվաճյանի «Մեղու» պարբերականը, որը հետադիմության ու պահպանողականության դեմ մղած իր սկզբունքային պայքարով խորացրեց Ստ. Ոսկանյանի դեմոկրատական «Արևելքի» բաց արած հունը: Սահմանադրության մեջ Սվաճյանը ամենից առաջ արժեքավորում էր վարչական գործերը վարելու՝ ժողովրդի անկապտելի իրավունքի ձեռքբերումը: 1859 թ. նա գրում էր. «Ազգային մեծ խոռվուլթենն մետքը հասկցվեցավ, թե ժողովուրդը իշխանություն և իրավունք ունի ազգային կառավարության միջամուխ ըլլալու և իր ուզած ու արժան դատած անձը ազգին վրա իշխան կարգելու և թե կուրորեն ու վատաբար չհնազանդիր ինքնակոչ տերերու ու թող շտար, որ իր իրավունքը անոնց ոտքին տակ ձգմվի»³⁹:

Սվաճյանը չի բավարարվել սոսկ ներքնախավերի՝ վարչական գործերը վարելու իրավունքի գաղափարով: Վերջինս նրա հայեցողության մեջ սերտաճել է ազգային ինքնորոշման գաղափարի և զարգացման այս ընթացքն ըստ էության, բովանդակավորում է 60—70-ական թթ. արևմրտահայ դեմոկրատական մտքի գաղափարական հասունացումը: 60-ական թթ. Հ. Սվաճյանը սահմանադրության մեջ որոնում էր այն երաշխիքները, որոնք հետագայում մտավոր ու նյութական առումով զորաց-

Նեղու էին ազգը և հող էին նախապատրաստելու ազատագրական պայքարի ծավալման համար: Այն ուղեկցվելու էր առաջավոր լուսավորութայն տարածումով, կղերական գաղափարախոսութայն լուրջ վիճարկումով և ազգային ու սոցիալական իրականութայն սուր խնդիրների հարցադրումով: Դեմոկրատական «Մեղուն», ինչպես և «Մյունստին» ու «Մադիկը» այս պատճառով պետք է կրեին օսմանյան ու ազգային հետադիմութայն հալածանքն ու հետապնդումները: Արևմտահայ դեմոկրատական մամուլն իր ինքնահաստատումը իրականացրել է երկու ուղղութայններով՝ ընդդիմանալով կղերապաշպանողականութայնը, մյուս կողմից՝ թուրքական բռնակալութայնը: Արդեն 1860 թ. այս ուղեգիծը պարզորոշ արտահայտվել է դեմոկրատական մամուլում, ուստի կղերապաշպանողականութայնն ու լիբերալ բուրժուազիան կառավարութայն աջակցութայնք և խրախուսանքով առաջադիմական պարբերականների դեմ իրենց հալածանքը սկսեցին գրաքննական սահմանափակումներով: 1860 թ. սահմանադրութայն հաստատումից հետո անցնելով ազգային վարչութայն գուլսի, լիբերալների առաջին մտահոգութայններին մեկը հեղավ դեմոկրատական մամուլի քննադատութայնը կանխելը: Ամիրայութայնն ու պատրիարքի միահեծանութայն դեմ օպոզիցիա կազմած լիբերալները, որոնք փաստարկում էին ժողովրդի բոլոր խավերի ու յուրաքանչյուր առանձին անհատի հավասար իրավունքների օգտին, լցանկացան հանդուրժել հասարակական կարգուկանոնի այլ մեկնաբանութայն, քան իրենցը: Պահպանողականներից ոչ պակաս եռանդով նրանք պատվար էին որոնում դեմոկրատների «ծայրահեղութայնների» դեմ:

Սահմանադրութայն կիրառման հենց սկզբից «Մեղուն» Ազգային վարչութայնը տարամիտում էր մի քանի հիմնական հարցերում: Նախ, խոսքը վերաբերում էր սահմանադրութայն համազգային բովանդակութայնը: Եթե լիբերալները, իբրև Կ. Պոլսի բուրժուազիայի գաղափարախոսներ, Ազգային վարչութայն հաստատումը դիտում էին իբրև ընդհանրապես արևմտահայերի հասարակական իրավունքների հաստատում, ապա դեմոկրատները ժխտում էին վարչութայն համազգային հավակնութայնները: Հ. Սվաճյանի կարծիքով կարևորը գավառի իրավունքների ճանաչումն էր Ազգային վարչութայնն ու նրա գործունեութայն մեջ: Այս իմաստով բնութագրական են ոչ միայն նրա բազմաթիվ հոդվածները, որոնք նվիրված էին Արևմտահայաստանի և նրա ժողովրդի կյանքի լուսաբանմանը, այլև բուն Ազգային վարչութայն գավառական գործունեութայնը: Սահմանադրութայն կիրառումից երեք ամիս անց

Սվաճյանն արդեն առաջարկում էր գավառական առաջնորդների ընտրութայնն ու պաշտոնավարման ժամկետը կարգավորել որոշակի կանոններով, ինչպես և ստեղծել Ազգային վարչութայն մշտական հանձնաժողով, որի գործը պետք է լիներ մոտիկից ծանոթանալ արևմտահայ զանգվածների կարիքներին և ներկայացնել վարչութայնը: Ըստ էութայն, առաջարկը կոչված էր այս կամ այն շափով լրացնելու սահմանադրութայն այն խոշոր բացը, որի հետևանքով անտեսվում էին Արևմտահայաստանի բնակչութայն իրավունքները սահմանադրական վարչութայն մեջ: (Հիշենք, որ ըստ 1860 թ. սահմանադրութայն, ընդհանուր ժողովի 220 նրեսփոխաններից 160-ը ընտրվում էին Կ. Պոլսի թաղերից՝ շուրջ 250.000 բնակչից, իսկ մնացած 60-ը՝ Արևմտահայաստանից՝ շուրջ 2.600.000 բնակչից)⁴⁰: Դա վկայում էր պոլսահայ բուրժուազիայի առանձնաշնորհյալ դրութայն մասին: Այնուհետև, եթե լիբերալների համար սահմանադրութայն կիրառումը նշանակում էր ազգային իրականութայն մեջ վերափոխումների ավարտ, ապա Սվաճյանի համար այդ նույն իրողութայնը հեղաբեկումների սկիզբն էր միայն: «Մեղուն» ընդդիմադիր դիրք գրավեց «սահմանադրված» պատրիարքական իշխանութայն, կղերի ու նրա առանձնաշնորհումների նկատմամբ, ամեն ինչից վեր բասելով կղերվող ու հարստահարվող ժողովրդի շահերը: Միանգամայն ճշմարտացի է հանդեսի ինքնաբնութագրումը՝ «Մեղուն» ժողովրդին քարոզեց իր իրավունքը և ազգը կառավարելու փափաքողներուն քարոզեց իրենց պարտավորութայնը: Բողոքեց ժողովուրդին իրավանց հարստահարութայն դեմ, Ազգային վարչութայն պարտավորութայնը զանցառութայն դեմ»⁴¹:

Գիրքորոշման հավաստումից առավել այստեղ ուշագրավը ազգային վարչութայնն ու «Մեղվի» սկզբունքային հակասութայնների բացահայտումն է: Վարչութայն պարտավորութայնների ու ժողովրդի իրավունքների շրջված պատկերացմամբ էր պոլսահայ բուրժուազիան սկսում իր սահմանադրական գործունեութայնը: Նրա անտարբերութայնը աշխատավորութայն իրավագուրի վիճակի հանդեպ, հետադիմութայն առջև ընկրկելը և դեմոկրատական խալեքի ու մտավորականութայն հալածանքը ցույց էին տալիս, որ վարչութայն գործունեութայնն սկսվում էր իր իրավունքների պաշտպանութայնք և ավարտվում ժողովրդի պարտականութայն պահանջով: «Մեղուն» և նրա համախոհ պարբերականները վարչութայնից պահանջում էին պաշտպանել Արևմտահայաստանի ժողովրդին «խորամանկներու և հարստահարիչներու դեմ», որոնց «հարստութայնը, ազդեցութայնը և բռնութայնը վախցուցած է ժողովուր-

դը շատ տեղ»⁴²: «Առ նորրնտիր երեսփոխանս Ազգային ընդհանուր ժողովո» հողվածում Սվաճյանը այդ ժողովին գործնական քայլերի էր մղում՝ թեթևացնելու գավառի ծանր կացութիւնը, ընթացք տալու նրանց իրավացի բողոքներին և լրջորեն զբաղվելու գավառի սահմանադրական ժողովների կազմութեամբ⁴³: 1860 թ. սկսած «Մեղվի» հրատարակախոսական ելույթների մեջ ճնշող մեծամասնութիւն են կազմում գավառահայերի կացութեանը նվիրված հողվածներն ու թղթակցութիւնները, Արևմտահայաստանում սահմանադրութեան կիրառման անհրաժեշտութեան հիմնավորումը: Դա ցույց է տալիս, որ «Մեղուն» ազգային սահմանադրութեանը տալիս է համազգային գործողութեան շառավիղ: Այդ էր, սակայն, որ չէր մտնում ոչ պոլսահայ պահպանողականութեան, և ոչ էլ լիբերալների ծրագրերի մեջ: Եվ երբ «Մեղուն» անցավ վանեցի հարստահարիչ Պողոս վարդապետի, Բերիայի առաջնորդ Նիկողոս վարդապետի մերկացմանը, սուր քննադատութեան ենթարկեց Կ. Պոլսի թագական ջոջերի կամայականութիւնները թագական խորհուրդների ընտրութիւններում, պոլսական հետադիմութեան ճահիճը շարժվեց: Հետագիմութեանը սրտմտութիւն էր պատճառել վանեցի Պողոս վարդապետի հանդեպ Ազգային վարչութեան անփույթ վերաբերմունքի քննադատութիւնը «Մեղվում» և «Մյունատիի էրճիասում»: Իր հայրենակիցներին անողորմ հարստահարութիւնների ենթարկած այդ վարդապետը անասելի ճարպկութեամբ կարողացել էր կասեցնել իր դեմ գրված բողոքների հոսքը դեպի պատրիարքարան: Ի վերջո, երբ մտերմական կապերն ու հարաբերութիւնները անգոր դարձան նրա շարագործութիւնները քողարկելու համար (նրա դեմ գրվեց ութ կետից կազմված մի ամբաստանութիւն, որոնցից յուրաքանչյուրի հաստատումը բավական էր կարգալուծման հետևում), ամբաստանյալը քննութեան կանչվեց Կ. Պոլսու: Այնուհետև սկսվեց գործի ձգձգումը. փոխանակ գործը արագորեն քննելու և մեղավորին պատժելու, կրոնական և քաղաքական ժողովները սկսեցին հաշտութեան մղել Պողոսի կողմնակիցներին և հակառակորդներին: Բանը ավարտվեց նրանով, որ բանակցութիւններից ձանձրացած վարդապետը փախավ Կ. Պոլսից՝ Տրապիզոն մեկնող շոգենավով⁴⁴:

«Մեղուն» կրոնական ժողովից պահանջում էր վճռական միջոցներ ձեռնարկել հանցագործ հոգևորականի նկատմամբ և դատապարտել նրա կանխակալ վերաբերմունքը: Դրանից հետո, կատարելով կղերի ու վարչութեան կամքը, պատրիարքը Սվաճյանին ու մի քանի խմբագիրներին կանչում է պատրիարքարան և նրանց ներկայացնում քաղաքական ժողովի առաջարկը՝ լուր տպագրելուց առաջ խմբագիրները պետք է

ստուգեն դրա իսկութիւնը, հիմք ունենալով պատրիարքարանի դիվանը⁴⁵: Դրանով պատրիարքարանը փորձում էր սեփականել տեղեկատվութեան մենաշնորհը և կախման մեջ դնել մամուլը: 1860 թ. հոկտեմբերի այս միջադեպը նախանշում էր դեմոկրատական մամուլի և պատրիարքարանի հակասութիւնների հետագա խորացումը: 2. Սվաճյանը այս իմաստով էլ ընկալեց քաղաքական ժողովի առաջարկը: «Խմբագրաց պատրիարքարան կանչվիր» հողվածում նա հիմնավորում էր, որ մամուլի ազատութիւնը հասարակական արատները վերացնելու կարևոր նախապայման է և որ անտեսելով այդ ազատութիւնը, Ազգային վարչութիւնը հակասում է իր սահմանադրական բնույթին: «Արդի ազգային կառավարութիւնը,—գրում էր նա,—ազատ սահմանադրական է, որուն հիմք, պաշտպանը և երաշխավորը ազատ տպագրութիւնն է»⁴⁶: 2. Սվաճյանը մերժեց քաղաքական ժողովի տեսակետը՝ հետևյալ նկատառումներով. ընդունելով պատրիարքարանի դիվանը իբրև տեղեկատվութեան աղբյուր, մամուլը

1. Ակնհայտորեն կախման մեջ է ընկնում պատրիարքարանից, որը կարող է նույնիսկ զլանալ տեղեկութիւններ տալուց:

2. Կասկածի է ենթարկում իր թղթակիցների բարեխղճութիւնը:

3. Ինչպես հաճախ է պատահում, կարող է ավելի վաղ տեղեկանալ լուրին, քան պատրիարքարանը: Ստուգելու դեպքում կկորչեր լուրի այժմեականութիւնը, իսկ դրա ուշացած մեկնարանութիւնը կարող էր տեղի տալ թյուր կարծիքների՝ մասնավորապես օտար մամուլի միջոցով:

4. Կարող է ենթադրել, որ տվյալ տեղեկութիւնը հակառակ է Ազգային վարչութեան կամքին, ինչպես և կարող է ցանկալի համարել դրա հրատարակումը՝ նախքան վարչութեան իմաստը⁴⁷:

Ուշագրավ են Սվաճյանի առարկութեան առաջին և շորրորդ կետերը: Մամուլը ոչ միայն անկախ պետք է լինի Ազգային վարչութեանից ու պատրիարքարանից, այլև իրեն վերապահի դրանք քննադատելու կամ հակառակ շիքորոշում ունենալու ազատութիւնը: Մամուլի անկախ դիրքի և ազատախոսութեան վերաբերյալ այս սկզբունքային մտտեցումը, որ հարատեւել է 1860—1870-ական թթ. արևմտահայ առաջագիմական հրատարակութիւններում, հակասութեան այն հիմնական եղբն էր, որից սկսվում էր նրանց ու ազգային հետադիմութեան և սուլթանական գրաքննութեան միջև խորացող անջրպետը:

Ապավինելով խոսքի ու կարծիքի ազատութեանը, Սվաճյանը նույն հողվածում պահանջում էր պատժել մեղսագործ եկեղեցականին. հաշվի առնելով եկեղեցու դերը միլիթների համակարգում, նա նախնական

դատի իրավունքը վերապահում էր կրոնական ժողովին: «Մենք կփափաքեինք,—գրում էր նա,—որ ինչպես մինչև ցարդ, Հայաստանյայց կղերը ըրած է, ինք պատժելեն առաջ իր հանցավորը և հապա հանձնե զանի քաղաքական իշխանություն»⁴⁸:

Կղերը մամուլի քննադատությունից պատվարելու գործում կրոնական և քաղաքական ժողովների խափանիչ փորձերը ձախողվեցին «Մեղվի» խմբագրի սկզբունքայնության առաջ: Պարբերականի դիրքորոշումն այս հարցում դարձավ առավել անզիջող, երբ վերոհիշյալ ելույթից երկու ամիս անց՝ 1860 թ. դեկտեմբերի 20-ին «Մեղվում» տպագրվեց Մ. Նալբանդյանի նամակը Հ. Սվաճյանին: Նամակը գրված է Պողոսի գործի անթիվ, սակայն ունի առավել լայն հասարակական ընդգրկում. նրա իմաստը տպագիր խոսքի ու ազատ կարծիքի պաշտպանությունից գերաձուլման հասնում է մինչև վարչության կիսկատար գործունեության սուր քննադատության: Տրվում է վարչության լիբերալ ու հաշտվողական ուղեգծի դիպուկ բնութագրերը⁴⁹: Մամուլի և քննադատության ազատությունը Նալբանդյանը հիմնավորում էր «խրավագատության»՝ անձի և հասարակության իրավունքների պաշտպանության գաղափարով, որ նա բխեցնում էր մարդկանց հավասարության «բնական օրենքից»: Հեղափոխական դեմոկրատը, այսպիսով, մամուլի ազատությունը աղերսում էր անհատի և հասարակության անկապտելի իրավունքի՝ ազատության հետ և պարզում այդ գաղափարն ընդդեմ հասարակական բռնացումների: Նալբանդյանն Ազգային վարչությունից պահանջում էր զրկել Պողոսին վարգապետական աստիճանից և նրան դատել քաղաքացիական ատյանով: Նա մերժում էր այս հարցում կղերին տրված առանձնաշնորհումը և լուծումը ենթադրում այլ կերպ, քան Սվաճյանը. սխալ է հոգևորականի դատվելը հոգևոր ատյանի կողմից, քանի որ մեղանշող կրոնավորները «շատ անգամ անպատիժ էին մնացել, որովհետև յուրյանց դատը վարում էին յուրյանց նմանների ձեռքով»⁵⁰:

Անկախ հարցադրման կտրականությունից կամ դրա իրագործման հնարավորությունից, Մ. Նալբանդյանի դիրքորոշումը առավել արմատական էր⁵¹ և համապատասխան՝ սահմանադրական ազատության ու անհատների հավասարության գաղափարներին: Այդ հոդվածի տպագրությունից հետո «Մեղվի» պայքարը կղերի անարժան ներկայացուցիչների դեմ դարձավ առավել վճռական, որին վերջինս չէր կարող հակադրել այլ բան, քան նոր բռնացումները:

* * *

Արևմտահայ հետադիմությունը, որ Կ. Պոլսում առիթ էր որոնում «Մեղուն» և «Մյունաստիի էրճիսար» ըմբերանելու համար, Ձմյունսիայում հանդես եկավ իր ամբողջ ինքնազխտությունը: խոսքը վերաբերում է «Միություն» սահմանադրական պարբերականի խափանմանը հետադիմության ձեռքով: Դեմոկրատներն տրամադրված երիտասարդության այդ հանդեսի հետ զմյունսահայ հետադիմության հաշվեհարդարի պատմությունը հանգամանորեն ներկայացված է «Մեղվի» «Միություն» և զմյունսացի հայեր» հոդվածում⁵²: Ձմյունսիայում «Միությունը» առաջինն է հանդես եկել սահմանադրական գաղափարների պաշտպանությունում: Կ. Պոլսի Ազգային վարչության կազմած «Սահմանադրական հրահանգը» դեռևս չէր ուղարկվել Ձմյունսիա, և համայնքի գործերն այստեղ տնօրինում էին տեղի ջոջերը: «Միության» էջերում սահմանադրության պաշտպանությունն արդեն բավական էր նրանց ցատումն առաջացնելու համար: Ատելությունը դրսևորվեց մատնության ձևով: «Միության» խմբագիրները (Մ. Վանանդեցի, Ղ. Մամուրյան, Ա. Ղոնճայան և ուրիշներ) իշխանությունների առջև ներկայացվեցին իբրև ապստամբներ, որոնք երկպառակություն են սերմանում համայնքում և նյութեր տպագրում իշխանությունների դեմ⁵³: Մատնության մեջ նըշվել էր, որ հանդեսը հրատարակվում է առանց հրատարակության արտոնագրի: Դրանից հետո հանդեսի հրատարակությունը խափանվեց, իսկ Տետեյան տպարանը, որտեղ հրատարակվում էր «Միությունը», իսկ Տետեյան տպարանը, որտեղ հրատարակվում էր «Միությունը», փակվեց: Խմբագիրները ձերբակալվեցին: Հաջորդ օրը, սակայն, իշխանությունները նրանց ազատեցին բանտից. իրենց հոդվածները թարգմանաբար ներկայացնելով, խմբագիրները հերքեցին «կառավարության դեմ գրելու» ամբաստանությունը:

Ուշագրավ էր հասարակական այն արձագանքը, որ առաջացրեց «Միության» խմբագիրների բանտարկությունը: «Նուռն և անթիվ բազմությունը հավաքված ժողովուրդը» անվերապահորեն իր համակրանքը հայտնեց «Միության» գործիչներին՝ պահանջելով նրանց ազատությունը⁵⁴: Իշխանությունները տեղի տվեցին, որ վկայում էր պարբերականի խմբագիրների հասարակական հեղինակության մասին:

«Միությունը» անմիջապես չվերաբացվեց (դա հնարավոր եղավ մոտ մեկ տարվա ընդմիջումից հետո, 1861 թ. սեպտեմբերին), որովհետև գտնվել էր նրա խափանման իրավական հիմքը՝ առանց արտոնագրի հրատարակվելը: Այդ միջադեպի պատճառով և Տետեյանների տպարանի, և «Միության» խափանումը կատարվել է 1857 թ. փետրվա-

գրի 15-ի «Տպարանների մասին» օրենքի հիման վրա: Այդ օրենքով ստեղծված իրավունք էր տրվում անհատական ընկերակցության «վնասակար գրքերը և հրատարակությունները» (հոդվ. 77), ինչպես և փակել այն տպարանները, որոնք մեղանշել էին և քրեական գործ հարուցել օրինազանցների դեմ (հոդվ. 9)⁵⁵: Տեսչականների տպարանը փակվել է հրամանագրի շունենալու պատճառով⁵⁶:

Զմյուռնիայի «եռապետները» սահմանադրությունից առաջ, ավանդույթի ուժով տնօրինել են համայնքի տնտեսական, վարչական ու լուսավորական գործը: Մյուսեմվելիություն համենի իրավունքից օգտվելով նրանք իրենց ձեռքին էին կենտրոնացրել համայնապատկան կալվածքների եկամուտները (մշակվող հողեր, վարձով տրվող շինություններ, եկեղեցու հասույթներ՝ համապատասխան կալվածքներից), որի վրա հիմնվում էր նրանց հեղինակությունն ու գոյությունը: Աղաների իշխանությունը սրբազործվում էր տեղական առաջնորդների օրհնանքով: Սահմանադրության կիրառումը սպառնում էր այդ ավանդական արտոնություններին. ինքնընտիր հոգաբարձուներին (առաջնորդի կողմից նրանց նշանակվելը տներ զուտ ձեռական նշանակություն) պետք է փոխարինեին համայնքի կողմից ընտրված երեսփոխանները, իսկ առաջնորդները ստանալու էին սահմանված թոշակ՝ կորցնելով եկեղեցապատկան գումարների ու եկամուտների վերահսկողություն իրավունքը: Այստեղից էլ՝ ազգային ջոջերի ու առաջնորդների թշնամանքը սահմանադրական գաղափարները պաշտպանող «Հաշտենից» ընկերության և նրա հրատարակած «Միություն» հանդեսի նկատմամբ⁵⁷:

Հ. Մվաճյանը սատարել է Զմյուռնիայի սահմանադրականներին՝ ի դեմս «Միություն» հանդեսի և այնուհետև՝ «Ծաղիկի» մտավորականների: Նա հերքել է տեղի ջոջերի հորինած մեղադրանքները ընդդեմ «Միության» (Ֆրանսերենը «բարբարոս» կոչելը, ֆրանսախոս հայ վերնախավին քամահրելը և «Հաշտենից ընկերությունը լքած «հարուստ տղաների» անունները հրապարակելը): Հ. Մվաճյանը բացահայտում էր այդ հալածանքի հասարակական պատճառները՝ այն, որ սահմանադրական պարբերականը պայքար է մղել աղաների կամայականության դեմ, նպաստել ժողովրդի ինքնագլխակցության արթնացմանը: Այդ մատնությունները ջոջերը ցույց էին տալիս, որ սահմանադրական գաղափարների դեմ պայքարելիս կարող են դիմել ամեն մի միջոցի, այլ թրվում և մատնություն⁵⁸:

«Միությունը» արևմտահայ երկրորդ պարբերականն էր, որ խափանվում էր իշխանությունների կողմից: Տխուր առաջնությունը, ի դեպ,

այս հարցում պատկանում է դարձյալ Զմյուռնիայում հրատարակված «Հայրենասեր» պարբերականին (1843—1846), որը խափանվել է 1844 թ.՝ «Արշալույս արարատյանի» եռանդուն պաշտպանների մեքենայությունների շնորհիվ⁵⁹: Ընդհանրապես առաջադիմական միտքը իր ուղին հարթում էր ոչ միայն ազգային, այլև օսմանյան իշխանությունների հետ անվերջանալի բախումների պայմաններում. սրանց դեմ իշխանությունները օգտագործում էին հենց ազգային հետադիմությունը և նրա միջոցով վերահսկում կասկած հարուցող պարբերականների գործունեությունը: Բուն՝ թուրքական գրաքննության անհանդուրժողականությունը ծավալվել է արևմտահայերի ազգային ինքնագլխակցության, ազատագրական գաղափարախոսության զարգացմանը համապատասխան. որքան որակական որոշություն է ձեռք բերել այդ պրոցեսը, այնքան ավելի խիստ է դարձել գրաքննությունը, ավելի մանրախնդիր ու կասկածամիտ:

1860-ական թթ. օսմանյան գրաքննությունը դեմոկրատական մամուլի դեմ սանկցիաներ կիրառելիս բավարարվում էր կղերապահանողական ուժերի նախաձեռնությամբ: «Միություն», «Մեղվի», «Մյուռնատիկ էրճիասի» ու «Ծաղիկի» դեմ նյութած «ազգայինների» դավերից հետո էր միայն, որ միջամտում էին իշխանությունները: Գրաքննություն այսպիսի «միջնորդավորված» ու սպասողական ուղեգիծը հարձակողականի էր վերածվում այն ժամանակ, երբ կասկածի էր ենթարկվում դեմոկրատական մտավորականության քաղաքական բարեհուսությունը: Ինչպես ամենուրեք՝ սոցիալ-քաղաքական բնության պայմաններում, Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի գրաքննությունը ևս իր սկզբնավորման ժամանակ հանդես էր գալիս քաղաքական հիմքերի անդորրը հսկող Արգոսի դերում: Թուրքական ոստիկանական գրաքննությունը այդպիսի հաշվեհարդար տեսավ Կ. Փանոսյանի «Մյուռնատիկ էրճիաս» թերթի հետ: 1862 թ. օգոստոսին այդ թերթը (հայատառ թուրքերեն, նշանակում է «Արգոսի մունետիկ») հանդես եկավ բռնակալության դեմ մարտնչող զեյթունցիների պաշտպանությամբ: Հայ լեռնցիների փոքրաթիվ, բայց տոկուն ջոխատները համառ պայքար էին մղում թուրքական կանոնավոր զորաբանակի դեմ: Կ. Պոլսի դեմոկրատական գործիչների հայեցողությունը անմիջական լիցք էր ստանում այդ հերոսական պայքարից: Դրա ցայտուն արտահայտիչը դարձավ Կ. Փանոսյանը՝ 1860—1870-ական թթ. եղակիրոսն համարձակ, ուղղամիտ և սկզբունքային մի հրապարակախոս, որն իր դեմոկրատական գաղափարներն արտահայտում էր սահմանադրության արմատական պաշտպանությամբ:

պանութեամբ ու հետեողական պրոպագանդով: Կ. Փանոսյանի թերթը սահմանադրական գաղափարների պաշտպանությունը զուգորդել է ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև գավառների աշխարհիկ ու կրոնական հարստահարիչների քննադատությամբ: Ա. Այպոյաճյանը ընդգծում է նրա համարձակ բանակոխիչը Կեսարիայի (իր ծննդավայրի) «մենծ աղայություն»: Դեմ է այն, որ Կ. Փանոսյանի պարբերականը խորացրել է ժողովրդի «ազատ խոսելու, անկաշկանդ շարժելու բնական միտումը... իր ունեցած ազատ իրավունքներու գիտակցությունը»⁶⁰: Սատարելով ղեկավարներին և նրանց արգարացի կոխիչը, այս հրատարակատուը Զեյթունի արշավելու թուրքական զորքերի հրամանատար Ազիզ փաշային անվանել էր «փաբավոնական բարբարոս»⁶¹: Ղվախենալով նրա հետևանքներից: «Մասիսը» հակիրճ և զգուշավոր տեղեկություններ է տվել նրան պատժելու մասին. նա նշում է, որ «արժանահարգ պ. Կարապետ Փանոսյան բարձրագույն հրամանավ կիրակի իրիկուն ոստիկանության դուռը տարվելով՝ բանտարկվեցավ»⁶²: Տեղեկություն է տրվում նաև հանգուցալուծման մասին. «Մյունատիի էրճիաս» լրագրին խմբագիր արզս Կարապետ Փանոսյան՝ «Մյունատիի» 213, 214 և 215 թիվերուն մեջ հրատարակած հոդվածներու պատճառով 21 օր ոստիկանության դուռը բանտարկվել է ետև լրագրի խափանեցավ և 20 լիրա տուգանք հատուցանելով, կիրակի իրիկուն բանտեն արձակվեցավ»⁶³: Կ. Փանոսյանի թերթը ընդմիջա խափանվեց⁶⁴: Դա «Միությունից» հետո երկրորդ զեպեն էր, երբ խմբագիրը բանտ էր նետվում: Հատկանշական է, որ հետադիմությունը «Մյունատիի էրճիասի» խափանումը ընդունել է որպես վտանգավոր մտքերի արժանի փոխհատուցում: Ոմն Սահակ վարդապետ, որը, ինչպես Կ. Փանոսյանն է գրում՝ պատրիարքարանում խմբագիրներին քանիցս սպառնալի խրատներ է տվել, հայտնել էր, թե «Մյունատին» աստծո պատժին հանդիպեցավ: Հիմնավորապես բացահայտելով նրա խավարամտությունը, Կ. Փանոսյանը նշում էր իր թերթի փակման պատճառը. «Եթե «Մյունատին» պատիժ մը կրեց, կրոնական հանցանքի համար չի կրեց, այլ ազգային կամ քաղաքական խնդրի մը համար»⁶⁵:

Դեմոկրատական միտքը Կ. Փանոսյանին պաշտպանեց հետադիմություն հարածանքներից: Մ. Նալբանդյանը արտասահմանի իր հեռավորությունից նրան պարզեց իր ձեռքը. «Մյունատին»,— գրում էր նա,— կարոտ չէ նոր ի նոր ընծայվելու ազգին. նա կարոտ չէ և ընծայության թղթերի՝ նաև ազնիվ մարդերի կողմից, թող թե մի շաղղակեր ազգավից: «Մյունատի» զբարոսը պատերազմն պատերազմեցաւ, զհաւատսն

պահեաց: Իսկ ով է Այսահակը, արժանահիշատակ Թաղիադյանցի կրնարած եզրի ճակատը: Օհ, պիտո է Արարիա գնալ՝ նորա պատմությունը իմանալու համար»⁶⁶:

«Այսահակը» Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդ Սահակ վարդապետն էր, «նեբսեն-գուրսեն» պաշքարի ժամանակ հետադեմ կղերին ողեշնչողներից մեկը, որ խստորեն քննադատվել է դեմոկրատական գործիչների կողմից⁶⁷: Մամուլը ձեռնելու հարցում իշխանությունների հետ հետադիմություն մերձեցումը բացահայտորեն երևաց սահմանադրական երկպառակությունների ժամանակ: Հենց այդ ժամանակ էր, որ դեմոկրատական մամուլի վրա հարձակման անցան Ազգային վարչությունն ու կղերական հետադիմությունը: Նույն՝ Երուսաղեմի վանքի կանոնադրման շուրջ ծավալված պայքարը Բ. դռան համար առիթ դարձավ դադարեցնելու սահմանադրության գործողությունը:

1860 թ. Ազգային վարչությունը կանոնադրություն էր մշակել՝ վանքի քայքայված վարչությունը բարեկարգելու համար, սակայն միաբանությունը ընդդիմանում էր դրան: Հ. Սվաճյանը գրում էր, թե վանքը «կարծես թե ազգեն դուրս, ազգեն անկախ ինքնիշխան մարմին մ'է, ազգին հետ պայմանադրության մտնել կուզե ու նամակով մը կիմացնե Ազգային վարչության, թե այսինչ հոդվածը (կանոնադրության— Ա. խ.) կընդունիր, այսինչը՝ չընդունիր, այսինչ հավելվածը կընե և այլն»⁶⁸:

Միաբանության առարկություններին Ազգային վարչությունը պատասխանեց մի վերջին փորձով. Հ. քահ. Հյունքյարպեյենտյանը առաքվեց Երուսաղեմ՝ կանոնադրությունն ընդունել տալու և պատրիարքական երեք ընտրելիներին (Սահակ, Հակոբ և Սասյի վարդապետներ) Կ. Պոլսի բերելու նպատակով: Վանքի ինքնուրույնությունը պաշտպանող հետադիմությունը դրան պատասխանեց մեքենայություններով: Նրանք գրգռեցին Կ. Պոլսի հայ ներքնախավերին, զխավորապես գավառային վարչության որոշումները հետամտում են վանքի կործանումը, միաբանությունից ցրումը՝ նրա հարստությունը թալանելու նպատակով: Հուզախոտով ամբոխը գալիս է պատրիարքարան և պահանջում հետ կանչել Հյունքյարպեյենտյանին ու հրաժարվել վանքի վարչությունը կանոնադրելու փորձերից⁶⁹: Խոտվություններին վերջ տալու համար միջամտեցին թուրքական զորքերը՝ Սելիմ փաշայի հրամանատարությամբ: Օգտվելով խառնակություններից, Բ. դուռը դադարեցրեց սահմանա-

դրության գործողութիւնը: Ազգային գործերը վարելու համար ստեղծվեց պոժամանակյա խումն ժողով:

«Մեղուն» հաճախակի հանդես էր գալիս Երուսաղեմի վանքի քրննադատութեամբ, պաշտպանում այն կանոնադրելու և սահմանադրութիւնը ազգային բոլոր հաստատութիւններին վրա տարածելու գաղափարը: «Երուսաղեմի վանքը և միաբանութիւնը» հողվածում պարբերականը ցուցադրում էր վանքի ինքնիշխանութիւնը հետևանքները՝ ծանր պարտքերը, խարդախ մատակարարների կողմից նրա եկամուտների թալանը և այլն: Վանքը, ըստ դեմոկրատ մտավորականների, պետք է դառնար ազգային լուսավորութեան օջախներից մեկը, դպրոցներ հիմնելու և ընդհանրապես հետահայաց կղերի դեմ «Մեղուն» և «Մյունատին» սկսեցին երկարատե բանավեճ, որին հակառակորդը որպես փաստարկ կարող էր հակադրել միայն հալածանքները: Սկսվեց ազատախոս մամուլի դեմ ուղղված մի արշավանք, որին միացան նաև Ազգային վարչութիւնը չափավոր երեսփոխանները: Այս պայմաններում էր, որ Ազգային վարչութիւնը հղացավ այսպես կոչված «Տպագրական օրենքը»՝ ազգային մամուլի համար: Նախ, հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու համար ազգային վարչութիւնը քննարկման հատուկ առարկա դարձրեց «Մեղվի» և «Մյունատին» դեմ Երուսաղեմի միաբանների բողոքը: Բողոքը լսվեց ազգային ժողովի՝ 1861 թ. մայիսի 25-ի նիստում: Մինչ այդ, միաբանները կարողացել էին բավականաչափ հուսալի պատվար գտնել Ազգային վարչութիւնի մեջ: Նրանց դիմումը ավելի լայն իմաստ էր ստացել ընդհանուր ժողովի 59 երեսփոխանների միջամտութեամբ, որոնք իրենց հերթին, բողոքել էին վերոհիշյալ պարբերականների դեմ՝ Ազգային ժողովի նիստերը, իբր աղավաղված ներկայացնելու համար: Երեսփոխաններն առաջարկում էին նման գործողութիւնները կասեցնելու նպատակով պատիժ սահմանել մամուլի համար⁷⁰: Այդ նիստում հանդես եկած ատենապետ Սերվիչենը ազատամիտ ձևակերպումներով խճողված իր ելույթում պաշտպանեց մամուլի ազատութիւնը սահմանափակող առաջարկները: Նա հավաստում էր, մի կողմից, թե «գեշ կարծիքներուն առջև առնելու միակ ճամփան կարծյաց ազատութեան ծառայելն է: Քննութիւնը շրջանիսն ու կարծյաց ազատութիւնը վերցնելը հասարակութիւնը խաղարի մեջ ձգել է, և ոչ լուսավորութեան», բայց և մյուս կողմից, կտրականապես դատապարտում էր «ազատութեան օրինավոր սահմանն դուրս ելող լրագիրները»⁷¹: Այսպիսի ձևակերպման դեպքում «մամուլի օրինավոր ազատութեան սահման» կա-

րելի էր հռչակել զուտ այն, ինչ ընդունելի էր համարում Ազգային վարչութիւնը: Դրա համեմատ «կարծյաց ազատութիւնը» կամ քննադատութեան ազատութիւնը, որի օգտին խոսում էր Սերվիչենը, մնում էին իբրև լիբերալ դարձված՝ զուրկ որևէ բովանդակութիւնից: Իրականում, խոսքը վերաբերում էր դեմոկրատական մամուլի ազատութիւնը կաշկանդելուն⁷²: Նույն նիստում Սերվիչենն առաջարկեց ստեղծել լրագրական կանոնադրութիւն պատրաստող հանձնաժողով:

Հանձնաժողովի անդամներն ընտրվեցին 1861 թ. մայիսի 30-ի նիստում: Դրա կազմի մեջ մտան Ն. Վարժապետյանը, Սամաթիո տեր Արիստակես քահանան, Սերվիչենը, Ստ. Ասլանյանը, Գր. Աղաթնը, Գր. Օտյանը և Առ. Տառյանը⁷³:

Տպագրական օրենքի նախագիծը պատրաստ է եղել նույն թվականի հուլիսի 10-ին: Թվում է՝ Ազգային ժողովը պետք է որ ընդուներ այն, սակայն հնարավոր չեղավ գործը մինչև վերջ հասցնել: Խանգարեց սահմանադրութեան խափանումը Բ. դոան կողմից: Երուսաղեմի խնդիրը վերջնականապես երկպառակութիւն առաջացրեց քաղաքական ժողովի և պատրիարքի միջև: Այդ ժողովը պատրիարքին մեղադրում էր ինքնագլուխ որոշումներ կայացնելու, կրոնական ու քաղաքական ժողովների իրավասութիւնները ոտնահարելու հակասահմանադրական ընթացքի մեջ: Իսկապես, Երուսաղեմի խնդիրը վճռելու համար պատրիարքը հրավիրել էր համագումար ժողով՝ շրջանցելով Ազգային վարչութիւնը: Այս պատճառով ընդհանուր ժողովը 1861 թ. օգոստոսի 5-ին ապօրինի հռչակեց եկեղեցական համագումար ժողովը և անվավեր՝ նրա որոշումները⁷⁴: Ի վերջո, Ազգային ժողովի 1862 թ. փետրվարի 20-ի նիստում ընթերցվում է մեծ վեզիր Ալի փաշայի կարգադրութիւնը՝ սահմանադրութեան գործողութիւնը դադարեցնելու և սահմանադրութիւնը վերաքննելու նպատակով հանձնաժողով ընտրելու մասին: Ընտրվեց յոթ մարդուց բաղկացած հանձնաժողով՝ Ստ. Ասլանյան, Մ. Աղաթն, Մ. Մինասյան, Գր. Օտյան, Ն. Ռուսիյան, Հ. Մալեքյան, Մ. Մանուկյան: Տեղափոխվեց պետք է վավերացնել սահմանադրութիւնը⁷⁵:

Դեմոկրատական մտավորականութիւնը քննադատական կրակի տակ առավ և քաղաքական ժողովը և պատրիարքին՝ Երուսաղեմի հարցում անսկզբունքայնութիւն ցուցադրելու և միաբանութեանը զիջումներ անելու համար: «Մեղուն» 1861 թ. հուլիսին գործի դրեց երգիծանքի և հրապարակախոսութեան ամենատարբեր միջոցներ (ծաղրանկար, հողված, պամֆլետ և այլն)՝ ծանակելով վանքի ինքնագլխութեան ցույ-

ցերը ու նրանց հետադիմական պաշտպաններ Չամուռճյանին ու «Արե-վելյան դարի» խմբագիր Տեյրիմենճյանին: Իսկ երբ Հ. Սվաճյանը բա-ցահայտեց պատրիարքի, Երուսաղեմի միաբանության և համագումար ժողովի համերաշխությունը՝ վանքի ստատուսը, ուրեմն և հակասահ-մանադրական ընթացքը պաշտպանելու գործում⁷⁶, հետադիմությունը միահամուռ ուժերով նետվեց նրա վրա: Սրանց բողոքի հիման վրա ոստիկանությունը երկու ամսով՝ 1861 թ. օգոստոսի 21-ից մինչև հոկ-տեմբերի 31-ը դադարեցրեց «Մեղուն»: Պատրիարքի հետ ընդհարված քաղաքական ժողովը, սակայն, գոհունակ լուծված էր դիտում «Մեղ-վի» դատապարտումը: Գեմոկրատիայի հասարակական ակտիվացումը և վարչության գործերը վերահսկելու նրա միտումները քաղաքական ժողովի համար հակակրեկի էին ոչ նվազ, քան հետադիմությանը: Բ. Գուսն իր հերթին, փորձեց վերջ տալ մամուլի քննադատական ոգուն: Վերահրատարակված «Մեղուն» տպագրել է գրաքննական հրահանգը. «Սույն հրամանը (խափանման — Ա. Խ.) մեզի հաղորդող պաշտոնա-կան նամակը կհիշեցնե Պոլիս տպվող ամեն ազգի և ամեն լեզուե օրա-գիրքներուն արված պատվերը՝ ազգային ներկա գործոց վրա բացարձակ լուծվուն պահելու»⁷⁷: Իրոք, գրաքննությունը հետագա ամիսներին, մինչև 1862 թ. փետրվար, երբ արդեն որոշվել էր վերաքննել սահմա-նադրությունը, խստիվ հետեւել է այդ հրահանգի կատարմանը: Մինչ այդ՝ գեմոկրատական պարբերականները ձեռնպահ են մնացել այդ ուղ-ղությամբ քննադատական նյութեր տպագրելուց:

Նոր սահմանադրությունը՝ նախկինի կրճատված տարբերակը, հաստատվեց 1863 թ. մարտի 19-ին: Նույն թվականի նոյեմբերին Ազ-գային վարչությունը վերստին ասպարեզ հանեց 1861 թ. տպագրական օրենքի նախագիծը: Դրա քննարկմանը նախորդել էին Խառն ժողովի (որը գործում էր սահմանադրության առժամանակյա դադարի ժամա-նակամիջոցում) հալածական գործողությունները «Մեղվի» նկատմամբ: 1863 թ. հունվարին «Մեղուն» խարազանել էր հետադիմականներին, ո-րոնց ակտիվությունը նպաստել էր սահմանադրության խափանմանը: «Պողոս-Պետրոսին կռիվը» ֆելիետոնում Մեչուխեչան զավեշտական գծերով էր ներկայացնում նրանց ծայր աստիճանի բացասական դերը իրականության սուր հարցերում⁷⁸: Անմիջական խոսքով ցույց էր տրը-վում կղերի անքննադատ լինելու, թերությունները կոծկելու համար պահպանողական դիրքորոշման վնասակարությունը: Ծանաշողական արժեք ունի Հ. Սվաճյանի ընդհանրացումը նաև պահպանողական կղերի և ամիրայության հոգևոր դաշնակցության վերաբերյալ: Հասա-

րականի այս ընդհանրացումները ունեցել են ավելի քան իրական հիմք: Հրապարակախոսը նկատի է ունեցել որոշակի անձանց:

Պատրիարքարանի պատասխանը շուշացավ. մարտի սկզբին թագ-րիր ուղղվեց Բ. Գոսնը՝ «Մեղուն» խափանելու համար: Կ. Պոլսի «Կու-րիեր դ'Օրիենը» այս առթիվ հայտնում էր իր անհանգստությունը գրա-քննական բռնության նկատմամբ. «Օրագիր մը երեք անգամ ազդա-րարությունը (նկատի ունի իշխանությունների կողմից երրորդ նախա-զգուշացումը, որից հետո պարբերականը խափանվում էր—Ա. Խ.) չըն-դունած՝ անոր խափանում ուզելը բռնավորական գործիք մը ուզել է»,— գրում էր այդ թերթը⁷⁹:

«Մեղուն» լուեցնելու հարցում միանգամայն համընկնում էին պատ-րիարքարանի և իշխանությունների մտավախությունները՝ Սվաճյանի ազատախոսությունը անընդունելի էր և մեկի, և մյուսի համար:

Ազգային վարչության կազմած մամուլի օրինագծի բովանդակու-թյունն իսկ ցույց է տալիս, որ այն ազգային իշխանությունների հա-մար պետք է ծառայեր որպես իրավական հիմնավորում՝ առաջադիմա-կան մամուլի վրա բռնանալու համար: Օրինագծի ընդարձակ նախա-բանը կասկած չի թողնում, որ դրա հեղինակը Սերվիլենն է: 1861 թ. մայիսի 25-ի Ազգային ժողովի նիստում նրա՝ մեզ արդեն ծանոթ ձևա-կերպումը մամուլում և հասարակության մեջ «գեշ կարծիքների առջևը առնելու» մասին, գրեթե նույնությամբ կրկնվում է օրինագծի նախա-բանում: Այստեղ ասված է. «ծուռ կարծիք մը ավելի դյուրությամբ պի-տի մերժվի, երբ ազատություն ըլլա կարծյաց, քան թե երբ այն ազա-տությունը սահմանի մեջ առնված ըլլա»⁸⁰: Ուշագրավ է նաև Սերվի-լենի ազատամիտ վերապահումը և՛ նրա ելույթում, և՛ օրինագծի մեջ. «Հիրավի, կպաշտպանեմ... կարծյաց ազատ քննությունը, և ոչ թե ա-զատության օրինավոր սահմանեն դուրս ելլող լրագիրները»,—ասվում է նրա ելույթում: Օրինագծում նույն միտքը ընդգծելու հետ միասին արդեն նշվում են ազատության «օրինավոր սահմանի» եզրագծերը. «Ազգի մարդկան համար քանի մը կետեր կան, որոնք միշտ հարգելի են և զորոնք միշտ հարգի մեջ պահել պետք է. այն է՝ նախ հավատքը, երկրորդ՝ իր ծագմանը մեջ ընդհանուրին վստահության կնիքը ունեցող իշխանությունը: Թե որ այս երկուքին համար, որոնք զընդհանուրը պիտի կառավարեն, դատաքննությունը նախատական միջոցներ գոր-ծածելով ուժը կոտրելու պատճառ պիտի ըլլա, այն ժամանակ անոնց փրկարար ազդեցության ուշանալուն պատճառ կըլլա և ասկե ալ խել մը վնասակար հետեանքներ կծագին որևէ ընկերության մեջ: Ուրեմն

և ասանկ պարագայի մեջ կարծյաց ազատութիւնը կրնա վնասել, կամ լավ ևս՝ ալ կարծյաց ազատութիւն չըսվիր, այլ լրբութիւն»⁸¹: Հետեւ-վաբար, կրոնի և Ազգային վարչութեան դեմ ուղղված քննադատութիւնը ցանկացած պահին կարելի էր որակել իբրև նախատական միջոցներ և անհանդուրժելի հանդգնութիւն: Արևմտահայ սահմանադրական այրե-րը այստեղ լրիվ համամտութիւն էին հայտնում պահպանողականներին և անթույլատրելի համարում դեմոկրատական մամուլի անկախութիւնը Ազգային վարչութիւնից:

Տպագրական օրենքի նախագիծը՝ կազմված առաջաբանից և 14 հոդվածից, ըստ ամենայնի արտացոլում էր Ազգային վարչութեան հետընթացը: Այստեղ դատապարտվում էր անստորագիր նյութերի հրատարակումը՝ իբրև լրագրողների համար մեղաչարանից խուսափելու միջոց: Գրանով մամուլը գրկվում էր որևէ հեղինակի ինքնութիւնը թաքցնելու հնարավորութիւնից: Օրինագծի երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ և յոթերորդ հոդվածներով արգելվում էին կրոնը, սահմանադրութիւնը և Ազգային վարչութիւնը «նախատելը», ազգային պաշտոնակաշնորհի «պատվույն դաշելը», պատրիարքների, առաջնորդների, կրօնական ու քաղաքական ժողովների անդամների դեմ թշնամութիւնը և «խռովու-թիւն հարուցանելու գրվածքները»: Ստեղծվելու էր գրաքննչական ֆունկցիան իրականացնող հինգ անդամներից կազմված հանձնաժողով՝ որ ընտրվելու էր ընդհանուր ժողովի կողմից: Սահմանադրութեան, կրո-նի և վարչութեան դեմ ուղղված մամուլի ելույթները դատելու էր հանձ-նաժողովը (հոդվ. 11):

Այնուհետև սահմանվում էին պատիժներ տպագրական հանցանք-ների համար, տուգանք՝ 100—500 ղուրուշի շափով, ժամանակավոր խափանումից (երկու շաբաթից մինչև երկու ամիս) մինչև մշտական դադարեցումը (հոդվ. 12): Ընդգծվում էր տպագրական օրինագծի բխե-լը Օսմանյան տերութեան օրենքներից, դրա համապատասխանութիւնը այդ օրենքներին, ինչպես և տպագրական հանձնաժողովի կախումը օսմանյան իշխանութիւններից (հոդվ. 1, 13, 14)⁸²:

Օրինագծով Ազգային վարչութիւնը մամուլը զնում էր ոչ միայն ստորագաս վիճակի մեջ, այլև դարձնում էր իր կամակատարը: Օրինա-գծի հաստատման դեպքում մամուլը փաստորեն պետք է անթարկվեր կրկնակի ծանր գրաքննութեան, եթե հաշվի առնենք նաև գրաքննչական ֆունկցիաներ իրականացնող օսմանյան իշխանութիւնների խիստ հըս-կողութիւնը: Իսկ այդպիսի հսկողութիւնը մշտապես զգում էր հայ մա-մուլը: Հ. Սվաճյանին ուղղած՝ Գ. Օտյանի 1860 թ. փետրվարի 8-ի

թվակիր նամակից ևս պարզ երևում է, որ թուրքական իշխանութիւն-ները ուշադրութեամբ հետևել են «Մեղվի» նյութերին և հարկ եղած դեպ-քում որոշակիորեն ցուցաբերել իրենց վերաբերմունքը⁸³:

Տպագրական օրենքի նախագիծն ավարտելուց հետո, 1863 թ. հոկ-տեմբերին քաղաքական ժողովը կազմեց մասնաժողով՝ այն վերաբըն-նելու և ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու համար: Մասնաժողովի մեջ մտան Սերվիլինը, Գր. Օտյանը, Գր. Աղաթնը, Պ. Աշնանյանը, Ն. Ռուսինյանը, Գ. Երամյանը և Հ. Մանվելյանը⁸⁴: Դա սպառնում էր տպագրական օրինագիծը դարձնել անվերջ շաղակրատանքի օբյեկտ, ուստի Գր. Օտյանը և Սերվիլինը հրաժարվեցին անդամակցութիւնից: «Ասանկ փափուկ խնդիր մը լուծելու համար,— գրում էին նրանք,— պետք է լավ ըմբռնել արդի ընկերական վիճակի պետքերը, ազգին բերմունքը է կարծյաց ազատութեան մասին ընդհանուրին կողմն արդեն ընդուն-ւ կարծյաց ազատութեան մասին ընդհանուրին կողմն արդեն ընդուն-ված սկզբունքները: Հետևաբար, մենք կկարծենք, թե արդեն պատ-րաստված ուրվագիծը ընդհանուր ժողովո ներկայացնելէն ուրիշ բան չէ մնացած ընկելու: Ուստի, մեզի համար ալ կմնա մեր հրաժարականը ալ, զոր կաղաչենք, որ ընդունիք»⁸⁵:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս ժամանակաշրջանում թուրքական կառավարութիւնն արդեն ձեռնարկել էր ամբողջ երկրի համար ընդ-հանուր տպագրական օրենքի ստեղծմանը, ուստի համայնքների ինք-նավարութիւնը սահմանափակելուն ուղղված օսմանյան քաղաքականու-թեան պայմաններում զուտ հայ ազգային տպագրական կանոնադրու-թիւնը կորցնում էր իր իմաստը: Ի դեպ, «Մեղուն» կասկածով էր վե-րաբերվում այդպիսի կանոնադրութեան գործնականում ընդունվելու հնարավորութիւնը: Տվյալ դեպքում «Մեղուն» հետագիմական օրինա-գծի դեմ էր ելնում՝ հաշվի առնելով նաև այն, որ արևմտահայ համայն-քում պատրիարքական իշխանութիւնը ունի ավելի բարոյական, քան գործնական իրավասութիւններ: «Ինք (պատրիարքը—Ա. Խ.) պատ-ժելու իշխանութիւն ունի՞ մի, և եթե չունի, տերութիւնը պատրիար-քարանին գործադիր իշխանութիւնն է, որ պատրիարքարանը օրենք մը շինէ՞ տերութիւնը զանի գործադրե»,— գրում էր «Մեղուն»⁸⁶: Պատ-ճառաբանված էր նաև «Մեղվի» մյուս առարկութիւնը նշված օրենքի իրավաչափութեան դեմ. հայ մամուլն իր խոսքն ուղղում է ոչ միայն լուսավորչական, այլև բողոքական ու կաթոլիկ հայերին, իսկ մյուս կողմից, պարբերականներ էին հրատարակում նաև կաթոլիկ ու բողոք-ական հայերը: Այսպիսի իրադրութեան մեջ, կարծում էր «Մեղուն», լուսավորչական համայնքի պատրիարքական իշխանութիւնը իրավա-

սու է կարգավորել միայն իր դավանանքի շրջանակներում հրատարակվող մամուլը և այն էլ զուտ այնպիսի հարցերում, որոնք վերաբերում են այդ դավանանքի հայերին⁸⁷:

Մամուլի ազատության դեմ պայքարելիս հետադիմականները չէին կարող հաշվի առնել այս առարկությունները: Ազգային մամուլը վերահսկելու գործը պատրիարքը և նրա համակիր պահպանողականները համարում էին ոչ այլ ինչ, եթե ոչ պատրիարքական առանձնաշնորհում: Կառավարությունը իր հերթին, հակված չէր վերացնելու պատրիարքի այդպիսի իրավունքը, քանի որ դրանով հնարավորություն էր ստեղծվում միմյանց հակադրելու արևմտահայերի կղերական իշխանությունը և աշխարհիկ առաջադիմական գաղափարախոսությունը: Մյուս կողմից, մամուլի ազատության սահմանափակումը պահպանողականության համար մատչելի էր դարձնում հետևյալ երկու նպատակը. նախ, նրանք արդարացնում էին Ազգային վարչության անգործունակությունը (որի պատճառը վերագրում էին ազատախոս մամուլին) և այնուհետև, պատվարում էին վարչությունը քննադատությունից:

Այսուհանդերձ, այս օրինադիժը ուշագրավ է այն տեսակետից, որ թուրքական իշխանությունները խրախուսել են դրա շուրջ խորացող ընդհարումները: Հայտնի է, որ սահմանադրական ժողովներում ծայր առած և ծայր լուսնեցող վիճաբանությունները, որ առիթ էին տվել Այլի փաշային «քառակուսի անիվներով սայլ» անվանելու սահմանադրությունը⁸⁸, մի հայտնի շափով պայմանավորված էին հենց կառավարության վերաբերմունքով: Մ. Գ. Ռոլեն-ժեկմենը այս առիթով ուշագրավ դիտողություն է անում. «Ձի կարելի չխոստովանել,—գրում է նա,—որ վարչական այդ ամբողջ բարդ մեխանիզմի (սահմանադրական մարմինների—Ա. Խ.) գործողությունները վերջին հաշվով կախված են Բ. դոան՝ հասարակական ուժի միակ տնօրինողի բարի կամքից: Մյուս կողմից անհնարին է, որ այդպիսի քանակությամբ խորհուրդների և ժողովների միջև չծագեն տարաձայնություններ և բախումներ, որոնց արդյունքը պետք է լիներ ազգային գործի ավելի շուտ թուլացումը, քան ամբապնդումը»⁸⁹: Ազգային վարչության վերոհիշյալ օրինագծի տեսական քննարկումը, որ ուղեկցվում էր առաջադեմ խմբագիր-հրատարակիչների հալածանքով, փաստորեն ջլատում էր հենց վարչության գործունակությունը: Բացի այդ, ոչ 1860, ոչ 1863 թ. սահմանադրություններով, և ոչ էլ, առավել ևս՝ սուլթանական ֆերմաններով (որոնք համարվում են արևմտահայերի սահմանադրության իրավական աղբյուրը) պատրիարքներին երբևէ տրված չի եղել իրենց հանրության մեջ

պատժական օրենքներ մշակելու և կիրառելու իրավունք: Այդպիսի իրավասություններ բացառապես օժտված էր օսմանյան պետությունը: Հետևաբար, առանց Բ. դոան համաձայնության կամ թեկադրանքի հնարավոր չէր զուտ արևմտահայերի տպագրական օրենքի գաղափարն անգամ: Եվ երբ կառավարությունը Թուրքիայում հրատարակվող մամուլի, այդ թվում և դարգացող թուրքական մամուլի մեջ նկատեց վտանգավոր միտումներ՝ մտքերը հեղաբեկելու գործում, ձեռնարկեց ընդհանուր օսմանյան լրագրական օրենքի մշակմանը: Այս պայմաններում քաղաքական ժողովի օրինագիծը զրկվում էր նույնիսկ կարծեցյալ լրջությունից:

Հանձնաժողովի ամենագործուն անդամներից երկուսի՝ Օտյանի և Սերվիլիենի հրաժարականը քաղաքական ժողովին դրեց շտապ գործողությունների դիմել մամուլի դեմ՝ առանց սպասելու օրինագծի հաստատմանը: Գրանից հինգ օր անց, 1863 թ. հոկտեմբերի 25-ին ժողովն իր նիստին հրավիրեց «Մեղվի», «Մասիսի», «Կիլիկիայի», «Վարագայր հավատիսի», «Զեփյուռի» և «Ժամանակի» խմբագիրներին: Նրանց ծանոթացրեցին տպագրական օրենքի նախագծին, ապա հայտնեցին, որ մինչև դրա հաստատումը պետք է ենթարկվեն մի քանի հրահանգների: Գրանք էին՝ Ա. Կրոնի դեմ չգրել: Բ. սահմանադրության դեմ չգրել: Գ. Անձնականության շղիպչել⁹⁰: Բացի այդ, կազմվելու էր մասնաժողով՝ գրաքննչական մի մարմին, որը հետևելու էր վերոհիշյալ հրահանգների կատարմանը: Որոշված էր, որ եթե պարբերականները «այս հրահանգաց հակառակ շարժին՝ քանի մը ազդարարութենե ետև Բ. դոան հրամանագրով կղաղրին»: Խմբագիրներին պարտավորեցրին, որ զեղծումները քննադատելիս իրենց վերաբերմունքը պետք է հայտնեն իբրև անհատներ: Որոշվել էր պատրիարքարանի դիվանը տրամադրել խմբագիրներին, «որք կփափաքին ազգային ստույգ լուրեր հաղորդել»⁹¹:

Նշված որոշումները փաստորեն նշանակում էին դեռևս չհաստատված օրինագիծը պարտադրել պարբերականներին. մամուլի պարտականությունների համեմատ այստեղ ընդարձակվում էին Ազգային վարչության իրավունքների սահմանները: Քաղաքական ժողովի անձնապատասանությունը հասավ այնտեղ, որ կտրականապես արգելեց քննադատել ցանկացած անհատի՝ մինչև վերջինիս՝ «օրինոք» դատապարտվելը: Այդպիսով, հրահանգները զրկում էին մամուլի և հասարակական կարծիքի փոխադարձ շփումները և բացառում պարբերականների ամենա-

շնչին ինքնուրույնությունը: Մամուլը վերածվելու էր սոսկ Ազգային վարչության ինֆորմացիան տարածող միջոցի:

Հրահանգների տակ շտաբային «Մեղվի» խմբագիր Ա. Մուրատյանը և «Զեփյուռի» խմբագիրը: «Մեղուն» իր դիրքորոշումը հայտնեց մի քանի օր անց իր տպագրած «Խմբագրական օրենք» հոդվածում: Այստեղ դատապարտվում է Ազգային վարչության մամուլի դեմ արձակած բանադրանքը, տպագրական օրինագիծը և հրահանգները բնութագրվում են որպես սահմանադրության ոգուն հակասող օրենքներ⁹²:

Ազգային վարչությունը խիստ հիվանդագին ընկալեց «Մեղվի» ելույթը և նրա դեմ կիրառեց «Հրահանգների» երրորդ կետը («Ազգային վարչության ըրածին և ընկիթներուն վրա չգրել»): Ա. Մուրատյանը կանչվեց պատրիարքարան՝ բացատրություններ տալու, ընդ որում, քաղաքական ժողովը սպառնացել էր չգալու դեպքում նրան «զապիթիով տանելու»: «Մեղվի» խմբագիրը հրաժարվեց ներկայանալ՝ այդ որոշումը կոչելով «բռնավորական և ապօրինավոր»⁹³ Պատրիարքը դիմեց ոստիկանությանը՝ «Մեղուն» խափանելու խնդրանքով, որից հետո հանդեսը խափանվեց (1863 թ. նոյեմբերի 13-ից մինչև դեկտեմբերի 3-ը): Այս, ինչպես և «Մեղվի» 1863 թ. մարտի խափանումը, ցույց է տալիս, որ օսմանյան իշխանությունները արևմտահայ մամուլի գրաքննություն իրականացրել են ազգային մարմինների միջոցով և այս ասպարեզում նրանց հատկացրել լայն իրավասություններ՝ ընդհուպ մինչև պարբերականների խափանման առաջարկը:

Վերահրատարակված «Մեղվի» առաջին համարում հանդես եկավ նրա տնօրեն Հ. Սվաճյանը՝ բաց նամակ ուղղելով քաղաքական ժողովի ատենապետ Ստ. Ասլանյանին: Սվաճյանը բողոք էր հայտնում տպագրական ազատության դեմ վարչության բռնացումների և մանավանդ, «Մեղվի» դեմ ուղղված գործողությունների առթիվ: Հարկ է նշել, որ Սվաճյանին հաջորդած խմբագիրները՝ Հ. Հովվյանցը և Ա. Մուրատյանը ամբողջովին համամիտ են եղել տպագրական բռնացումների դեմ Սվաճյանի մղած պայքարին և շարունակել են այն: Այս պատճառով էլ նշված երկու հրատարակատեսակներն էլ սեփական վաստակն են ներգրել «Մեղվի» դեմոկրատական ընթացքի և բովանդակության խորացման գործում: Տպագրական ազատության վերաբերյալ նրանց խմբագրականները և հոդվածները արևմտահայ հրատարակատեսակության լուսավոր էջերից են և նպաստել են 60-ական թթ. դեմոկրատական մտավորականության գաղափարական զարգացմանը:

Վերոհիշյալ նամակում Հ. Սվաճյանը կտրականապես առարկում էր մամուլը քննադատության իրավունքից զրկելու ամեն մի փորձի դեմ և նախընտրելի էր համարում «Մեղուն» դադարեցնել, քան պարտագրել նրան լռելու: Սվաճյանը ընդդիմանում էր կրոնի սպասավորների, սահմանադրության և Ազգային վարչության գործունեության դեմ չգրելու հրահանգներին: Այն մեծ դժգոհությունները, որ հաղթահարել է «Մեղուն» այս շրջանում, կարելի է պատկերացնել Ա. Մուրատյանի «Մտացածին անհնազանդություն մը» հոդվածով, որտեղ ներկայացվում են քաղաքական ժողովի բռնությունների, իշխանություններին «Մեղուն» մատնելու և այլ մեքենայությունների մասին⁹⁴: Հետագայում ևս իր ընդհատումների համար «Մեղուն» պարտական էր քաղաքական ու կրոնական ժողովների շղաղարող հալածանքներին:

Ազգային վարչության բռնացումները Կ. Պոլսի մամուլի դեմ՝ հրահրեցին Զմյուռնիայի հայ հետադիմության եռանդը, «Ծաղիկ» հանդեսը հալածելու համար: Զմյուռնիայում սահմանադրական խմբումները ծայր էին առել դեռևս «Միություն» (1860, 1861—1862) հրատարակության ժամանակ: «Միությունը» հաջորդած՝ Կր. Զիլինկիրյանի և Ա. Հայկունու «Ծաղիկ» տասնօրյան զմյուռնահայ համայնքում հետևողականորեն տարածում էր սահմանադրության հաստատման գաղափարը: Կանգնելով աշխատավորության շահերի պաշտպանության դիրքերում, «Ծաղիկն» իր տաղանդավոր հրատարակատեսակների ու լրագրողների շնորհիվ լայն ճանաչում էր գտել արևմտահայ հանրության մեջ: Նրա աշխատակիցների ազդեցիկ հոդվածները, որոնք գրված էին օրվա հրատապ թեմաներով, նպաստում էին արևմտահայ ընթերցողի ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը, առաջնորդում նրան ժամանակի արևմտահայ կյանքի համար առաջադիմական հունով: Սոցիալ-քաղաքական բռնացումների դեմ «Ծաղիկի» պրոպագանդը հաջողություն ուներ դեմոկրատական երիտասարդության շրջանում, իսկ հետադիմությունը հասցրած նրա գործը հարվածները արձագանքվում էին ոչ միայն Բոսֆորի ափերին, այլև ամբողջ ազգային իրականության մեջ: «Ծաղիկի» կարևոր առանձնահատկությունը պետք է համարել նրա տեսական բնագրի մեկնաբանությունը՝ եվրոպական առաջադիմական գաղափարների տեսանկյունից: Զմյուռնիայի բուրժուա-աղայական վերնախավը, որի կամայականությունները շարունակ դատափետվում էին այդ հանդեսի էջերում, նետվեց վտանգավոր ախտյանի դեմ՝ որպես ամբիոն օգտագործելով «Արշալույս արարատյան» թերթը: Վերջինիս տագ-

Նապ էին պատճառում «Մեղվի» և «Ծաղիկի» «անհնազանդ մտքերը», որոնք ամենուրեք հակադրվում էին խոհեմության պատվիրաններին: «Ազգային համերաշխություն» քարոզող Ղ. Պալազարյանը պահպանողական հայեցակետից դատապարտում էր եվրոպական և ամերիկյան հասարակական բախումները՝ շրջանառության մեջ դնելով հետագեմ օտար մամուլի նյութները⁹⁵: «Արշալույս արարատյանին» առանձնապես անհանգստացնում էր հակասահմանադրական խմբակցությունների մերկացումը «Ծաղիկի» էջերում: Ղ. Պալազարյանը իր համերաշխությունն էր հայտնում Զմյուռնիայի համայնքում մյուսեվելիական հին իրավունքից⁹⁶ զրկված ըրամատերերին: «Ծաղիկը» ներթափանցել էր իր հակառակորդների հասարակական վարքագծի դասային հիմքերի ու շարժառիթների մեջ: Հինգ-վեց տարի շարունակ, նկատում էր Գր. Զիլինկիրյանը, Զմյուռնիայում կազմված է բռնասնունների խմբակցություն, որի պարագլուխները «ազգային միապետական վարչության սանձը շատ ատեններե ի վեր իրենց ձեռքը անցուցած»՝ ընկճել են ամբողջ համայնքը⁹⁷: Գր. Զիլինկիրյանը բացահայտում էր նաև բուրժուական վերնախավի ու առաջնորդ Պ. Թագթագյանի ջանքերը՝ տարախոհ մտավորականությունը ճնշելու գործում: Զմյուռնահայ երեկիները հենվել են իշխանությունների աջակցության վրա, որն ապահովելիս մատնությունն ամենևին էլ երկրորդական տեղ չի գրավել: «Քաջալերելու տեղ՝ վհատեցնել, պաշտպանելու տեղ՝ մատնելու տրամադրություն ունենալ», — բնութագրում էր նրանց գործելակերպը «Ծաղիկը»⁹⁸: 1863 թ. մարտին «Ծաղիկը» մերկացրեց աղայական խմբակցությունների ու առաջնորդի շարաշահումները գավառական ժողովի ընտրություններում: Համայնքի վարչության մեջ նրանց իշխող դեր գրավելու ձգտումը, ինչպես բացատրում էր հանգեսը, թելադրվում էր զուտ առևտրական շահերով: «Ծաղիկը» թափանցում էր համայնքի հասարակական ներհակությունների սոցիալական պատճառների մեջ⁹⁹:

Հակառակորդները այդ հողվածը Զմյուռնիայի վալուն ներկայացրեցին իբրև առաջնորդին անարգելու ապացույց: Պարբերականը խափանվեց յոթ ամսով՝ 1863 թ. մարտի 10-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը: 1857 թ. տպարանների մասին օրենքին համապատասխան՝ փակվեց նաև «Ծաղիկը» տպագրող Տեոեյան տպարանը¹⁰⁰:

«Ծաղիկի» քննադատական ընթացքը և համագործակցությունը Կ. Պոլսի «Մեղվին», ցույց է տալիս, որ արևմտահայ այս երկու խոշոր գաղթօջախներում ղեմավորատական մամուլը իր ինքնությունը գտնում է մամուլի ազատության համար մղվող սկզբունքային պայքարի մեջ:

Մամուլի ազատության գաղափարը «համաշխարհային մեծ լուրնգ» դառնալու իրողությունը վ. Ի. Լենինը բացատրում է նրանով, որ «այն արտահայտում էր առաջադեմ բուրժուականին, այսինքն՝ նրա պայքարըն ընդդեմ տերտերների ու թագավորների, ֆեոդալների, կալվածատերերի»¹⁰¹: Ֆեոդալական հասարակության և այն պաշտպանող մտածողության ու գաղափարների դեմ էր ուղղվում նաև արևմտահայ դեմոկրատների՝ մամուլի ազատության պահանջը: Նրանց հայեցողության մեջ դա վճռական նախապայման էր Օսմանյան Թուրքիայում ազգային, սոցիալական ու տնտեսական բռնացումները բացահայտելու համար:

* * *

Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի գրաքննությունը ձևավորվել է մամուլի իրավական դրույթյան կարգավորմանն ուղղված միջոցառումների հիմքի վրա: Մայրաքաղաքում պարբերականների հրատարակության արտոնագրի հարցը տնօրինում էին մեծ վեզիրը և լուսավորության մինիստրությունը (արտոնագիրը տրվում էր սուլթանական ֆերմանով), իսկ գավառներում՝ վալիները: 1840—1850-ական թթ. մամուլը, այդ թվում և հայերեն պարբերականները ենթարկվում էին որոշ մանուլը, այդ թվում և հայերեն պարբերականները ենթարկվում էին որոշ ման ու վերահրատարակության պայմաններին: Ինչ վերաբերում է ման ու վերահրատարակության պայմաններին, ապա այն վերահսկում էին պատհայ մամուլի բովանդակության 1857 թ. տպարանների վերաբերյալ օրենքը և հոգևոր ժողովը: 1857 թ. տպարանների համապատասխան հողվածը միայնքը և 1858 թ. քրեական օրենսգրքի համապատասխան հողվածը միայնքը և 1858 թ. քրեական օրենսգրքի համապատասխան հողվածը միայնքը մասամբ անդրադարձան մամուլին՝ վերաբերվելով ոչ թե նրա իրավական վիճակի կարգավորմանը, այլ կառավարության կողմից նրա ընդհանուր վերահսկողությանը և պարբերականների բարեհուսությունը:

Մամուլի իրավական անորոշ դրույթյունը հնարավորություն տվեց արևմտահայ հետադիմությունը՝ սահմանադրության շուրջ մղվող պայքարի և նրա հաստատման ժամանակաշրջանում ճնշում գործադրելու առաջադիմական խմբագիր-հրատարակիչների վրա: 1860-ական թթ. հասարակական հոսանքների ձևավորման ու հակադրության պայմաններում Ազգային վարչությունը մշակեց, այսպես կոչված, «Տպագրական օրենքի նախագիծ», որի նպատակն էր օրինականացնել իր բռնությունները ղեմավորատական մամուլի վրա: Դրա հաստատումից կամ կիրառումից անկախ, պատրիարքարանը և Ազգային վարչությունը

պատժի և խափանումների էին ենթարկում «Մեղու», «Մուսայթ Մաս-
յաց», «Ծաղիկ» և այլ պարբերականները:

Հայ հանրության մեջ մամուլի շուրջ ընթացող հասարակական պայ-
քարը խրախուսվում էր Բ. Ղուան կողմից, որին ձեռնտու էր արևմտա-
հայության ազգային միասնության թուլացումը: Մակայն ազգային
տպագրական օրենքը չհաստատվեց (1863)՝ երեսփոխանների կողմից
պաշտպանություն չգտնելու, այլև այն պատճառով, որ Բ. Ղուան արդեն
ձեռնարկել էր մշակելու ընդհանուր օրենք՝ Թուրքիայի ամբողջ մամուլի
համար:

2. ՄԱՄՈՒԼԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1860-ական թթ. արևմտահայ մամուլի գործիչները լուսավորության
և ազգային ինքնագիտակցության վերելքի երաշխիքներից մեկն են հա-
մարել մամուլի ազատությունը: Այդպիսի ըմբռնումը հիմնականում հան-
գում էր հետևյալին. խոսքի ու տպագրության ազատությունը անհատի
ազատության հատկանիշներն են: Եթե անձեռնմխելի են անհատի քա-
ղաքացիական իրավունքները, նույնչափ և անձեռնմխելի են նրա մտքի
արգելանքները: Հետևաբար, տպագրական օրենքը է պաշտպանի
մարդու հոգևոր իրավունքները՝ խորհելու, խոսելու, գրելու և տպագրե-
լու ազատությունը¹⁰²:

Արևմտահայ դեմոկրատական գործիչների հայեցողության մեջ մա-
մուլի ու հրապարակախոսության բովանդակությունը սերտորեն առնչ-
վում էր հասարակական կարծիքին: Որքան ազատ է հասարակական
կարծիքն իր դրսևորումների մեջ, այնքան անմիջական է նրա ազդեցու-
թյունը մտքերի ու գաղափարների ու սրանց միջոցով՝ հասարակական
հիմնարկների զարգացման վրա: Մամուլի ազատությունը անմիջակա-
նորեն կախում ունի հասարակության ազատությունից և սրա սահմա-
նափակումը չի հասպտում իր բացասական հետևանքներով ծանրանա-
լու տպագիր խոսքի վրա: Նշված գործիչները կանգնած էին իրենց ժա-
մանակի և իրականության համար առաջավոր՝ բուրժուազեմոկրատա-
կան դիրքերի վրա: Բնականաբար, նրանք բաժանում էին նաև այդ
մտայնության հայտնի սահմանափակությունը՝ մամուլին վերագրելով
ժողովրդի և կառավարության փոխհարաբերությունների անաչառ կար-
գավորողի դեր: Նրանք չէին անգիտանում մամուլի և հասարակական ու
քաղաքական պայմանների կապը, այդ պայմանների բարելավումը նշա-
նակալի չափերով կախման մեջ էին դնում մամուլի ազատ գործունեու-

թյունից: Տպագիր խոսքի ազատության սահմանափակումը դեմոկրատ-
ները դիտում էին իբրև բռնություն և դրանով իսկ կասկած էին ներ-
շնչում այդպիսի քաղաքական իշխանության արդարացիության հան-
դեպ: Հ. Սվաճյանը, Գր. Զիլինկիբյանը, Կ. Փանոսյանը, Մ. Մամուրյա-
նը և մյուսները ժողովրդի իրավունքներից էին բխեցնում մամուլի անա-
շառ ու հրապարակային քնադատությունը: Սահմանադրությունը նրանք
մի նշանակալի չափով համարում էին մտքերի լուսավորության ար-
դյունք, որի տարածման մեջ կարևոր դեր էին վերապահում ազատ
մամուլին: Բնականաբար, այսպիսի գնահատականը մամուլին վերա-
գրում էր նաև դեմոկրատիայի ընդդիմադիր ուժերին համոզելու, այլ
կերպ ասած՝ հասարակական հավասարակշռություն ապահովողի առա-
քելություն: «Մեղվի» զմյուռնացի նամակագիրը, հավանաբար Գր. Զի-
լինկիբյանը, այսպես է ձևակերպել այդ ըմբռնումը. «Հայոց համար
գրելու առաջին ազատությունը մեծ բարոյական զորություն մ'է, որ
առանց բռնության ազգին քաղաքական գլուխները գտնվողները, ազ-
գին հոգևոր հովիվները սեպվողները միշտ իրենց պաշտոնին մտադիր
ըլլալու կդրդե և գեթ երկյուղածությանց մեջ կպահե անոնք, որ բարձր
պաշտոն մը հարստահարութենեն և բռնութենեն շեն կրնար զատ ըմ-
բռնել»¹⁰³:

Հետադիմության հետ շարունակվող ընդհարումների պայմաններում
դեմոկրատական հրապարակախոսները պետք է համոզվեին այս տե-
սակետի միակողմանի ակնկալությունների մեջ. այն հասարակական
պասսիվություն էր վերագրում բռնությունների հակամետ արևմտահայ
բուրժուական վերնախավերին և թուլացնում դեմոկրատական խավերի
խոհերն արտահայտող մտավորականության հետևողականությունը:
Հետագայում՝ ազգային վարչության հետ բանավեճի առավել վճռա-
կան փուլերում դեմոկրատ-հրապարակախոսները երկրորդական տեղ
մղեցին մամուլի կարգավորիչ դերի վերաբերյալ տեսակետը: Այս ի-
մաստով ուշագրավ է «Մեղվի»՝ իրերը և կացությունը արդեն իրենց
իսկական անունով կոչելու մոտեցումը 1862 թ., երբ ի հաճույս հետա-
դիմության՝ կառավարությունը դադարեցրել էր սահմանադրությունը.
«Ազգին ամենափոքր մասը, — գրում էր հանդեսը, — այնպիսի դրության
տեղ է և այնպիսի անմեկնելի միջոցներու տնօրեն է, որ ուզած ժամա-
նակը կարող կըլլա մեծագույն և օրինավոր մասին վրա բռնանալ և
անպատիժ օրինազանցությունը իր կամքը առաջ քշել»¹⁰⁴:

Մամուլի ազատությունը դեմոկրատներին պատկերանում էր իբրև
ժողովրդի ազատ կամահայտնություն. ժողովրդին լուսավորելու առա-
քելությունը մամուլն իրականացնում է հասարակական կարծիքը ներ-

կայացնելու միջոցով՝ վեր բարձրանալով անհատական ըմբռնումներին և հաղթահարելով դրանք: Ուշագրավ է «Մեղվի» մեկնաբանությունը հասարակական կարծիքի և մամուլի փոխհարաբերության վերաբերյալ: Հասարակական կարծիքը նա վերագրում էր ազգի ողջամիտ մասին, որն անկողմնակալ է և վեր՝ անհատական կարծիքի սահմանափակությունից: Ազգային քաղաքական ժողովի կազմած նախադժու, մինչդեռ, հասարակական կարծիքը գնահատվում էր իբրև ճշմարտացի և սխալ անհատական կարծիքների մեխանիկական միավորում, և այս պատճառով օրենսդիրը առաջարկում էր «կարծյաց ազատության շափ մը» դնելու օրինավոր ձև՝ գրաքննություն¹⁰⁵: Այս կապակցությամբ «Մեղուն» բանավիճում էր «Արշալույս արարատյանի» հետ, որը կրկնելով մամուլի օրինագծի դրույթը, պնդում էր, թե սահմանադրությունը կվերածվի անիշխանության, եթե «ազգային լրագրիներու ազատության շափ մը չգտնվի»¹⁰⁶: Սակայն հենց ազատության շափ գտնելու այդ մտահոգության հիմքում «Մեղուն» նկատում էր բռնության նկրտումները: Կարծիքի ազատության շափը, եզրակացնում է նա, նրա ճշմարտացիությունն է, որի վրա և հենվում է անհատի իրավունքը: Նույն կարծիքն էր պաշտպանում նաև Գր. Զիլինկիրյանը, երբ վկայակոչում էր Ֆրանսիացի մի հեղինակի՝ «Իրավունքը ազատության շափը ու միանգամայն կանոնն է»¹⁰⁷: Անկողմնակալ քննադատության միջոցով հասարակության մեջ հեղաշրջում էրականացնելու գաղափարը Զիլինկիրյանը պրոպագանդում էր նաև 1880-ական թթ. սկզբին՝ իր «Ուղևորություն ի Կ. Պոլիս» գրքում¹⁰⁸:

«Մեղուն» կարծում էր, որ սնվելով հասարակական կարծիքից, մամուլը, իր հերթին, ներգործում է նրա վրա, ընդլայնում նրա շրջանակները՝ ի հաշիվ դեմոկրատական խավերի լայն ընդգրկման: Ազատ մամուլից ստանալով ճիշտ և ուղիղ գաղափարներ ազգային խնդիրների մասին, ազգը առավել ճշմարտացի է դարձնում իր դատողությունները և կարծիքը: Դրանով է մամուլն ապահովում ազգային հաստատությունների ու գաղափարների վրա դեմոկրատիայի ներգործության ուժեղացումը:

1863 թ. մարտին սահմանադրության վավերացման առթիվ «Մեղուն» առաջ էր քաշում մամուլի ազատության պահանջը՝ նոր ազգային վարչությունը հորդորելով չկրկնել նախորդ վարչության սխալները և բռնության հակումները: «Նորհրդածություն մը սահմանադրության առթիվ» հոդվածում նշվում է, որ մամուլը ազատորեն պետք է քննության առնի ազգային մարմինների գործունեությունը և հայտնի իր սեփական կարծիքը: Պարբերականը կողմնակից է անպտուղ բանակովները

արգելելուն, սակայն վճռականորեն պաշտպանում է «հանդարտ վիճաբանությունների» ազատությունը, որի հետ և առնչում է «ազգային հառաջագիմությունն ու սահմանադրության հարատևությունը»¹⁰⁹:

Մամուլի ազատության անհրաժեշտությունը «Մեղուն» հիմնավորել է նաև թարգմանական հոդվածներով: Առհասարակ այս հարցում պարբերականները վկայակոչում են Ֆրանսիական մամուլի ազատության բուրժուական պաշտպաններին՝ է. Մարտենին, Ժ. Սիմոնին և այլոց, որոնց հրապարակային ելույթներն ու աշխատություններն ուղղվում էին ռեստավրացիայի ժամանակաշրջանի և նապոլեոն Երրորդի 1852 թ. մամուլի օրենքների դեմ: Հակադրվելով խավարամտության այն դիրքորոշմանը, որ մամուլի ազատությունը անհրաժեշտորեն իր հետ կրթերի հասարակական անարխիա, այս գործիչները պնդում էին, որ սպասվող անարխիան կարելի է վերացնել լուսավորության ու բարոյականության տարածման միջոցով: Այսպես, է. Մարտենի «Առաջադիմություն» հոդվածում, որ թարգմանաբար տպագրել են «Մեղուն» և «Ծաղիկը», հետադիմության դեմ է ուղղվում «ճշմարտության ճանաչողություն», «հոգիին իշխանությունը իմացականության ստորնություններին» հակադրելու ուղին¹¹⁰:

Ֆրանսիական բուրժուական լիբերալիզմի գաղափարները՝ մամուլի ազատության և այն կաշկանդող բռնությունների դեմ՝ հաճախ հագեցած բարոյախոսական քարեղներով ու մտահայեցողական վերլուծությամբ, արևմտահայ դեմոկրատների պրոպագանդի մեջ բեկվում էր տրոշակի հասարակական խնդիրներ հետապնդող նպատակների: Դա արտահայտվում էր հետևողական սահմանադրական դիրքորոշման, կղերական ու աշխարհիկ ջոջերի շարաշահումների սուր և համարձակ քննադատության, ժողովրդի ոտնահարված սոցիալական ու քաղաքական նադատության, ժողովրդի ոտնահարված սոցիալական ու քաղաքական իրավունքների պաշտպանության մեջ: Հ. Սվաճյանն ու Գր. Զիլինկիրյանը քաջատեղյակ են եղել լուսավորիչներից՝ Ռուսոյի, այնուհետև է. Մարտենի ու Ժ. Սիմոնի՝ մամուլի ազատության վերաբերյալ տեսակետներին: «Ծաղիկի» էջերում թարգմանելով վերջինի «Նորհեյու ազատությունը» աշխատությունը, Գր. Զիլինկիրյանը դրան կցել է իր առաջաբանը, որտեղ առավել ծանրանում է խոսքի ու մամուլի ազատության բնափիլիսոփայական հիմքերի, նրանց զարգացման պայմանների ու հետևանքների վրա¹¹¹: Եկատենք, որ «Ծաղիկի» խմբագիրը շրջանցում էր Ժ. Սիմոնի գաղափարներին հատուկ որոշ կողմերը (կրոնի հաշտեցում գիտության հետ, սպիրիտուալիզմի դրսևորումներ), հիմնականում օգտագործելով նրա այն մտքերը, որոնք հիմնավորում են ազատ խոս-

քի ու կարծիքի անհրաժեշտությունը հասարակական առաջընթացման համար: Առհասարակ 1860-ական թթ. արևմտահայ դեմոկրատական գործիչների՝ մամուլի ազատության վերաբերյալ դատողություններում զգացնել է տալիս ուսումնասիրության դպրոցը, ծանոթությունը եվրոպական մտածողների տեսական զինանոցին¹¹², թեև հարկավոր դեպքերում շրջանցվում են նրանց հասարակական դավանանքի որոշ կողմերը: Գ. Կոստանդյանը՝ արևմտահայ փիլիսոփայական մտքի ապագա խոշորագույն ներկայացուցիչը, «Ծաղիկի» էջերում մամուլի ազատությունը պաշտպանում էր ոգեփիլիսոփայության ինչ-ինչ սկզբունքների վկայակոչումով: 1860 թ. Գ. Կոստանդյանը «Միություն» մեջ տպագրեց «Հայ ազատախոսությունը» հոդվածը՝ անվերապահորեն իր համակրանքը հայտնելով հայ մամուլում նոր հայտնված քննադատական ուղղությունը և դրա իրական զրսևորումը տեսնելով «Մեղվի» էջերում:

Ազգային վարչության բնացումները քննադատելիս, «Մեղուն» ցույց էր տալիս, որ նա խախտում է իր իրավասության սահմանները՝ կամայականորեն ստանձնում և՛ օրենսդրի, և՛ օրենքը կիրառող գործադիր իշխանության ֆունկցիաներ: Եթե վարչությունը տպագրական հանցանքը դիտում է իբրև քրեական հանցանք, ապա այդ հանցանքը պետք է դատաստանի ենթարկվի դատարանում և ոչ թե վարչության վճիռներով, եզրակացնում է «Մեղուն»: Այս պայմաններում «Մեղուն» պետք է օգտվեր, այն էլ միայն մամուլը դատապարտությունից ազատ պահելու նպատակով, օսմանյան համապատասխան օրենքի չգոյությունից: Բանավիճելով «Ժամանակի» հետ, որը ամբողջովին պաշտպանում էր վարչության հետադիմական գործողությունները առաջադիմական պարբերականների դեմ, «Մեղուն» բացահայտում էր այդ գործողությունների ապօրինությունը: Այստեղից էին սկսվում նրա սկզբունքային առարկությունները մամուլի ինքնուրույնությունը ոտնահարող Ազգային ժողովին:

Առանց օրենքի և դատի խափանումները վարչական բնույթ ունենին և կատարելապես շրջանցում էին խմբագիրների առարկություններն ու քաղաքացիական իրավունքները: Վարչական խափանումները, որոնք պարբերականների խարազանն էին մամուլի վերաբերյալ օրենքից և նախնական գրաքննությունից առաջ, սկիզբ էին առել կայսրության մեջ մամուլի հայտնվելու հետ միասին և հարատեւել նրա ամբողջ պատմության ընթացքում:

«Ծաղիկը» մամուլի ազատությունը առնչում է նրա քաղաքացիական առաքինության հետ, նրա առաջին և անհրաժեշտ պարտքն է պայ-

քարել անարդարության դեմ կամ հրաժարվել ասպարեզից՝ դարձյալ տեղի չտալով ուժի առջև: Գր. Չիլինկիրյանը այս սկզբունքին հաստատուն կերպով հետևել է իր հանդեսի հրատարակության ամբողջ ժամանակաշրջանում: 1865 թ., երբ զմյուռնահայ հետադիմությունը պարբերականի հրատարակության համար ստեղծեց անտանելի պայմաններ, հրապարակախոսը այն տեղափոխեց Կ. Պոլիս՝ այնտեղից շարունակելով իր մերկացումները:

«Թե ինչ է մամուլը» և «Մամուլի ազատությունը»¹¹³ հոդվածներում Չիլինկիրյանը հասարակական կարծիքը ճշմարտապես արտահայտող մամուլը դիտում է իբրև բունկալության դեմ պայքարի ազդեցիկ միջոց: Ավատատիրական հարաբերությունների բացասման գործում ընդգծելով մամուլի դերն ու նշանակությունը, «Ծաղիկի» խմբագիրը ծագեցնում էր օսմանյան հետամնաց իրականության դեմ: Նա մամուլի հասարակական առաքելության մեջ ներգնում էր կոնկրետ իմաստ՝ ակնկալելով իրավազուրկ ժողովրդի պաշտպանություն, սոցիալական ու տնտեսական հարստահարությունների անխնա մերկացում:

Ազատ մամուլի համար արևմտահայ հրապարակախոսների ելույթները առավել սրություն ստացան այն ժամանակ, երբ նրանք կտրուկ քննադատության ենթարկեցին ազգային տպագրական օրինագիծը: «Մեղվի» և «Ծաղիկի» բազմաթիվ ելույթները, տեսական հիմնավորումները և վկայակոչումները ըստ էության ստացան գործնական նշանակություն: Դրա հասարակական կարևորությունը ցույց տալու տեսակետից հատկանշական է այն բանավեճը, որ ծավալվել էր վարչության, սրա ձայնափող մամուլի և դեմոկրատ-հրապարակախոսների միջև: Դա սոսկ մամուլի ազատության վերաբերյալ բանավեճ չէր, այլ արտացոլում էր բանավիճող կողմերից յուրաքանչյուրի պատկերացումները սահմանադրության բովանդակության ու կիրառման վերաբերյալ: «Մեղուն» և «Ծաղիկը» այդ օրինագիծը իրավացիորեն դիտել են որպես մամուլի վրա Ազգային վարչության լուծը օրինականացնող իրավական կտ: «Մեղվի» մի թղթակից ըստ էության, միակողմանի էր համարում միայն մամուլի «ազատության շափը որոշող» իրավական սահմանումները, օրինագիծը, նրա կարծիքով, պետք է ենթադրեր նաև մամուլում վարչական ոտնձգություններից պաշտպանող նորմերի մշակում: Իր լք վարչական ոտնձգություններից պաշտպանող նորմերի մշակում: Իր այս շատ կարևոր վերապահության հեղինակն առարկում էր «Մեղվի», «Մյունաթի» և «Ծաղիկի» դեմ ուղղված քաղաքական ու կրոնական ժողովների այն մեղադրանքին, թե ազգային երկպառակությունների ժողովների այն մեղադրանքին, թե ազգային մեկ քանի լրագրատուհանը նրանց ազատախոսությունն է: «Ազգային մեկ քանի լրագրաց անսանձ ազատախոսություն» դեմ բողոքողները այն լրագիրներեն

հնազանդվելը վարչութիւնի որոշումներին, հակառակ դեպքում վերջինս կարող էր ենթարկվել հեղինակազրկվելու վտանգին: Ի դեպ, Ազգային վարչութիւնի հապաղումը հանդուգն մամուլին «խելքի բերելու գործում» պահպանողականներին ամենին չէր գոհացնում: Սրանք սահմանադրական շոշերից ակնկալում էին ազդու և վճռական գործողութիւններ¹²⁷: Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի անկախութեանը կողմնակից լինելով, պահպանողականները այդպիսի անկախութեան ձեռքբերումը կապում էին զեմոկրատ-հրապարակախոսների հասարակական մեկուսացման հետ: Այս պատճառով «Արշալույս արարատյանը» հուսահատորեն պաշտպանում էր Երուսաղեմի միաբանների զբաւարտագրերը «Մեղվի» և «Մշտնատիի էրճիասի» դեմ: «Ազգային երկպառակութեան ի Կոստանդնուպոլիս» հոդվածում Ղ. Պալղազարյանի թերթը տպագրական օրենքի նախագծից սպասում էր մամուլի անկախութիւնը սահմանափակող ձեւակերպումներ, և այս առթիւ նախատում էր ազգային իշխանութիւնների վարանումը: «Գրելու և հրատարակելու ազատութեան ոչ շափք ճանաչող և ոչ շափ մը դնող կա»,— գանգատվում էր թերթը, որի պատճառով պախարակվում են «հարուստ բարերարները և արժանահարգ եկեղեցականները»¹²⁸: Իր հակասահմանադրական ուղեգծով հայտնի «Արշալույս արարատյանը» մամուլի քննադատական տարերքը անմիջականորեն կապում էր «սահմանադրական անիշխանութեան ու անկարգութեան» հետ:

Սահմանադրութեանը գրեթէ նույն առարկութիւններն էր անում Գր. Տեյիրմենճյանի «Արեւելյան դարը»: Սահմանադրութիւնը նա որակում էր իբրև ազգի պատմական ավանդույթները ոտնահարող ախտ: Սահմանադրական մարմիններում, պնդում էր Տեյիրմենճյանը, «անկարգութիւնը, անիրավութիւնը, անխղճութիւնը և այլ ամենայն մարդկային անախառնութիւնը և ինքնահավանութիւնը բարձր ի գլուխ կպարծին»¹²⁹: Կղերապահպանողական այդ հրատարակութիւնը սահմանադրութեանը հակադրվելիս ավելի շատ շփման եզրեր ուներ «Արշալույս արարատյանի», քան Չամուռճյանի «Երեւակի» հետ: Եթէ Չամուռճյանը իր մեկնակետը սկսում էր զուտ արեւմտահայ կղերամիտայական վերնախավի դիրքերից, ապա Պալղազարյանն ու Տեյիրմենճյանը ցրանից առավել և ամենից առաջ հաշվի էին առնում այն փորձութիւնը, որ ենթարկում էր սահմանադրութիւնը էջմիածնի կաթողիկոսութեանը: Պահպանողականների այս խմբին թվում էր, որ սահմանափակելով հայ կղերի իրավասութիւնները, սահմանադրութիւնը Ազգային ժողովը օժտում է լրիւ անկախութեամբ՝ պատրիարքի, ուրեմն և էջմիածնի կաթո-

ղիկոսի նկատմամբ: Այստեղից էր սկիզբ առնում «Արեւելյան դարի» և պահպանողականների ահազանգը՝ ազգային բարոյականութիւնը քայքայելու վտանգի վերաբերյալ, որ փաստորեն նույնանում էր էջմիածնի կաթողիկոսութեան ազդեցութեան կորստի մտավախութեան հետ¹³⁰:

Մամուլի օրինագիծը գրեթէ նույն դիրքերից էր գնահատում «Ժամանակը»: Ստ. Փափազյանը անառարկելիորեն պաշտպանում էր կրօնական ու քաղաքական ժողովների ձեռնարկումները առաջադիմական հրապարակախոսների դեմ: Փափազյանը առաջին հերթին կրօնի մեջ էր տեսնում ազգային առաջընթացի, գավառի հայ աշխատավորութեան կացութեան բարելոցումը, իսկ կրօնական բարոյականութեան մեջ՝ այդ կացութեանից ճիշտ ելք գտնելու բոլոր նախադրյալները: Ազգային կյանքի վերածնութիւնը պետք է արդարացի հատուցում լինէր հնազանդութեան և օրինապատշաճութեան համար: Բողոքն ու խնդրագրերն էին այդ ծրագրի գլխավոր միջոցները, և համբերութիւնը՝ ազգային երկայնամտութեան ապացույցը: «Ժամանակը» կշտամբում էր Բալուի և Խարբերդի այն հողագործներին, որոնք շղիմանալով հարստահարութիւններին, գաղթում էին: Պարբերականը հորդորում էր նրանց «բիշ մը ժամանակ ևս համբերեն, մինչև քնիչներուն իրենց ժամանելը, ան առեն պիտի բլբլի իրենց արտասուքը և պիտի բարձվին իրենց ցավերն ու տառապանքները»¹³¹: Զեյթունցիների հերոսական ըմբոստացումը, ներանց պայքարի թափը այս շափավոր գործիչը ձգտում էր խաղաղեցնել «բանիբուն եկեղեցականի մը» քարոզներով ու հայրական խրատներով: Փափազյանը, ինչպես և բոլոր պահպանողական գործիչները, առավել մտահոգվում էր ոչ թէ զեյթունցիների տնտեսական դրութեամբ, այլ նրանց միջավայրում կաթողիցիզմի դավանական պրոպագանդին դիմակայելու սեռուն դաղափարով¹³²: Ազգային կրօնի և եկեղեցու բուն գոյութիւնը Փափազյանը պայմանավորում էր գավառական հոծ բազմութիւնների շափմանական գոյատևմամբ և այս պատճառով առարկում էր ազգային վարչութեան մեջ պոլսահայերի առանձնաշնորհումներին: Ուշագրավ է, որ եթէ «Արշալույս արարատյանը» ազգային ժողովում պոլսահայ բուրժուազիայի ախրապետող դերը առիթ էր դարձնում ընդհանրապես սահմանադրութիւնը մերժելու համար, ապա Փափազյանը վարչութեան մեջ գավառի իրավունքները պաշտպանում էր բուն ազգի ամբողջութեանը պահպանելու մտահոգութեամբ: Ավելացնենք, որ գավառը Փափազյանի համար ընդհանրական մի հասկացութիւն էր՝ զերժ տնտեսական ու հասարակական հակասութիւններից: Սահմանադրական պահպանողականները 1860—1870-ական թթ. տես-

նում էին այն, ինչը միավորում էր ազգին, իսկ այն, ինչ բաժանում էր ազգը, այսինքն՝ սոցիալ-տնտեսական տարբերություններն ու հակասությունները, մղվում էր հետին պլան: Հետևաբար, պահպանողականների բանավեճը դեմոկրատների հետ հիմնականում սկիզբ էր առնում Արեմտահայաստանի բնակչության ազգային ու սոցիալական վիճակի և կրոնի նշանակության տարբեր գնահատականներից: Կրոնական բարոյականության մերժումը և եկեղեցու հասարակական դերի սահմանափակումը, ինչպես հայտնի է, դեմոկրատները ծառայեցնում էին գավառի աշխատավորական զանգվածների լուսավորության և ազգային ու տնտեսական կացության բարվոքման նպատակին: Այս պատճառով դեմոկրատ-հրապարակախոսների սուր հասարակական մերկացումները, կրոնական բարոյականության դեմ նրանց մշակած վճռական դիրքորոշումը Փափազյանին թվում էր իսկական շարիք, որ հարկավոր էր արմատախիլ անել: Մերժելով «Մեղվի», «Մյունատիի» և «Ծաղիկի» քննադատական ուղեգիրը, «Ժամանակը» ևս ելնում էր այն վտանգից, որ նրանց մարտնչող պրոպագանդը «ազգի» աչքին հեղինակազրկում է կղերը և Ազգային վարչությունը: Այստեղից՝ նրա համեմատությունը այն բոլոր ձևափոխումներին, որոնց դիմում էր վարչությունը դեմոկրատական պարբերականները լուսնակու նպատակով: Ինքը՝ «Ժամանակի» խմբագիրը խրախուսում էր այդ արշավանքը. 1863 թ. նոյեմբերին նա ձգտում էր «Մեղվի» խմբագրին ներկայացնել իբրև իշխանության չենթարկվող խոռվարար: Երբ Ա. Մուրատյանը մերժում է ներկայանալ քաղաքական ժողովին, Ստ. Փափազյանը հատուկ դիտավորությամբ հայտնում է ընթերցողին, թե հիշյալ ժողովը պատվիրել է նրան պատրիարքարան ներկայանալ՝ «ի հրատարակած անհիմն ու սխալ հոդվածը հետս կոչելու», հակառակ դեպքում թագրիր է գրվելու Բ. դռանը՝ «Մեղուն» ժամանակավորապես դադարեցնելու համար¹³³: Այսուհանդերձ, քաղաքիկնով իբր իսկական վերաբերմունքը «Մեղվի» հանդեպ, «Ժամանակը» բարեմտության շինծու նշաններ էր ցույց տալիս, առաջարկելով քաղաքական ժողովին՝ «Մեղուն» դադարեցնել տալու փոխարեն նրա արտոնատեր Հ. Սվաճյանին պատվիրել, որ նա մեկ այլ անձի հանձնի պարբերականի խմբագրությունը¹³⁴:

«Ժամանակը» ամբողջովին պաշտպանում էր տպագրական օրենքի նախագիծը: Մամուլի ազատության վերաբերյալ դեմոկրատ-հրապարակախոսների պահանջը նա անվանում էր «սանձարձակ ազատություն»¹³⁵: Ուշագրավ է, որ միայն «Ժամանակին» է տպագրել վերոհիշյալ օրինագծի տեքստը՝ իբրև այդպիսի ազատության վախճանի իրավական երաշխիք:

Հիասթափություն էր նշում «Ժամանակը», որ ընդհանուր ժողովի երեսփոխանները վիճաբանություն են սկսել այդ օրինագծի դեմ (1863 թ. դեկտեմբերի 6-ի նիստում), որից հետո «խնդիրն անորոշ կերպարանքի մեջ՝ երեսփոխանները ցրվեցան»¹³⁶:

Վիճաբանությունները բուռն են եղել. դեմոկրատ-հրապարակախոսները հեղինակություն ունեին երեսփոխանական ժողովում: Մամուլի օրինագիծը, գրում էր «Ժամանակը», «Մամուլի անսահման ազատության մեջ տեսնել ուզող մասեն մեծ զորությամբ մերժվեցավ. աղաղակներ փրթավ. գոռում-գոշումներ եղան և ուրիշ ատենի օրինակներուն նման հասարակության միտքը պղտորելու համար ըսին, թե սահմանադրությունը վտանգի մեջ է»¹³⁷:

Նույնիսկ մի այնպիսի շափավոր հրատարակություն, ինչպիսին «Սեր» հանդեսն էր, հակադրվեց «Ժամանակի» հետադիմությունը. «Մենք արդեն անսահման ազատություն մը չենք տեսներ մեր տկար ազգին մեջ, որպեսզի անկե եկած հետևանքներն ու զեղծումներ ալ նշմարենք»¹³⁸, — գրում էր նա:

«Սերը» արտահայտում էր երեսփոխանների նշանակալի մասի վերաբերմունքը վարչության ղեկավարների ծայրահեղ անձնապատանուության նկատմամբ:

Նույն՝ սկսումսյան տպագրական օրենքի առկայության պայմաններում «Ժամանակը» պաշտպանում էր ազգային համանման օրենքի անհրաժեշտությունը: Ըստ նրա, Ազգային վարչության օրինագիծը պետք է պարունակեր օսմանյան մամուլի օրենքի մեջ շամբագրված հոդվածներ և այնպիսի հոդվածներ, որոնք ճշգրտում էին մտցնելու նրա մեջ՝ մեկնաբանության իմաստով¹³⁹: Ստ. Փափազյանը երկնչում էր, որ տպագրական օրենքում (օսմանյան) թերևս կբացակայեն հայ մամուլի ազատությունը սահմանափակող ձևակերպումները և դեմոկրատական պարբերականները կշարունակեն իրենց սովորական ընթացքը: Պահպանողականները հավատարիմ էին մնում իրենց՝ ազգային իրականության հեռանկարները գնահատելու տեսակետից ևս:

Քաղաքական ժողովի օրինագիծի և Ստ. Փափազյանի այս ելույթների քննադատությամբ հանդես եկավ Կ. Շանոսյանը «էֆթյարը մուխայչլերն» («Մտքերի ազատ արտահայտում») գրքույկով: Նա պաշտպանում էր դեմոկրատական մամուլի գործիչներին՝ մամուլի ազատությունը համարելով սահմանադրության կիրառման հիմնական միջոցներից մեկը: Փանոսյանը վկայակոչում էր հասարակական կարծիքի և մամուլի փոխներթափանցման կարևորությունը հասարակության զարգացման

մեջ և կարծում էր, որ հետադիմական օրինագծի պաշտպանները ոտնահարում են սահմանադրության ոգին: Բանավիճելով Ստ. Փափագյանի հետ, Փանոսյանը օրինագիծը մերժում էր այն պատճառաբանությամբ, որ արևմտահայ մամուլի համար նոր օրենք մշակելու կարիք չկա և որ մամուլի մեղանշումները կարելի է դատել արդեն հրատարակված օսմանյան տպագրական օրենքով (նկատի ունի 1857 թ. հրատարակված տպարանների վերաբերյալ օրենքը)¹⁴⁰: Ակնհայտ է, որ դեմոկրատ-հրատարակագիտները դեմ են եղել ընդհանապես մամուլի օրենք հրատարակելուն և վերոհիշյալ տպարանների մասին օրենքը վկայակոչել են, որպեսզի կանխեն Ազգային վարչության հետադիմական միջոցառումները մամուլի նկատմամբ: Ուշագրավ է, որ Ս. Փափագյանը արդեն 1866 թ. վերջին հետին թվով պատասխանելով Կ. Փանոսյանին, օսմանյան մամուլի օրենքի առթիվ գրում էր. «Կարգացի՞ր պ. Փանոսյան, կիմանա՞ս ինչ եղավ. «էֆքյարիզ» մեջ քանի-քանի անգամ կրկնած էիք, թե տերությունը տպագրական օրենք ունի, և անիկա կբավե և անկե զատ՝ ուրիշ օրենք չկրնար ըլլալ, կտեսնե՞ք, պ. Փանոսյան, թե տերությունը նոր օրենք հրատարակեց, թե որ բավելու չափ օրենք մը կար, ի՞նչու պետք կար, ուրեմն, այս օրենքին»¹⁴¹:

Անվիճելի է, որ պարտություն կրելով հետադիմական ազգային նախագծի վավերացման հարցում, հետադիմությունը մամուլի ազատությունը ձնշելու երաշխիքները տեսնում էր օսմանյան մամուլի օրենքի մեջ: Եվ չէր սխալվում, քանի որ այդ օրենքը, ինչպես կտեսնենք ստորև, մամուլի հետ դատաստան տեսնելու համար ոչ մի բանով չէր խանգարելու իշխանություններին:

Մամուլի և տպագրական ազատության նկատմամբ իր չափավոր վերաբերմունքը հայտնեց Կ. Ությունցյանի «Մասիսը»: Կ. Ությունցյանն իր դժուրաթեք մտքերով համեմված հողվածներում, այնուամենայնիվ, ի վիճակի չէր թաքցնելու հաշտվողական դիրքը հետադիմական վարչության հանդեպ: Առհասարակ, նրա խմբագրության տարիներին «Մասիսը» հիմնականում արտահայտել է Ազգային վարչության ու պատրիարքարանի տրամադրությունները և կարծիքները իրականության հարցերի վերաբերյալ¹⁴²: Ընդ որում, հեռատես խմբագիրը խնամքով թաքցրնում էր իր համակրությունները և ծանրումեծ, արտաքուստ անաշուխտ հրահրածություններով ձգտում էր ընթերցողին հավատ ներշնչել իր անկողմնակալության հանդեպ: Այդ դիրքորոշումն ամրապնդելիս նա, բավականաչափ ծանոթ լինելով եվրոպական մամուլի նրբամտություններին, երկրորդական հարցերում իրեն երբեմն շռայլություն էր թույլ

տալիս՝ չհամաձայնելու Ազգային վարչության հետ: Քաղաքական ժողովի օրինագիծն ըստ ամենայնի պաշտպանություն գտավ նրա թերթի էջերում: Հատկանշական է, որ «Մասիսը» դրա «ամենեն ընդունելի և փափուկ կետերը» համարեց կրոնի, սահմանադրության և Ազգային վարչության դեմ հրատարակումները կանխարգելող հողվածները: Անառարկելիորեն ընդունելով Բ. դոան 1862 թ. հունվարի 31-ի հրահանգը՝ բանավիճելից մամուլի ձեռնպահ մնալու մասին, «Մասիսը» բանավեճը որակում էր իբրև «կամակեր անձնասիրության արդյունք»: Կրոնի, սահմանադրության և վարչության քննադատությունը նա մերժում էր օրենքը, իշխանությունը և բարոյականությունը հարգելու տեսակետից: Լիբերալին հատուկ չափավորությամբ՝ «Մասիսը» զգուշացնում էր ծայրահեղություններից և տաշում-կոկում էր հաստատվելիք օրենքի հնարավոր սուր անկյունները: «Սակայն եթե կրնանք ըսել, — գրում էր հնարավոր սուր անկյունները: «Սակայն եթե կրնանք ըսել, — գրում էր նա, — որ ազգային լրագրությանց մեջ պատշաճից սահմանեն դուրս ելնա, — որ ազգային լրագրությանց մեջ պատշաճից սահմանեն դուրս ելնողներ պակաս չեղան, կանոնադրաց վրա ալ ազգասիրական... սահմանադրական պարտավորություն մը կա զգուշանալու, որ չափազանցություններն արգիլեն՝ ուղած ժամանակին լրագրաց օրինավոր ազատությունն ալ չկաշկանդեն»¹⁴³: Քննադատել պետք է, բայց այնպես, որ «լուսավորեք և շայրեք», — այս էր «Մասիսի» տեսակետը:

«Մասիսը» վերջացնում էր այնտեղ, որտեղից սկսում էին դեմոկրատական պարբերականները, որոնք ոչ միայն լուսավորում, այլև կրակի տակ էին առնում ազգային իրականության սոցիալական ու քաղաքական շարիքները: Ինչ վերաբերում է «Մասիսին», ապա քաղաքական ժողովի ենթադրյալ ծայրահեղություններին դիմակայելիս նա պատրանք էր ստեղծում Ազգային վարչությունից իր բարձր կանգնելու մասին, թեև իրականում պաշտպանում էր նրա օրինագիծը:

Մամուլի ազատության վերաբերյալ բանավեճը արևմտահայ հասարակական հոսանքների միջև հետզհետե դուրս եկավ այդ խնդրի շրջանակներից և վերածվեց բարոյականության, կարծիքի ու խղճի ազատության շուրջ մղվող բանավեճի: Այս տեսակետից ուշագրավ են Կ. Փանոսյանի և Ա. Հայկունու ելույթները: Առաջինը տպագրեց «Ըսլահաթը մուհիմմե» («Կարևոր բարեկարգություններ») գրքույկը (1863), որը քաղաքացիական ամուսնության վերաբերյալ իր համարձակ առաջարկներով հարուցեց կրոնական ժողովի ծայրահեղ վրդովմունքը¹⁴⁴: Դրան նախորդած՝ Կ. Փանոսյանի «Սեֆիր բիր միլեթ» («Մի թշվառ ժողովուրդ», 1860) և վերոհիշյալ՝ «էֆքյարը մուխայյեքե» վերնագրով (1862) գրքույկները ազգային իրականության կարևոր հարցե-

քի¹⁴⁵, ինչպես և տպագրական ազատութեան մասին Ա. Հայկունու հակադեմոկրատիկ հրատարակութիւնները, մասնավորապես Ռընանի «Հիսուսի վարուց պատմութիւն» թարգմանութիւնը, լցրեցին կրօնական ժողովի համբերութեան բաժակը¹⁴⁶: Արտահայտելով այդ տրամադրութիւնները, Ն. Վարժապետյանը հանդես եկավ «Քրիստոսի ս. եկեղեցին և անոր հակառակորդները» գրքուկով (1864), որտեղ եկեղեցուն կոչ էր անում անվիշում պայքար սկսել նրա հիմքերին սպառնացող այդ հրատարակութիւնների դեմ: Դրանից հետո կրքերն ավելի շիկացան. անդալորում կեսարացին շվարանեց պատասխանելու նաև Ն. Վարժապետյանի այդ ելույթին՝ իր «Մյուրյաֆաթ» («Պարզե», 1864) գրքուկով:

Գեմոկրատ-հրապարակախոսների դեմ ուղղված արշավանքը նվիրագործեց Պոլոս Թագթագյան պատրիարքը՝ 1864 թ. սեպտեմբերի 22-ի թիվակիր կոնդակով: Պատրիարքը հայտնում էր «բարեմիտ ազգայնոց», թե «հայ լրագիրներն և հանդեսներն ոմանք բարեխնամ տերութեան շնորհած տպագրական ազատութիւնը շարաշար գործածելով՝ թերթերնին բազմաթիվ սուտ և գայթակղեցուցիչ լուրեր խճողելեն զատ՝ Քրիստոսի և իր սուրբ եկեղեցվո դեմ հեղինակված կամ թարգմանված ու եկեղեցականաց ու եկեղեցականութեան դեմ խայտառակ հողվածներ հրատարակեցին...»¹⁴⁷: Նա կոչ էր անում չկարգալ այդ հրատարակութիւնները և հավատն ամրապնդել «հողվույն օգտակար և մտաց հրահանգիչ գրքերով»: Պատրիարքը արտահայտում էր ճիշտ նույն տեսակետը, ինչ պահպանողական մամուլը: Երկուսին էլ հավասարաչափ մտահոգութիւն էր պատճառում կղերի և նրա գաղափարախոսութեան դեմ ուղղված՝ դեմոկրատական գործիչների «ոտնձգութիւնը»: Ինքը՝ պատրիարքը, հետադիմական օրինագծի անհաջողութիւնը առաջարկում էր փոխհատուցել եկեղեցու բեմերից հնչող խստամբեր քարոզների ու բանագրանքի բանավեր համազարկերով: Հետադիմութիւնը ստանձնել էր գրաքննիչի դեր և իր գործողութիւնները հիմնավորում էր կրօնի ու եկեղեցու նվիրականութիւնը պաշտպանելու դիրքերից:

Գեմոկրատների և նրանց ընդդիմախոսների բանավեճին միջամտեց Գր. Օտյանը՝ Ն. Վարժապետյանին ուղղած իր նամակով, որտեղ ազատամիտ դիրքերից սատարում էր կրօնական բարոյականութեան ջատագովներին ու դատափետում այն կասկածի առնող դեմոկրատական գործիչներին: Նրանք, գրում էր Օտյանը, «Անհատական պատիվ, ազգային և քննադատական պատկառանք, ամենն ազնվական զգացումներ, ինչպես նաև ամեն վսեմ սկզբունքներն առաջուր կոխեցին, ամեն կողմ տարածեցին սրբապիղծ ձեռքերնին ու իրենց ամբարտալանութեան ալիքը ե-

լավ-ողողեց զեկեղեցվո բեմն ու հասարակաց երկրպագելի սուրբ սեղանը: Եվ վերջապես իրենցմե մեկը ամեն տեսակ պղծութեանց մեջ գրիչը թաթխելեն հոքը Ռընանի գիրքը թարգմանելու ելավ (նկատի ունի Ա. Հայկունուն—Ա. Խ.), Ռընան, զոր այսօր ոչ ոք կկարգա նվրոպայի մեջ»¹⁴⁸:

Վերջին դատողութիւնը, ըստ էութեան, ամփոփում էր Գր. Օտյանի ամբողջ ընդդիմախոսութիւնը դեմոկրատական հոսանքին, իսկ մասնավորութեան մեջ՝ կրօնական բարոյականութեանն ուղղված քննադատութեան գնահատականը: Միաժամանակ, հետադիմութիւնից՝ տպագրական ազատութեան մարտնչող հակառակորդներից սահմանազատվելու համար Օտյանը դատապարտում է 1852 թ. Ն. Ռուսինյանի «Ուղղախոսութեան» դեմ արեմտահայ ռեակցիայի արշավանքը: Այսուհանդերձ, նա որոշակի ուղի չի առաջարկում տպագրական ազատութիւնը կարգավորելու համար, գտնելու այն միջինը, որին հետամտում էր ինքը և որը ապահովելու էր և՛ մամուլի, և՛ նրա վրա բռնացումների ծայրահեղութիւններէն: Ի վերջո, Օտյանը ևս, բացի ծայրահեղութիւններից, ուրիշ ելք չի գտնում, հայտնելով, թե կամ ամբողջովին պետք է արգելել ազատ մտածողութիւնը, և կամ լրիվ ազատ թողնել: «Ու՛ր օգուտը կընդունե, վնասն ալ մեկտեղ կընդունի. ամենն գեղեցիկ բաներն իրենց տգեղ կողմը ունին. տպագրական ազատութեան ալ տգեղ կողմը «Ձայնն» (Ա. Հայկունու պարբերականը—Ա. Խ.) ու իրեն նման մի քանի օրագիրներն են»¹⁴⁹: Կարծիքի և խոսքի ազատութեան լուսլայն այս թողալովութիւնը սակայն, մնում էր իբրև ցանկութիւն: Գեմոկրատների հակակղերական գաղափարներին ընդդիմանալով, Օտյանը փաստորեն անցնում էր պահպանողականների կողմը. այս պայմաններում տպագրական ազատութիւնը ոտնահարող իշխանութիւններին առարկելը և մտածողութեան ազատութիւնն ընդունելը ստանում էին սոսկ դարձվածքի արժեք՝ զուրկ հասարակականորեն տպավորիչ որևէ իմաստից: Իսկապես, Օտյանը չկարողացավ հաղթահարել իրեն տաքնապաղ «ծայրահեղութիւնները», դրանք նա կարող էր հաշտեցնել միայն մարտը մտածողութեան մեջ: Արեմտահայ մամուլի ազատութեան վրեժ-բուրժուական ձեակերպումը ևս պետք է ստանար իր գործնական մետամորֆոզները: Օտյանի վերոհիշյալ նամակից շուրջ տասն օր անց և կարծեք ի լրումն դրա, Ազգային վարչութիւնը միանգամայն գործնական հետևութիւնների հանգեց «Ձայնի»՝ որպես «տպագրական ազատութեան տգեղ կողմի» դրսևորման վրա: Հայկունու դեմ այդ ժողովը սկսեց մի իսկական հալածանք՝ ելք տալով տպագրական օրինագծի ձախողումից կուտակած իր մաղձին: Հայկունուց պահանջվեց բացա-

տրուկուններ տալ «Մուսայք Մասյացի» («Ձայն ընկերասիրական» ենթավերնագրով) 1864 թ. № 30-ում տպագրած հոդվածի մասին: Կատարի հալածանքի պայմաններում հրապարակախոսը ստիպված էր տեղի տալ՝ կասեցնելով նաև Ռբնանի աշխատության հրատարակությունը¹⁵⁰:

«Մեղուն» պաշտպանության տակ առավ իր գաղափարակցին: Պարբերականը տպագրեց Ա. Հայկունուն հղած՝ Մատթեոս կաթողիկոսի կոնդակը (1860 թ. հունիսի 1-ի, «Թուրքանտա տուտու») տետրակով միսիոներների դեմ ելույթի առթիվ): Յուրովի մեկնաբանելով Հայկունու ելույթը, կաթողիկոսը խորխուսում էր նրա «Ճշմարիտ ուղղափառության» ապացույցները: Իր կից գրության մեջ Հայկունին այդ կոնդակով պաշտպանվում էր կրոնական ժողովի և Հ. Չամբուճյանի մեղադրանքից. «Այս կոնդակը,—գրում է նա,—ավելի մեծ արժեք ու վավերականություն ունի, քան թե տեղիս կրոնական ժողովին և անոր ատենապետին վճիռը»¹⁵¹:

Աշխուժացած կրոնական ժողովին «Մեղուն» հակահարված տվեց Կ. Փանոսյանի դեմ պատրաստվող բանադրանքի առթիվ. հանդեսը մերկացրեց կրոնական ժողովի և Ն. Վարժապետյանի դերը՝ ազատ մտքի դեմ անզուսպ հարձակումների համար¹⁵²: Տպագրական օրինագծի անհաշտությունից հետո կրոնական ժողովը նախընտրում էր դեմոկրատական մտավերականության հետ առանձին-առանձին հաշվեհարդար տեսնելու ուղին:

Հայ դեմոկրատիայի առաջնորդ Մ. Նալբանդյանը արևմտահայ իրականության մեջ բացառիկ կարևոր նշանակություն է տվել մամուլի ազատությանը: Նալբանդյանը ազատ խոսքի իրավունքը սերտորեն կապակցում էր սահմանադրության ճակատագրի, ամբողջ ազգի համար նրա կիրառման հնարավորությունների հետ: Ըստ էության, Նալբանդյանն է առաջին անգամ տվել արևմտահայ սահմանադրական լիբերալ-բուրժուազիայի զարգացման ընթացքի բնութագրերը 1860 թ. և դրան հաջորդող ժամանակաշրջանում: Հանձին Սերվիլենի, հեղափոխական-դեմոկրատ հանգամանորեն վերլուծում է մի ամբողջ հասարակական հոսանքի վարքագիծը, նրա գործունեության առաջադիմական նկարագրերը սահմանադրության հաստատման գործում և այնուհետև նրա ընկրկելը հետադիմության ճնշման առջև ու համագործակցության եզրերը «խավարյալների» հետ: Դա պոլսահայ բուրժուազիայի գաղափարախոսի բնութագրերն էր, այն բուրժուազիայի, որի վճռականությունը բավականացրել էր մինչև ամիրայության վտարումը համայնքի վարչական գործերից: Փոխարինելով նրան, լիբերալները վարչության դեմ

ուղղված քննադատական ելույթները համարում էին սպառնալիք իրենց նորընծա իշխանության համար: Արևմտահայաստանի թշվառություններն ամոքելու համար այդ բուրժուազիան շուներ ոչ ուժ, և ոչ էլ ցանկություն: Նալբանդյանը բացահայտում է հենց այդ անկարողության ու վերահսկողության հասարակական հիմքերը և դրանցից ձգվող կամուրջը՝ Ազգային վարչության ու պահպանողականների միջև: Սերվիլենը, նկատում էր Մ. Նալբանդյանը, «կարող էր դեմ կենալ մի քանի բռնակալ առաջարկությանց, որ առնում էին խավարյալը, կարող էր, ասում ենք, բայց ընկալվ հասարակաց հոսանքի մեջ: Այնուհետև, մի կողմ թողած սահմանադրության գործը, այդ քննիչ ժողովի առաջին տնօրինությունն եղավ հայկական խոսքը ճնշել, տպագրության ազատությունը բռնաբարել: Պ. Սերվիլենը կամակից էր այս բանին, և մենք առ ի սրտե ցավում ենք, որովհետև նորան ճանաչում ենք ստուգապես ազգասեր և ստուգապես մի հարգելի մարդ»¹⁵³: Նալբանդյանը նկատում է, որ սահմանադրության վավերացումից հետո, 1863 թ. Ազգային վարչությունը իր գործունեությունը սկսում է բռնութամբ, որ ուղղվում է ժողովրդի տրամադրություններն արտահայտող «Մեղվի» դեմ: Վարչության հասարակական ընթացքի շափանիչը Նալբանդյանը համարում է նրա «արտասահման բռնակալությունը» «Մեղվի» հանդեպ: Ազգային վարչության օրենքի նախագիծը, ինչպես Նալբանդյանն էր ցույց տալիս, արդեն ստացել է օրենքի ուժ, որով առաջնորդվում են ազգային ջոջերը: Իր ժողովրդական ուղղության համար «Մեղուն» արժանացել է հալածանքների և մատնության: «Ազգային թշվառություն» վերնագրով հոդվածում Նալբանդյանը ցույց է տալիս ոչ միայն լիբերալների, այլև պահպանողականների դարձվածամոլությունը, ժողովրդի շահերն անտեսելը: Նալբանդյանը խորաթափանց քննության է ենթարկել «մեր ըրածին կամ ընկի՞քին վրա չխոսելու»՝ վարչության հրահանգը: Այդպիսի գործելակերպը քողարկում է լիբերալ բուրժուազիայի խոսքի և գործի անջրպետը, մամուլի համար անմատչելի դարձնում դրա բացահայտումը: «Ազգերնիս կհառաջադիմե՛ կոր» դարձվածը Նալբանդյանը դարձնում է վարչության անգործունակության և նրա ինքնագոհության խարանդ: Վարչությանն ամենեին չեն հուզում ազգային անլուր հարստահարությունները, գաղթը, սովը և կրոնափոխության ճարակը գավառներում: «Ազգային վարչությունը,—գրում է նա,—ոչ միայն խնամք չունի այդ պատճառների հիմքը փորելու, այլև հալածում է նորանց, որ ցույց են տալիս ազգին նոր բուն թշնամիքը: «Սուրբ բռնություն», այսօր այս խոսքն են մորմոքելով տեսանում Ազգային վարչության դրոշի վերա»¹⁵⁴:

Նալբանդյանը առանձին-առանձին վերլուծում է վարչության պահանջները՝ կրոնի, սահմանադրության, «անձնական պատվով շղիպելու» վերաբերյալ: Ուշագրավ է այն, որ Նալբանդյանը հարկ է համարել պաշտպանել «Մեղվի» բոլոր փաստարկները և միաժամանակ, այդ հրահանգները մեկնաբանել իրավական ու հասարակական տեսանկյուններից: Այսպես, «Մեղվին» միանալով այն եզրակացություններին, որ Ազգային վարչությունը քննադատությունից վեր համարելը ուղղվում է հենց սահմանադրության ոգու դեմ, Նալբանդյանը բացատրում է նաև այդ ձեռնարկի ամբողջ հետադիմությունը. «եթե վարչությունը իրոք սահմանադրական է, ապա նա կարող է քննադատվել փոքրամասնության կամ վերջինիս մասը կազմող անհատի կողմից: Այդ դեպքում քննադատության իրավունքը որևէ պարբերականի զլանալը կնշանակեր ոչ այլ ինչ, եթե ոչ՝ անհատի կարծիքի ոտնահարում: Այդ ձևով ուղղվում է, ի վերջո, «հասարակաց ազգի դատաստանի» դեմ, բռնանում հասարակական կարծիքի վրա: Նալբանդյանի համոզմունքով խմբագիրներին ստորագրություն վերցնելու ձեռնարկը ևս կամայականություն է, որին դիմում է վարչությունը, որովհետև օրենքի կատարումը երաշխավորվում է ոչ թե ստորագրությամբ, այլ բուն օրենքի ուժով:

«Ազգային թշվառություն» հոդվածում ի հայտ են բերվում նաև արևմտաճայ պահպանողական ու լիբերալ մամուլի ու Ազգային վարչության փոխադարձ համամտության եզրերը, դատապարտվում է մասնավորապես «Մասիսի» ու «Արշալույս արարությանի» թշնամական վերաբերմունքը «Մեղվի» հանդեպ: Նալբանդյանը այս պարբերականների հասարակական համակրանքները բացատրում է արևմտաճայ իշխող վերնախավի շահախնդրություններով:

Ժամանակակիցներից և ոչ մեկը չկարողացավ այնպես սթափ վերլուծել պոլսահայ կյանքի իրողություններն ու արևմտաճայ կյանքի ընթացքը, ինչպես հեռավոր Պետրոպոլիսյան ամրոցի կալանավորը: Այդ հոդվածը 1860-ական թթ. արևմտաճայ սահմանադրական պայքարի հանրագումարի վերլուծությունն է, պոլսահայ ներհակ գաղափարախոսությունների արժեքավորումը, որտեղ խիստ կարևոր նշանակություն է տվել պարբերական մամուլի և տպագրության ազատությանը:

* * *

Գեմեղրատական պարբերականները սանձելուն ուղղված՝ քաղաքական ժողովի համառ փորձերը այդպես էլ չհասան իրենց նպատակին: 1864 թ. դեկտեմբերի 31-ին օսմանյան կառավարությունը հրապարակեց

մամուլի վերաբերյալ օրենքը, որը հաջորդ տարվա սկզբից մտավ գործողություն մեջ:

Ինչո՞վ էր պայմանավորված այդ օրենքի հայտնությունը: Ամենից առաջ՝ Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի աննախընթաց զարգացմամբ, թուրք և ոչ մահմեդական ժողովուրդների պարբերական հրատարակությունների գաղափարական հասունացմամբ և հասարակական կարծիքի հետ նրանց ունեցած փոխադարձ շփումների ընդլայնումով: Հայատակ ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության գաղափարական երաշխիքները ավելի կամ պակաս ամբողջականությունով, ինչպես տեսանք արևմտաճայ պարբերականների օրինակով, որտեղևի՛րեն դրսևորվում էին նրանց մամուլի մեջ: 1860-ական թթ., նախքան մամուլի վերաբերյալ օսմանյան առաջին օրենքի հրապարակումը, իրենց լուսավորական միտումներով և երկրի հետամնաց ֆեոդալական հասարակական կարգերի դեմ ուղղված քննադատական դիմադրության պատճառով կառավարության ուշադրությունն էին գրավել թուրքական պարբերականներից «Թերջուման-ի աշվալը» և «Թասվիրի էֆթյարը», մասնավորապես վերջինը, որը 1860-ականին սկսել էր արտահայտել սահմանադրական հայացքներ¹⁵⁵: Սուլթանական բռնակալությունը մամուլի վերաբերյալ օրենքով ձգտում էր կարգավորել մամուլի կախումը իշխանություններից, դրա միջոցով շահավորել ու կասեցնել և թուրքական մամուլի ընդդիմադիր տրամադրությունները, և հայատակ ժողովուրդների հասարակական մտքի արթնացումը: Եթե առաջինի մեջ սուլթանական ռեժիմը տեսնում էր երկրի հասարակական վերակառուցմանն ուղղված վտանգավոր գաղափարներ, ապա երկրորդի մեջ՝ հայատակ ժողովուրդների ինքնագիտակցության, ուրեմն մամուլի զարգացման մեջ ազգային ինքնորոշման ձգտումների արտահայտություն, որոնք սպառնալու էին բռնակալության գոյությունը: Իր մահվանից առաջ գրած հիշատակագրում Ֆուատ փաշան արևմտաճայերի շաբթման վերաբերյալ տաղնալայի մտքեր էր հայտնել, և այդ մտքերը, ինչպես նշում է Ա. Ալլոտյանը, ծնվել էին սահմանադրական վեճերի, Զեյթունի պայտամբություն և այլ պատճառներով: «Բ. դուրը,—գրում էր Ֆուատ փաշան,—երբևր ձգտելու չէ, որ հայերը հույն եկեղեցիին հետ միանան, ընդհակառակն, թերևս իմաստությամբ վարված կըլլա, եթե քաջալերի իր ժողովուրդներու մեջ այն փիլիսոփայական ոգին, որ զանոնք կղերին՝ ազդեցությունն ազատ կընեն և իրարու կմոտեցնեն: Ներքին գործերու մեջ մեր բոլոր ջանքը միայն մեկ նպատակի մը ձգտելու է՝, որ է զանազան ցեղերու ի մի ձուլումը... Գարատաղ մը, սերպ իշխանություն մը, Հայաստանի թագավորություն

մը իրենց և աշխարհի ամենափոքր օգուտ մը չընծայել է զատ՝ առավել կամ նվազ ցնորական երազներ են, մարդկային հին բաժանումներու դժբախտ մնացորդներ...»¹⁵⁶;

Այս նույն ժամանակաշրջանի օսմանյան մյուս երևելի քաղաքագետը՝ Ալի փաշան ևս իր կտակում Աբդուլ Ազիզին խորհուրդ էր տալիս վերացնել միլիթների վարչական սահմանադրությունները: 1867 թ. նոյեմբերին (3 շաբան 1284) Կրետեից ուղարկած իր մի հուշագրում նա պնդում էր, որ օսմանյան բոլոր հպատակներին միաձուլումը Թուրքիայի առաջընթացի ուղին է¹⁵⁷:

«Կղերի ազդեցությունից» արևմտահայերին ձեռքազատելու նպատակով Ալի և Տուատ փաշաները 1868 թ. հոկտեմբերին գրեթե թշնամանքով ընդունեցին Ս. արք. Զալալյանին, որն իբրև նվիրակ Կ. Պոլիս էր առաքվել Գևորգ կաթողիկոսի կողմից: Թուրքական քաղաքագետների աչքին կաթողիկոսը և նրա նվիրակը արևմտահայերի մեջ ռուսական ազդեցություն տարածողներ էին, որ անշուշտ, տագնապ էր պատճառում նրանց: Սակայն և չպետք է անտեսել, որ Բ. դուանը մի հայտնի չափով հետաքրքրում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և էջմիածնի միջև գուտ կրոնական կապերի թուլացումը՝ ժողովուրդին եկեղեցուց հեռացնելու խնայող: Կառավարությունը գործեց արագ և կտրուկ կերպով: «Ռուսն ինքն կոչեալ է զլրագրապետսն (Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերի—Ա.Ն.) և հրամայել է գրել զայնպիսի հոգուածս զանազան անձանց՝ անյապազ հրատարակել»¹⁵⁸,—զանգատվում էր կաթողիկոսին անհաշողակ նվիրակը:

Ալի փաշայի հանձնարարությամբ Սավֆեթը կաթողիկոսին ուղղած գրովյան մեջ ընդգծում էր, որ Կ. Պոլսում կաթողիկոսական նվիրակի գտնվելը ավելորդ է և սուվեր է նետում պատրիարքի հեղինակության վրա, որն արդեն իսկ կաթողիկոսի ներկայացուցիչն է իր հոգևոր պաշտոնով¹⁵⁹: Բ. դուան պահանջով արքեպիսկոպոսը հետ կանչվեց էջմիածին:

Այս ժամանակաշրջանում ևս օսմանյան կառավարությունը չի հապաղել կտրուկ վերաբերմունք դրսևորել այն բոլոր դեպքերում, որոնք, նրա կարծիքով, արևմտահայերի մեջ կարող էին խորացնել ազգային ինքնագիտակցության, ազգային ինքնորոշման ձգտումները: 1869 թ. ապրիլի 25-ի համարում ռուսաց «Բիրժեվիե վեդոմոստի» թերթը գրում էր, որ Տրապիզոնի անգլիական հյուպատոսին միայն երկար ջանքերից հետո է հաջողվել կոնդոնի Ազգերի բրիտանական թանգարանի համար ոչնչացումից փրկել հայոց թագավոր Տիգրան Երկրորդի հար-

թաքանդակը: Ռուսական դեսպան Պ. Իգնատևին մեծ վեզիր Ալի փաշան պարզաբանել էր, որ «կառավարությունը մտադիր էր ոչնչացնել հարթաքանդակը, որպեսզի չարթնանա հայերի մեջ նիրհող ազգային զգացմունքը»¹⁶⁰:

Հայտնի է դառնում նաև, որ արևմտահայ գավառներում վալիները արդեն մի քանի տարի առաջ «գաղտնի հրաման են ստացել ջանախնդրաբար ոչնչացնել այն բոլոր արձանները, որոնք վերաբերում են հայերի անցյալին, որպեսզի հայերը ոչ մի տեսանելի նշան չկարողանան պահպանել իրենց երբեմնի անկախությունից: Այդ բարբարոսական հրամանը ամենուրեք գործադրվում է և դրա հետևանքով ոչնչացրել են մինչև այժմ դեռ չվերծանված բոլոր սեպագիր արձանագրությունները»,—եզրափակում է թերթը¹⁶¹:

Հայ դեմոկրատական մամուլը, ինչպես տեսանք, հենց սահմանադրության կիրառման մեջ էր տեսնում ազգային ինքնագիտակցության զարգացման հնարավորությունները, երբ պաշտպանում էր գավառում դրա գործածություն խնդիրը: Օսմանյան քաղաքագետների ջանքերը փաստորեն ուղղվում էին ոչ միայն սահմանադրության, այլև այն սատարող առաջադիմական մամուլի դեմ:

Այսուհանդերձ, 1864-ին Ալի փաշան հույս ուներ մամուլի գաղափարական զարգացումը կանխել վերահսկող օրենքների համակարգով¹⁶² շրջանցելով նախնական գրաքննությունը: Այդ հարցում մեծ վեզիրին լավատեսություն էր ներշնչում մամուլի փաստական վիճակը, որ բնութագրվում էր իշխանություններից ունեցած լիակատար կախածությունյամբ: Մամուլի օրենքը բնավ չէր խանգարում նրա իրավիճակի անփոփոխ մնալուն: Հրապարակելով մամուլի օրենք՝ առանց գրաքննական օրենքի կամ նախնական գրաքննության, օսմանյան իշխանությունները սերմանում էին լիբերալ-ոեֆորմիստական պատրանքներ, իսկ մյուս կողմից, ամուր պրկում մամուլի սանձը:

1864 թ. դեկտեմբերի 31-ի մամուլի օսմանյան օրենքը կազմվել էր գերազանցապես 1852 թ. Նապոլեոն Երրորդի¹⁶³, ինչպես և 1819 և 1828 թթ. Ֆրանսիական համապատասխան օրենքների օգտագործմամբ: Օսմանյան օրենքը կազմված էր երկու մասից՝ Ա. Ընդհանուր տրամադրություններ, և Բ. Պատժական տրամադրություններ: Առաջինը կազմված էր 9, իսկ երկրորդը 26 հոդվածից: Այդ օրենքով նախնական գրաքննություն չէր սահմանվում. թերթը կամ հանդեսը տպագրվելուց հետո տիրոջ կամ պատասխանատու տնօրենի ստորագրությամբ մեկ օրինակ պետք է ուղարկվեր Կ. Պոլսի լրագրական դիվանին, գավառներում՝ վալիին (հոդվ. 4):

Ընդհանուր տրամադրություններով կարգավորվում էին մամուլի հրատարակության պայմանների (հրատարակության արտոնությունն) հետ կապված իրավական փոխհարաբերությունները: Պատժական մասում նշվում էին այն պատիժները, որոնք նախատեսվում էին պարբերականների համար: Առանձնապես ծանր պատիժներ էին սահմանվում երկրի «ներքին խաղաղության և ապահովության» (հոդվ. 13), «հասարակաց բարոյականի» (հոդվ. 14), սուլթանի կամ նրա գերդաստանի (հոդվ. 15), պաշտոնական անձանց, պետական մարմինների (հոդվ. 19) դեմ մեղանշած պարբերականների համար: Թույլատրվում էր վարչական կարգով (առանց դատի) պատժել սուլթանի, նրա իշխանության և գերդաստանի, պետական պաշտոնյաների, օտար տերությունների ու նրանց ղեկավարների դեմ մամուլի հանցանքները՝ մինչև մեկ ամիս տեղ գլխավորմամբ (հոդվ. 27):

Վերոհիշյալ հանցանքների, ինչպես և պետական մարմինների ու պաշտոնական անձանց և օտարազգի ղեկավարների ու պաշտոնատար անձանց նկատմամբ մամուլի մեղանշումները պետք է դատեր հինգ մարդուց կազմված հանձնաժողովը, որի տեղեկագրի հիման վրա բարձրագույն ատյանը վճիռ էր կայացնելու: Մյուս բոլոր հոդվածներում նշված հանցանքներն ու օրինազանցությունները դատվելու էին ոստիկանական ատյաններում (հոդվ. 34): Վարչական կարգով պատժի ենթակա էին երկու տարվա ընթացքում երեք անգամ դատապարտված թերթերը և մյուս հրատարակությունները (հոդվ. 29): Պատիժները, ընդհանուր առմամբ, աչքի չէին ընկնում խստությանը (ամենատեղական ժամկետով խմբագիր-հրատարակիչների բանտարկությունը հասնում էր մինչև մեկ տարվա, իսկ դրամական գույքահեռ տուգանքները՝ կեսից մինչև 150 լիբայի): Հանցանքի կրկնության դեպքում դատաստանական կամ վարչական միջոցով պատիժը (որ սրվել էր առաջին անգամ) կարող էր կրկնապատկվել (հոդվ. 33)¹⁶⁴:

Այսուհանդերձ, մամուլի օրենքն իր թվացյալ լիբերալ տրամադրություններով իսկ իր մեջ թաքցնում էր ոստիկանական կամայականությունների լայն բացված դռները: Օրենքով ամբազրված՝ ոստիկանական ատյանների ընդարձակ իրավասությունները արդեն նշանակալիորեն մամուլը հանձնում էին ոստիկանության տնօրինությանը: Ոչ պակաս կարևոր էր այն հանգամանքը, որ օրենքի տրամադրություններն ըստ ամենայնի ներառում էին մամուլի հանցանքների դիմաց կիրառվելիք պատիժները, մինչդեռ լիովին շրջանցում էին մամուլի գործիչների ապահովության երաշխիքը, այդ թվում և բողոքարկման իրավունքը:

Այս առթիվ Ա. Գ. Ժելտյակովը նկատում է, որ «օրենքի ուժի մեջ մտնելուց հետո ի հայտ եկավ նրա լրջագույն արատը՝ ո՛չ թերթերի արտոնատերերը, ո՛չ էլ լրագրողները ոչ մի հնարավորություն չունեին պաշտպանելու իրենց վարչական կամայականություններից»¹⁶⁵:

Մամուլի օսմանյան օրենքի և նապոլեոն Երրորդի 1852 թ. փետրվարի 27-ի օրենքի (37 հոդված) համեմատությունը ցույց է տալիս, որ օսմանյան օրենսդիրը նշանակալիորեն մեղմացրել է ֆրանսիականի ակնառու խստությունները: Վերջինս աչքի է ընկնում իրավախախտումների և դրանց պատժելիության անհամեմատ լայն ցանկով: Այն նախատեսում է հրատարակության իրավունքի համար դրամական երաշխավորություն (հոդվ. 3—4), թերթերի և այլ պարբերականների դրոշմատուրք (6—13 հոդվ.), որոնք չէին նախատեսվում օսմանյան օրենքով: Ֆրանսիական օրենքը նախատեսում էր նկարների, գրավյունների, էստամպների, էմբլեմների և այլնի նախնական գրաքննություն¹⁶⁶ (հոդվ. 22), որպիսին չի հիշատակվում օսմանյան օրենքում: Այնուհետև, կարևոր տարբերություն էր այն, որ իրավախախտումների դեպքում ֆրանսիական օրենքը ենթադրում է միաժամանակ և դրամական տուգանք, և բանտարկություն, իսկ օսմանյանը կիրառում է մեկը կամ մյուսը:

Մյուս կողմից, օսմանյան օրենքում քիչ չեն նաև ուղղակի փոխառությունները, ինչպես մամուլի կողմից «հասարակական անդորրը» վրդովելուն վերաբերող հանցանքի մեջ դիտավորության և շարժմանության առանձնացումը (հմմ. ֆրանս. հոդվ. 15, օսմ. հոդվ. 26)¹⁶⁷, իշխանությունների՝ պարբերականներին ուղղված որոշումների ու կարգադրությունների պարտադիր տպագրությունը (հմմ. ֆրանս. հոդվ. 19, օսմ. հոդվ. 8)¹⁶⁸ և այլն: Օսմանյան օրենքը նմանակել է նաև տնօրենխմբագիրների քաղաքացիական իրավունակության, հրատարակության արտոնագրի պայմանների և այլնի վերաբերյալ ֆրանսիական օրենքի տրամադրությունները¹⁶⁹:

Վերոհիշյալ ազդեցության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ օսմանյան օրենքով չի ձևակերպվել, բայց գործնականում կիրառվել է ֆրանսիական օրենքի տրամադրությունը: Այսպես, վերջինս արգելում էր մամուլի իրավախախտումների վերաբերյալ դատավարությունների հաշվետվությունների հրապարակումը (հոդվ. 17)¹⁷⁰: Իսկպես, հայ խմբագիր-տնօրենների դատավարությունների ընթացքի մասին մամուլը սպառիչ ինֆորմացիա չի տպագրել, հայտնվել է միայն դատավարության ընթացքի կամ դատավճռի մասին, որ դարձյալ թույլատրվում

րին՝ լիակատար նմանություն գտնելու իրենց և հոգվածի գործող ան-
ձանց միջև: Մամուրյանը իրավացիորեն նկատում էր, որ ֆելիետոնում
ոչ մի բան չկար՝ հանդեսը մամուլի օրենքի համեմատ պատժի ենթար-
կելու համար¹⁷⁶: Բացի այդ, Չիլիեկիրյանին դատել էր ոչ թե դատա-
րանը, ինչ ենթադրվում էր երեք ամիս առաջ գործողության մեջ մտած
մամուլի օրենքով (հոգվ. 34), այլ Ձմյունիայի երեկիւնների ժողովը,
որը իրավասու չէր դատելու: Նույնիսկ սովորաբար զուսպ «Մասիսը»
այս առթիվ իր տարակուսանքն էր հայտնում, թե ինչ հիման վրա են
«Ծաղիկի» դեմ վալիին խնդրագիր ներկայացրել և կամ «գատապար-
տություն վճիռը լրագրական ո՞ր օրինաց, ո՞ր հոգվածին համեմատ տըր-
ված է»¹⁷⁷:

Անկասկած, Չիլիեկիրյանի դատաստանը կատարվել է մամուլի օ-
րենքի շրջանցմամբ և ապօրինի: Հազիվ գործողության մեջ մտած՝ մա-
մուլի օսմանյան նորաթուխ օրենքը տալիս էր իր անգործունակության
ապացույցը, ինչպես թանգիմաթի շրջանի այն բուր օրենքները, որոնք
վերաբերում էին հպատակների քաղաքացիական իրավահավասարու-
թյանն ու իրավունքներին:

Հետադիմությունը իշխանությունների միջոցով ճնշում գործադրեց
նաև Տետեյանների վրա, որոնց տպարանում հրատարակվում էր «Ծա-
ղիկը»: Վերոհիշյալ իրադարձություններից անմիջապես առաջ, տեղի
տալով այդ ճնշմանը, Տ. Տետեյանը ստիպված էր եղել հրաժարվելու
«Ծաղիկին» ուղղված Մ. Մամուրյանի «Հայկական նամականի» հեր-
թական հատվածը (է նամակ) տպագրելուց: Այստեղ Մամուրյանը դա-
տապարտում էր սահմանադրական քաջըրուկները, ինչպես և Ազգային
վարչության բռնացումները մամուլի դեմ¹⁷⁸: Նա գավառների անտերունչ
վիճակի հետ էր կապակցում տգիտության խավարն ու կրոնափոխու-
թյան ճարակը: Մամուրյանը դատապարտում էր եսակենտրոն կղերին,
բացահայտում նրա հակասահմանադրական դիրքորոշման հասարա-
կական պատճառները: Քննադատական ուժեղ լիցքով հագեցած այս ե-
լույթը իբրև 1860-ական թթ. հայ դեմոկրատական հրապարակախո-
սություն նշանակալի արժեք, իր սուր հարցադրումներով առնչվում էր
Մ. Նալբանդյանի «Ազգային թշվառություն» հոգվածին:

Թեև Մ. Մամուրյանը քննադատում էր Տետեյաններին՝ հոգվածը
չտպագրելու համար, սակայն դրա պատճառը տեղական իշխանություն-
ների հարկադրանքն էր, որին Տետեյանները ստիպված էին համակերպ-
վել՝ տպարանը խափանումից ազատելու համար: Դրանից ոչ շատ ա-
ռաջ իշխանություններն արգելել էին «Ծաղիկի» համար նախատես-

ված Գր. Չիլիեկիրյանի այն հոգվածը, որտեղ հրապարակախոսը հան-
դես էր եկել ընդդեմ զմյունացի հարուստների մի խմբակցության, որի
մարդիկ ոչնչացրել էին ս. Ստեփանոս եկեղեցու խաչկալները: «Ծաղի-
կը»,—գրում էր Գր. Չիլիեկիրյանը «Մասիսում»,—«Անօրինակ փոքրո-
գություն մ'առջև կզոհվի և միթե զոհվի չէ՞ հոգված մ'ունենալ, շարել
տալ և չկրնալ հրատարակել»¹⁷⁹:

Ակնհերև է, որ «Ծաղիկի» նկատմամբ շարունակվել է նախնական
գրաքննությունը, ինչպես մամուլի օրենքի հրապարակումից առաջ էր
Դրա ապօրինությունը այս դեպքում առավել աչքի էր զարնում, որով-
հետև օրենքով նախնական գրաքննություն չէր նախատեսվում:

Իրեն՝ Մամուրյանին դեռևս ժամանակ էր հարկավոր՝ բատ ամե-
նայնի գնահատելու մամուլի օրենքը: 1865 թ. սկզբին նա կարծում էր,
թե այդ օրենքը կկիրառվի և նույնիսկ նկատում էր դրա որոշ դրական
կողմերը՝ կանխարգել գրաքննության և դրամական երաշխավորության
բացակայությունը¹⁸⁰: Որ օրենքը ամրագրում էր միայն մամուլի պար-
տականությունները՝ լիովին անգիտանալով նրա իրավունքները և, ի
վերջո, պետք է լրացներ թանգիմաթի շրջանում հրապարակված օսման-
յան քաղաքացիական օրենքների ձևականությունը, դեռևս հայտնի չէր:
Համենայն դեպս, Մամուրյանը կարծում էր, որ Ձմյունիան, որպես
պրովինցիա, կարող է շեղվել օրենքից, և դրա պատճառն էր համա-
րում իշխանությունների կամայականությունները:

Գր. Չիլիեկիրյանը ևս գրեթե նույն կարծիքին էր. մատնություննե-
րի և հալածանքի մթնոլորտից ազատվելու, ինչպես և մամուլի իրավի-
ճակի օրինականացման ակնկալությամբ նա «Ծաղիկը» տեղափոխեց
Կ. Պոլիս: «Գիտենք»,—գրում է նա,—«թե մայրաքաղաքին մեջ գեթ տե-
րություն չնորհած աղատությունը պիտի անարգել վայելենք: Գիտենք,
թե այսուհետև եթե ամբաստանելի հոգված մը գրելու ըլլանք, անկողմ-
նապահ և հոգվածին ուժը հասկցող հանձնաժողովի առջև պիտի դատ-
վինք»¹⁸¹:

1865 թ. № 109-ից «Ծաղիկը» տպագրվել է Կ. Պոլսի Արամյան-
Արևելյան տպարանում: Որպես համաբաժնու, այսինքն՝ պատասխանա-
տու անօրեն ստորագրել է Զ. Ստեփանյանը: Դա ունեցել է միանգամայն
ձևական բնույթ, դրանով Չիլիեկիրյանը կամ խուսափել է նոր մատնու-
թյուններից կամ էլ Կ. Պոլսում «Ծաղիկի» հրատարակության նոր թույլ-
տվության ձեռք բերելը նրա անվամբ՝ կապված է եղել որոշակի դժվա-
րությունների հետ: Իր տեղում տեսանք, թե որքան ջանքեր էր պահան-
ջում հրատարակության հետ կապված վարչական արգելքների հաղթա-

յան ռեակցիայի շրջանում ծառայեց իբրև հիմնավորում՝ ճզմելու կամ անողորմաբար ոչնչացնելու մամուլի ամեն մի ընդդիմություն պաշտոնական ուղեգծի դեմ¹⁹⁵։

Հայ պարբերականները գրեթե շանդրադարձան վերոհիշյալ որոշմանը։ Ասենք, «Մաղիկ» օրինակը արդեն ցույց էր տալիս, որ այդ որոշումից առաջ էլ, մամուլի օրենքի գործողության պայմաններում թուրքական իշխանությունների համար որևէ արգելք չկար պարբերականները հետապնդելու կամ ճնշելու համար։ Այսուհանդերձ, «Մասիսը» շատ համառոտ հայտնեց իր թաքնված անբավականությունը։ «Այս տնօրենությունը,— գրում էր նա,— ըստ մեզ, անոր համար ավելի ցավալի է, որ Եվրոպայի մեջ կայսերական կառավարության թշնամյաց առիթ կուտա ըսելու, թե Բ. դուռն մեկ կամքը բավական է ուզած օրենքը դադարեցրնելու»¹⁹⁶։

Հիրավի, «Մասիսի» խմբագիրը կարողանում էր կոահել թուրքական քաղաքագետների մտահոգությունները։ Մի քանի ամիս անց օսմանյան լիբերալ-սահմանադրականների մամուլի դեմ իր հալածանքները հիմնավորելու համար և անգլիական հասարակական կարծիքի առջև բարոյական կապիտալ շահելու նպատակով Բ. դուռը անիրավիաժի դեր պետք է խաղար։ Մուզուրուս փաշան՝ օսմանյան դեսպանը Անգլիայում, դատ բաց արեց Լոնդոն փոխադրված «Մուհրիի» դեմ։ Թուրքական կառավարությունը տալիս էր արտասահմանի հակասությունական հրատարակությունների դեմ պայքարի նախօրինակը, որը որքան կարևորություն, այնքան էլ անհեթեթ ձևեր պետք է ստանար Աբդուլ Համիդի ժամանակ։

* * *

Արևմտահայ իրականության մեջ մամուլի ազատության վերաբերյալ տարակարծությունները արտացոլում էին սահմանադրության բովանդակության, գավառներում այն կիրառելու և ազգային ինքնագիտակցության դարգացման համար մղվող պայքարը։ 1860-ական թթ. առաջին կեսից ընդլայնվեց քննադատական ուղղությունը մամուլի և հրատարակատիրության մեջ։ Այս ուղղությանը հետևող առաջադիմական գործիչները հենվում էին «հասարակաց կարծիքի»՝ դեմոկրատիայի վրա և հանդես գալիս նրա անունից ու նրա պաշտպանությամբ։ Պահպանողականների և լիբերալների անհանդուրժող մոտեցումը մամուլի «ծայրահեղության», այսինքն նրա ազատության նկատմամբ, վկայում էր, որ նրանց առավել ձեռնտու է շահավոր ուղղությունը։

1864 թ. օսմանյան մամուլի օրենքը հրատարակվեց այն ժամանակ, երբ պարբերական մամուլը ի վիճակի էր արտացոլելու թանգիմամթի շրջանում օսմանյան հասարակության մեջ կատարված հասարակական-քաղաքական փոփոխությունները, ինչպես և հակադրվելու կայսերական հպատակ ժողովուրդների տնտեսական ու քաղաքական վիճակի պաշտոնական մեկնաբանությանը։ Արտաքուստ լիբերալ ձևակերպումներով, ոչ խիստ պատճառափեր ենթադրեց մամուլի օրենքը գործնականում ամենաբազմազան արգելքներով կաշկանդում էր մամուլի ինքնուրույնությանը և իշխանությունների համար գերադաս դիրք ապահովում նրա նկատմամբ։ Օրենքը ըստ էության ամբողջում էր իշխանությունների իրավունքները և մամուլի պարտականությունները և այս հանդամանքը նրան տալիս էր խիստ միակողմանի բնույթ՝ լայն դուռ հանդամանքը իշխանությունների կամայականությունների համար։ Մամուլի օրենքի այսպիսի սրված միանշանակությունը իրավական հող հարմարեց 1867 թ. մարտին հրատարակված «ծամանակավոր որոշման» դարեց, որով վարչական իշխանություններին գործնական հնարավորություններ էին տրվում ճնշելու մամուլում նկատվող ամեն մի օպոզիցիա։

«ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՈՐՈՇՈՒՄԸ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲՆՆՈՒՄԸ ԵՎ ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայերի սահմանադրութեան նախապատրաստման և հաստատման ժամանակից ի վեր (1850—1860-ական թթ.) մամուլը ստացավ հասարակական ազդեցիկ նշանակութիւն: Ազգային վարչութիւնը կանոնադրելու, ժողովրդական զանգվածների և վերնախավի միջև մըղվող պայքարի հանգուցակետերում մամուլն ինքնահաստատում էր ապրում ոչ միայն բախվող կողմերի տրամադրութիւններն արտահայտելու, այլև այդ տրամադրութիւններին մի հայտնի շփով հուն տալու իմաստով: Այն հանգամանքը, որ 1861 թ., սահմանադրութեան կիրառումից մեկ տարի անց Ազգային վարչութիւնը հրապարակ նետեց իր կազմած մամուլի նախագիծը՝ առաջադիմական պարբերականները սանձելու նպատակով, վկայում էր մամուլի ժողովրդականութեան բարձրացման մասին: Ազգային վարչութեան ու սահմանադրութեան գործողութեան խափանումները ևս (սահմանադրութեան գաղափարները 1861 և 1866 թթ.) արևմտահայ պահպանողականութիւնը առնչեց դեմոկրատական մամուլի ազդեցութեան և նրա կողմից իրադարձութիւնների «հրահրիչ» մեկնաբանման հետ: Անտարակույս, այդ մեղադրանքի մեջ ավելի շատ գաղափարական պայքարն արտացոլող միակողմանիութիւն կար, քան ճշմարտութիւն, քանի որ սահմանադրական մեքենայի խափանումները, ինչպես հայտնի է, կապվում էին օսմանյան կառավարութեան հատուկ քաղաքականութեան հետ: Սահմանադրութեան սկզբունքային պաշտպանութեամբ արևմտահայ դեմոկրատական մամուլը թեև անուղղակի, իր դժգոհութիւնն էր հայտնում այդպիսի քաղաքականութիւնից: Դա նշանակում էր, որ առաջադիմական պարբերական հրա-

տարակուսիքները, անկախ արևմտահայ հանրութեան խնդիրներին անդրադառնալու կարողութիւնից և շփերից, բուն Արևմտահայաստանի կյանքի գեղեցիկ ոչ բավարար արտացոլումից, ապրում էին որակական տեղաշարժերի պրոցես: Մի հայտնի շփով այն համընկավ օսմանյան մամուլի ու գրաքննութեան ձևավորման ու զարգացման ընթացքին: «Նոր օսմանները» լիբերալ-սահմանադրական շարժման դեմ մղվող պայքարում սուլթանական բռնակալութիւնը մամուլի ռեժիմը սահմանելիս ելնում էր իր հաստատունութիւնը ապահովելու նպատակից: Վերջինիս ընթացքի առանձնահատկութիւնները բացահայտելիս անհրաժեշտորեն պետք է հաշվի առնել թուրքական լիբերալ շարժման դեմ Բ. դուռնի թշնամական վերաբերմունքը: Դրանով էլ բացատրվում է գրաքննական անհանդուրժող դիրքերը ունենալու այդ ռեժիմը վիճարկող հրատարակութիւնների նկատմամբ: Սակայն վերոհիշյալ հանգամանքը անհրաժեշտ լինելով հանդերձ, դեռևս բավարար չէ մամուլի իրավիճակը պայմանավորող քաղաքական ու հասարակական պայմանները բնութագրելու համար: Այդպիսի վերաբերմունքը ամբողջացնող մյուս կողմը օսմանյան պաշտոնական գաղափարախոսութեան անհաշտ պայքարն էր կայսրութեան ընկճված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման ու դրա գաղափարների հանդեպ: Այս իմաստով մամուլի ռեժիմը ամբողջովին արտացոլում էր սուլթանիզմի ներքին քաղաքականութիւնը: Մամուլի գրաքննական ռեժիմը հանդես էր գալիս իրեն այդ քաղաքականութիւնը ըստ ամենայնի հիմնավորող, դրա դեմ ուղղված ամեն մի առարկութիւն կանխող ու կանխարգելող իրավական դրութիւն: Պրուսական գրաքննութիւնը, նկատում էր Մարքսը, «Մեզանից պահանջում է օրենքներին համապատասխան վարքագիծ, պահանջում է հարգանք՝ օրենքների նկատմամբ, և դրա հետ միասին մենք պարտավոր ենք հարգել այնպիսի հաստատութիւնները, որոնք մեզ օրենքից դուրս են դնում և կամայականութիւնը բարձրացնում իրավունքի աստիճանի»:

Օսմանյան վարչակարգին հատուկ առանձնահատկութիւններով հանդերձ, գրաքննութիւնը թուրքիայում ևս կամայականորեն ուղղվում էր արևմտահայերի ազգային-քաղաքական իրավիճակը ներկայացնող հրապարակումների դեմ: Այս ժամանակաշրջանից իսկ գրաքննութիւնը գործում էր յուրահատուկ նրբամտութեամբ: Եվրոպական կաշուն քաղաքագիտութեանը առատորեն հրամցնելով բռնակալական ռեժիմի «արևմտականացման» պատրանքներ, Բ. դուռը գրաքննութեանը տվել էր հետտպագրական բնույթ, այսինքն, նախնական գրաքննութիւն

չսահմանելով, ձգտում էր ստեղծել այն երևութականությունը, թե իբր-երկրում մամուլի լայն ազատություն էր տրված: Գրաքննությունը, մինչ-դեռ չէր հապաղում խստությունները գործադրել հրապարակումներից հետո՝ փորձելով կանխել հետագա նույնպիսի հրապարակումները: Թերթերի և ամսագրերի խմբագիր-տնօրենները արդեն փորձով գիտեին, թե իրենց ինչ է սպանում նման մեղանշումների համար: 1860—1870-ական թթ. այս ուղիով ընթացող գրաքննությունը միայն հաջորդ տասնամյակին, Աբդուլ Համիդի օրով, դեն նետեց հետապագրական լիբերալ ծածկոցը և վերածվեց հրեշավոր ու մերկապարանոց մի գրաքննության, որ անօրինակ էր ընդհանրապես գրաքննությունների պատմության մեջ:

Այս ամենի հետ միասին, գրաքննությունը բնութագրելիս շպետք է աչքաթող անել նրա դիրքորոշումը Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում տպագրվող եվրոպական լեզուներով մամուլի նկատմամբ: Այն իրողությունը, որ այդ մամուլը սերտ կապեր ուներ Բ. դուռը թեևադրող տերությունների քաղաքականության հետ՝ գրաքննությանը մղում էր մի հայտնի շահով սահմանափակել ձեռքերի ազատությունը: Եվ եթե 1840-ական թթ. Բ. դուռը փորձում էր որևէ կերպ կարգուկանոնի տակ դնել այդ մամուլի գործունեությունը և սահմանել նրա համար իրավական նորմեր, ապա դա ամենից առաջ խոսում է այն մասին, որ հենց այդ մամուլն էր, որ երկրում վայելում էր մի որոշ ազատություն: Համիդյան ռեակցիայի տարիներին միայն Թուրքիայի եվրոպական մամուլը ենթարկվեց խիստ հսկողություն: Իր պատժիչ էությունը գրաքննությունը առանձնահատուկ ուժով էր դրսևորում հպատակ ժողովուրդների մամուլի հանդեպ, ձգտելով արմատախիլ անել ազգային, կրոնական ու քաղաքական ճնշումների դեմ ուղղված բողոքները, որոնք ուղղվում էին օսմանյան բռնապետության ու դրան համապատասխան հասարակական օրգանիզմի դեմ:

Արևմտահայ մամուլի հասարակական զարգացմանը զուգընթաց՝ գրաքննությունը դառնում էր առավել կասկածամիտ ու խստամբեր: 1860-ական թթ. վերջին նա իր հարձակումներն ուղղեց մասնավորապես այն պարբերականների դեմ, որոնք ակտիվորեն արտացոլում էին հասարակական իրադարձությունները և փորձում լուսաբանել արևմտահայերի կացությունը գավառներում: «Ալիի որոշումից» հետո, երբ հալածանքների ենթարկվեցին «նոր օսմանների» պարբերականները, իշխանությունները վերակառուցեցին իրենց երբեմնի գործելակերպը՝ դիմելով տպագրության կենտրոնացված վերահսկողության միջոցին: Ուշա-

դրավ է այդպիսի պայմաններում Զմյուռնիայի «Ծաղիկի» հրատարակությունը կամովին դադարեցնելու վերաբերյալ Գր. Զիլինկիբյանի որոշումը: «Ծաղիկին դամբանականը» հրաժեշտ-հողվածում նա գրաքննությունը՝ ապակողմնորոշող մի քանի դարձվածներից հետո բացատրում է դրա պատճառը. «Ազատության համար գրելու սկսանք, ազատության համար կովեցանք, ազատության համար հալածվեցանք, մասնավեցանք, համար կովեցանք, ազատության համար հալածվեցանք և հինգ տարի ստոյիկյան համակերպու-նախատվեցանք, վնասվեցանք և հինգ տարի ստոյիկյան համակերպու-նախատվեցանք, վնասվեցանք և հինգ տարի դառնապես կստիպ-վամբ մեր խղճի ձայնին հնազանդելեն ետք՝ այսօր դառնապես կստիպ-վանք փառքի բարձունս կարդալ «Ծաղիկի» վրա, վասնզի կղզանք, թե ա-մանց ազատության անհնարին է նախապաշարումներու, ավելորդա-նանց ազատության անհնարին փառ՝ ու ցեխոտ սովորություններու պաշտություններու, ընկերական փառ՝ ու ցեխոտ սովորություններու մատնված բազմության մը հառաջադիմությանը նպաստել, վասնզի համոզված ենք Վիթթոր Հյուկոյի հետ, թե «ազատությունը հառաջա-դիմության տեսողական գործարանն է»²:

Դրանից երկու տարի առաջ, 1865 թ. հետադիմության շղագարող բնությունների պայմաններում դադարել էր ամենաազգեցիկ դեմոկրատական հրատարակությունը՝ «Մեղուն»: Եվ միայն 1870 թ., երբ «Մեղուն» նորոգվեց Հ. Սվաճյանի ձեռքով, արևմտահայ հրապարակախոսության անդաստանում խախտվեց պահպանողականների ուժերի գերակշռությունը: 1860-ականի 2-րդ կեսից սկսած արևմտահայերի վարչական-սահմանադրական ձևաժամը և գրաքննական հալածանքները նշանակալիորեն պայմանավորեցին դեմոկրատական հրապարակախոսության այս ժամանակաշրջանի վայրէջքը:

1868 թ. վերջին արևմտահայերի սահմանադրական մեքենան արդեն երրորդ անգամ ցուցադրում էր իր անկատար ընթացքը: Գավառական հարստահարությունների վերաբերյալ բողոքագրերը կուտակվում էին պատրիարքարանի պատերի ներսում՝ որևէ ընթացք չտեսնալով: Կ. Պոլսի թաղերում սահմանադրական խորհուրդները վերածվել էին խմբակցությունների նեղմիտ վեճերի, որ կաթվածահար էր անում դրանց կենսունակությունը: Վիճակը նույնն էր Ազգային վարչությունում, որ տեղ սահմանադրության վերաքննության, գավառական կացության և տեղ սահմանադրության վերաքննության խորացրել էին պատրիարք ալ խնդիրների անպատու դանդաղ քննարկումը խորացրել էին պատրիարք Պ. Թագթագյանի և երեսփոխանների խմբերի երկպառակությունները: Պատրիարքը կորցրել էր իր ազդեցությունը կրոնական և քաղաքական ժողովներում³: Ընդհանուր ժողով չէր գումարվում, իսկ երբ այդ հաջողվում էր, ապա նիստը վերածվում էր կրթերի անզուսպ բախումների: Այս պայմաններում, ինչպես գրում է Ա. Ներիցյանը, «մի քանի նշանա-

վեր հայ անձանց թելադրութեամբ» կառավարութիւնը կախակայեց սահմանադրութիւնը⁴: Անտերունչ մնացած ազգային գործերին միջամտեց ժողովուրդը, որը խապցուղի և Գումգաբուի եկեղեցիներում ցույցեր արեց պատրիարքի դեմ՝ սահմանադրութեան կիրառմանը ընդդիմանալու համար: Պատրիարքի և նրա կողմնակիցների բողոքի հիման վրա Կ. Պոլսում ձերբակալվեցին մի խումբ հայեր՝ իբրև հրահրիչներ: Անկարգութիւններին վերջ տալու համար Բ. դոան թելադրանքով կազմվեց խառն ժողով: Վերջինս հայտարարութեան մեջ տեղեկացնում էր, թե «վերջին օրերս եկեղեցաց ոմանց մեջ պատահած մի քանի անկարգութեանց համար ազգայիններեն ոմանք ալ դեռ կփնտրվին ու պիտի կանչվին եղեր»⁵: Ի թիվս այլոց, ձերբակալվեցին «Մանգումեի էֆըյարի», «Փոնջի» և «Ժամանակի» խմբագիրները՝ ցույցեր կազմակերպելու ամբաստանութեամբ: «Վերջապես,— գրում է «Մասիսը»,— ոստիկանութիւնը... երաշխավոր առավ և արձակեց զանոնք, միայն մեծ. Փանոսյան էֆենտին երաշխավոր շտաբով ծանուցեց էր, որ դատախազ ունի, դատարանի պատրաստ է և ժամու մը շափ պահվելու ետք ինք ալ արձակվեց է առանց երաշխավորի»⁷:

Չնայած դրան, ժողովրդի հուզումները պատրիարքի դեմ զեռ շարունակվում էին: Խառն ժողովի երկրորդ պաշտոնական հայտարարութիւնից հետո ակնհայտ դարձավ, որ դրութիւնը դեռևս չի կայունացել⁸: Ուշագրավ է, որ խառն ժողովի ատենադպիր Գր. Օսլանի ստորագրութեամբ ազդարարութիւն էր ուղարկվել հայ խմբագիրներին՝ տեղեկատվութեան համար ժողովատան դիվանից օգտվելու հնարավորութեան մասին⁹: Հակասական լուրեր չհաղորդելու և կրքեր չգրգռելու նպատակով խառն ժողովը պարբերականներին մղում էր միօրինակ տեղեկատվութեան: Այս օրերին հրաժարական տվեց պատրիարքը և խառն ժողովի պատվիրակութիւնը ստիպված էր հայտնելու մեծ վեղբրին, որ նա չի վայելում ժողովրդի վստահութիւնը¹⁰:

Հերոհիշյալ երեք պարբերականների խմբագիրներին ոստիկանութեան դուռ տանելը պատահական չէր. «Մասիսը» ձիշտ էր նկատում, որ մամուլը արդեն սկսել է հաշվի առնել և արտահայտել հասարակական կարծիքը¹¹: Հասարակական կարծիքի այս դրսևորումը մինչդեռ, անցանկալի էր գրաքննութեան համար, որը դրանում խոտովութեան որոշակի նշաններ էր որոնում: Տպագրական տեսչութիւնը անպայման մեղավորներ էր փնտրում և որպէս այդպիսին՝ ամենահարմարը գիտեց «Մանգումեի էֆըյարը»: 1868 թ. դեկտեմբերին ծավալված երկպառակութիւնների առթիվ թերթի տպագրած մի հոդվածում ընթերցողին

հուշարկվում էր այն բանի գիտակցութիւնը, որ կառավարութիւնը ձգձգում է արևմտահայերի սահմանադրութեան վերահաստատումը, որովհետև իրավական այդ ակտի գործողութեան մեջ նկատում է հայերի քաղաքական ակտիվացման վտանգ: Բ. Դուռը կոահեց Կ. Փանոսյանի մտքերը: Սավֆեթի ստորագրութեամբ «Մանգումեի էֆըյարին» ուղղված խափանման ազդի մեջ նշվում էր, որ թերթը թլուր մեկնաբանութիւն է տալիս հայ համայնքի հանդեպ պետութեան բարյացակամութեանը և գրգռում է ժողովրդին: «Մանգումեի» փակվեց անորոշ ժամանակով¹², իսկ Կ. Փանոսյանն ընկավ մեղ արդեն ծանոթ դատական քաջըռուկների մեջ: Կ. Փանոսյանը խուսափողական բացատրութիւններ տվեց իր հրապարակումը ոչ ձիշտ ըմբռնելու մասին: Եվ խափանման ազդը, և այդ բացատրութիւնները տպագրվել են թերթի վերաբացումից հետո, 1869 թ. մարտին¹³:

Օսմանյան պաշտոնեութեան քննադատութիւնը «Մանգումեի էֆըյարում» ամբողջանում է Արևմտահայաստանում թուրքական իշխանութիւնների կամայականութիւնների համարձակ մերկացումներով: Թերթը բացահայտում էր գավառներում օսմանյան քայքայված վարչութեան շարաշահումների, հասարակ ժողովրդին ճնշելու և հարստահարելու բազմաթիվ փաստեր, դատապարտում ազգային և կրոնական ճնշումները: Այսպիսի բազմաթիվ նյութեր են տպագրվել Մուշի, Վանի, Կարինի, Կեսարիայի և այլ գավառների իրականութիւնից: «Մանգումեի» թղթակցում էին Մ. Խրիմյանը և Գ. Սրվանձտյանը՝ ներկայացնելով գավառի իրական վիճակը (տնտեսական, հողային շարաշահումներ, հայ գյուղերի ճորտացում քրդական վերնախավի կողմից և այլն): Արևմտահայաստանի կյանքը ճշմարտացի և քննադատական աներկյուղ մերկացումներով է բացահայտված «Մշեցվոց վրա ընդհանուր տեսութիւն մը» վերնագրով հոդվածաշարում¹⁴: Դրա հեղինակը (հոդվածներն անստորագիր են), ինչպէս նշում է ուսումնասիրողը, Գ. Սրվանձտյանցն է¹⁵: Փողովրդի սոցիալ-քաղաքական ծանր վիճակի դեմ ծառայած այս լուսամիտ հոգևորականը առաջիններից է արևմտահայ հրապարակախոսների մեջ, որոնք բացահայտեցին օսմանյան տեղական իշխանութիւնների սերտ համագործակցութիւնը քրդական աղաների հետ՝ հայ գավառը տնտեսապէս քայքայելու գործում:

Գ. Սրվանձտյանցի ելույթը տազնապ պատճառեց օսմանյան պաշտոնեութեանը. հողվածաշարի հասարակական արձագանքները հաշվի առնելով, Ալի փաշան հետաքննութիւն սկսեց Կարնո գավառական իշխանութիւնների գործողութիւնների առթիվ, որի ընթացքում պարզվեց,

որ հարստահարություններն իրականում ավելի տարածված են և անտանելի¹⁶: Նկատենք, որ Ալի փաշային հայ գավառի տառապանքներից շատ ավելի զբաղեցնում էր քրդական ավարառությունների համարյա օրինականացումը տեղական իշխանությունների կողմից. այդ հետաքննությունը ստեղծելու էր անաչառության պատրանք:

«Մանզումեի էֆքյարի» խափանման միջոցներից Կ. Փանոսյանը խմբագրել է Հ. Մինասյանի արտոնատիրությունամբ հրատարակվող «Ծիածան» թերթը (1869 թ. փետրվար): «Ծիածանը» բողոքի սուր շեշտերով շարունակեց արևմտահայության ծանր դրություն լուսաբանումը: Այս իմաստով շատ ուշագրավ է «Բ. դոան և Ազգային Խոսն ժողովույն և բոլոր հայերուն ուշադրությունը արժանի լալագին տեղեկագիր մը» հրատարակումը (դարձյալ անստորագրի): «Մուշ,— գրում էր թերթը,— մարդկային թշվառության և դերություն բնակարան մ'է, ուր ոչ մարդկային կենաց ապահովություն կա, և ոչ ալ ընտանեկան պատիվ, հարստահարությունը, բռնությունը, մարդասիրությունը, կանանց բռնաբարություն, կույսերու լլկումն, անխիղճ զրկանքներ են, են»¹⁷: Թեմայի, շոշափած հարցերի, քրդական հարստահարությունների դեմ ուղղված բողոքի պոսթիլումները և ոճի նույնությունը հուշում է, որ այս հոդվածի հեղինակը թերևս Գ. Սրվանձույանցն է¹⁸:

«Ծիածանից» հետո համանման բնույթի նյութեր տպագրեցին նաև Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերը: Տպագրական տեսչությունը խափանեց «Ծիածանը», սակայն, քանի որ գործին խառնվել էին եվրոպական թերթերը և Ալի փաշան հաշվի էր առնում այդ հանգամանքը, «Մասիսում» զետեղեց պաշտոնական հայտարարություն՝ գավառների դրության վերաբերյալ: Առաջին և միակ անգամն էր, որ տպագրական տեսչությունը այս կամ այն վերապահումներով ընդունում էր հայ մամուլի հրատարակումների ստուգությունը, ինչպես և պարզաբանում տալիս զբաղեցրած վերաբերյալ: Հետագայում, որպես կանոն, տպագրական տեսչությունը ոգի ի բռն ճգնել է հերքել մամուլի այս կարգի մերկացումները և դրանք համարել է հասարակական կարգուկանոնի դեմ ուղղված զրպարտություն: Միաժամանակ, տպագրական տեսչության հայտարարության մեջ նկատելի է ընդհարումների նախաձեռնությունը հայ բնակչության վրա բարդելու, ինչպես և մամուլի հրատարակումները շափագանցություն համարելու միտումը: Աչքի է զարնում միայն վրանաբնակ քրդերին մեղադրելու նպատակալրվածությունը, իսկ թուրք ազաների և շահանների հարստահարությունների փաստերը լուկյայն շրջանցվում են: 1860-ական թթ. վերջից, ուրեմն, գրաքննությունը մշակում է որո-

շակի ուղեգրի՝ պաշտոնական ձեռագրումներով գավառական քառսի պատճառների մեջ բացառել թուրքական հարստահարիչների կամ բյուրոկրատիայի մասնակցությունը:

Հայ մամուլի ակտիվությունը կոտրելու միջոցների մեջ տպագրական տեսչությունը կարեբություն էր տալիս հրատարակության արտոնագիրը ձգձգելուն: Մինչ այդ, արտոնագրի ստացման գործում իշխանությունների անբարյացակամ վերաբերմունքը 1867 թ. «ժամանակավոր սրողումից» հետո վերածվեց արգելքի: 1868 թ. իշխանությունների թանձրամիտ համառություն պայմաններում Օ. Խոճասարյանը ստիպված էր հրաժարվել սուրհմին թերթի հրատարակության իրավունք ստանալու մտքից: Ի վերջո, Մ. Աղաբեկյանը մեծ դժվարություններով նրան փոխանցեց «Թրագիր ծիլն Ավարայրվո» թերթի արտոնատիրությունը: «Առաջին անգամ երբ Բ. դուռը գացինք,— գրում է Խոճասարյանը,— բացեիրաց մեզի ըսին, թե «դուք հասարակապետական եք եղեր, դուք սոսխալիթ եք եղեր, Բ. դուռը ծառայող հայ պաշտոնատարները իբրև Ետար տերություն ծառայող մարմիններ կընդունիր և կքարոզեք եղեր են, ուստի ձեզ հատուկ արտոնագիր չկրնար տրվի»: Մենք ասոր դեմ քննություն խնդրեցինք՝ «Քննեցեք, ըսինք, մեր հողվածները (մինչ այդ Խոճասարյանը աշխատակցել է «Մանզումեին» և «Ծիածանին»— Ա. Խ.)¹⁹ և եթե կան տերություն շահույց դեմ քարոզված սկզբունքներ, մենք ոչ միայն մեր արտոնագիրն ստանալու քաղաքական իրավունքն կզբկվինք, այլև կուզենք որ ըստ պատժական օրինագրքի մեր պատիժը տնօրենվի...»²⁰:

«Թրագրի» վերանվանված «Ծիլն Ավարայրվոն» հրատարակվել է 1869 թ. սեպտեմբերից, սակայն հոկտեմբերին Խոճասարյանը դեռևս արտոնագիրը չէր ստացել: Դրա արտոնատիրության իրավունքը ստացվել է հետագայում, իսկ մինչ այդ թերթը հրատարակվել է միայն իշխանություններին և իրեն՝ Խոճասարյանին հայտնի գարտուղի ճանապարհներով:

«Մանզումեի էֆքյարը» ևս հրատարակվել էր պարբերականների հրատարակության արտոնագրի հետ կապված դժվարությունների մասին: Տպագրելով Զմյուռնիայի «Իրավունք» թերթի (հրատարակվել է 1869 թ.՝ Մ. Ս. Վանանդեցու խմբագրությամբ) հրատարակության ազդը (1868 թ.), «Մանզումեն» գրում էր, որ «Մինչդեռ Կ. Պոլիս իր հայ քաղաքական լրագրաց նոր արտոնություն դժվարավ տրվելու վրա կցավեր՝ ահա Զմյուռնիա այս ցավը կմեղմացնե»²¹: Նույնն էր վկայում «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանը. «Գավառներու մեջ,— գրում էր նա,—

տեղական կուսակալին՝ առ Բ. դռանն ուղղելիք ինչայովը (դիմում— Ա. Խ.) դուրավ կստացվի խմբագրական հրատարակության մը արտոնագիրը, սակայն ի Կ. Պոլիս այս շնորհքը դեռ հրապարակագիրները հավասարության մը չեն վայելեր»²²:

«Ժամանակավոր որոշումից» հետո՝ 1867—1868 թթ. Կ. Պոլսում ազգային-հասարակական բովանդակությամբ ոչ մի նոր պարբերականի արտոնություն չի տրվել: Հաջորդ երկու տարիներին ևս դրանց թիվը խիստ նվազել է: Ինչ վերաբերում է 1864 թ. օրենքի պատժական մասին, ապա այն կարող էր կիրառվել միայն իշխանությունների ցանկության դեպքում, և այդ՝ ոչ միայն թերթերի խափանման, այլև խմբագիր-հրատարակիչների զանցանքների ժամանակ:

1869 թ. պոլսահայ համայնքի հուզումներից հետո, երբ մամուլը ցույց էր տվել իր հասարակական ազդեցությունը, տպագրական տեսչությունը հայ պարբերականները սկսեց դիտել իբրև վտանգավոր հրահրիչներ: «Ժամանակավոր որոշման» գործողության պայմաններում դա նշանակում էր ոստիկանական անսահմանափակ իշխանության սպառնալիք՝ մամուլի վրա: 1870-ական թթ. նույնիսկ սովորական միջադեպերը տպագրական տեսչության կողմից մեկնաբանվում էին իբրև խոտվության հնարավոր առիթներ, և վերջինս անհասպաղ գործի էր դրնում իր պատժելու իրավունքը: Այս պատճառով հայ մամուլի մեղանշումները պատժելիս տպագրական տեսչությունը առաջնորդվում էր ոչ թե տվյալ կոնկրետ հրատարակման արժեքը հաշվի առնելով, այլ արդեն իր ունեցած վերաբերմունքով: Խմբագիրների իրավազրկության, մամուլը պաշտպանող որևէ օրենքի շեղումից պայմաններում հայ պարբերականները ոչ սակավ դեպքերում հարվածներ էին կրում նաև այնտեղ, որտեղ ոչ մի խոսք չէր կարող լինել հասարակական անդորրը վրդովելու մասին: Իր հերթին, Բ. դուռը խրախուսում էր ոստիկանական գործողությունները մամուլի հետ նրա ունեցած հարաբերություններում: Ոստիկանությունը իրավունք ուներ շրջանցելու տպագրական տեսչությունը և անկախ նրա վերաբերմունքից՝ ձեռքարկելու խմբագիր-տնօրեններին: Այս իմաստով ուղադրվ էր «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանի հետ 1869 թ. տեղի ունեցած միջադեպը: Օգոստոսին «Մամուլը» զավեշտորեն նկարագրել էր Սկյուտարի ս. Խաչ եկեղեցում կատարված պարզևաբաշխության հանդեսը («Փաստաբաշխություն» վերնագրով): Զայրացած թաղեցիներից ոմանք թաղական խորհրդի միջոցով բողոքեցին ոստիկանությանը: Նման դեպքերում սովորաբար արդարացի էր համարվում բողոքող կողմը: Դրան հետևեց դատը, Այվազ-

յանը դատվեց և դատապարտվեց մեկ ամսվա բանտարկության՝ ի գոհացումն վրեժխնդիր թաղեցիների: Ի դեպ, դատավճիռը կայացվել էր 1864 թ. մամուլի օրենքի համաձայն, որի պատժական մասի կիրառմամբ ոստիկանությունը պատրանքներ էր ստեղծում այդ օրենքի գործունակության վերաբերյալ: Գ. Այվազյանը ոչ մի կերպ չկարողացավ ապացուցել, որ իր ֆելիետոնով չի դիպել որևէ մեկի պատվին կամ արժանապատվությանը: Դա ավելորդ էր, որովհետև դատավորները վկայակոչել էին մամուլի օրենքի այն հոդվածները, որտեղ առկա էին «ընդհանրության դեմ» մամուլի ելույթները պատժելու ձևակերպումները²³:

«Ժամանակավոր որոշմանը» հաջորդող տարիների ընթացքում կայսրության տարածքում հրատարակվող մամուլի դեմ իշխանությունների բռնությունները մի հայտնի շափով սանձազերծվում էին արտասահմանի շվեդահակող թուրքական մամուլի՝ «նոր օսմանների» հրատարակությունների ներշնչած տագնապից: Լոնդոն տեղափոխված «Մուհրիբը» և ապա «Հյուրիթթը» քարոզում էին սահմանադրական գաղափարներ, որոնք իրենց ամբողջ անհետևողականությամբ հանդերձ, բավականաչափ կտրուկ օպոզիցիա էին ներկայացնում սուլթանական միահեծանության դեմ: Գրաքննությունը ուշադիր հետևում էր, որ այս գաղափարները շթափանցեն կայսրության տարածքում հրատարակվող մամուլի մեջ: Արևմտահայ պարբերականների համար այս իմաստով գրաքննությունը հազիվ թե անհանգստանալու հիմքեր ունենար: Պատճառը ոչ միայն լեզու մամուլի հնարավորությունների խիստ սահմանափակությունն էր, այլ հիմնականում՝ «նոր օսմանների» գաղափարախոսությունը: Օսմանյան սահմանադրական շարժումը հասարակական փոփոխությունների իր ծրագիրը հետևում էր սուլթանական ռեժիմի սահմանափակման նպատակի վրա՝ հետամտելով Թուրքիան բուրժուական զարգացման ուղի գտնելու գաղափարը: Այս տեսակետից միայն՝ երկրի բարեկարգումների, ավանդական տնտեսական ու վարչական հարաբերությունների հետագա բարեփոխման տեսակետից, «նոր օսմանների» գաղափարախոսությունը առաջացրել է արևմտահայ հասարակական մտքի հետաքրքրությունը: Հայտնի է, որ արևմտահայ բուրժուա-լուսավորչական միտքը դեռևս 1850—50-ական թթ., բոլորովին անկախ թուրքական լիբերալ-ռեֆորմիստական շարժումից և դրանից առաջ, յուրացրել էր բուրժուական պառլամենտարիզմի գաղափարները: Եվրոպական մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում և Վենետիկում էին ձևավորվել արևմտահայ լուսավորիչներ Ն. Զորայանի, Գր. Օտյանի, Ն. Ռուսինյանի, Ն. Պալյանի, Մ. Աղաթոնի և այլոց հասարակական հա-

յացքները²⁴: Այս գործիչները 1850-ական թթ. վերջին եվրոպական սահմանադրութիւնների հիման վրա էին ստեղծել արեւմտահայ համայնքի ներքին կանոնադրութիւնը՝ ազգային սահմանադրութիւնը: 1860-ական թթ. դեմոկրատական հրատարակութիւնները՝ «Մեղվի», «Միութեան», «Մանգուսի էֆքարի» և «Ծաղիկի» բազմաթիվ հրատարակումներում կարելի է գտնել պետական կառավարման սահմանադրական ձևի պրոպագանդ, որը ոչ միայն կոչված էր հիմնավորելու արեւմտահայ համայնքի սահմանադրութիւնը, այլև դրսևորվում էր իբրև որոշակիորեն ձևավորված հայեցակետ, որը վերաբերում է ընդհանրապես պետական կառուցվածքին: Վերոհիշյալ գործիչները այն պատկերացնում էին զուտ բուրժուական դեմոկրատիկ դիրքերից, որի հիմքում ընկած էր ժողովրդի ազատ կամահայտնութեան իրավունքը: Այս ըմբռնումները արեւմտահայ հասարակական միտքը յուրացրել էր դեռևս 40—50-ական թթ. (Ստ. Ոսկանյան, Ն. Զորայան): Ավելին. արեւմտահայ լուսավորիչները, այնուհետև՝ սահմանադրութեան հեղինակները առաջադրում էին միասնական ազգի հարցը, որը գործնականից առավել դադափարական իմաստով քաղաքական հատկանիշներ էր վերագրում արեւմտահայութեանը: 60-ական թթ. կազմավորված «նոր օսմանները» մահաբազմապետական սահմանադրականութիւնը տրամագծորեն հակառակ էր այս մտայնութեանը և ենթադրում էր կայսրութեան բոլոր ժողովուրդների ձուլումը միասնական օսմանյան գանգվածի մեջ, մերժում էր նրանց ազգայնութեան, ազգային ինքնորոշման գաղափարներն ու ձգտումները: Հետևաբար, արեւմտահայ հասարակական մտքի հետաքրքրութիւնը թուրքիայում սահմանադրութիւն հաստատելու հանդեպ պետք է բացատրել ոչ թե տեղական որևէ փոխազդեցութեամբ, այլ երկրի վարչական բարենորոգումների խնդրում նրա շահագրգռվածութեամբ: Հայ մամուլը 1860-ականին անուղղակիորեն, այնուհետև ինքնուրույն, քննարկել է թուրքիայում սահմանադրական կարգերի իրացման հնարավորութեան հարցը: Դրա առաջին դրսևորումներից մեկը կարելի է գտնել Զմյուռնիայի «Արշալույս արարատյան» թերթում: Թերթը 1867 թ. փետրվարին Կ. Պոլսի «Կուրիեր դ'Օրիենտից» արտատպել է «Ստիպողական բարեկարգութեան մը վրայոք» հոդվածը²⁵, որտեղ արվում են պառլամենտարիզմի կիրառման հարցադրումներ: Կասկած հայտնելով թանդիմաթից ակնկալվող սոցիալ-տնտեսական բարեբեր հետևանքների նկատմամբ, ֆրանսերեն թերթը ոչ մի տարբերութիւն չէր տեսնում կայսրութեան նախկին և ներկայի վիճակների միջև. այստեղ իրական ուրվագծերով են ներկայացված թուրքիայի տնտեսական անկյալ վիճակը,

ժողովրդական բազմութիւնների սաստկացող շահագործումը շորպահների կողմից, պաշտոնեութեան կոռուպիան և այլն: Թուրքիայում համընդհանուր քայքայման դեմն առնելու համար «Կուրիեր դ'Օրիենտը» առաջարկում էր դիմել բարեկարգութեան, հիմնել ընտրովի ազգային խորհուրդ, որը պետք է ներկայացներ կայսրութեան ժողովուրդներին: Խորհուրդը վերահսկելու էր երկրի ֆինանսները, դրանց շրջանառութիւնը, ինչպես և կառավարման համակարգում իրականացվելիք բարենորոգումները: Մյուս կողմից, իր պառլամենտարիստական հակումները օրինակատառ հունի մեջ տեղավորելով, «Կուրիեր դ'Օրիենտը» հիշում էր Ալի փաշայի այն կարծիքը, թե թուրքիայի ժողովուրդները դեռևս չեն հասունացել սահմանադրական կարգերի համար, մտացածին էր համարում «անգործադրելի կառավարութեանց կերպերը» (իմա սահմանադրական—Ա. Խ.) և դրանով արտաքնապես սահմանազատվում «նոր օսմաններից»: Իրականում, «Կուրիեր դ'Օրիենտը» արտահայտում էր թուրքիայի ֆինանսական կայունացմամբ շահագրգռված ֆրանսիական բանկիրների տեսակետը, որոնցից փոխառութիւններ էր արել Բ. դուռը Ղրիմի պատերազմից ի վեր: Սահմանադրական կարգերի վերաբերյալ թերթի վերապահումները կոչված էին շեղելու գրաքննութեան ուշադրութիւնը: «Ազգային խորհրդանոցի» գաղափարի առաջադրումը ինքնին վկայում էր այս թերթի իսկական համակրանքների մասին, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ նրա խմբագիր Ժ. Պլետրին որոշակի կապեր ուներ «նոր օսմանների» հետ: Նա տպագրել էր թուրքական լիբերալ գործիչ Շինասիի այն հոդվածները, որոնք վերջինս հնարավորութիւն չէր ունեցել զետեղելու իր խմբագրած «Թասվիհի էֆքարում»: Նույն «Կուրիեր դ'Օրիենտի» տպարանում էր տպագրվել նամբ Բեմալի և Սաադուլահ բեյի կողմից ֆրանսերենից թուրքերենի թարգմանված՝ Մուստաֆա Ֆաղըլ փաշայի մեղադրականը ընդդեմ Աբդուլ Ազիզի²⁶:

Արեւմտահայ լիբերալ և պահպանողական մամուլը թուրքիայում սահմանադրութեան կիրառման հարցին անդրադարձավ մի քանի տարի անց՝ 1872 թ., երբ մեծ վեզիր Ալի փաշան վերանայել էր թուրքական սահմանադրականների հանդեպ իր դիրքորոշումը և հաջողել էր հաննել արտասահմանում սուլթանական ռեժիմի դեմ նրանց հրատարակութիւնների դադարեցմանը²⁷: Դա փոխհատուցվել էր մամուլի նկատմամբ բռնութիւնների մի որոշ մեղմացումով: Ալիին փոխարինած Մահմուդ Նեգիմ փաշան, առավել ևս՝ Միզատ փաշան, որը սերտ կապեր ուներ «նոր օսմանների» հետ, ընդունել էին լիբերալ ուղեգիծ՝ Բ. դուռն նախորդ տարիների համեմատութեամբ: Այս ուղղութեամբ կառավարութեան

որոշ ձեռնարկներ հայտնի չափով ակտիվության էին մղում մամուլին: Այսպես, Մահմուդ Նեդիմ փաշան 1872 թ. փետրվարին «ժուռնալիստներ» (անդեկազրուղներ) էր ուղարկել զավառներ, որտեղ հայտարարելով տեղերի կարիքներն ու պահանջները, նրանք պետք է նախապատրաստեին բարենորոգումների գործը: Կառավարության այս նախաձեռնությունը աչքի էր ընկնում շատ ավելի ցուցադրական, քան գործնական որևէ նշանակությունը: Նման ուղեգրի՞նք որոշ հույսեր էր ներշնչում արևմտահայ մտավորականների մի մասին՝ կառավարության բարենորոգչական մտադրությունների վերաբերյալ: Այս էր պատճառը, որ մամուլը, այդ թվում և արևմտահայ պարբերականները, փորձեցին քննարկել երկրի տնտեսական, վարչական ու հասարակական կացությունը: Իրենց հասարակական բովանդակությունը աշխուժացրեցին «Մեղու», «Մասիս», «Մանգումեի էֆքյարը», «Օրագիր» և «Մամուլ» պարբերականները: Պոլսահայ սահմանադրական կյանքի, պատրիարք Խրիմյանի և նրա հակառակորդ «Ղալաթիո օճախի» մասին թեր և դեմ հոդվածների կողքին սկսեցին երեսվ համազգային նշանակություն ու կարևորություն ներկայացնող նյութեր, որտեղ լուսաբանվում էին Արևմտահայաստանի իրականությունը, գավառի իրական կարիքները, և այս կապակցությամբ՝ Թարբիայի վարչական իրավիճակը: Սպասվելիք բարենորոգումների վերաբերյալ «Մասիսը» տպագրեց Հ. Շիշմանյանի («Մերենց» «ժուռնալիստներ, երեսփոխանական ժողով, մամուլ» հոդվածը²⁸: Ժուռնալիստների բավականին լայն ուղադրություն գրաված առաքելությունն ընկալելով բարեմիտ իմաստով, Մերենցը այն կապում էր Բ. Դոան պառլամենտական հակումների հետ և հիմնավորում ընդհանրապես երեսփոխական ժողովի կարևոր նշանակությունը երկրի տնտեսական ու վարչական վերածնության գործում: Մերենցը բացեիբաց հակադրվում է օսմանյան երեսփոխանական ժողովի գործունակության վերաբերյալ Ֆուատ փաշայի բացասական վերաբերմունքին: Ֆուատ փաշան, գրում է Մերենցը, «զվարճալի նկարագիր մը ըրեր էր բարբյունական ժողովի մը, ուր օսմանցին, արապը, հայը, հույնը, քյուրտը, հրեան, առնափուտը, պուղարը, պոշնաքը և այլն՝ յուրաքանչյուրը իրենց լեզվով իրարու անիմանալի կխոսին՝ իրենց զանազան ցեղական, կրոնական, կլիմայական շահերը մեջտեղ ձգելով...»²⁹: Ինքը՝ Մերենցը, միանգամայն հնարավոր և ժամանակը հասունացած է համարում օսմանյան երեսփոխանական ժողովի հաստատման համար, իսկ կայսրության ժողովուրդների միջև եղած տարբերությունները՝ ոչ ավելի անհաղթահարելի, քան սահմանադրություն ունեցող երկրների ժողովուրդներինը: Մերենցը հերքում

է նաև Ալի փաշայի կարծիքը՝ սահմանադրական վարչության անցնելու համար կայսրության ժողովուրդների դեռևս տհաս լինելու մասին և որպես օրինակ, վկայակոչում է արևմտահայերի սահմանադրական վարչության գործունեությունը:

Մերենցի այս հոգովածը, անտարակույս, վկայում է նրա լիբերալ տրամադրությունների մասին, որոնք նա պահպանեց մինչև 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Այդ ժամանակաշրջանում՝ ազգային շարժման և դրա գաղափարախոսության վերելքի պայմաններում նա հրաժարվեց արևմտահայ կյանքի ռեֆորմիստական զարգացման ուղու մասին պատկերացումներից և իր պատմավեպերով կանգնեց ազատագրական պայքարի պաշտպանության դիրքերում:

Վարչական բարենորոգումների կապակցությամբ հայ մամուլում քննադատության ենթարկվեց օսմանյան պաշտոնեությունը: Փաստորեն գավառական բոլոր գործերը ենթարկվում էին տեղական վարչությունների ինքնազուլտ տնօրինությանը³⁰, որ պաշտոնեության ալյասերման ու կոռուպցիայի պայմաններում էլ ավելի անտանելի էր դարձնում արևմտահայերի հարստահարումները: Կ. Փանոսյանը «Մանգումեի էֆքյարում» տպագրեց «Խնդիրք առ նորին վսեմություն մեծ վեզիրն» (հաստատ թուրքերեն, «Մազրազամ հազրեթլերինե բիր նիյազ» վերնագրով) հոդվածը, Սեբաստիայի հայերի հարստահարությունները նկարագրող թղթակցությունների առթիվ, որտեղ բացահայտվում էին տեղական իշխանությունների շարաշահումները և հայ բնակչության կատարյալ իրավազրկությունը³¹: «Ներքին» խորագրի ներքո զետեղված մի այլ հոդվածում Կ. Փանոսյանը քննադատում էր թուրքական պաշտոնական վերնախավի՝ վյուքելաների բարոյական քայքայումն ու անբանությունը: Հրապարակախոսն առաջարկում էր կրճատել վյուքելաների բարձր աշխատավարձը, վերջ տալ նրանց կամայականություններին և այլն³²: Ուշագրավ է, որ այս նույն ժամանակաշրջանում Բ. Դոան հայազգի պաշտոնյաների, նրանց եսամոլ վարքագծի քննադատությամբ հանդես եկավ Մ. Ալվատյանի «Արարատը»: 1872 թ. հունվարին Մ. Ալվատյանը դիպուկ բնութագրի էր տվել էֆենդիական հայ դասին: Ինչպես վկայում է «Մեղուն», նա գրել էր. «Այս հայ էֆենտիները հեթանոսին հացը ուտելով՝ հեթանոսին սուրը կթաշեն եղեր»³³: Դրանից հետո խիստ վրդովված հայազգի էֆենտիները հասան այն բանին, որ Բ. Դոանը իսպառ խափանեց «Արարատը»³⁴:

«Մանգումեի էֆքյարը» հիշյալ ելույթների համար խափանվեց երկու ամսով: Պաշտոնական ազդում հայտնվում էր, որ թերթը դադարեց-

վում է տերութեան դեմ «ծայրահեղորեն անպատշաճ լեզու գործածելու պատճառով»³⁵։

Օսմանյան պաշտենեությունն քննադատությունը, որ բոլորովին նոր երեսվյթ էր մամուլում, դարձյալ առնչվում էր կայսրության մեջ իրականացվելիք բարենորոգումների գաղափարին։ Այն հուզում էր ոչ միայն գեմեոկրատական, այլև մյուս հոսանքների պարբերականներին։ Իսկապես, «Մանզուեի էֆքյարի» հետ գրեթե միաժամանակ տպագրական տեսչությունը մեկ ամսով դադարեցրեց Օ. Խոնասարյանի «Օրագիրը», որի պատճառը դարձյալ կառավարության ներքին քաղաքականության քննադատությունն էր, ինչպես և երեսփոխանական ժողովի հարցի հարուցումը։ Մասնավորապես, «Օրագիրը» հակադրվել էր կառավարությանը (1872 թ. № 699-ում) ծխախոտի մենավաճառության օրենքի կապակցությամբ³⁶։

Խափանված թերթերի քննադատական ելույթների պաշտպանությունը և նրանց դեմ կիրառված բռնության դեմ բողոքով հանդես եկավ Գ. Այվազյանի «Մամուլը»։ «Տպագրական ազատություն» վերնագրով հոդվածում նրա խմբագիրը բարենորոգումների իրականացումը առընչում էր միայն սահմանադրական վարչության հաստատման հետ³⁷։ Գ. Այվազյանը գատապարտում էր մամուլի բռնադատված վիճակը Թուրքիայում, հիշատակում 1867 թ. «ժամանակավոր բողոքը», որ ամենայն խստություն բանեցվում էր հայ պարբերականների նկատմամբ։ Տպագրական տեսչության ցասումը, սակայն, առաջացել էր «Մամուլի» այն եզրակացությունից, որ երկրում կամայականությունների պատճառը հաստատուն ու կիրառվող օրենքների բացակայությունն է, որ կարելի է ուղղել միայն երեսփոխանական վարչություն ստեղծելով։ Այս հոդվածի պատճառով «Մամուլը» երեք ամիս զրկվեց հրատարակվելու իրավունքից։ Այն վերահրատարակվեց 1872 թ. հունիսի 25-ին։

Սահմանադրական կարգերի միջոցով Արևմտահայաստանի դրությունը բարելավելու հույսերը, սակայն, չէին լքում լիբերալ սպասելիքներով լեցուն արևմտահայ գործիչներին։ «Օրագիր» խմբագիրը չկարողացավ զսպել, Զոհրապի արտահայտությունները, իր «ծայրահեղությունների» հակամեծ պահանջումները³⁸։ 1872 թ. նոյեմբերին նա տպագրեց «Քաղաքական կյանք» հոդվածը, որտեղ առաջադրել էր Թուրքիայում երեսփոխանական ժողով հաստատելու գաղափարը³⁹։ Տպագրական տեսչության պատասխանը շուռացավ։ «Խոնասարյան դուռը կանչվեցավ, — գրում է այս առթիվ Ա. Արսիարյանը, — և իրմե բացատրություն ուղեցին հրատարակված հոդվածին համար։ Պատասխանեց, որ ինք ուրիշ բան չէր

ըրած, բայց եթե պաշտպանել գաղափար մը, դոր բացարձակորեն կթարոզե Ֆազլը Մուստաֆա փաշա (Եգիպտոսի նախկին խտիվ Իսմայիլ փաշայի եղբայրը, որ իր ժառանգական իրավունքին զրկված ըլլալով՝ այլևս Պուլիս էր ու բարձր պաշտոններ կվարեր)։ Հայ խմբագիրն տված բացատրությունները զոհացուցիչ չերեցան։ Մ'ւր իսլամ նախարար մը, ուր՝ ուայա խմբագիր մը»⁴⁰։ Վրդովված Խոնասարյանը թերթի հավելվածում հայտնեց, որ թե «Օսմանյան իշխանությունը իր զորությունը փոխանակ անգեւ ու խեղճ հայոց վրա փորձելու, թող փորձե ընդդեմ քչուրտերուն, որոնց հարստահարությունները Հայաստանին մեջ ոչ շափ ունին, ոչ սահման։ Հայ ազգը պիտի պարտավորի դիմել էջմիածին, ուր է իր հոգևոր գլուխը և անոր միջոցով Ռուսիո վեհափառ կայսեր պիտի ներկայացնե Հայաստանի վիճակին խնդիրը»⁴¹։ Այս հանդուսության համար «Օրագիր» մեկամսյա պատժալափը հասցվեց երեք ամսի⁴²։

Արևմտահայ հրատարակախոսները Թուրքիայում սահմանադրական կարգերի հաստատման խնդիրն արժարծել են հետևյալ երկու տեսակետներից. նախ, այդ հարցը արդեն քննարկվում էր Կ. Պուլսի եվրոպական մամուլում և ապա, թուլացել էին կառավարության խստությունները «նոր օսմանների» հանդեպ։ Մինչդեռ հայ մամուլի նկատմամբ գրաքննությունը մտադիր չէր ներողամտություն ցուցաբերել։

Հայ պարբերականներին պատժելուց հետո ուշաբերված «Մասիսը» ցույց էր տալիս գրաքննության կողմնակալ վերաբերմունքը տեղական, այդ թվում և հայ հրատարակությունների նկատմամբ։ «Այս դադարումները, — գրում էր նա, — որոց վրա կցավինք ի սրտե, ցույց կուտան, թե Թուրքիո մեջ ինչպես շատ բաներ, նույնպես և կարծյաց ազատությունը դեռ հեռի են այն վիճակին, ուր հասած կտեսնվին Եվրոպիո հառաջադեմ ազգաց մեջ։ Նույնիսկ Կ. Պուլիս այն բանը, որ տեղվույս եվրոպական լրագիրք կգրեն ու կհրատարակեն, փորձով կտեսնենք, որ բնիկ լրագրաց ներելի չէ, վասնզի երեսփոխանական խնդրույն վրա «Քուրիե տ'Օրբան» բազում էջեր լցուցած էր և արգելք մի չէր եղած նմա»⁴³։ Համենայն դեպս, ինքը՝ «Մասիսը», այս անգամ ևս կարող էր վկայակոչել իր հաջողակությունը. Մերենցի վերոհիշյալ հոդվածը երեսփոխանական ժողովի հարցադրմամբ, դուրս էր մնացել տպագրական տեսչության տեսադաշտից։ Հավանաբար, դրան օգնել էին «Մասիսի» բարեկամ հայ գրաքննիչները։

Այսպիսով, Օսմանյան Թուրքիայում սահմանադրական միապետության հաստատման հարցը արևմտահայ մամուլը քննարկել է գա-

վառի վարչական ու տնտեսական բարենորոգումների կտրվածքով: Օսմանյան կառավարման համակարգի լիբերալացման ձգտումը հայ մամուլի էջերում՝ չի առնչվել ոչ «նոր օսմաններին», և ոչ էլ Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակությունների նպատակների հետ, այլ իր նախասիրությունների հիմքում ունեցել է ազգային տնտեսական ու հասարակական վիճակի բարվոքման նպատակ: Այս ձգտումները չեն հասել գաղափարական հասկումային, փոքր ի շատե որոշակիություն ունեցող ծրագրի, միանգամայն համապատասխանելով այն թույլ և զրեթե աննկատելի կապին, որ ուներ արևմտահայ բուրժուազիան գավառի տրնտեսություն հետ: Պառլամենտարիզմի գաղափարների պաշտպանությունը 70-ականի սկզբի հայ մամուլում հանդես էր գալիս իբրև գուտ աշխարհայացքային և ոչ թե գործնական-գաղափարական ուղեգծի զրսեվում:

«Չափն անցնող» պարբերականները խափանելով, տպագրական տեսչությունը շուտով պետք է վերանայեր իր դիրքը նաև Կ. Պոլսի եվրոպական պարբերականների հանդեպ: Դա պատահական չէր, որովհետև, ինչպես տեսանք, դրանք առավել ակտիվություն մեծ էին քննարկում սահմանադրական վարչության հետ կապվող հարցերը: Եվ այն հանգամանքը, որ «Մասիսը», «Մամուլը», «Արշալույս արարատյանը» և այլ հայ պարբերականներ հիշյալ հարցն արծարծելիս նախադեպի իմաստով վկայակոչում էին արտասահմանի լեզուներով տպվող պարբերականները, ցույց է տալիս, որ վերջիններս իրենց համար ապահովել էին տպագրական տեսչության թողտվությունը: Այսպես, «Լեվրնդ հերալը» ռազմական միսիստր էսատ փաշային ուղղակի մեղադրել էր 1872 թ. սկզբին Բերայում գործերի կատարած անկարգությունների համար: Տպագրական տեսչության պասսիվության պայմաններում միսիստրը ստիպված էր անձամբ դատ բանալ այդ թերթի խմբագիր Մակ-Կոնի դեմ⁴⁴: Տպագրական տեսչությունը սթափվեց միայն 1872 թ. մայիսին՝ խափանելով նույն «Լեվրնդ հերալը» «ժամանակավոր որոշման» ուժով. առիթը այդ թերթի էջերում օսմանյան վարչական քայքայված հաստատությունների՝ կաշառակերության և այլնի դատապարտումն էր, որ տպագրական տեսչությունը որակեց իբրև «նախատական ու զրբպարտիչ» ելույթ⁴⁵: Եվրոպական հրատարակությունները, սակայն, շարունակում էին իրենց ընթացքը: Նույն տարվա հուլիսին «Կուրիեր դ'Օրիենտ» մերկայրեց Տուլյալի մյուլթեսարըֆի շարաշահումները, որից հետո, էսատ փաշայի օրինակով, վերջինս դատ բաց արեց այդ թերթի դեմ⁴⁶:

Այս ժամանակաշրջանում բավականաչափ նվազել էր տպագրական տեսչության եռանդը, որի պատճառը կառավարության լիբերալ բնթացքն էր: Հուլիսի վերջին մեծ վեզիր էր դարձել Միդհատ փաշան, որի նշանակումն աշխուժացրել էր սահմանադրականների գործունեությունը և զգալի չափով՝ մամուլի ակտիվությունը: «Նոր օսմաններին» հրատարակությունների նկատմամբ թուլացավ խիստ հսկողությունը: Թեթևացվեց չորս ամսով խափանված «Իբրեթի» պատիժը⁴⁷: Այս շրջանում տպագրական տեսչությունը հայ մամուլի հետ իր հարաբերությունները սահմանափակել էր կառավարության ընդհանուր տնօրինությունների շրջանակներում: Հսկողության որոշ թուլացումը պակեղմնորոշեց սովորաբար չավանդ-ձեված «Մասիսին»: Թերթը կիսաբերան բողոքեց Բ. դոան այն ժանուցման դեմ, որով հայտնվել էր պատրիարքարանին, թե կառավարությանը նրա ուղղած թագրիրները այսուհետև պետք է ունենան ոչ թե քաղաքացիական, այլ գուտ կրոնական բնույթ, քանի որ նրա իրավասությունները վերաբերում են միայն կրոնական հարցերին: Բ. դոան փորձում էր վերջ տալ գավառի հարստահարությունների վերաբերյալ տեղեկագրերին և միաժամանակ, լռեցնել հայ մամուլը: Կ. Ությունյանը դրան առարկել էր այն իմաստով, որ քաղաքացիական հարցերը հնարավոր չէ շրջանցել թագրիրներում, քանի որ «կրոնական խրտությունը մեծ դեր կխաղան քաղաքական իրաց մեջ»⁴⁸: Ությունյանը կանչվեց տպագրական տեսչություն՝ Սաադուլլահ բեյի մոտ: Նրան դիտողություն արվեց կառավարության հրահանգների դեմ հակառակ մրտքեր հայտնելու համար և կրկին հայտնվեց, որ այսուհետև բացառվելու է պատրիարքի քաղաքացիական ամեն մի իրավասություն, որը բացառապես Բ. դոան գործն է:

Խստությունները առավել նկատելի դարձան 1872 թ. նոյեմբերին, երբ Միդհատին փոխարինեց Մեհմետ Ռյուշտուլու փաշան: Հայ հրատարակություններում արդեն ձևավորվել էր գավառական հարստահարությունների թեման, մանավանդ, 1872 թ. ապրիլից, երբ պատրիարք Մ. Խրիմյանը կառավարությանն էր ներկայացրել գավառական հարստահարությունների տեղեկագրերը: 1872 թ. նոյեմբերին «Մանդումեի էֆքյարում» տպագրվեցին Կ. Փանոսյանի դիտողությունները «Մասիսին» Բաբերդից առաքված մի թղթակցության մասին: Այստեղ Կ. Փանոսյանը իր հերթին դատափետել էր տեղի գայմագամին և նրա գործադրած բռնությունները հայ բնակչության նկատմամբ: «Մանդումեի էֆքյարը» խափանվեց մեկ ամսով: Այս առիթով «Մասիսը» հույս էր հայտնում, որ գայմագամը ևս, որ առիթ էր տվել Կ. Փանոսյանի այդ

կուլթին, անպատիժ չի մնա⁴⁹: Նույն ամսին խափանվեց «Օրագիրը». տպագրական տեսչության նոր տնօրեն Մաճիտ բեյը մամուլի նանձը պրկելու կողմնակիցներից էր և լիբերալ թողտվությունների համոզված հակառակորդ: Աշնանը ծավալված բռնությունների շրջանում Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակությունները գանգատվում էին անօրինակ խրատություններից, նշելով, որ մեկ ամսվա մեջ Կ. Պոլսում խափանվել է հինգ թերթ⁵⁰: Չայնակցելով սրանց, «Մասիսը» բողոքում էր վարչական խափանումների դեմ: Մամուլի վրա հարձակումները, դատում էր «Մասիսը», գրգռում են հասարակության հետաքրքրասիրությունը, պատրժված թերթերը այդ պատժի շնորհիվ դառնում են հանրահայտ, մինչդեռ, ուշադրություն չդարձնելու դեպքում գատապարտված նյութը չէր նկատվի: «Այն կառավարությունն, որ հասարակաց կարծիքն և նրա փողարն եղող լրագրությունը կհալածե՛ ինքն իրեն կվնասե և հարստահարյալ լրագրաց վարկը, համարումն ու կարևորությունը կավելացնե՛», — գրում էր թերթը⁵¹:

Նորհրդածությունը, որ «Մասիսը» փոխ էր առել Կ. Պոլսի եվրոպական մամուլից, նոր չէր իր լիբերալ բովանդակությամբ: Հեղելն իր ժամանակին նկատում էր, որ «Ֆրանսիայում խոսքի ազատությունը միշտ էլ պակաս վտանգավոր է եղել, քան լուսթյունը, քանի որ վերջինը ստիպում է երկյուղել, թե հոգում կպահեն այն, ինչ ասելու են տվյալ գործի դեմ, մինչդեռ գատողություն անելը մեկ ուղղությամբ էլք և գոհացում է տալիս, որի շնորհիվ գործը մնացած բոլոր դեպքերում կարող է շարժվել իր նախկին հունով»⁵²:

Լիցքաթիփման, հիվանդագին հետևանքներից ապահովագրող այս միջոցը, որ նաև ազատության պատրանք էր ստեղծելու, ձեռնտու էր և եվրոպական հրատարակություններին, և «Մասիսին». առաջիններին՝ Բ. դոան վրա նախասիրած ուղղությամբ ճնշում գործադրելու համար, ի շահ մի որևէ տերության քաղաքական նպատակների, իսկ հայ պարբերականի համար՝ արևմտահայ գավառի վրա կառավարության բարեհաճ ուշադրությունը հրավիրելու տեսակետից: Նկատենք, որ Ությունյանի թերթը իր բարեհոսության իմաստով կասկածի որևէ տեղիք չէր տալիս թուրքական իշխանությունների առջև: Դրանով պետք է բացատրել, որ գավառական հարստահարությունների բացահայտմանը մշտապես տեղ տված «Մասիսը» մինչև 1880 թ. ոչ մի անգամ չի խափանվել, մինչդեռ, տպագրական տեսչությունը քանիցս պատժել է մյուս թերթերին, նույնիսկ նրանց, որոնք անհամեմատ պակաս չափով են անդրադարձել գավառական կյանքի իրողություններին: Հետաքրքիր են այս

առթիվ Ա. Արփիարյանի հայտնած մտքերը. «Ությունյան, — գրում է նա, — 1860-են ետքն ալ խելքը գլուխը մարդ մնաց, երբ իր շորս կողմը գլուխները կրոնկեին բարոյական կյանքի փոփոխությամբ... Ու մինչ թերթերը կշատնային՝ ելլելով, իյնալով, մեկ՝ կոոցվեր, մյուսը կբացվեր, սա՛ ջնջված, սա՛ վերերեակ, և օդին մեջ հակաթրքական գաղափարները ազգին գլխուն բոլորը կորտվեին, «Մասիսը» ինքնազսպումի բաջությունը ունեցավ:

— Ճանրմ, սա «Մասիսը» օր մըն ալ գոնե պիտի չգոցվի՞, — կմտտար ջերմատագնալ ժողովուրդը»⁵³:

Իր աներեր ընթացքը «Մասիսը» շարունակեց մինչև 1880 թ. նոյեմբեր, երբ համիդյան գրաքննությունը հատուկ հսկողություն սահմանեց հայ մամուլի նկատմամբ: Մինչ այդ, ամբողջ 60—70-ական թթ. «Մասիսը» գրեթե անվթար կարողացավ անցնել գրաքննության սահանքները:

1873 թ. սկզբին տպագրական տեսչությունը մամուլի վրա նկատելիորեն ուժեղացրեց պաշտոնական հսկողությունը: Գործողության մեջ մտցվեց մամուլի կանոնադրության նոր լրացում, որը պարբերականների տնօրեններին պարտավորեցնում էր «իրենց թերթը կամովին դադարեցնելի ետև՝ որչափ ժամանակ և տեև դադարումը, շեն կրնար նորեն հրատարակել՝ առանց Բ. դոնեն օրինապես հրաման ստանալու»⁵⁴:

Օսմանյան պաշտոնեության համբավված կոռուպցիայի ու զանձագողության պայմաններում այսպիսի լրացումը հավելյալ դժվարություններ էր ստեղծում պարբերականների վերահրատարակման համար: Հ. Պարսնյանը այդպես էլ շհասցրեց վերստին թուլտվություն ստանալ 1872 թ. հուլիս-օգոստոսին դադարած «Յփրատի» վերահրատարակության համար: Մեծ երգիծաբանն այս առթիվ ակնարկել է և տպագրական տեսչության հետապնդումներին, և «Յփրատի» հրատարակության հետ կապված դժվարությունների մասին: «Նկատելով, որ տպագրական տեսչությունը անփուլթ գտնվեցավ մեր «Յփրատը» դադարեցնելու, մենք հարկադրվեցանք զայն դադարեցնել ասկե երեք-չորս ամիս առաջ: Նկատելով, որ չպիտի կրնայինք զայն կանոնավոր կերպով հրատարակել, ստիպվեցանք կանոնավոր կերպով դադարեցնել», — գրում է նա 1872 թ. նոյեմբերին⁵⁵: Պարսնյանը փորձեց «Յփրատը» վերահրատարակել 1873 թ. հունվարին, սակայն այն վերջնականապես խափանվեց վերոհիշյալ լրացման համաձայն՝ «առանց հրամանի հրատարակված ըլլալուն համար»⁵⁶: Այս վերջնական խափանումով սկիզբ առան

տպագրական տեսչության նոր հարձակումները հայ պարբերականների վրա: Հունվարին հետապնդումների ու խափանումների ենթարկվեցին «Մամուլը» (երկու ամսով), «Հայրենիքը» (չորս ամսով, բայց վերահրատարակվել է երկու ամիս անց՝ մարտին), որոնք պատժվել էին Բերայի ազգային գերեզմանատունը գրավելու համար Բ. Ղոսան իրենց ընդդիմությունը հայտնելու պատճառով⁵⁷: Եթե Ղոսան ավելացնենք այն, որ իշխանությունները հայ պարբերականները լռեցնում էին ազգային վարչության կամ պատրիարքի առաջին խսկ բողոքի հիման վրա, առանց հաշվի առնելու խմբագիրների առարկությունները, ապա պարզ է դառնում, որ տպագրական տեսչության ճնշումները հետամտում էին ջլատել հայ մամուլի քննադատական ուղղվածությունը և նրա մեջ բխցնել բողոքելու իրավունքը: Այս գործում գրաքննական մարմինները հենակետ են գտել հետադիմական շրջաններում: 1870-ականի սկզբից հայ մամուլը օսմանյան իշխանությունների համար դառնում է հայ հանրության գործերին մշտապես հետևելու և իր միջամտությունները հիմնավորելու հավելյալ բնագավառ: Պարբերականների քննադատական ելույթների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների այս անհանդուրժող և խիստ ղրբորոշումը հետամտում էր կրճատել հետապագրական գրաքննության և նախնական գրաքննության միջև եղած տարբերությունները. չնչին մեղանշումների համար տրվելիք երկարաժամկետ պատիժները խմբագիր-տնօրենների մեջ վախ և անվստահություն պետք է սերմանեին քննադատական բնույթի ցանկացած հոգվածի հետևանքների նկատմամբ: Նկատենք, որ ի հակալիշի դրա, պոլսահայ հասարակությունը շփուկացող հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ պարբերականների խափանման պատճառներին, իր օգնությամբ ոչ սակավ դեպքերում խրախուսել պատժված թերթերին: Այսպես, 1872 թ. մարտին ժողովուրդը հանդանակություն կազմակերպեց դադարած «Մանգումբի էֆթյարի» խմբագրի համար՝ ի նպաստ նրա տնօրինությանը ենթակա Ազապյան վարժարանի⁵⁸: Բերայի գերեզմանատան խնդրի առթիվ խափանված «Մամուլի» օգտին ևս 1873 թ. հունվարի 27-ին ներկայացրում տրվեց Կետիկ փառայի թատրոնում: Հետաքրքիր է, որ ներկայացման ավարտից հետո արտասանվել է Մ. Նալբանդյանի «Ազատն աստվածը»: Դրանից հետո, երբ դերասաններից մեկը հայտնել է, թե հայտագրի մեջ նշված «Հայրենասեր զինվորի երգի» հայերեն տեքստը չի նկատվում պատճառով երգվելու է թուրքերեն, հանդիսականները շեն համակերպվել. նրանց պահանջով խոսքը տեղն ու տեղը հարմարեցվել է և երգվել հայերեն⁵⁹: Մամուլի օգտին կազմակերպվող այսպի-

սի նախաձեռնությունները նպաստում էին ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը և արժարժում նրա հայրենասիրական ղգացումները:

Արևմտահայ մամուլի դեմ 1873-ի սկզբին ձեռնարկված հարձակումները այն վերաբերմունքի արտահայտությունն էին, որ կառավարությունը սկսեց դրսևորել երկրում ամեն մի օպոզիցիայի նկատմամբ: Հալածանքների ենթարկվեց «նոր օսմանների» մամուլը: Իր իշխանության մեղրամիտն ապրող մեծ վեզիր Ռյուշտյու փառան իրականացնում էր ընդդիմադիր ուժերին սիրաշահելուն հակառակ քաղաքականություն: «Նոր օսմանները» շարունակում էին քննադատել Բ. Ղոսան քաղաքականությունը «Իբրեթում», «Դիտենում» և այլուր: 1873 թ. «Դիտենը», որտեղ քննադատական նյութեր էին տպագրել Նամըք Քեմալը և Զիյա բեյը, խափանվեց անորոշ ժամանակով: Հաջորդ հարվածը հասավ «Հաղիթ» երգիծաթերթին, որը շարունակում էր խայթել կառավարությանը⁶⁰: «Իբրեթը» վերջնականապես փակվեց այն բանից հետո, երբ Կետիկ փառայի թատրոնում բեմադրվեց Նամըք Քեմալի «Հայրենիք կամ Միլիտարիա» գրաման⁶¹: Հանդիսականները և նրանց միացած ամբոխը գրտում ցույցեր արեցին, որոնց հակահառավարական միտումները տագնապ պատճառեցին Բ. Ղոսանը: Մարտի 28-ին ընդդիմադիր լրագրողների մի խումբ՝ «Իբրեթի» խմբագիր Նամըք Քեմալը, Ահմեդ Միդհատը, Նուրի, Մուհիբ և Թեմալիկ բեյերը ձերբակալվեցին և քստրվեցին մայրաքաղաքից: Բանտից ազատվեցին նախապես ձերբակալված «Իբրեթի» արտոնատեր Ալ. Սարաֆյանը և Կետիկ փառայի թատրոնի տնօրեն Հ. Վարդուլյանը: Մտցվեց թատրոնի ներկայացումների նախնական գրաքննություն⁶²:

Արևմտահայ պարբերականները, չնայած իշխանությունների խիստ հսկողությանը, 1870-ական թթ. սկզբին ևս հանդես են եկել տպագրական ազատության պահանջներով: Ծերենցի՝ վերը հիշված «Ժուռնալի», երեսփոխանական ժողով, մամուլ» հոգվածում լիբերալ հարցադրումներով է ներկայացվում մամուլի ազատությունից սպասվելիք համընդհանուր շահը: Ծերենցը շեշտը դնում էր երկրի բարեկարգման համար նպաստավոր ազատ մամուլի գործունեության վրա և վարչական բարեկարգումների հաջողությունը պայմանավորում մամուլի ազատության շահով: «Ուրեմն տերությունը, — գրում էր նա, — եթե ուզե տեղեկություն առնուլ և ճշգրիտ իմանալ երկրին վիճակը, գործիք մը ունի ձեռքը և անով չէ թե միայն նյութական, այլ և երկրին ամեն աստիճանի բարոյական վիճակին մեջ միշտ տեղյակ կրնա ըլլալ յուր ամեն աստիճան-

ներուն մեջ. այն օրը, երբ մամուլ ազատութեան ավելի քաղցր օրենքներու տակ ձգե՛ տեղեկութիւնը գետորեն կհորդեն»⁶³; Կառավարութեանն ուղղված հորդորական այսպիսի ոճից արդեն բավականաչափ տարբերվում էր «Մամուլի» «Տպագրական ազատութիւն» հոդվածը, որտեղ 1867 թ. «ժամանակավոր որոշումը» համարվում է զուտ պատերազմական վիճակի իրավական ակտ, որը ժամանակավրեպ է դարձել: «Մամուլը» բողոքում էր պարբերականների վրա տպագրական տեսչութեան հաճախողեալ հարձակումներէրից, դրանք որակելով իբրև քաղաքական իշխանութեան անմիտ բռնութիւն «բարոյական իշխանութեան» նկատմամբ⁶⁴:

Պետք է կարծել, որ մամուլի հանդեպ հալածական այս քաղաքականութեան ներդաշնակութիւնը «ժամանակավոր որոշմանը»՝ շէր գոհացնում Բ. դոանը, որովհետև որոշումը ձևակերպված էր իբրև Կրեմլի դեպքերի հետ կապվող վարչական ժամանակավոր միջոցառում: Գրառումի մեջ մտնելուց անցել էր հինգ տարի և նման վիճակի շարունակութիւնը աննպաստ տեսանկյունից կարող էր ներկայացնել Բ. դոան լիբերալ հավաստիացումները եվրոպական տերութիւնների առջև: Համենայն դեպս, կառավարութիւնը փորձեց կամ փորձեց ցույց տալ, որ ցանկանում է հաղթահարել իր համար ոչ բարենպաստ այդ վիճակը և մշակել մամուլի նոր օրենք: 1873 թ. փետրվարին ստեղծվեց մամուլի իրավական վիճակը փոխելու նպատակով կազմված հանձնաժողով՝ Արիֆի բեյի գլխավորութեամբ: Փետրվարի 20-ին այն արել էր արդեն իր շորտորդ նիստը: Հանձնաժողովի անդամների մեջ էին Գր. Յուսանը, Մաճիտ բեյը և Բառնիս էֆենդին: Այս կապակցութեամբ «Մասիսը» նկատում էր, որ «գործը լմնցնելու համար հանձնաժողովը դեռ երեքշորս նիստ ունի ընելիք»⁶⁵: Հանձնաժողովի գործունեութեան հանդեպ որոշակի հետաքրքրութիւն ցուցաբերեց Կ. Պոլսի եվրոպական լեզուներով տպագրվող մամուլը: «Լեվրնդ հերալդի» խոսքին նայելով, — հարում էր «Մասիսը», — նոր լրագիր հրատարակողներն դրամական երաշխավորութիւն մ'առնվելու խնդիր կհուղի հանձնաժողովին մեջ: Անկեց զատ՝ լրագրական հանցանաց դեմ տրված վճռոց գործադրութիւն ապահովելու համար հոդվածը կխմբագրվի, որպէսզի լրագրապետ մի, որ տուգանք վճարել չուզի, երաշխավորութեան գումար մի ավանդե և չուր թերթին ալ կարենա առժամանակյա կերպով դադրիլ»⁶⁶:

Վերոհիշյալ հանձնաժողովը, սակայն, գործն իր ավարտին չհասցրեց. 1873 թ. հունիսին կազմվեց նոր հանձնաժողով, որին անգամակցում էին Սաադուլլահ և Մաճիտ բեյերը, ինչպէս և Հովհ. Սաքրը⁶⁷:

Անշուշտ, առաջին և երկրորդ հանձնաժողովների պատրաստած նախագծերի միջև եղել են բավականաչափ տարբերութիւններ, համենայն դեպս, այդ են վկայում մամուլի հակասական տեղեկութիւնները այդ նախագծերի մասին: Այսպէս, «Մասիսը» հայտնում էր, որ 1864 թ. դեկտեմբերի օրենքի մեջ պետք է փոփոխութիւններ կատարվեն. «Բասիթթը» տեղեկացնում էր, որ մամուլն այսուհետև պետք է «ենթարկվի տպագրական տեսչութեան քննութեանը» (հավանաբար՝ նախնական)⁶⁸, իսկ «Լեվրնդ հերալդը» վկայում էր, թէ նոր օրենքը «ասկե առջի օրենքին ավելի ազատամիտ է, երաշխավորութեան պայմաններ դրված են մեջը, բայց գումարները՝ խիստ շափավոր»⁶⁹:

Հուլիսի վերջին նախագիծը ներկայացվեց կառավարութեան վավերացմանը, սակայն վերստին ուղարկվեց խմբագրման, որը հանձնաժողովն ավարտեց միայն դեկտեմբերի 12-ին: Նախագիծը, սակայն, չհաստատվեց⁷⁰: Եթէ հավաստի էր «Լեվրնդ հերալդի» վերոհիշյալ դիտողութիւնը՝ օրենքի որոշ ազատամիտ ձևակերպումների վերաբերյալ, ապա դրանք հազիվ թէ զուր եկած լինէին սուլթանին ու Բ. դոանը: Օսմանյան բռնապետութեան գոյութեան իրավունքի ազատ քննարկում: Այս միջոցին Հ. Պարոնյանը զարմանալի խորաթափանցութեամբ սառը ջուր էր լցնում Բ. դոնից ազատամիտ օրենք սպասող բարեմիտների հույսերի վրա: «Լրագրական օրենք» ծանուցման մեջ նա միանգամայն դիպուկ էր ներկայացնում կառավարութեան իսկական մտադրութիւնները նոր օրենքի վերաբերյալ.

«Հողված Ա. Բոլոր լրագիրները դադրեցնել:

Հողված Բ. Խմբագիրներն ալ անթոթութեան վարժեցնել:

Հողված Գ. Աչքերու համար տեսչութիւն մը դնել, որպէսզի անիրավութիւն մը տեսնելուն պէս՝ զանոնք տեսնելէ դադրեցնեն:

Հողված Դ. Լրագիր մը իր ուղածը ամենայն ազատութեամբ կրնա խորհիլ, բայց չկրնար խոսիլ:

Հողված Ե. Լրագիր մը իր խմբագրին վրա կրնա հարձակիլ. մնացած հողվածները լրագրական վարչութեան դեմ ըլլալուն համար ավրած ենք»⁷¹:

Իսկապէս, ի հակադրութիւն մամուլի ազատութեան սպասելիքների, նրա իրավական վիճակի մեջ նոր սահմանափակումներ մտցվեցին: Զմյուռնիայի ֆրանսերեն «Իմպարտիալի» վկայութեամբ մամուլի օրենքին նոր հարված էր հասցվել՝ պարբերականների նկատմամբ ընդլայնվել էր գավառական մեջլիսների իրավունքը. Կ. Պոլսում արվող լրագր-

գրական դատերը նոր հավելվածի ուժով պետք է կատարվեին տեղե-
րում⁷²: 1874 թ. վերջին ստացվեցին արտոնագիր ստանալու հետ կապ-
ված պայմանները. մանրագին քննություն էին ենթարկվելու հայցողի
անձնական նկարագիրը, խմբագրական համություններն ու արժանիք-
ները⁷³:

Այսպիսով, 1870-ականի առաջին կեսի մամուլի օրենքի հավելում-
ները ենթադրում էին նրա իրավական վիճակի հետագա ասմանափա-
կումներ: Այս տասնամյակի օսմանյան գրաքննության քաղաքականու-
թյան մեջ նկատելի է հետևյալ գիծը. պարբերականների հանդեպ գրա-
քննական ռեժիմի խստացումները կամ ժամանակավոր մեղմացումնե-
րը կապվում են սուլթանական ներքին և արտաքին քաղաքականության
տեղատվությունների կամ մակընթացությունների հետ, իսկ ինչ վե-
րաբերում է հարցի իրավական կողմին, ապա 1867 թ. «ժամանակա-
վոր որոշումից» ի վեր այն ընթանում էր մամուլի իրավունքները սահ-
մանափակելու ուղիով:

Խմբագիր-հրատարակիչները 1873 թ. դեկտեմբերին սպասում էին
մամուլի նոր օրենքի և դրոշմատուրքի վավերացմանը: Հրատարակիչ, սակայն,
միայն դրոշմատուրքի կանոնադրությունը: Այն տարածվելու էր ոչ միայն
մամուլի, այլև գրագրության հետ կապվող բոլոր՝ առև-
տրական, դրամական, դատական և այլ գործառնությունների վրա: Սահ-
մանվում էր դրոշմի տուրք՝ 2 փարա յուրաքանչյուր պարբերականի
համար⁷⁴: Այս տուրքը նյութական զգալի ծանրություն էր մամուլի հա-
մար, որ խորին դժգոհություն առաջացրեց խմբագիր-տնօրենների շըր-
ջանում: Հաշվի առնելով տուրքի հետ կապվող դժվարությունները,
«Մասիսը» 1874 թ. հունվարի 22-ից դադարեցրեց հատավճառ գոր-
ծարքը, քանի որ վաճառվող թերթի յուրաքանչյուր օրինակի վրա դրոշ-
մի տուրք պետք է դրվեր: Թերթը ծանուցեց բաժանորդներին, որ առաք-
վելու է ամսական, եռամսյա և վեցամսյա շրջաններով⁷⁵: Տուրքի ծան-
րությունը թեթևացնելու խնդիրը այլ կերպ լուծեցին մյուս հայերեն
պարբերականները: Հ. Պարոնյանը «Քատրոնի» հատավճառ գինը 40
փարայից իջեցրեց 20-ի՝ անփոփոխ թողնելով բաժանորդագիրը, որով-
հետև նախապես կարծում էր, թե դրոշմատուրքի հավելումը հատավա-
ճառին՝ կթանկացնի պարբերականի գինը և կվանի ընթերցողին: Գործ-
նականում այդ փոփոխությունն իրեն շարդարացրեց և երգիծաբանը
ստիպված էր «Քատրոնի» հատավճառ գինը վերստին բարձրացնել 40
փարայի⁷⁶: Ի դեպ, տուրքը գանձվում էր միայն մասնավոր մամուլից.
պաշտոնական հրատարակությունները ազատ էին մնում դրանից: Թեր-

թերի գնի փոփոխելը, սակայն, թիչ թեթևություն բերեց խմբագիրներին
նյութական անձկություն: Դրոշմատուրքին ընդդիմանալու հարցում
ակտիվություն ցուցաբերեցին Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակու-
թյան խմբագիրները: Նրանց օգնության հասած դեսպանների խնդրան-
քով դրոշմի տուրքի գանձումը հետաձգվեց մինչև 1874 թ. հուլիսի 1-ը,
այնուհետև՝ մինչև սեպտեմբեր և ի վերջո, գործադրվեց 1875 թ. մար-
տին⁷⁷: Նույն ամսին Կ. Պոլսի բոլոր ազգությունների խմբագիրները
խնդրագիր ներկայացրեցին մեծ վեզիր Մեհմետ Ռյուշտյու փաշային,
որը «ըլտրություն միջոցներ շնորհելու» պարապ խոստումով ճանա-
պարհեց նրանց: Օրենքը գործողության մեջ դրվելուց հետո տպագրա-
կան տեսչության աշխատակիցները առանց որևէ ձևականության կա-
րող էին ներխուժել ցանկացած թերթի խմբագրությունը՝ անդրաշ: Թեր-
թեր հայտնաբերելու նպատակով (եբեմն, տուրքից խուսափելու և
վաճառված թերթերի մի մասի գումարը իրենց պահելու համար, խմբ-
ագիրները վաճառքի էին հանում անդրաշ թերթերի որոշ տպաքանակ):

Թե ինչպիսի ծանրություն էր դրոշմի տուրքը աղքատ հայ խմբա-
գիրների համար, երևում է «Մամուլի» բացատրությունից: Խմբագիր-
ները «թերթ-գլուխ երկու փարա վաստակի երես տեսած ունի՞ն, որ
օրն ալ էլլեն՝ 40—50 դրուշ դրոշմի տուրք վճարելու հարկադրվին»,—
գրում էր նա⁷⁸: Դրոշմի տուրքի նպատակը երգիծանքի սուր զենքով բա-
ցահայտեց Պարոնյանը, նկատելով, որ այն ստեղծված է խմբագիրնե-
րին պատժելու համար: «Քատրոնում» նա գրում էր. «Որոշած ենք մեր
թերթերուն յուրաքանչյուրին երկերկու փուլ փակցունել: Նախ՝ գանձուն
(պետական գանձարանին—Ա. Խ.) մեծ ծառայություն մատուցանելու
համար, եթե փուլի նպատակն է գանձը հարստացնել: Երկրորդ՝ մեր
արժանի պատիժը կրելու համար, եթե փուլի նպատակն է խմբագիր-
ները պատժել: Եվ այս ծառայությանց փոխարեն,—եզրակացնում էր
երգիծաբանը,—ինքզինքնիս ընտրելի պիտի սուղաբերեմ գումարելի
երեսփոխանական ժողովին»⁷⁹: Նա ծաղրում է և՛ Բ. դոսան ակնկալիք-
ները դրոշմի տուրքից, և՛ երեսփոխանական ժողովի գուտ ձևական
բնույթը: Իսկապես, ինչպես վկայում էր «Կեվընդ հերալըր», միայն
Կ. Պոլսում դրոշմի տուրքը օրական 200 լիրա հասույթ էր տալիս պե-
տական գանձարանին⁸⁰:

Դրոշմի տուրքի հետևանքով արևմտահայ շատ թերթեր, ավելի քան
երբեք, ստիպված էին ակնկալել մասնավոր անձանց ձեռնտվություն-
ները, կախման մեջ ընկնել այս կամ այն հովանավորից: 1875 թ.՝ այդ
տուրքը մտցնելու ժամանակից մինչև 1877—1878 թթ. ուտո-թուրքա-

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով սպառնալիք ռուսական արտաքին քաղաքականության համընթաց ուղեգծով: Գեմոկրատների համար առավել ևս, քան հասարակական որևէ այլ հոսանքի, կեղեքվող հայ զանգվածները դարձել էին գործնական կողմնորոշման աղբյուր, աշխարհայացքի ու գործելակերպի սոցիալական հենարան:

Հասարակական հոսանքների վերոհիշյալ մտայնությունը է բացատրվում այն, որ 70-ական թթ. գամառի իրականությունը հաճախակի էր երևում պարբերականներում: Խնդիրը լուսաբանվում էր ժամանակի գրեթե բոլոր հրատարակություններում՝ սկսած «Մասիսից» մինչև «Արևելեյան փող» և «Մամուլ»: Սակայն դադարակարգական, մասամբ դրանից անջատվող սուբյեկտիվ նկատառումները ոչ քիչ դեպքերում բաժանում էին պարբերականներին, խանգարում խնդրի բազմակողմանի լուսաբանմանը: Այսպես, Աղգային վարչության մեջ Խրիմյանի նկատմամբ եղած ընդդիմությունը 70-ականի սկզբներին՝ իր արձագանքը գտավ նրան կողմ և դեմ պարբերականների էջերում և իր անպտուղ ծավալմամբ թուլացրեց գավառական կյանքի բացահայտման թեման: 1870—1874 թթ. մամուլի էջերից անպակաս էին փոխադարձ հարձակումներն ու շավարտվող բանակախնները Խրիմյանի պատրիարքության շուրջ, ընդ որում՝ բանավեճերը հաճախ վերածվում էին անձնական բախումների, կորցնելով հասարակական լրջությունը: «Մասիսը», «Արևելյան փողը», «Մանգումեի էֆքյարը», «Մեղուն» պաշտպանում էին Խրիմյանի ձեռնարկները սահմանադրության վերաբնություն և այլ հարցերում: «Օրագիրը», «Արարատը», «Փունջը», «Հայրենիքը» և «Մամուլը» ընդհակառակն, հակառակվում էին պատրիարքի ուղեգծին կամ հակառակորդ քաղաքական ժողովի դիրքերից, կամ հավանություն չտալով նրա գործունեությանը: Պատրիարքի հանդեպ ընդդիմադիր, բայց և զուսպ դիրք էր գրավել «Արևելյան մամուլը»: Տեսական վեճը «Օրագրի» և «Մանգումեի էֆքյարի», ինչպես և «Մասիսի» ու «Օրագրի», «Մասիսի» ու «Փունջի»: միջև հասավ նույնիսկ «պատվո դատի»՝ տեղի տալով Պարոնյանի սրախոսությունների հեղեղին: Այս առումով իսկական գլուխգործոց է «ճակատամարտ Օրագրո» ընդդեմ «Մանգումեի» երգիծական պատումը, որտեղ գրոտեսկի շարժանք վարպետ օգտագործմամբ բացահայտված է այս երկու պարբերականների բանավեճային ծայրահեղությունների անհեթեթությունը, մամուլի լայնախոհության պակասը, որ վիճաբանող կողմերին հասցնում էր ծիծաղելի պատկերակալի և իրականության զգացողության կորստի: Պարոնյանը սրանց հաշտությունը ևս

ներկայացնում է բուն վեճի բովանդակությանն արժանի սատիրական պատկերով⁹⁴:

Ինքը՝ մեծ երգիծաբանը, սակայն, միջոցների մեջ քիչ խտրություն էր դնում, երբ բանավեճում էր «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանի հետ: Հայտնի են նրա ոչնչացնող հարձակումները վերջինիս վրա, որ դարձյալ սկիզբ էր առնում Խրիմյանի հանդեպ հակադիր վերաբերմունքից: Գ. Այվազյանը պատասխանել է Հ. Պարոնյանին՝ իր անհամեմատ ցածր հնարավորությունների սահմաններում, ընդ որում, իր հերթին ցածր հնարավորությունների սահմաններում, բազմաթիվ օրինակներ: Պարոնյանի բազմաթիվ ֆեյխետոնները, սատիրական պատումներն ու հումորականները և առհասարակ լրագրային ժանրի սովոր գործերը իրենց գեղարվեստական արժանիքների շնորհիվ հարատևել են, բայց մի մասն էլ զուտ առօրեական բանավեճի բոլոր է հագեցած և այսօրվա ընթերցողին կարող է հետաքրքրել լոկ ճանաչողական, ժամանակի լրագրական բարբերի տեսակետից: Այսուհանդերձ, Պարոնյանի զորեղ հարվածները «Մամուլի» խմբագրին՝ թողել են խոր հետք, Գ. Այվազյանին արժանացնելով հետագա ուսումնասիրողների կանխակալ վերաբերմունքին: Այս հանգամանքը քիչ դեր չի ունեցել այն բանում, որ «Մամուլը» առ այսօր դուրս է մնացել ուսումնասիրողների տեսագաղտից, եթե չհաշվենք մի քանի համառոտ ակնարկները Գ. Այվազյանի և նրա պարբերականի վերաբերյալ: Մինչդեռ այդ պարբերականը, անկախ իր խմբագրի կարողություններից, որոնց մասին բամահրանքով են արտահայտվել ոչ միայն Պարոնյանը, այլև Ա. Արիիարյանն ու Մ. Փորթուգալյանը, ուշադրության է արժանի ոչ միայն մամուլի պատմության, այլև հայ մամուլի հանդեպ օսմանյան գրաքննության վերաբերմունքի, ինչպես և արևմտահայ երգիծանքի զարգացման տեսակետից: «Մամուլի» էջերում կարելի է գտնել ուշագրավ բազմաթիվ ֆեյխետոններ, երգիծական զրույցներ, պատմվածքներ ու մանրապատումներ, ժամանակի իրականության սրամիտ բնութագրումներ, որոնք իրենց արվեստով շեն հասնում Պարոնյանի երգիծանքին, սակայն կարող են ընդհանրապես գաղափար տալ Սլաճյանից մինչև Պարոնյանը ձգվող արևմտահայ երգիծանքի բովանդակության մասին՝ 1870-ական թթ.:

«Մեղվի» և «Մամուլի» բանավեճը հաճախ դուրս էր գալիս պատշաճ երկխոսության սահմաններից և վերածվում անձնական հարձակումների: Գրա հիմքում ընկած էին հասարակական տարբեր հայեցակետեր: Պարոնյանը և Այվազյանը ներհակ վերաբերմունք ունեին իրականության խնդիրների ու դրանց լուծման ուղիների հարցում: «Մամուլ»

լը» պաշտպանում էր «Ղալաթիո օճախի» երեսփոխաններին ու քաղաքական ժողովին, «Մեղուն»՝ արանց հակառակորդ պատրիարքին, «Մամուլն» արտահայտում էր «օճախի» հաշվենկատ համակրանքը կաթողիկոսի նկատմամբ, «Մեղուն» կաթողիկոսի հեղինակությունից առավել գերադասում էր պատրիարքի իրավասությունը՝ արևմտահայ կյանքի խնդիրների լուծման գործում: «Մամուլը» ուներ պահպանողական հայեցակետ. ազգային կյանքում նա առաջատար դեր էր հատկացնում դրամատեր բուրժուազիային և մեծարում նրա «ազգախնամ» գործունեությունը: Հայտնի են նրա դիֆերամբենքը մեծահարուստ Հ. Կյոչեյանին⁹⁵, որ այնպես դիպուկ ծաղրուծանակի էր ենթարկում Հ. Պարոնյանը⁹⁶: Զրպարտություններ տեղալով Խրիմյանի վրա, որ հորինել էին «ձախակողմյանները» «Մամուլը» պաշտպանության տակ էր առել վանեցի Պողոս վարդապետին, որի շարաշահումները ժամանակին դատապարտել էին Հ. Սվաճյանն ու Մ. Նալբանդյանը:

Այս ամենի հետ միասին, «Մամուլն» անդրադարձել է գավառական իրականությանը, իր ջանքերը միացրել այն լուսաբանելու շարժմանը, որին ձեռնամուխ էր եղել մամուլը 70-ականի սկզբներից, ինչպես և պաշտպանել է գավառական հարստահարությունների տեղեկագրերը: Բ. դոան պաշտոնեություն, գավառական կեղեքումների մերկացման, տպագրական տեսչության դեմ հանուն մամուլի ազատության համարձակ ելույթների մեջ պետք է նկատել հասարակական համոզմունքներ գավառող մի խմբագրի, որի հրատարակումները նշանակալի ազդեցություն են ունեցել գաղութահայ հասարակայնությանը բնաշխարհին առնչելու գործում: Ուշագրավ է այս տեսակետից «Մամուլի» տպագրած «Հետս կոչումն» հոդվածը, որտեղ բացահայտվում է ոչ միայն Գ. Այվազյանի դիրքորոշումը հարստահարությունների նկատմամբ, այլև համառությունը տպագրական տեսչության ձնշումների դեմ: Գրաքննիչները ստիպում են Գ. Այվազյանին հերքում տալ «Մամուլում» տպագրված Ճանիկի առաջնորդ Արիստակեսի նամակի մասին: «Տպագրական տեսչությունը, — գրում է «Մամուլը», — սուտ և անհիմն կկարծե այն գրությունը, որ գավառական հարստահարությանց մեկ ամենափոքրիկ մասը կկազմե: Ուրեմն, իրավունք ունինք հավատալու, որ եթե տպագրական տեսչությունը, կամ որ նույնն է՝ Բ. դուռը, այսպիսի գրությունները մինչև հիմա սուտ և անհիմն չի հավատար, այսօր Ասիո այն անլուր բարբարոսությունները, հարստահարությունները, կեղեքումները, ոճրագործությունները... կաշառակերությունը, մեկ խոսքով՝ ժողովրդական ամեն թշվառությունները բեռնաբարձ

անհետացած էին: Թող ազգը տեսնե, թե տակավին յուր առաջնորդաց վկայություններով առ ոչինչ կհամարվին կառավարության առջև...»⁹⁷:

Տպագրական տեսչությունը անմիջապես շղթից հատուցման. նույն տարվա մարտի 25-ին, երեք ամիս խափանելով «Մամուլը», գրաքննությունը, անտարակույս, հաշվի էր առել ոչ միայն նրա տպագրած «Տպագրական ազատություն» հոդվածը, այլև այս մեղանշումը: Առհասարակ, գրական ազատություն» հոդվածը, այլև այս մեղանշումը: Առհասարակ, գրաքննությունը Այվազյանի պարբերականը մշտապես պահել է իր ուշադրության կենտրոնում և առիթը բաց չի թողել այն խափանելու կամ խմբագրին բանտարկելու համար:

Տպագրական տեսչության դեմ մղած համարձակ և տևական պայքարով հայտնի էր մանավանդ «Մանգումեի էֆքյար» թերթը: Կ. Փանոսյանի խմբագրությունը 70-ականին նա շարունակում էր լուրջ ներգործություն թողնել արևմտահայ հասարակական կյանքի վրա: Մայրաքաղաքում և գավառներում «Մանգումեի» ունեցած մեծ հեղինակության դեմ հետ կարող էին մրցել միայն Հ. Պարոնյանի պարբերականները՝ «Մեղուն», ապա «Թատրոնը»: «Մանգումեի» առաջին հրատարակություններից մեկն էր, որ անդրադարձավ արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական ազդեցությանը: Հայ բնակչության գաղթը բնաշխարհից՝ նա բացատրում էր տնտեսական լիկանքի իրողությունը: 1872 թ. նա «Մանգումեում» տպագրեց Բաֆու «Սովը»՝ հուշարկելով պարսկական և թուրքական բռնապետությունների նույնությունը ժողովրդի համար⁹⁸: Կ. Փանոսյանը իր թերթը հրատարակում էր հիմնականում հայատառ թուրքերենով՝ նկատի առնելով թուրքախոս հայ հատվածներին: Դրեվար է գերազնահատել նրա պարբերականների դերը այդ հատվածներին համազգային կյանքի մեջ ներգրավելու, լուսավորական-մշակութային շարժմանը հաղորդակցելու ասպարեզում: Միաժամանակ «Մանգումեի» տպագրել է բազմաթիվ հայերեն նյութեր, որոնք իրավունք են տալիս այդ թերթը երկրկզվյան համարելու, իհարկե, հայատառ թուրքերենի գերակշռությամբ: Հայերենին դիմելը բացատրվում էր մի կողմից հայախոս ընթերցողին «Մանգումեի» լսարանի մեջ ներգրավելու, և մյուս կողմից՝ թուրքախոս հատվածներին մայրենի լեզվին մոտեցնելու ձգտումով: Կ. Փանոսյանը Արևմտահայաստանի հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի ցուցադրման հետ միասին հանդես է եկել ի պաշտպանություն Կ. Պոլսի հայ աշխատավորության: Կ. Փանոսյանը ևս, ինչպես Հ. Սվաճյանը, բացահայտել է թաղական ժողովների սահմանադրական հավասարության երաշխիք լինելու մասին լիբերալների (Գր. Օտյան) պատկերացումների անիրական բնույթը: «Մանգումեի»

մեի» էջերում արտացոլվել է այն պայքարը, որ մշտում էին հասցյուղի հասարակ ազգայինները ամբարտավան թաղականներին դեմ⁹⁹:

1860-ական թթ. Կ. Փանոսյանը անխնա մերկացնում էր ս. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցի և Եղիզուկի որբանոցի ինքնազուլի հոգաբարձությունը: Սրանց զեղծումների բացահայտումը, որ արվում էր Կ. Փանոսյանին և նրա թերթին հատուկ հրատարակախոսական շրկացած խոսքով ու համոզիչ արամբանություններով, դեմոկրատական խավերի պաշտպանության պայմաններում հաղթանակ բերեց տաքարյուն խրմբագրին: Պողոս պատրիարքի 1867 թ. հուլիսի 15-ի շրջաբերականով նրան հանձնվեց հիվանդանոցի ընդհանուր տնօրինությունը և գրամական մատակարարման գործը¹⁰⁰: Հիվանդանոցում Փանոսյանը իրագործել է իր բարեկարգումները, սակայն տեղի տալով նյութական դժվարություններին և հակառակորդների ստվար խմբին, հրաժարվել է իր պաշտոնից: Երկար տարիներ Փանոսյանը նվիրվել է մանկավարժության՝ ստանձնելով Կ. Պոլսի Ազգային իգական վարժարանի տնօրինությունը:

60—70-ական թթ. «Մանզումեն» ուներ նյութական բավարար հնարավորություններ՝ տարեկան ծախսում էր 1500—2000 դուրուշ, նրա հրատարակչության գործում զբաղված էին 10—20 աշխատողներ, որպիսին երազել անգամ չէին կարող հայ շատ պարբերականներ «Ատեն մը», — վկայում է Ա. Արփիարյանը, — «Մանզումեն» օրը կրկու տպագրություն կունենար, ատուրիբիկոն, յուրաքանչյուր թիվեն՝ 4.000-ական օրինակ, հատը՝ 40 փարայի... Օրվան մեծ մարդը Փանոսյանն էր»¹⁰¹:

Վերջին դեպքում լույս է տեսնում «Մանզումեն» խմբագրի հասարակական մեծ ազդեցությունը: Արևմտահայ կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում «Մանզումեն» ասում էր իր խոսքը: Դպրոցի, լուսավորչության տարածման, կղերական բարոյականության հերքման, մամուլի դեմոկրատական ազատության, թատրոնի և գրամատուրգիայի զարգացման ասպարեզներում այդ թերթը նշանակալի ծառայություն է մատուցել առաջավոր ազգային մշակույթին:

Որպես խմբագիր, Կ. Փանոսյանը հայտնի էր մամուլի ու կարծիքի ազատության վերաբերյալ իր յուրահատուկ մոտեցմամբ: Թերթում ցուցադրելով հասարակական այս կամ այն բնագավառի վերաբերյալ իր վերաբերմունքը, նա միաժամանակ տեղ էր հատկացնում խնդիրը հակառակ կողմից լուսարանող տեսակետների: «Լրագրաց էջերը, — գրում էր նա, — ժողովրդյան բաց ըլլալը կարծյաց աղատության պահանջում-

ներեն մեկն է: Եվ թերթ մը, որչափ որ կարծյաց դանազանություն կամ տեսակ-տեսակ գրությունք պարունակե, այնչափ՝ ընթերցողաց օգտակար ծառայություններ ըրած կըլլա»¹⁰²:

Մի հայտնի շափով այս մոտեցումը սպառնում էր կարծիքների բազմազանության մեջ սքողել թերթի բուն ուղեգիծը: Գեմոկրատները, մասնավորապես Գր. Զիլինկիրյանը և Հ. Պարոնյանը այս իմաստով ցույց են տվել «Մանզումեն» ոչ հստակ դիրքորոշումը որոշ խնդիրների նկատմամբ:

70-ական թթ. արևմտահայ գավառի, նրա բնակչության իրավադրկության բացահայտմամբ «Մանզումենի էֆբյարը» ստանում է քաղաքական բովանդակություն և լրացնում դեմոկրատական մամուլի շարքը:

Այս թերթն էր, որին մշտական հատուցման թիրախ էր ընտրել տպագրական տեսչությունը: 1872 թ., երբ թերթը խափանվել էր վշուրելաներին արվող աշխատավարձի և բարեկարգումների մասին անհանգուրձելի դատողությունների համար, Հ. Պարոնյանը իր հումորին հատուկ տարողունակությամբ համադրում էր Կ. Փանոսյանի յուրահատուկ հանդեսությունը՝ «կրոնական սահմանեն դուրս ելլելու» կամ «քաղաքական սահմանի մեջ մտած ըլլալու» ձևը և «Մասիսի» ու նրա նման «զգուշություն ընողների» անվտանգությունը¹⁰³: Սրանով հանդերձ, 70—80-ականին «Մանզումենի» բազմաթիվ խափանումները հրահրվում էին այն տագնապից, որ ներշնչում էր բունապետության դեմ իր բմբոսությունները հայտնի Կ. Փանոսյանը:

Հայ մամուլի վրա հսկողություն իրականացնելիս Բ. դուռը հենվում էր արևմտահայ աշխարհիկ ու կղերական հետադիմության վրա: Այս հանձնարարությունը կատարելիս վերջինս երբեք չի նեղվել նախաձեռնության պակասից: Առաջադիմական մամուլի նկատմամբ զրաքննության հալածանքը ոչ սակավ ղեպքերում պետք է բացատրել նաև այդ ակտիվությամբ: Այս ղեպքում մամուլը և ազգային, և ընդհանուր քաղաքական բնույթի նյութեր հրատարակելիս ստիպված էր գաղափարներն անցկացնել կրկնակի հսկողության բովով: Այս պայմաններում գործելիս դեմոկրատական մամուլը մշակում էր ձկուն ուղեգիծ, ուրույն արտահայտչամիջոցներ ու գործելակերպ, որ անպայման պետք է հաշվի առնել զրաքննության հետ նրա հարաբերությունները պարզաբանելիս: Այս իմաստով ամենադժվարին խնդիրներ լուծելը 70-ականին վիճակված էր Հ. Պարոնյանին: Նա զարգացրեց «Մեղվի» սատիրան՝ հզոր շեշտեր տալով նրա քաղաքական ու հասարակական նպատակաուղղվա-

ծովյանը: Նրա «Մեղու», ապա «Թատրոն» պարբերականներում» առօրյա փաստի գեղարվեստական վերլուծությունը հասցվում էր քաղաքական լարման, որչափով երգիծաբանը հետամտում էր փաստի սոցիալական ու հասարակական արժեքավորմանը: Դա նոր որակ էր հայ մամուլի մեջ, երբ լրագրական ժանրերը միաժամանակ հանդես էին գալիս որպես գեղարվեստական ամբողջական ստեղծագործություններ: Հանձին Պարոնյանի, արևմտահայ հրատարակատուությունը բարձրացվեց արվեստի մակարդակի, դրսևորվելով իր հայտնի երկփեղկվածություն՝ փաստի և գեղարվեստական մեկնաբանության միասնության մեջ: Իրականության այս երկկողմանի լուսաբանումը Պարոնյանի այս պարբերականներն օժտում էին հասարակական բաշտիկ նշանակությամբ: 70-ական թթ. արևմտահայ պարբերականներից և ոչ մեկը այնպես սկզբունքային պայքար չի մղել ազգային կղերական ու աշխարհիկ հետադիմության դեմ, ինչպես այս երկու հրատարակությունները: Դա նշանակում էր անպայման ընդհարում գրաքննության հետ, որովհետև երգիծաբանի անողորմ երկկայություններից միակ ազդեցիկ պաշտպանությունը թե մեկը, և թե մյուսը գտնում էին իշխանությունների աջակցություն մեջ: Գրաքննությանը ապավինելու հարցում առանձնապես եռանդուն էր կղերական հետադիմությունը: 1872 թ. աշնանը կրոնական ժողովը դիմել էր իշխանություններին՝ մամուլի քննադատությունը կասեցնելու նպատակով: Հ. Պարոնյանի ակնարկից պարզ է դառնում, որ իշխանությունները կատարել են այդ խնդրանքը և հրահանգել պարբերականներին՝ իրենց քննադատության մեջ դուրս չգալ կրոնական հարցերի սահմաններից: «Կրոնական սահմանեն դուրս չելնելու համար, — ծաղրում էր Պարոնյանը իր թաքնված հակառակորդներին, — մեր կարճ խելքով կարճ ճամբա մը գտանք, այն է՝ թե բոլոր խմբագիրները կրոնական ըլլան, կարգվածները՝ քահանա, շկարգվածները՝ վարդապետ»¹⁰⁴:

Կղերի մաքախնդր ներկայացուցիչների հանդեպ «Մեղուն» անողորմ էր ու վճռական. նրա հարվածների թիրախ էին դարձել վանեցի Պողոս վարդապետը, Տիգրանյան Մկրտիչ «հրաշագործը», Եղնիկ և Ամբրոսիոս վարդապետները, և. Նար Պելը, դատաստանական խորհուրդների այլ անդամներ և այլն: Այս վրդովված հակառակորդները ակնդեռ հետևել են «Մեղվի» հրատարակումներին՝ առիթ որոնելով նրան պատժելու համար: Իսկ եթե թերթը այդպիսի պատեհություն չէր տալիս, ապա առիթը նրանք ստեղծում էին սեփական նախաձեռնություններ: Այդպիսի բնույթ ունեւր ամբողջովին զրպարտության վրա հիմնված՝ «Մեղվի» 1873 թ. հունվարի խափանումը: Հունվարի 12-ին, զրանից մի քանի

օր առաջ, «Մեղուն» տպագրել էր մի ծաղրանկար, որտեղ խարազանվել էին պատրիարք Մ. Խրիմյանի հակառակորդները: Պատրիարքին անվանարկելու նպատակով նրանք կանգ չէին առել այնպիսի մի զրպարտություն առջև, ինչպիսին նրա սիրային կապերի մասին լուրեր տարածելն էր: Նշված ծաղրանկարը մակագրված է. «Թե ով է այս խնդիրը հարուցանողը»: Հունվարի 17-ի համարում, որից հետո «Մեղուն» խափանվել է, Պարոնյանը բացատրել է ծաղրանկարի բովանդակությունն ու շարժառիթները. «Նվ ինչ էր պատկերը. վատությունը ոտքի վրա կեցած՝ սիրտ խնդիր կհարուցանե», — գրում էր խմբագիրը:

Զրպարտիչները տպագրական տեսչության տնօրեն Սաադուլահ բեյի առջև ծաղրանկարը մեկնաբանեցին այն իմաստով, թե իբր այն ուղղված է հենց Խրիմյանի դեմ: Հարցը, ի դեպ, ավելի է խճճել պատրիարքարանի «բաբու քեհյասին» (վերակացու), որը զգուշորեն ապակողմնորոշել էր թուրք պաշտոնյային. «Լսածնուս նայելով, — գրում է Հ. Պարոնյանը, — Սաադուլահ բեյը քաբու քեհյասին կանչելով բացատրություն է խնդրել, քաբու քեհյասին ալ իբր թարգման «Չհասկցա» ըսելու ամչնալով՝ «Կցավիմ» ըսեր է: Խնդիրը պարզ է. «Մեղու» երկու ամիս գոցվի հանիրավի, վնասուց ենթարկվի, ինչու՞ որովհետև քաբու քեհյասին «ցավեր է»¹⁰⁵:

Մոհասարակ, քաբու քեհյասին՝ Ա. Ֆրենկյանը, օգտվում էր տպագրական տեսչության կասկածելի վստահությունից. պետք է կարծել, որ հայ մամուլի մասին նա տեսչությանը հետաքրքրող տեղեկություններ է տվել: 1873 թ. ապրիլին «Օրագրի» խմբագիրը շատ հասկանալի ակնարկ էր անում այն մասին, որ «Ալիքսան էֆենտին»՝ Ֆրենկյանը, տպագրական տեսչությունում է եղել այն պահին, երբ Գ. Կալիկոպոս Ալեաթճյանը եկել էր տպագրական տեսչություն՝ խնդրելու «Օրագրի» խափանումը նրա հետ ունեցած մի ինչ-որ վեճի պատճառով¹⁰⁶:

Բոլոր դեպքերում, պատրիարքարանի վերակացուի բացատրությունը համընկել է «Մեղուն» զրպարտողների մեկնաբանությունը: Տպագրական տեսչության կողմից պարբերականին ուղղված ազդարարության մեջ ծաղրանկարը որակվում է ճշգրտ գրոնյանի թշնամիների ոգով, իբր՝ «Մեղուն» ծաղրել է պատրիարքին և մեղանչել բարոյականության դեմ: Դրանից հետո «Մեղուն» խափանվեց վարչական կարգով, ըստ «ժամանակավոր որոշման», երկու ամսով (1873 թ. հունվարի 17-ից մինչև մարտի 18-ը): «Հանուն արդարության և ճշմարտության այս անխափանության դեմ բողոքելի գատ ուրիշ բան չենք կրնար ընել, որով-

հետև մեր դատավորը մարտ 12-ն է, որ առանց մտիկ ընելու կհրամայե՞ն», — գրում է Պարոնյանը¹⁰⁷։

1873 թ. հունվարի խափանումից հետո կրոնական ժողովը ավելի խիստ և միաժամանակ ավելի զգուշ է դարձել «Մեղվի» նկատմամբ։ Ապրիլին, պարբերականի վերաբացվելուց մեկ ամիս անց, կրոնական ժողովը ազդարարություն ուղղեց նրան՝ արգելելով ծաղրել կրոնական արարողությունները և կրոնավորներին։ Կրոնական ժողովը սպառնում էր, հակառակ դեպքում, «անօրինել անհրաժեշտը», այսինքն՝ դարձյալ խափանել տալ «Մեղուն»։ Անդրդվելի երգիծաբանը առիթը չուշացրեց. նա տպագրեց «Հիսնըմեկոնց հայելին և և» հոդվածը, ուր ներկայացվում էին «ձախակողմյան» հորջորջված երեսփոխանների երգիծական դիմատվերները¹⁰⁸։ Իրենց հասարակական վարքագծի հատկանշական կողմերով այստեղ պատկերվում են Խ. Նար-Պեյը, Թադեոս, Գրիգորիս, Նիկողայոս եպիսկոպոսները, այլ կրոնականներ, աշխարհականներից՝ Ստ. Փափազյանը, Ք. Ղազարոսյանը, Օ. Խոճասարյանը և ուրիշներ։ Չափազանց վրդովված «ձախակողմյանները» դիմեցին տպագրական տեսչությանը, որը «Մեղվին» ուղղված ազգով կոչ արեց հրաժարվել «պարսավանք և շարախոսություն» պարունակող նյութերի հետագա հրատարակումից¹⁰⁹։

Առհասարակ Պարոնյանը բազմիցս հալածանքների է ենթարկվել ծաղրանկարների պատճառով։ Երգիծանքի և ծաղրանկարի հանդեպ տպագրական տեսչության հատուկ հակակրանքը նկատի առնելով, Պարոնյանի հակառակորդները նրա դեմ բողոքելիս ծաղրանկարներին տվել են իրենց ցանկացած մեկնաբանությունը և զրեթե միշտ հասել հաջողության։ 1873 թ. ապրիլի վերջին Պարոնյանին դարձյալ կանչել են տպագրական տեսչություն և իր տպագրած մի ծաղրանկարի համար առաջարկել են վճարել կամ 25 օսմանյան ոսկի կամ հանձն առնել 2 ամսվա բանտարկություն¹¹⁰։ Ըստ երևույթին, նույն դեպքը նկատի ունենալով Պարոնյանի հակառակորդը՝ Գ. Այվազյանը, երբ շարախնդորեն գրում էր, թե «Պեշիկթաշցվոց բնտանեկան ակնածանաց արժանի պատվույն դեմ մեղանչեց խայտառակ քարիքաթյուրներով, որոց համար տպագրական տեսչության կողմանե հրավիրվեցավ որոշյալ պայմանաժամի մը մեջ կամ 25 ոսկի տուգանք վճարելու, կամ 3 ամիս բանտարկվելու»¹¹¹։

«Ղալաթիո օճախի» անդամներին ծանակելիս «Մեղուն» առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել կղերի բարոյական ու հասարակական վարքագծին։ Այդ նպատակն էր հետամտում նրա գրած «Չորս

վարագուրով կատակերգություն մը» ֆելիետոնը¹¹²։ Պարոնյանը ծաղրուծանակի էր ենթարկում Նար-Պեյի վայելչասիրությունը, մայրաքաղաքում նրա անցկացրած փափկակյաց առօրյան ու թեթևամտությունը, որ աչքի փուշ էր դարձել հենց իրենց՝ հոգևորականների համար¹¹³։ Զմյուռնիայի, իսկ դրանից առաջ Թոգոստոյի առաջնորդությունից հրաժարված եպիսկոպոսը «Մեղվում» ցույց է տրվում ժամանակի կղերին հատուկ այլ թերություններով։ «Մեղու» լրջորեն խոսելու ստիպված՝ հոգվածում դատապարտում է բարոյականության ու առաքինության անունից խոսող՝ կրոնական ժողովի անարժան ներկայացուցիչների գործելակերպը¹¹⁴։ Ընթերցողի վրա խոր տպավորություն պետք է թողնեի Եզնիկ և Հովսեփ վարդապետների, Բերայի բարոյիչ Ամբրոսիոս վարդապետի և այլոց քննադատությունը։

«Մեղվի» խափանման համար շատ ջանքեր են գործադրել Նար-Պեյը և Նիկողայոս եպիսկոպոսը, որը տեղապահ էր նշանակվել Խրիմյանի՝ պատրիարքությունից հեռանալուց հետո։ Սրանք իրենց համախոհ մի քանի կղերականների հետ փորձել էին խափանել տալ «Մեղուն», սակայն չէին հաջողել, ինչպես նկատում էր Հ. Պարոնյանը¹¹⁵։

Մամուլի քննադատությունը խեղդելու՝ հետադիմական կղերի ճրգտումը կոչին դրսևորվեց 1874 թ. հունվարին։ Այս անգամ Ազգային վարչությունն էր համամտել կրոնական ժողովի հետ։ Վերջինիս որոշմամբ պատրիարքարանի դիվանատան անդամներից մեկը զբաղվելու էր հայ մամուլում, «վարչության որոշմանց և ազգային գործոց մասին եղած օրինավոր դիտողությունները վարչության ներկայացնելու, տեսնված սխալ հրատարակություններն ուղղել տալու և թշնամական հոգվածները վարչության ուշադրությանը ներկայացնելու համար, որպեսզի այս մասին հարկ եղածը տնօրինվի»¹¹⁶։ Այդ պաշտոնը հանձնվել էր կրոնական ժողովի ատենադպիր Մ. Իզմիրլյանին։ Այս առթիվ «Մեղվի» խմբագիրը շատ դիպուկ նկատում էր, որ կղերին ոչ վայել, արատավոր վարքագծի բացահայտումը կարող է դիտվել իբրև թշնամական գործողություն և մամուլը ենթարկել ճնշումների։

Անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ Պարոնյանի այս քննադատությունը Ազգային վարչության և կրոնական ժողովի հավակնությունների դեմ՝ փաստորեն ուղղվում էր դեպի տպագրական տեսչությունը։ Վերջինս, մինչև 1873 թ. սկիզբը մամուլին ուղղված կրոնական ժողովի հրահանգները ուղեկցել էր իր պաշտոնական հայտարարություններով՝ երկիցս պատվիր տալով չհրատարակել «անձնականի և կրոնական գլխոց և պաշտոնեից դեմ հարձակողական հոդվածներ»¹¹⁷։ Ճիշտ նույն օգոստոս-

սին տպագրական տեսչութիւնից Մ. Ալվատյանի «Հայրենիքը» ստացավ երկրորդ նախագրուչացումը՝ կղերի և պաշտոնյաների դեմ «խել մը սուտ և սխալ զրուցներ» տպագրելու համար¹¹⁸: Կրոնական ժողովի նախագրուչացումները մամուլին՝ շարունակվել են նաև 1874—1875 թթ.: Երբ 1874 թ. հրապարակվեց հերթական ազդը՝ «կրոնական ժողովի դեմ բան մը չգրել», այլ հարկ եղած դեպքում հայտնել նրան, որպէսզի «հարկ եղածը տնօրինե», Պարոնյանը ծաղրածանակի ենթարկեց այդ ինքնատպագրական միջոցառումը: «Թատրոնը» հայտնեց թե քաջալերված այդ ծանուցումներից, շտապում է տեղեկացնել կրոնական ժողովի ատենապետին, որ «կրոնականին մեկը կաշառակերութեան հանցանքին մեջ գտնված է»¹¹⁹:

Կրոնական ժողովի և Նար-Պեյի երգիծումը հասարակական սուր հնչեղութեան հասավ նաև «Թատրոնում», երբ Պարոնյանը կոնկրետ փաստերով ցույց տվեց «գերապատիվ սրբազանի» կամայականութիւնները Պեյի կթաշում և Միշագյուղում՝ մեղադրելով նրան կրկնամուսնութիւնը և եռամուսնութիւնը սրբագործելու մեջ: Երգիծարանի այս հարվածները այնքան սաստիկ են եղել, որ կրոնական ժողովին ստիպել են կորցնել իրականութեան զգացումը: Իր պաշտոնական հայտարարութեան մեջ նա հայտնում էր, որ «Թատրոնի» խմբագիրը խոստովանել է, թե Պեյի կթաշումը եռամուսնութեան և Միշագյուղի կրկնամուսնութեան վերաբերյալ լուրերը տպագրելիս խաբվել է իր տեղեկաբերներից, ուստի խոստացել է հերքում տպագրել դրա մասին: Պարոնյանը հերքեց կրոնական ժողովի հորինած այդ ամբողջ կեղծիքը և պնդեց իր խոսքը¹²⁰: Դրանից հետո կրոնական ժողովը ստիպված էր լռել իր պաշտպանյալի հետ միասին:

Ն. Նար-Պեյը իր համախոհների հետ քանիցս փորձել է վրեժխնդիր լինել երգիծարանից: 1873 թ. սեպտեմբերին հասնելով այն բանին, որ տպագրական տեսչութիւնը նախագրուչացում տա «Մեղվին», սրբազանը ավելի կաշուն դարձավ: «Օրագիրը» «Լա Թուրքի» թերթից արտատպել է մի լուր, որի համաձայն՝ հայ կրոնավորները դիմել են Բ. դուն՝ իրենց քննադատող «Մեղուն» խափանել տալու համար: Այդ գործում, ինչպես գրում էր «Մեղուն», գլխավոր նախաձեռնողը եղել էր Նար-Պեյը¹²¹: Պարբերականը խափանելու այս անհաջող փորձին Պարոնյանը հակադրեց իր մերկացումները հետագայում ևս շարունակելու հաստատ վճռականութիւնը: Ակներև է, որ հրապարակախոսը իր հասարակական պարտքը առավել բարձր էր դասում, քան թերթի խափանման որևէ վտանգ: «Կիսնորենք մեր սուրբ հայրերեն,— գրում էր

նա,— որ պարապ տեղը շաշխատին մեր թերթը խափանել տալու. թերթը խափանել տալով բան մը չեն շահիր: «Մեղուն» խափանվի նէ՝ տեղը ուրիշ թերթ մը կելնե և ան ալ իրենց թերութիւնները կծաղրե»¹²²:

Մամուլի քննադատութիւնը խեղդելուն ուղղված հետադիմական ձեռնարկները, սակայն, հիմնականում ավարտվում էին հաջողությամբ: 1874 թ. հոկտեմբերին պատրիարք Ն. Վարժապետյանը խափանել տվեց «Ասիան»: «Մասիսին» ուղղած գրութեան մեջ պատրիարքը իր այդ «գրեթե ակամա» քայլը պատճառաբանում էր նրանով, թե իբր այդ պարբերականը քանիցս հրահրել է ժողովրդին՝ «ընդհանուր ժողովը կոխելով ցրվելու համար»¹²³:

Պատրիարքի այս միտումնավոր բացատրութեան դեմ հանդես եկավ «Ասիայի» խմբագիր Մ. Փորթուգալյանը¹²⁴: Նա գրում էր, որ Ազգային ժողովը կորցրել է իր բարոյական դիրքն ու արժեքը՝ իր կազմում ունենալով կասկածելի արժանավորութեան աշխարհիկ ու կղերական գործիչներ¹²⁵: «Ասիան» պաշտպանում էր խրիմյանին և նրա հեղինակութիւնը հակադրում կրոնական ու քաղաքական ժողովների անամեջ գործունեութեանը: Պատահական չէր, որ պատրիարքութեանից խրիմյանի հեռանալուց մեկ տարի անց էլ վրեժխնդիր երեսփոխանները պահանջում էին հաշիվ պահանջել նրանից «ազգի գումարները» յուրացնելու համար և այլն¹²⁶: Որսակալութիւնը բացատրվում է նրանով, որ խրիմյանը շարունակում էր նույն հարգանքը վայելել ժողովրդական խավերի մեջ: Նվ այդ ժողովրդականութիւնը «ճախակողմյաններին» պատկերանում էր իբրև իրենց ազդեցութեան դեմ ուղղված սպառնալիք:

«Ղալաթի օճախի» անդամների՝ Ք. Ղազարոսյանի, Օ. Խոճասարյանի, Ստ. Փափագյանի, Նար-Պեյի և այլոց քննադատությամբ «Ասիան» կանգնում էր Հ. Պարոնյանի «Մեղվին» կողքին: 1870-ական թթ. դեմոկրատները իրենց պարբերականներում քննադատում էին գավառը իբրև պաշտոնի ու եկամտանքի աղբյուր դիտող և նրա վիճակը անտեսող կղերին: Այստեղից էր ծագում Մ. Խրիմյանի հակառակորդ եկեղեցականների քննադատութիւնը Պարոնյանի պարբերականներում, այստեղից էր սկսվում Փորթուգալյանի ընդդիմութիւնը հիշյալ խմբակցութեանը՝ «Ղալաթի օճախի» գործիչներին:

«Ասիայի» հասարակական բովանդակութիւնը արժեքավորելիս այն պետք է անպայմանորեն դասել դեմոկրատական պարբերականների շարքը: Նրա էջերում առանձնապես նկատելի է Պարոնյանի ու նրա «Մեղվին» նկատմամբ մշտապես դրսևորվող համակրանքը, այլև հասարակական նույն սկզբունքների պաշտպանութիւնը: Այս պարբերակա-

նր առաջիններից էր, որ շատ բարձր գնահատեց Պարոնյանի երգիծական արվեստը և նրա մեծ «հաջողակությունը» ընթերցողների շրջանում: Մ. Փորթուզալյանը հակադրվում էր երգիծանքի ժանրի ու երգիծական մամուլի նկատմամբ գրաքննություն հալածական քաղաքականությունը: Եթե գրաքննությունը շեշտում էր այդ ժանրի հասարակական «վտանգավորությունը և բարոյական այլասերվածությունը», ապա Փորթուզալյանը, ընդհակառակն, հիմնավորում էր ամենից առաջ նրա հասարակական անհրաժեշտությունը: Նա նկատում էր, որ «ընտանեկան և ազգային կյանքին մեջեն հոռուությունները բառնալու, ծանծաղամտությունը և ավանդամուրթությունը հավասարապես հարվածելու համար ծաղրաթերթերուն պետքը խիստ զգալի է»¹²⁷:

Երեսփոխանական ժողովի անդամների դեմ «Մեղվի» տպագրած «Հիանքմեկոնց հայելին և ես» հոդվածին միանգամայն համահնչուն էր «Ասիայի» «Նկարագիր երեսփոխանաց» հոդվածը, որտեղ քննադատվում են մի խումբ երեսփոխաններ՝ իրենց անձնական մանրախնդիր շահերի համար¹²⁸: Պարոնյանին «Ասիան» պաշտպանեց նաև Ալվազյանի հետ նրա բանավեճերի ժամանակ: Սակայն «Թատրոնի» և «Ասիայի» համագործակցությունը առավել նկատելի է եկեղեցու բարենորոգման, մտավորականության ջանքերով նրա թերությունները վերացնելու ուղեգծի մեջ: Անդադառնալով դրան, Ա. Ալպոյաճյանը նշում է. «Իրեն (Մ. Փորթուզալյանին—Ա. Խ.) հետ այս պայքարին մեջ համաձայն էր Հակոբ Պարոնյան՝ իր «Թատրոնով»¹²⁹: Դիտողությունը միանգամայն ճշմարիտ է, սակայն հարցը չի սպառվում սոսկ համամտությամբ: Իր համագործակցությանը Պարոնյանը տվել է կոնկրետ բնույթ՝ աշխատակցելով «Ասիային»: Այստեղ նա տպագրել է յոթ հոդված, բոլորն էլ միևնույն թեմայով, որոնք վերաբերում են Ամբրոսիոս վարդ. Իսկենդերյանի բարոյական վարքագծին և այս առթիվ՝ ազգային մարմինների հատապարտելի ընթացքին¹³⁰: Պարոնյանի առաջին հոդվածը (շարունակելի) կրում է «Թատրոնին» երբեմնի հուշարարը» ստորագրությունը. մյուսներում նա ստորագրել է «Հուշարար», որ «Թատրոնում» հանդիպող՝ երգիծաբանի լավ հայտնի ծածկանուններից է¹³¹: Չնայած իրենց բովանդակության միօրինակությանը, Պարոնյանի այդ հոդվածները ուշագրավ են իրենց քննադատական ոգու, ինչպես և այն տեսակետից, որ կոնկրետություն են մտցնում կրոնական ու քաղաքական ժողովների դեմ նրա մղած պայքարի հետևողականության հարցում: «Հուշարարի» վերջին հոդվածից պարզվում է, որ դեռևս «Թատրոնի» մեջ Ամբրոսիոսի դեմ տպագրած նյութերի համար այդ վարդապետը

դատ է բաց արած եղել Պարոնյանի դեմ: Տպագրելով «Հուշարարի» հոդվածները, Մ. Փորթուզալյանը լիովի բաժանել է Պարոնյանի դժվարին կացությունը: Հարկ է հիշեցնել, որ 1864 թ. մամուլի օրենքի 7-րդ հոդվածով պարբերականի խմբագիրը (կամ տնօրենը) պատասխանատու էր իր ապագրած նյութերի համար, որ նշանակում էր, թե անկախ դատապարտելի նյութի հեղինակի ինքնությունից, խմբագիրը «այն հոդվածին հեղինակին կամ հեղինակներուն հետ իբրև մեղսակից պիտի դատվի»¹³²:

Փաստորեն Պարոնյանի մերկացնող հոդվածները արագացրեցին «Ասիայի» խափանումը: Այս հարցում իր նկատառումներն ունեք նաև պատրիարք Ն. Վարժապետյանը, որը դեմ էր խրիմյանին կրոնական ու քաղաքական ժողովներին հակադրելու և նրան պաշտպանելուն ուղղված՝ «Ասիայի» ընթացքին: Նոր պատրիարքը իր համակրություն էր հայտնում խրիմյանին՝ պաշտպանելով նրան իր հակառակորդների զրբպարտություններից, բայց և դեմ էր նախկին պատրիարքի մեծարմանը՝ տեղի տալով ազգեցիկ խորհրդատուներին և իր սեփական պատվասիրական ձգտումներին:

Խափանված «Ասիային» ուղղված տպագրական տեսությունն ազդում հայտնվում էր, որ պարբերականը դադարեցվում է պատրիարքարանի դեմ վնասակար լուրեր տպագրելու պատճառով: Խափանման հաջորդ օրը՝ 1874 թ. հոկտեմբերի 22-ին Մ. Փորթուզալյանը հանդես եկավ հավելվածով, որտեղ սուր քննադատության ենթարկեց պատրիարքին և ազգային հետադիմությանը՝ իր թերթը խափանել տալու համար: Հավելվածից պարզվում է, որ պատրիարքը իշխանությունների առջև «Ասիան» ներկայացրել է իբրև ժողովրդին պատրիարքարանի դեմ զրգող հրատարակություն: Հերքելով այդպիսի մեղադրանքը, Փորթուզալյանը փաստերով ցույց է տալիս ազգային իշխանությունների արդեն թշնամական վերաբերմունքը «Ասիայի» հանդեպ: Նա գրում է, որ Սիմոն Մաքսուտը «մի քանի անգամ մեծ. եպարգոսին ներկայացրեց և թախանձով աղաչեց է «Ասիան» ժամ առաջ դադարեցնելու համար»¹³³:

Դեմոկրատական թերթի խափանումը անբավականության արձագանք առաջացրեց հայ առաջավոր մտավորականության շրջանում: Խրնդիրը կրոնական հետադիմության գործողություններով բացատրեց Բաֆֆին. «Կրոնական ժողովի նախազգուշությունը,— գրում էր նա,— որ դարձած էր Կ. Պոլսի լրագրությանը, որ նրանք եկեղեցականների վերաբերյալ տեղեկությանց մեջ համեստություն պահպանեն, նրանց անձնականությունը չզպչեն և այլն, այդ հոմեական կուժը խեղճ՝ «Ա-

սիսյի» գլխին կոտորվեցավ: Կրագերը դադարեցավ յուր գործունեությունից: Կրտնական ժողովը փոխանակ լրագրության ձայնը լուեցնելու, ավելի լավ կաներ՝ հոգևորականներին ուղղեր»¹²⁴:

Եթե հայ հոգևորականութեանը քննադատող մամուլին օսմանյան գրաքննությունը պատժում էր միայն կրտնական ժողովի կամ ազգային շոջերի միջամտությունից հետո, ապա անմիջական նախաձեռնություն էր հանդես բերում այն ժամանակ, երբ հարցը վերաբերում էր հաբանվանական վեճերին: Այս խնշրում շահագրգռված կողմ էին նաև եվրոպական տերությունները, որոնց կարծիքը կառավարությունը չէր կարող հաշվի չառնել: Հարանվանական հարցերի հանդեպ մշտապես հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Թուրքիայի եվրոպական, մասնավորապես կաթոլիկական դավանանքը պաշտպանող ֆրանսիական մամուլը («Կուրիեր դ'Օրիենտ», օրինակ, իրեն այս հարցում հատուկ միջամտություն իրավունք էր վերապահում): Կար նաև օսմանյան կառավարության ավանդական դիրքորոշումը՝ օգտագործելու կաթոլիկ և լուսավորչական հայերի հակասությունները արևմտահայության ազգային միասնությունը պառակտելու համար: Հարանվանական վեճերի մեջ խորացող մամուլի նկատմամբ, ուրեմն, գրաքննությունը կիրառում էր մի ուղեգիծ, որը հաշվի էր առնում և՛ այս, և՛ վերոհիշյալ՝ արտաքին միջամտության հնարավորությունը: Այդպիսի հուսալի ուղեգիծ էր բանավեճերի ընթացքում դրսևորվող ծայրահեղությունների կանխումը՝ տերություններին չզրգուխելու համար: 1874 թ. առանձնապես սրված հասունյան-հակահասունյան պայքարի ժամանակ խնդրին դարձյալ միջամուխ եղան Կ. Պոլսի ֆրանսերեն թերթերը՝ պաշտպանելով Ա. Հասունյանին: Սրանց և մի քանի հայ թերթերի միջև բորբոքված բանավեճը անհանգստացրեց Բ. դոանը, քանի որ դա հավելյալ առիթներ էր ստեղծում կառավարության գործերին արտաքին միջամտության համար: Այս պայմաններում տպագրական տեսչությունը ճնշում պետք է գործադրեր և՛ եվրոպական թերթերի, և՛ հայ պարբերականների վրա: Բորբոքված բանակովի պայմաններում, ի դեպ, Կ. Պոլսի «Ֆար դյու Բոսֆորը» բանը հասցրեց այնտեղ, որ մտացածին լուր տպագրեց մի սպառնալիքի մասին, որ իբր, արել էր ֆրանսիական դեսպանը հայ կաթոլիկների խնդրի առթիվ¹³⁵: «Ֆար դյու Բոսֆորը» դրանով ձգտում էր կառավարությանը կողմնորոշել դեպի հասունյանները: Բ. դոան դիրքորոշումը, սակայն, այս շրջանում նպաստավոր չէր հասունյանների համար: Իրեն զգացնել էր տալիս Ֆրանսիայի՝ Թուրքիայում կաթոլիկական դավանանքի մշտական ջատագովի բացակայությունը մեծ քա-

ղաքականությունից: Այսուհանդերձ, հետևելով զգուշավոր գործելակերպի, որ արտահայտվում էր հիշյալ պայքարը տեղական շրջանակներում սահմանափակելու միտումով, Բ. դոանը շտապեց կանխել դրա արձագանքները: Արձագանքը, մինչդեռ, սպառնում էր տարածվել մամուլում: Այս ընդհարումներին Կ. Պոլսի եվրոպական մամուլը կարևոր նշանակություն տվեց այն ժամանակ, երբ Ղալաթիո ս. Փրկիչ եկեղեցին հանձնվեց հակահասունյանների պարագլուխ Հ. Քյուբեյլյանին: Սակայն վեճի հետագա խորացումը կառավարությանը ստիպեց եկեղեցին առայժմ ավանդ պահել և հարցի լուծումը հանձնել հատկապես այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովին:

Վերոհիշյալ իրադարձություններին ակնդետ հետևող «Ֆար դյու Բոսֆորը» տպագրական տեսչությունից ստացավ երկրորդ նախազուշացումը՝ «թյուր մեկնաբանությունների» համար: Կրակին ջուր լցրեց ինչպես միշտ կանխակալ և ոչ հավաստի «Օրագիրը», հայտնելով, թե «սեփականության խնդիրը» (Ղալաթիո հիշյալ եկեղեցու, որին ձգտում էին տիրանալ հակադիր կողմերը) օգտագործվում է այն նպատակով, որ հակահասունյանները միանան լուսավորչականներին: Հավատալով այս կեղծ լուրին, հասունյաններին պաշտպանող մյուս ֆրանսերեն թերթը՝ «Կուրիեր դ'Օրիենտ» քննադատության ենթարկեց հանձնաժողովի նախազահին՝ կանխակալության համար: Տպագրական տեսչությունը «Կուրիեր դ'Օրիենտ» խափանեց երեք ամսով, իսկ նրանից արտատպություններ արած «Օրագիրը», ինչպես և «Մամուլը» նախազուշացումներ ստացան¹³⁶: Կարճ ժամանակ անց, 1874 թ. ապրիլի 6-ին «Մամուլը» և «Մեծմուշը հավատիսը» խափանվեցին մեկական ամսով¹³⁷: Հայ կաթոլիկական համայնքի ներսում ծավալված ջրապտույտը իր խորքերը տարավ այս պարբերականներին: Հատկանշական է, որ այս խափանումներից հետո հայ մամուլը հասունյան-հակահասունյան պայքարի մասին այլևս նյութեր չի տպագրել: Պետք է եզրակացնել, որ տպագրական տեսչությունը արգելել էր նման բնույթի հրապարակումները:

«Ասիայի» հետ միաժամանակ 1874 թ. հոկտեմբերի 21-ին երկու ամսով խափանվեց «Թատրոնը»՝ Հ. Տատյանի դեմ գրած «Սահմանադրության մեջ ազնվապետություն» և «Շնորհ և իրավունք» քննադատական հոդվածների համար¹³⁸: Պարոնյանն այս անգամ երգիծանքի սլաքն ուղղել էր սահմանադրական վարչության մեջ ատենապետի պաշտոնով հայտնված ամբրայական ժամանակների մի բեկերի՝ Տատյան տոհմի ներկայացուցչի դեմ: Առարկություն չհանդուրժող և ինքնամեծար ատենապետը կոպտորեն վիրավորել էր Հ. Իփեկճյանին, երբ վեր-

ջինս պաշտպանել էր ժողովրդի սահմանադրական իրավունքները: Յուշց տալով Տատյանի կամայականությունը, Պարոնյանը իր սատիրական հարցադրումը ընդհանրացնում էր իր երկրորդ հոդվածում՝ բացահայտելով նրա ազնվապետական հավակնությունների անհեթեթությունը սահմանադրական ժողովի մեջ. եթե ժողովրդի կամքը իբրև շնորհ է ընդունվում միապետության մեջ, ապա այն իրավունքի է վերածվում սահմանադրական վարչությունում, նկատում է Պարոնյանը:

Բռնասեր ատենապետին Պարոնյանը հիասթափեցրել է «Թատրոնը» վերահրատարակելուն պես. «Մենք Տատյանի անձին չգիտանք, իր բռնավորական ընթացքը հարվածեցինք, ինչպես որ պիտի հարվածենք ամեն անգամ, որ երեսփոխանի մը վրա բռնություն բանեցունեն»¹³⁹, — գրում է նա:

Հ. Տատյանը, սակայն, շարունակեց հալածանքները «Թատրոնի» դեմ՝ գործի գնելով իր ընդարձակ կապերն ու ծանոթությունները և՛ ազգային, և՛ պաշտոնական շրջաններում: Ուշագրավ է, որ սահմանադրության անունից մշտապես խոսող «Մասիսը» այլ բան չգտավ անելու, քան ողորել մոլեգնած «ազնվապետականին»՝ հաշվի առնել խափանված «Թատրոնի» նյութական ծանր կացությունը և միջնորդել պատիժը մեղմելու համար¹⁴⁰:

Պայքարը, սակայն, շարունակվում էր. դեկտեմբերի վերջին Պարոնյանին կանչում են տպագրական տեսչություն, որտեղ վերատեսուչ Քալիադիսը կրկնակի խափանման սպառնալիքով զգուշացնում է այլևս ելույթ չունենալ Տատյանի դեմ¹⁴¹:

Պարոնյանը դրանից հետո էլ շարունակել է երգիծել Տատյանին՝ արհամարհելով սրա վրեժխնդրությունը: Ատենապետությունից Տատյանի հեռանալուց հետո տրված այս հարվածները անձնական որևէ մղում չունեին, պարզապես Տատյանը ներկայացնում էր էֆենդիական դասի այն մարդկանց, որոնց մերկացումը մինչև վերջ սկզբունքային նշանակություն ուներ երգիծաբանի համար: Հայ պաշտոնեությունը հետադիմական ներկայացուցիչները դեռևս 60-ական թթ. իրենց ամբողջ ազդեցությունը գործադրել են ազգային առաջադիմական մամուլը ճնշելու համար: Հ. Սվաճյանի «Մեղուն» Գր. Չիլինկիրյանի «Մաղիկը», Կ. Փանոսյանի «Մանգումեի էֆքյարը» և շատ այլ պարբերականներ բազմիցս հալածանքների են ենթարկվել սրանց մատնությունների պատճառով և շնայած դրան, շարունակել են իրենց անընդհատ պայքարը անհատ գործերից մամուլի ազատությունը ապահովելու համար: Ընդ որում, դեմոկրատական պարբերականների ճշմարտացի քննադատությանը հե-

տադեմ պաշտոնյաները հակադրել են սուտը և զրպարտությունները. այսպես, նույն Հ. Տատյանը զրպարտել էր «Թատրոնը» տպագրական տեսչության առջև: «Թատրոնի» հոդվածները սխալ թարգմանելու մասին Պարոնյանի դիտողությունը, որ նա արել է տպագրական տեսչությունում, Քալիադիսի մոտ, անկասկած, վերաբերում է Տատյանին¹⁴²:

Հ. Տատյանի դեմ Պարոնյանի գրած հոդվածներում աչքի է զարնում նաև տպագրական տեսչության դիպուկ քննադատությունը, որով երգիծաբանը ամբողջացնում է իր վերաբերմունքը և՛ տպագրական տեսչության, և՛ հայ էֆենդիության նկատմամբ: Այս առթիվ գրած մի երգիծական երկխոսություն մեջ Պարոնյանը փաստորեն բնութագրում է թուրքական ամբողջ գրաքննությունը. «Լրագիր մը գաղբելու համար անպատճառ հանցանք գործելու ստիպյալ չէ, ճշմարտություն մը պաշտպանելը բավական է լրագիր մը երկու ամիս գաղբեցնելու»¹⁴³, — գրում է նա:

1874-ի հոկտեմբերի վերոհիշյալ խափանման ժամանակ «Թատրոնի» և «Ասիայի» (որ իսպառ խափանվել էր) խմբագիրները ժողովրդից օգնություն ստացան հանգանականության շնորհիվ: Առանց այդպիսի քաջալերության, նշում էր Հ. Պարոնյանը, անհնարին կլինեք «Թատրոնի» շարունակությունը հակառակորդների մեքենայությունների պայմաններում¹⁴⁴:

* * *

Պատրիարք Մ. Խրիմյանի կազմած և թուրքական կառավարությանը ներկայացրած զավառական հարստահարությունների տեղեկագիրը, իբրև պաշտոնական փաստաթուղթ, նշանակալիորեն նպաստեց հայ խմբագիր-հրատարակիչներին՝ արժարժելու գավառի հարստահարությունների խնդիրը: Միաժամանակ, սահմանադրության վերաքննության և գավառների իրավունքների ընդլայնման կապակցությամբ պատրիարքի հարցադրումները բորբոքեցին հասարակական պայքարը: Դա հավելյալ հնարավորություններ էր ընձեռում գրաքննությանը՝ հետևելու մամուլի բարեհոսությունը և նրա կողմնորոշումներին: 1870-ական թթ. առաջին կեսին արևմտահայ պարբերականներից ամենից ավելի պատրվել են «Մանգումեի էֆքյարը», «Մեղուն», «Թատրոնը», «Օրագիրը» և «Մամուլը»: Հայ հանրության ներսում ընթացող հասարակական պայքարի ժամանակ թուրքական իշխանությունները անվերապահորեն պաշտպանում էին աշխարհիկ ու կղերական վերնախավին, ուստի վերոհիշյալ թերթերի խափանումները որոշակիորեն ցույցանում էին ոչ միայն հասարակական պայքարի սրումը, այլև օսմանյան իշխանու-

թյունների շարունակական և մանրախնդիր միջամտությունը հայ հաս-
մայնքին վերաբերող գործերին: 1870-ական թթ. ավելի է ընդգծվում
իշխանությունների այն ուղեգիծը, որով կղերի և եկեղեցու համար բա-
ցատիկ դիրք էր ապահովվում մամուլի նկատմամբ: Այդ է վկայում
նաև «Ասիա» դեմոկրատական պարբերականի ընդմիջտ խափանումը:
Գրաքննությունը հարկ եղած դեպքում կասեցնում էր նաև մամուլի ե-
լույթները էֆենդիական դասի դեմ և օգտագործում էր հասունյան-հա-
կահասունյան պայքարը՝ ազգային համախմբման պրոպագանդը խա-
փանելու և պարբերականների ինքնուրույնությունը սահմանափակելու
համար:

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՆՈՐ ՕՍՄԱՆՆԵՐԻ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՎՏՈՐԱՅՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Օսմանյան գրաքննական քաղաքականությունը անմիջականորեն
արտացոլում էր երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական կյանքում տե-
ղի ունեցած փոփոխությունները: 1867 թ. Կիպրոսի դեպքերը առիթ
տվեցին «Ալիի որոշման» հրապարակմանը: Դա առաջին ազդանշանն էր,
որից հետո գրաքննությունը վերակառուցելու էր իր վերաբերմունքը
մամուլի հանդեպ՝ հասարակական փոփոխված իրադրության համե-
մատ: Իսկապես, ամբողջ 70-ական թթ. գրաքննական հսկողության կո-
րագծի բարձրացումը կամ իջեցումը անդրադարձնում էին Թուրքիայի
քաղաքական կյանքում կատարված տեղաշարժերը: 1874 թ. գրաքննու-
թյան համեմատաբար զուսպ ընթացքին վերջ պետք է տրվեր բռնա-
պետության այն քաղաքականությանը համապատասխան, որով ավելի
ուժեղացան հպատակ ժողովուրդների ճնշումները և ազգային կրոնա-
կան բռնությունները: 1875—1876 թթ. անօրինակ ծավալ և թափ ստա-
ցավ Բալկանյան ժողովուրդների պայքարը սուլթանական բռնապետու-
թյան դեմ: Հպատակ սլավոնների զինված ապստամբությունը օսման-
յան կայսրության ներքին քաղաքականության ճգնաժամի արտահայ-
տությունն էր, սուլթանական ռեժիմի բացահայտ անկարողության դրը-
սեկորումը՝ կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների սոցիալ-
տնտեսական ու քաղաքական կյանքի դարգացման ընթացքը փոքրիշա-
տե՝ ապահովելու գործում: Ծայր առած Արևելյան ճգնաժամը խորացրեց
հակասությունները մի կողմից Թուրքիայի և եվրոպական տերություն-
ների ու Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ բուն թուրքական քաղաքական ու-
ժերի միջև: Երկրի ներքաղաքական խառնարանում մակերես ելան «նոր
օսմանները», որոնք երկրի հետամնաց հասարակական հարաբերու-

թյուններին, պետական կարգին, սուլթանիզմի միահեծանությունը, ինչ-
պես և տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը հակադրե-
ցին իրենց սահմանադրական ծրագրերը:

Քաղաքական ու ֆինանսական կրախ ապրող կայսրության վիճակի
քննությունը ավելի ու ավելի համառորեն էր ներթափանցում ոչ միայն
«նոր օսմաններին», այլև երկրում հրատարակվող մյուս պարբերական-
ների էջերը: Թերթերն այս շրջանում եվրոպական պարբերականներից
արտատպություններ էին անում՝ դրանց կցելով սեփական դատողու-
թյունները այդ խնդիրների մեկնաբանության մեջ: Մրա հետ մեկտեղ,
թուրքական թերթերը ծայրահեղության էին հասցնում իրենց հարձա-
կումները բալկանյան ապստամբած ժողովուրդների դեմ և տիրող ազ-
գի լրագրության ամբարտաձան դիրքերից մեկնաբանում Ռուսաստանի
վերաբերմունքը սլավոնների ազատագրման գործում: Մինչև 1877—
1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և դրանից հետո տպագրական
տեսչությունը զիջանագիտական նկատառումներով հարկադրված էր
անընդհատ միջամտել թուրքական մամուլի այդ բնույթի անպատաս-
խանատու և հախուռն հարձակումներին: 1875 թ. օգոստոսին Բ. դուռը
հարկադրված էր խափանել «Մեճմուլայ մաարիֆը», որը Հեքցեզովի-
նայի ապստամբության կապակցությամբ շէր զսպել իր թշնամական
կրքերը Ռուսաստանի հանդեպ¹⁴⁵: Մյուս կողմից, երկրի վարչական-հա-
սարակական կյանքի, հպատակ ժողովուրդների հարստահարություննե-
րին վերաբերող նյութերը սկսել էին որակ կազմել հպատակ ժողովուրդ-
ների մամուլում՝ խորին անհանգստություն հարուցելով թուրքական պե-
տական շրջաններում: Գրությունը առավել բարդացնում էին Կ. Պոլսի և
Զմյուռնիայի եվրոպական պարբերականները, որոնք տերությունների
տնտեսական ու քաղաքական շահերի օգտին արվող իրենց հակասական
հրապարակումներով շփոթահար էին անում Բ. դուռը և զիջանագի-
տական դժվարություններ ստեղծում նրա համար: Մամուլի՝ պետական
քաղաքականության ուղեգծից շեղվելու հաճախացող օրինակները ա-
րագացրեցին դրանք արգելելուն ուղղված՝ Բ. դուռն գործողությունները:
1875 թ. սեպտեմբերին պաշտոնական ծանուցմամբ տպագրական տես-
չությունը իր դժգոհությունն էր հայտնում Հեքցեզովինայի դեպքերի առ-
թիվ հրապարակվող քննադատական նյութերի արտատպություններից
(եվրոպական մամուլից) և ապա՝ հավելվածների համանման բնույթի
հրապարակումներից: Վարչական ամենախիստ պատիժների սպառնա-
լիքով տպագրական տեսչությունը մամուլին կոչ էր անում պահպանել
զգուշավորություն, ձեռնպահ մնալ թշնամական գաղափարներին ար-

ձագանքելուց և «ես կենալ հրատարակելի է այնպիսի քաղաքական լուրեր, որոց ստուգութիւնն ըստ բավականի հաստատյալ չլլա, ինչպես նաև այնպիսի ենթադրութիւններ պարունակող հողավածներ, որք Բ. դոսան անկապտելի իրավունքները խնդրո տակ կրնան ձգել»¹⁴⁶:

Տպագրական տեսչութիւնը լուրջ գլխացավանք էին պատճառում, մասնավանդ, թերթերի հավելվածները, որոնց հրատարակութիւնն իրավական կարգավորումը դուրս էր մնացել 1867 թ. «ժամանակավոր որոշումից» և որոնք թեմատիկ իմաստով խմբագիր-հրատարակիչներին գործողութիւնն որոշ ազատութիւն էին ընձեռում: Հերցեգովինայի ապրստամբութիւնից հետո թերթերը հաճախ ամբողջ հավելվածներ էին հատկացնում դրա հետ կապված ռազմական իրադարձութիւններին՝ իրենց սեփական մեկնաբանութիւններով, որոնք հաճախ հակասում էին պաշտոնական հայտարարութիւններին: Չգտելով վերջ տալ դրան, տպագրական տեսչութիւնը 1875 թ. սեպտեմբերին հրատարակած ծանուցմամբ հայտնում էր, որ թերթերը Հերցեգովինայի ղեկավարի մեկնաբանութիւնը «ավելի երկչուղալի կերպարանք տալու համար հավելվածի ձևով կհրատարակեն հաճախ»¹⁴⁷: Դրանից քիչ անց, նույն ամսին կառավարութիւնը հրատարակեց 1864 թ. մամուլի օրենքի լրացուցիչ հոդված՝ հավելվածների վերաբերյալ. այդ հոդվածով թերթերի հավելվածները ամբողջովին զրկում էին պաշտոնական սահմանների մեջ: Այսուհետև, դրանք իրավունք ունեին միայն ինֆորմացիա տպագրել պաշտոնաբաշխութիւններին, պաշտոնական լուրերի մասին, զետեղել պաշտոնական հեռագրեր: Մեղանշող հավելվածների համար սահմանվում էր մեկից երեք ամսվա խափանում՝ բացի մամուլի օրենքով սահմանված մյուս պատիժներից¹⁴⁸:

Այս շրջանում կառավարութիւնը տպագրական տեսչութիւնն աշխատանքները վերակառուցում էր խստութիւններն ուժեղացնելու ճանապարհով: Տպագրական տեսչութիւնն վերատեսչի պաշտոնում Բերթե էֆենդուն փոխարինեց Ստեփան Արզումանը, իսկ ղեկտեսեբերի վերջին նրա տեղը նշանակվեց Մեհմեդ Սալիդ բեյը¹⁴⁹: Կարճ ժամանակահատվածում արված այս փոփոխութիւնները ցույց էին տալիս, որ մեծ վեզիր Մահմուդ Նեզիմ փաշային չեն գոհացրել տպագրական տեսչութիւնն վերահսկողական ջանքերը:

Հերցեգովինայի ապստամբութիւնն վերաբերյալ լուրերի արտատպութիւններն արգելելով, կառավարութիւնը ձգտում էր փակել անցանկալի տեղեկատվութիւնն հոսքը, որ կարող էր հրահրել կայսրութիւնն ժողովուրդների հետաքրքրասիրութիւնը ազատագրական պայքարի ելած Բալկանների նկատմամբ: 1875 թ. նոյեմբերին տպագրական տեսչու-

թիւնը հրատարակեց նույն բովանդակութեամբ երրորդ ծանուցումը՝ զգուշացնելով «քաղաքական սուտ ու սխալ լուրեր», կառավարութիւնն գործունեութիւնը թշուր մեկնաբանելուց և «բարեկամ տերութիւնների դեմ» նյութեր տպագրելուց¹⁵⁰: Այս անգամ ևս, ինչպես միշտ, սպառնալի ծանուցումներին հետևեցին թերթերը հետապնդելու և պատիժները առատորեն գործի դնելու ձեռնարկները: 1875 թ. վերջին խափանվեց Օ. Խոճասարյանի «Օրագիրը», որը առաջ էր ընկել կառավարութիւնն պաշտոնական հայտարարութիւններից ու գործողութիւններից, գրելով, թե «Կրսովի... այսօր կամ վաղը Գարատաղի դեմ պատերազմ պիտի հրատարակվի»: Տպագրական տեսչութիւնը «Օրագրին» մեղապիտի հրատարակվի»: Տպագրական տեսչութիւնը «Օրագրին» մեղադրեց անստույգ լուր տպագրելու մեջ: «Օրագիրը» խափանվեց ընդմիշտ, բայց Հ. Տատյանի և Սիմոն Մաքսուտի միջամտութեամբ Խոճասարյանը ներում ստացավ և թերթը վերահրատարակվեց «Նորագիր» անվամբ¹⁵¹: Գրեթե միաժամանակ մեկ ամսով խափանվեց Ն. Թյուլպենտճյանի «Լրագիրը»՝ Հերցեգովինայի ապստամբութիւնն վերաբերյալ նյութեր տպագրելու համար¹⁵²: «Անպատեհ» կամ «անբարոյական հողավածներ» տպագրելու համար տարվա վերջին խափանվեցին «Մամուլը», «Միմոսը», հունական «Մոմոսը»¹⁵³: Թուրքական թերթերի, մասնավորապես զավեշտաթերթերի դեմ գործադրվեցին նույնպիսի միջոցներ. պատժեցին «Քահաբա» և «Հեյալ» թերթերը, քիչ անց՝ «Սադակաթը» և «Իսթիկբալը»¹⁵⁴: Տպագրական տեսչութիւնը մամուլի հսկողութիւնը ուժեղացրեց ոչ միայն Բալկանների մասին անցանկալի տեղեկատվութիւնը կանխելու, այլև մամուլի քննադատական ոգին ընկճելու նպատակով, որ սկսել էր թեքվել սուլթանի ու Բ. դոսան քաղաքականութիւնից դժգոհ տրամադրութիւնների հունը: Այս տրամադրութիւնները խորանում էին Թուրքիայում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձութիւնների ընթացքով: 1875 թ. հոկտեմբերին կառավարութիւնը ստիպված էր սնանկ հռչակելու Թուրքիան, այն բանից հետո, երբ երկրի արտաքին պարտքը հասավ 200 մլն ֆունտ ստեռլինգի (2 միլիարդ ո.)¹⁵⁵: Թուրքիա հավաքվեցին տերութիւնների ներկայացուցիչները՝ «հիվանդ մարդու» դիվանագիտական կոնսիլիումի, որտեղ կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր կորզել առավելագույն տնտեսական ու քաղաքական օգուտներ: Այսպիսի պայմաններում մամուլն իր քննադատական ելույթներով սպառնում էր անցանկալի միջադեպեր ստեղծել կառավարութիւնն համար: Դրանից խուսափելու մտադրութեամբ տպագրական տեսչութիւնը հարկ համարեց թուլլ չտալ թուրքական պաշտոնեութիւնն դեմ ուղղված քննադատական հրատարակումներ: 1875 թ. հոկտեմբերին նա սպառնում էր ան-

միջապես վարչական միջոցների դիմել այն թերթերի նկատմամբ, որոնք «անդադար անձնականությանց դեմ կիսոսին՝ պատշաճից սահմանն դուրս ելնելով»¹⁵⁶: Դրան զուգահեռ, թուրքական հետադիմությունը հարվածն ուղղեց Կ. Պոլսի բուլղարական և հայ մամուլի վրա, որոնք օրվա թեմա էին դարձրել հարստահարությունները Բուլղարիայում և Արևմտահայաստանում: «Մասիսը» նկատում էր, որ բուլղարական և հայկական թերթերն ունեն թեմատիկ ընդհանրություն՝ Բուլղարիայից ստացված թղթակցությունները «Հայաստանի գավառներեն եկած նամակներուն գրեթե ընդօրինակությունն են հարստահարությանց մասին»¹⁵⁷: Իսկապես, Կ. Պոլսում տպագրվող հայ և բուլղարական մամուլի նյութերը այս շրջանում աչքի էին ընկնում ազգային իրավունքների համարձակ պաշտպանությունը: Ի դեպ, մայրաքաղաքի բուլղարական թերթերի մի մասը տպագրվում էր հայկական տպարաններում¹⁵⁸ գործնական որոշ հող հարգարելով լրագրողների մտավոր շփումների համար:

Նույն թեմայով էին գրում նաև Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի եվրոպական թերթերը. այսպես, Բ. դոան վրա անգլիական քաղաքականության արդյունավետ ճնշումն ապահովելու նպատակով «Լեվընդ հերալդը» անդրադառնում էր խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքական զորքերի շարագործություններին՝ Բուլղարիայում, տուրքերի սաստկացմանը և այլն: Այդ կասեցնելու համար տպագրական տեսչությունը 1875 թ. դեկտեմբերի 9-ին հրապարակված ծանուցմամբ դատապարտում էր մամուլի շեղումները պաշտոնական տեսակետից¹⁵⁹: Իրանից անմիջապես առաջ, նոյեմբերի 22-ին մեկ ամսով խափանվեց Հ. Պարոնյանի «Թատրոնը»՝ Մուշում կատարված շարագործությունները մերկացնելու համար: Հ. Պարոնյանը «Մասիսից» արտատպեց Կարինից ստացված նամակի տեքստը և դրան կցեց սեփական դիտողությունները: «Առանց ցասման գրել վնասակարի մասին՝ նշանակում է տխուր գրել»¹⁶⁰, — նկատում էր Վ. Ի. Լենինը: Հ. Պարոնյանի հրապարակաստության ներգործուն ուժը դրսևորվում էր այդպիսի ցասկոտ մերկացումների մեջ: Այս անգամ նրա խոսքը թեև ուղղվում էր տպագրական տեսչությանը, բայց փաստորեն հասցեագրված էր Մշո տեղական իշխանություններին և Բ. դոանը: Հրապարակաստի մերկացումներում ուրվագծվում է ամբողջ Արևմտահայաստանի թշվառ կացությունը բռնակալության պայմաններում, դիպուկ կերպով ցուցադրվում ժողովրդի տառապանքները խորացնող հանցավոր կառավարության պատկերը: Իր

անկեղծությամբ և քաղաքացիական արիության ուժով Պարոնյանի այս ելույթը արևմտահայ դեմոկրատական հրապարակաստության բնորոշ օրինակներից է: Հողվածի ենթատեքստում շատ որոշակիությամբ բնկավում է շարագործներին հրահրող և նրանց հանցակից կառավարության նկատմամբ ժողովրդի մշակելիք վերաբերմունքը: Եթե «բարեխնամ կառավարության՝ գավառաց մեջ գտնված շարախնամ կուսակալներն անկարող ըլլալով հարստահարիչները զսպելով՝ ոճրագործությանց տեսարանին առջև նարկիլի քաշելով կղվարձանան», ապա պարզ է, որ ժողովուրդը պետք է ընդդիմության միջոցներ պատրաստի իր պաշտպանության համար — այսպիսին է Պարոնյանի հարցադրման տրամաբանական պատասխանը: Ընդ որում, ընթերցողին այլ եզրակացությունը պետք է մղեր նաև «բարեխնամ կառավարություն» պաշտոնական ձևակերպմանը հրապարակաստի համադրած «չարախնամ կուսակալներ» որակումը: Կուսակալներն իրենք հենց ներկայացնում էին կառավարությունը, ուստի նրանց տված մակդիրով Պարոնյանը սպանիչ սատիրայի էր ենթարկում կառավարության բարյացակամության հետ կապված ամեն մի սպասելիք և իրերն անվանում իրենց իսկական անունով: Շատ տպավորիչ էր նաև «Թատրոնում» նամակի տպագրությունը սգո եզրագծերի մեջ առնելը: Հրապարակաստը դրանով առաջնայորեն ցուցադրում էր ժողովրդի աղետալի վիճակը բարբարոս կառավարության բռնությունների ներքո՝ ի հակադրություն արևմտահայերի ապահովության ու բարօրության վերաբերյալ պաշտոնական հավաստիացումների¹⁶¹:

Տպագրական տեսչությունը շտապ արձագանքեց հողվածին ու նամակի տպագրությանը: «Թատրոնին» առաքած ծանուցման մեջ Մուշից ստացված նամակի բովանդակությունը նա բնութագրեց իբրև «թշնամական», լի՝ հերյուրանքներով ու շափազանցություններով, իսկ Պարոնյանի մեկնաբանությունները՝ դրանց վրա հենված ծայրահեղություններ¹⁶²:

Ըստ էության, «Թատրոնի» խափանման պատճառը սոսկ նամակի տպագրությունը չէր, թեև տպագրական տեսչության ծանուցման մեջ հիմնական մեղքը վերագրվում է նամակի բովանդակությանը: 60-ականի վերջերից նման նամակներ քիչ չէին տպագրվել արևմտահայ մամուլում՝ դառնալով կամ խափանման պատճառ, կամ էլ ոչ մի հետևանք չթողնելով, նայած թե տվյալ ժամանակաշրջանում ինչ չափերի էր հասնում տպագրական տեսչության ակտիվությունը: Վերոհիշյալ նամակը «Մասիսը» տպագրել էր առանց որևէ հետևանքի կամ տպագրական

տեսչութեան որևէ արձագանքի: Կ. Ություճյանը իր կողմից խորհրդա-
ժուրյուններ չի հավելել նամակին, միայն հրավիրել է «պատրիարքա-
րանի ու բարեխնամ կառավարութեան ուշադրութեանն ու գթութեանը»:
Ինչպես տեսանք, Պարոնյանը հենց ցույց էր տալիս, թե իրականում ինչ
արժեք ունի այդ «բարեխնամ» հորջորջումը, ուստի նրա մեկնաբանու-
թյունների մեջ էլ պետք է որոնել խափանման պատճառը:

Խափանելով և լուրջյան դատապարտելով կայսրութեան թունավոր
պալարները բացահայտող հրատարակութեանները, տպագրական տես-
չութիւնը 1875 թ. վերջին և 1876 թ. սկզբին մի կարճ ժամանակ դադա-
րեցրեց մամուլի դեմ ուղղված իր աղմկալի հալածանքները: 1875 թ.
վերջին Աբգով Ազիզը հրատարակեց Ֆերման, այնուհետև իրադե, որ-
տեղ կրկնվում էին թանգիմաթի՝ 1839 և 1856 թթ. հանդիսավոր հա-
վաստիացումները հպատակների իրավահավասարութեան, անձի ու
կայքի ապահովութեան, ինչպես և վարչական բարենորոգումների վերա-
բերյալ¹⁶³: Իրադրութեան դարգացումը պետք է ցույց տար, որ Աբգով
Ազիզը այդ քայլին դիմել է ղեկանագիտական նպատակով, որպեսզի
հանդարտեցնի ապստամբութեան թափը Բալկաններում, և մյուս կող-
մից՝ տերութեանների արդեն ձևավորվող միջամտութեանը Բոսնիայի և
Հերցեգովինայի գործերին¹⁶⁴: Համենայն դեպս, երկրի վարչական ընդ-
հանուր բարենորոգումների խոստումը խթանեց խնդրին առնչվող՝ գա-
վառական կյանքը ներկայացնող նոր հրատարակումների ալիքը: «Մա-
սիս» և «Լրագիր» թերթերը հողվածներ տպագրեցին Մարաշի կառա-
վարչի բնութագրումների մասին, որ նա գործադրել էր տեղի հայ շքավոր
բնակչության դեմ: Սրանք բանտարկվել էին հարկի մնացորդները (բե-
քայա) չվճարելու համար, մինչդեռ դրանք արդեն վերացվել էին սուլ-
թանական հրովարտակի ուժով: Հանիրավի բանտարկվածները դիմել
էին կառավարչին՝ ազատվելու համար, բայց մերժում էին ստացել¹⁶⁵:
Այս կառավարիչը ամեն կերպ խրախուսում էր մահմեդականութեան ըն-
դունած քրիստոնյաներին («հանդիսիվ ու տավուլ-զուռնայով հրապա-
րակներեն կանցրենեն երեկոներուն տները՝ ղրկելով պարզև ստանա-
լու») ¹⁶⁶: Խարբերդի, Վանի, Մուշի, Բաղեշի և այլ վայրերի օրինակով
հայ մամուլը ցույց էր տալիս, որ 1875 թ. հաթթը ոչ մի նշանակութեան
չի ունեցել գավառական զանգվածների տնտեսական ու իրավական դրու-
թյան բարելավման համար: Հարկերի հավաքումը կանոնավորելուն
ուղղված՝ Բ. դոան որոշումների ամբողջ սնանկութեանն էր վերհանում
նաև «Մասիսում» տպագրված Բագրևանդի վանահոր նամակը: Բարե-
նորոգումների փոխարեն, գրում էր նա, օրավուր սաստկանում են ան-

կարգութեաններն ու ավարատութեանները: Տեղական կառավարութե-
անը համագործակցում է քուրդ ցեղապետ Միրզայի հետ: Գյուղացիների
բողոքը անտեսվում է տեղական իշխանութեանների կողմից, իսկ բողո-
քողներին սպառնում է թալանչիների վրեժխնդրութեանը¹⁶⁷:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս բնույթի հրատարակումներով «Մա-
սիսը» երբևէ արմատական նպատակներ չի հետապնդել, այլ սոսկ հե-
տամտել է պատրիարքարանի և Բ. դոան ուշադրութեանը հրավիրել անո-
ղում հարստահարումների վրա: Հայ գավառի վիճակի բարելավումը
«Մասիսը» միշտ էլ առնչել է վարչական բարենորոգումների հետ և
թշնամաբար վերաբերվել զինված պայքարի ու ապստամբութեան ամեն
մի ծրագրի: Նրա խմբագիրը հավատում էր Թուրքիայի բարենորոգման
հնարավորութեաններին, որ կատարվելու էր եվրոպական քաղաքա-
կրթութեան ու քաղաքականութեան ազդեցութեան շնորհիվ: Այս իմաս-
տով սկզբունքային տարբերութեան կա «Մասիսի» և «Մեղվի» ու «Թատ-
րոնի» միջև: Հ. Պարոնյանի պարբերականները չէին թաքցնում, որ ոչ մի
պատրանք չունեն թուրքական բռնակալութեան թուլացման կամ բար-
վորման ապագայի հանդեպ, և այս դիրքորոշումը նրանց էջերում ար-
տահայտվում էր սատիրական մերկացումների միջոցով:

* * *

1876 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տպագրական տեսչութեանը ա-
վելի հաճախադեպ դարձրեց պարբերականների խափանումները: Տպա-
գրական վերատեսչի պաշտոնում Սայիդ Մեհմեդ բեյին փոխարինեց
Համդի բեյը: Առաջինին Ա. Արփիարյանը բնութագրում է իբրև լիբերալ
հակումների տեր մի պաշտոնյայի, որը ջանում էր «մամուլի շատ զգա-
լի ընել չի տալ անոր վրա դրված լուծին ամբողջ ծանրութեանը»¹⁶⁸: Իս-
կապես, նրան փոխարինած նոր վերատեսուչը իր մասն ունեցավ տպա-
գրական տեսչության ցուցաբերած եռանդի մեջ: Հրատարակվեցին ազ-
գեր՝ դարձյալ ուղղված մամուլի տեղեկատվական նախաձեռնութեան
դեմ: Մարտին տպագրված մի ազդում հերքվում էին պարբերականների
տեղեկութեանները Սերբիայում բարձրացող ռազմական տրամադրու-
թյունների մասին: Այս նույն ժամանակից տպագրական տեսչութեանը
կայսրութեան տարածքում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի հա-
ճախ հակասական, գրեթե չվերահսկվող տեղեկատվությանը սկսեց հա-
կադրել իր իսկ ստեղծած հորինածո լուրերը՝ պաշտոնական ղեկինֆոր-
մացիան: Բալկանյան ժողովուրդների ապստամբութեան և դրան հե-
տևած՝ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին

տպագրական տեսչությունը լայնորեն կիրառում էր տեղեկատվության այնպիսի ձև, որը խեղաթյուրում էր հավաստի իրողությունները ռազմաճակատներում և ներկայացնում Բ. դուանը գոհացնող բովանդակությամբ:

Ոչ մի ժամանակ օսմանյան գրաքննությունը լիովին անգործության չի մատնվել. անգամ այն կարճ ժամանակահատվածներում, երբ տեսչությունը թվում է, դանդաղորեն էր արձագանքում մամուլի տրամագրություններին, այսուհանդերձ, պատժիչ մեքենան չէր դադարում գործելուց: Նույն 1876 թ. փետրվարին, գրաքննության համեմատաբար «անհողմության» ժամանակ խափանվեցին Ա. Ճեվահիրճյանի «Լուսինը» (հրատարակվում էր 1876 թ. հունվարից) և «Լրագիրը», ընդ որում, «Լուսինը» խափանվել է ընդմիջտ, մեզ անհայտ պատճառներով: Համենայն դեպս, «Լուսինը» հաստատուն կերպով չի սկսել իր լրագրական ուղին. «Մասիսը» գրում էր, թե այդ թերթը «արգեն ծագած օրեն կասկած կար բոլորովին խավարման հանդիպելուն»¹⁶⁹:

Հաջորդ ամսին տպագրական տեսչությունը հարվածն ուղղեց ընդդիմադիր թուրքական մամուլի վրա, որի էջերում վերստին ուժեղացել էր «նոր օսմանների» գաղափարական ազդեցությունը: Կառավարությանը անհաճո նյութերի տպագրության պատճառով խափանվեցին «Հեյալը», «Չայլակը» և «Իսթիկբալը», որոնք «անբարոյական ծաղրանկարներ» էին տպագրել¹⁷⁰: Իշխանությունները ակնհայտորեն ձգտում էին թուրքական մամուլը հրել դեպի հետ, խրատական-ուսուցողական այն ուղին, որով ընթացել էր նա տասնամյակներ շարունակ¹⁷¹:

Հայ մամուլի դեմ 1876 թ. գարնան սկզբին տպագրական տեսչությունը իր գործողությունները հիմնականում ծավալել է ազգային վարչության, մասնավորապես կղերական մարմինների միջոցով և սրա պատրաստակամության պայմաններում: Դավառական կյանքի ու իրականության, հարստահարությունների վերաբերյալ թղթակցություններին տպագրական տեսչությունը, որքան էլ զարմանալի թվա, այս ժամանակաշրջանում նայում էր մատների արանքով: Դա բացատրվում է Բալկաններում տերությունների քաղաքական միջամտություններին հակադրվելու գործելակերպով, որին դիմել էր կառավարությունը: Ապրստամբած դանուբյան վիլայեթներում տերությունների առաջարկած ինքնավարությանը Բ. դուռը շարունակում էր հակադրել ընդհանուր բարենորոգումների անիրական, բայց և ժամանակ շահելու տեսակետից իր համար չափազանց շահավետ գաղափարը¹⁷²: Հայ մամուլի էջերում գավառական հարստահարումների ցուցադրումը այս իմաստով Բ. դուան

համար կարող էր օգտագործվել իբրև փաստարկ՝ ընդհանուր բարենորոգումների օգտին: Արևմտահայաստանի թշվառ կացության ցուցադրումը, այս մտայնության համաձայն, պետք է համոզեր Բ. դուան քաղաքական ընդդիմախոսներին, որ բարենորոգումների կարիք են զգում ոչ միայն դանուբյան վիլայեթները, այլև կայսրության փոքրասիական տիրույթները: Դրանով իսկ պետք է ապացուցվեր ընդհանուր բարենորոգումների անհրաժեշտությունը, որ ձգտում էր հիմնավորել Բ. դուռը միայն Բալկաններում բարենորոգումներ պահանջող տերությունների առջև: Այս առթիվ Ա. Արփիարյանը նկատում է. «Հետաքրքրական երեվույթ էր, որ այն պահուն, երբ կառավարությունը չէր ուզեր որևէ լուրջ բարեկարգություն մտցնել Պուլկարիո մեջ, հայ մամուլին կթուլատրվեր Հայաստանի համար ընդարձակ պահանջումներ ընել»¹⁷³: Կառավարության այս քաղաքականությունը բնութագրելիս Արփիարյանը նկատի ունի մասնավորապես 1876 թ. վերջը և 1877 թ. սկիզբը, երբ Կ. Պոլսում ունի մասնավորապես 1876 թ. վերջը՝ Բալկանների հարցը վճռելու համարվել էր դեսպանախորհուրդը՝ Բալկանների հարցը վճռելու համար, սակայն անվիճելի է, որ 1876 թ. սկզբից մինչև հոկտեմբեր, այնուհետև ընդհուպ մինչև 1880-ականի սկիզբը արևմտահայ մամուլն անընդհատ անդրադարձել է գավառի աղետներին:

1876 թ. մարտին տպագրական տեսչությունը «կրոնական ազատության արդար օրենքի» վիլայախոշումով մամուլին արգելեց տպագրել հակակղերական բովանդակության նյութեր, ընդ որում՝ սպառնալով «մշտենջենավոր դադարմամբ», որ խիստ ծանր սպառնալիք էր և գրանցով իսկ մատնում էր 1864 թ. մամուլի օրենքի ոտնահարման նոր իրողությունը: Այս որոշմամբ հպատակ ժողովուրդների մամուլը զգալի չափով հանձնվում էր ազգային վարչությունների հսկողությանը: Կ. Պոլսի հայ կղերը չհապաղեց օգտվելու իրեն ընձեռված այդպիսի հնարավորությունից: Մի քանի օր անց «Ղալաթիո օճախի» կղերականները, ինչպես և Հ. Տատյանը, վեց ամսով խափանել տվեցին Ջմյուռնիայի «Արևելյան մամուլը»: Պատճառը հանդեսի փետրվարի համարում տպագրված Ծահնուրի (Մ. Մամուրյան) հերթական թղթակցությունն էր, որտեղ խիստ դատապարտվել էին Խ. Նար-Պեյը, Խ. Աշրգյանը և Ամբրոսիոս եպիսկոպոսը՝ «ազգակուլ քաղաքականության» գործիք դառնալու համար¹⁷⁴: Ըստ երևույթին, Մամուրյանը սրանց մեղադրում էր կաթողիկոսից ներշնչումներ ստանալու կամ Աղզային վարչության ու պատրիարքից ներշնչումներ ստանալու կամ Աղզային վարչության ու պատրիարքի դեմ ոտնձգություններ անելու հարցում: Համենայն դեպս, բիւրքի դեմ ոտնձգություններ անելու հարցում կշտամբում էր նշված կղերականն. վարժապետյանին ևս Մամուրյանը կշտամբում էր նշված կղերականներին հանդուրժելու և նրանց հետ հաշտվելու համար: Վերջիններս, սա-

մանավեր ուղարկեցին Սալոնիկ¹⁸¹: Թուրքական մամուլը բռնեց բացահայտ շովինիզմի ուղին և հրահրում էր կրոնական ֆանատիզմը: Դրուժյան բարդացումից ծայր աստիճան անհանգստացած Բ. դուռը մամուլին արգելեց խորհրդածուխյուններ տպագրել «ներկա պարագաներուն և Բ. դուռն քաղաքականութեանը վրա»¹⁸²: Միմյանց հետևող սպառնալի ծանուցումներով տպագրական տեսչությունը հող էր նախապատրաստում մամուլի անկախութեան վերջին նշանները վերջնականապես ջախջախելու համար: Վերջին ազդի հրապարակումից մի քանի օր անց, մայիսի 11-ին մեծ վեզիրը մտցրեց ժամանակավոր նախնական գրաքննություն: Թերթերի արտոնատերերը պարտավոր էին նախքան տպագրությունը՝ փորձանմուշները ներկայացնել տպագրական տեսչություն: Խախտողներին սպառնում էր անպայման խափանումը: Ծանուցման մեջ ընդգծվում էր «ներկա պայմանների լրջությունը» և պարբերական հրատարակությունները խիստ կարգուկանոնի ենթարկելու հարկը: Նախնական գրաքննություն էր սահմանվում ամբողջ կայսրության սահմաններում¹⁸³:

Որոշումը բուռն վրդովմունք առաջացրեց խմբագիր-հրատարակիչների շրջանում: Տարերային այդ բողոքը դրսևորվեց անհատական ընդդիմության ցույցերով: Հայերեն թերթերից «Լրագիրը» հայտնեց, որ դադարեցնելու է իր հրատարակությունը, որովհետև օրաթերթի համար գրեթե անհնարին է փորձանմուշները նախապես Բ. դուռ տանել և տպագրվել՝ գրաքննության միջամտությունից հետո¹⁸⁴: Թուրքական թերթերի մի մասը որոշման հաջորդ օրը, մայիսի 12-ին լույս տեսավ իր ծավալի կեսի շափով, մի մասը՝ սպիտակ, շտպագրված էջերով, իսկ մյուս էջերում՝ միայն ծանուցումներ կամ գեղարվեստական գործեր: «Բասիրեթը» տեղեկացրեց, որ տպագրական մեքենայի պատճառով մի քանի օր չի հրատարակվելու¹⁸⁵: Բացահայտ բողոք հայտնեցին հունական «Նեոլոգոս», «Թրակի», «Մոմոս» օրաթերթերը՝ դադարեցնելով իրենց հրատարակությունը:

Նախնական գրաքննությունը, սակայն, չհասցրեց գործողության մեջ մտնել՝ հուրախություն խմբագիր-հրատարակիչների և լրագրողների: Զինված սոֆթաների (մեղրեանների սովորողներ) ցույցը մայիսի 11-ին՝ ուղղված կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականության դեմ, Աբդուլ Ազիզին հարկադրեց պաշտոնանկ անելու մեծ վեզիրին և շեյխու-ուլ իսլամ Հասան Ֆեհմիին¹⁸⁶: Նոր մեծ վեզիր նշանակվեց Մյուսթերջիմ Մեհմետ Ռյուշտուն, որը վերացրեց նախնական գրաքննությունը: Զինված սոֆթաների ցույցը կայունացրեց «նոր օսմանների» դրու-

թյունը և նպաստեց նրանց քաղաքական ազդեցության աճին: Մրանց գործողությունների ակտիվացումը պայմանավորված էր Թուրքիայի ներքին գործերին տերությունների միջամտությունը կանխելու և երկրում սահմանադրություն հաստատելու լիբերալ ծրագրերով¹⁸⁷: «Նոր օսմաններին» համակիր թուրքական թերթերն ու եվրոպական մամուլը բացահայտորեն սկսեցին նյութեր տպագրել երկրում սահմանադրություն հաստատելու օգտին: Այդպիսի տրամադրություններ են արտացոլվել նաև հայ մամուլում: «Լուրջ և օրինավոր շարժման» կողմնակից «Մասիսը»¹⁸⁸ և այլ թերթեր գոհունակությամբ ընդունեցին նախնական գրաքննություն վերաբերյալ որոշման վերացումը: Կամովին դադարած թերթերը մայիսի կեսին վերսկսեցին հրատարակվել¹⁸⁹:

«Նոր օսմանների» աճող ազդեցությունը, սակայն, չէր նշանակում, թե օսմանյան պահպանողականությունը կորցրել է իր ուժն ու ներգործությունը քաղաքական կյանքում: Թուրք սահմանադրականները մի հայտնի շափով համագործակցում էին պահպանողական շրջանների հետ՝ երկյուղելով իրենց ծրագրերը դեմոկրատական խավերի օգնությամբ իրականացնելու ուղուց¹⁹⁰: «Նոր օսմաններին» հուզող առաջնակարգ հարցերից մեկը երկրի ներքին գործերին տերությունների միջամտությունը վերացնելու խնդիրն էր: Դա էր պահպանողական վերնախավի հետ նրանց միավորող կարևոր ընդհանրությունը, որ միտում էր հետուն. «նոր օսմանները» համամիտ էին կայսրության ամբողջականությունը և անկախությունը պահպանելուն ուղղված՝ թուրքական հետադիմություն ավանդական եղանակներին ու միջոցներին: Դա նշանակում էր երկրի ներսում լիովին ոչնչացնել ոչ մահմեդական ժողովուրդների ինքնավարության ձգտումները, պրոպագանդել մահմեդականության գերազանցությունը մյուս բոլոր կրոնների նկատմամբ և սրբագործել հպատակ ժողովուրդների ազգային ու տնտեսական ճնշումները: Օսմանյան պահպանողական վերնաշերտի և «նոր օսմանների» օրհնանքով էր, որ շարունակվում էր վաղեմի բնապետական քաղաքականությունը նաև մամուլի հանդեպ: Անարգել ծավալվում էր մահմեդական մուլեռանդությունը՝ իբրև հայրենիքի պաշտպանության գրեթե միակ, տիրապետող զգացում: Սահմանադրական գաղափարների նկատմամբ հետևողական կամ հեղհեղուկ համակրանքը ժամանակի թուրքական մամուլի էջերում ուղեկցվում էր մահմեդականների անվիճելի գերազանցությունը հավաստող ելույթներով: Այսպես, «Բասիրեթի» կրոնական զգացումները նրան մղեցին բացահայտ ստախոսության. իբր, էնկյուրիի առաջնորդ Արիստակեսը տեղի երեկի հայ ընտանիքների կոստանց հետ Հաջի Բայ-

րամ մղկիթում մասնակցել է մասնակցական կրոնական արարողություններ¹⁹¹։ Եթե «Բասիրեթի» խմբագիր Ալի էֆենդին սուտը բողոքելու էր «կրոնական համաձայնություն» երեսպաշտ դատողություններով, ապա «Մարազը» անցնում էր բացահայտ կեղծիքի, տեղեկացնելով, թե իբր ճանիկի հայերը խոսվությունների պատճառ են դարձել և նախահարձակ են եղել շերքեզների հետ ընդհարմելիս։ «Մասիսը» հերքում էր այդ ստահող լուրը¹⁹²։

Օսմանյան հետադիմությունը և Աբդուլ Ազիզը ընդդիմացան երկրի քաղաքական կյանքում որևէ փոփոխություն մտցնելու՝ սահմանադրական շարժման պահանջներին։ Այս պատճառով սուլթանը գահազուրկ արվեց և սպանվեց կամ ինքնասպան եղավ Զրադանի պալատում։ Մայիսի 30-ին գահ բարձրացավ Մուրադը, որի գահակալության հետ «նոր օսմանները» կապում էին իրենց ծրագրերի իրականացումը։ Նոր սուլթանը իր հրովարտական որոշակի խոստումներ էր տալիս երկրում սահմանադրություն հաստատելու վերաբերյալ՝ իր բռնելիք ուղեգիծը հռչակելով բոլոր հպատակների ազատության և երկրի առաջադիմության ապահովումը¹⁹³։

«Նոր օսմանների» անարյուն հեղաշրջումը, մասսաներից նրանց կտրված լինելը և տագնապը նույն սահմանադրական շարժման ծավալումից՝ զգույշ գործելակերպի մղեց նրանց։ Բնորոշ էր նրանց վերաբերմունքը նաև մամուլի նկատմամբ՝ Մուրադի գահ բարձրանալուց հետո։ Հավասարապես խստություններ կիրառվեցին և այն թերթերի դեմ, որոնք շտապեցին ողջունել հեղաշրջումը և քննադատել հին ուժի մը, և նրանց դեմ, որոնք անբավականությունները ընդունեցին սահմանադրականների հաջողությունը։ Հանրության, հասարակական կարծիքի հետ հաղորդակցվելիս «նոր օսմանների» վեհերոտ դիրքը պետք է դրսևորվեր նախ նրանով, որ «Մեղեհիթեթ» և «Էլ-ջեմալիթ» թերթերը սպառնալի նախազգուշացում ստացան նախորդ եպարքոս Նեդիմ փաշայի դեմ թըշնամական հարձակումների համար¹⁹⁴։ Ոստիկանությունը ձերբակալեց «Բասիրեթի» խմբագիր Ալի էֆենդուն՝ նախորդ արքունիքին լրտեսելու մեղադրանքով¹⁹⁵։ Մյուս կողմից, հունիսին երեքական ամսով խափանվեցին «Վաքթըր» և «Սադակաթը». առաջինը՝ հակասահմանադրական ոգով գրված հոդվածի համար։ Ընդ որում, «Բասիրեթը» և «Վաքթըր» ներկայացնում էին թուրքական լրագրողների այն մասը, որը տարուբերվում էր հին ուժի մը հանդեպ ունեցած նախասիրությունների և անձնական բարեկեցության համար այդ նախասիրությունները զոհելու երկընտրանքի միջև։ Անսկզբունքայնությունն էր այս պարբերականների

ուղեցույցը, որի բերումով նրանք մի օր սահմանադրությունն էին պաշտպանում, մյուս օրը՝ պայքարում նրա դեմ։ Դա ցույց է տալիս, որ թուրքական լիբերալ պարբերականների մի մասը ոչ միայն հեռու էր սահմանադրական գաղափարների հետևողական պաշտպանությունից, այլև աշխարհայացքի տեսակետից դեռևս հեղհեղուկ էր և անկայուն։ Այսպես, իր հակասահմանադրական ելույթի պատճառով եռամսյա պալատի շրջանում ներում ստանալով, «Վաքթըր» այդ ներումը հատուցեց երեսփոխանական ժողովի եռանգուն պաշտպանությունը։ Հունիսին հակասական հողավածներ էր տպագրում «Բասիրեթը», որը նախ երեսփոխանական ժողով էր պահանջում, ապա հերքում էր իր իսկ պահանջը։ Խանական ժողով էր պահանջում, ապա հերքում էր «Մասիսը»,— որ «Պասիրեթ»՝ «Բայց զարմանալին այն է,— գրում էր «Մասիսը»,— որ «Պասիրեթ»՝ երեսփոխանական ժողովը քրիստոնեից միայն օգտակար կհամարի, և այս պատճառով անոր դեմ կզինի»։ Ցույց տալով այդ թերթի մորթապաշտությունը, «Մասիսը» նկատում էր, որ նա ժամանակին Աբդուլ Ազիզի գահակալության տարեդարձի գիշերը բարձր է համարել կադրաքեհսից (ոամազանի 27-րդ՝ նախասահմանության գիշերը, երբ Մուհամեդին, իբր, ի վերուստ, ուղարկվել էր դուրանը), բայց և առաջիններից էր, որ գահընկեց արված սուլթանին կոչեց «Աբդուլ Ազիզ էֆենդի»¹⁹⁶։

Լիբերալ հովեր ցույց տվող թուրքական պարբերականները, որ հաջողությամբ կամ անհաջող խուսանալով էին «նոր օսմանների» և օսմանյան պահպանողականության սահանքների միջև, իրենց առավել ապահով էին զգում շարիաթի դնահատելիս։ «Բասիրեթը» առաջիններից մեկն էր, որ օգտվեց շարիաթի հանդեպ թուրք սահմանադրականների ցուցաբերած տեսական ակնածանքից։ Շարիաթի հմայքից երևակայություն ամեն մի սահման շնջած այդ թերթը պնդում էր, թե այն կարող է իրավական աղբյուր լինել նաև եվրոպական սահմանադրությունների համար, քանի որ կատարելապես երաշխավորում է անհատի իրավունքը և ապահովում արդարության գործադրումը¹⁹⁷։ «Մշակը» ճիշտ էր նկատում, որ «Բասիրեթը» ի սկզբանե քարոզում է «կրոնական մոլեռանդություն և առելություն դեպի եվրոպական ժողովուրդը և գիտությունը»¹⁹⁸։ 1876 թ. հոկտեմբերին Ալի էֆենդին բացահայտորեն մահմեդական աշխարհին հրավիրում էր կրոնական պատերազմի՝ ընդդեմ ապստամբած Բալկանների։ Հ. Պարոնյանը «Թատրոնում» սպանիչ ծաղապարկել էր այդ «պասիրեթի ժեներալին»՝ հաշվի առնելով, որ նա ներկայացնում է թուրքական ծայրահեղ հետադիմական հասարակական ուժերի մտայնությունն ու ձգտումները։ «Ալի էֆենդին,— գրում է Պա-

Պատրիարքի և էֆենդիական դասի հնազանդությունը գրսեորոյ ալդ ահտը վրդովմունքի բուն արձագանք գտավ արեւմտահայ դեմոկրատական զանգվածների ու առաջադիմական մտավորականության մեջ: «Ժողովուրդը ինչ կուզէ» հոգվածում²⁰³ Հ. Պարոնյանը ցույց էր տալիս, որ պատրիարքը կառավարությունը հաճույցեւ է արեւմտահայերի վիճակը նենգափոխելու գնով, ծածկելով «այն եղենագործությունները, որոնցմով հայոց ստացվածքն, կրոնքն, կյանքն ու պատիվը բոնաբարձած են և կրոնաբարձին»²⁰⁴: Հ. Պարոնյանը շէր հավատում հարստահարությունները վերացնելու գործում կառավարության ոչ միայն հնարավորություններին, այլև ցանկություններին: Այդ ճշմարտության մեջ էլ նա բացահայտում է շրջաբերականի տխուր դերը. եթէ բնութիւնները գործվում են կառավարության կամքին հակառակ, ապա պատրիարքը գրանով հաստատում է, որ այսուհետև ևս ալդ կամքը հաշվի չեն առնվի և բնութիւնները կշարունակվեն:

Տպագրական տեսչությունը Հնապաղեց պատժել «Քատրոնը»: Այս պարբերականի ելույթը խիստ անցանկալի դիտանաւ էր մայրաքաղաքի եվրոպական ու թուրքական թերթերի գոհունակ դիտողությունների մեջ. ալդ թերթերը փութով թարգմանել և մեկնաբանել էին շրջաբերականը: Եվրոպական թերթերը կարող էին անդրադառնալ նաև «Քատրոնի» հոգվածին՝ անախորժ պատմություն ստեղծելով օսմանիզմի «հայրենակցություն» կեղծ գաղափարը եռանդով շահարկող օսմանյան դիվանագիտության համար: «Քատրոնը» խափանվեց 1875 թ. հուլիսի 31-ից մինչև սեպտեմբերի 29-ը, շուրջ երկու ամսով, թեև պատժաշար մեկ ամիս էր որոշվել: Հավանաբար, Հ. Պարոնյանը ի վիճակի չի եղել «Քատրոնը» ժամանակին վերահրատարակել²⁰⁵, թեև չի բացառվում, որ իշխանությունները ավելացրած լինեին պատժաշար:

Արեւմտահայ գավառի ալդ օրերի առօրյան ինքնին ցուցադրում էր պատրիարքի շրջաբերականի սնանկությունը: Կ. Պոլսի սահմանադրական կեղծ ոգևորությունից ու պիտակներից հեռու իրականությունը շարունակում էր անփոփոխ ընթացքը: 1876 թ. հունիսին «Մանզումեի էֆբյարը» տպագրեց Կեսարիայի էվերեթ գյուղաքաղաքի հայ բնակչության մղձավանջները բացահայտող պատկերներ²⁰⁶: Դրությունը ոչ մի բանով չէր փոխվել նաև քաղաքաբնակ հայերի համար. հունիսին Կ. Պոլսում մի հայ փաստաբան ընդդիմացել էր թուրքական դատարանի սովորական կողմնակալ ընթացքին, հիշեցնելով դատավորին, որ դեռևս չի չորացել արդարություն և հավասարություն հռչակող սովթանական հրովարտակի մեկանը: Դատավորը վայրացել էր՝ «Բանտարկեցե՛ք սա շու-

նը, որ մեր դեմ կհամարձակի բան ասել»: Փաստաբանը տեղնուտեղը ձերբակալվել էր²⁰⁷:

Սահմանադրություն հաստատելու թեմայով թուրքական մամուլի աշխույժ բննարկումները, բնականաբար, չէին ազդում մահմեդական ամբոխի մոլեռանդության, քրիստոնյաների հանդեպ նրա ավանդական գերազանցության գիտակցության վրա: Հունիսի սկզբին ամբոխը, միացած թուրք բեռնակիրներին, ծեծ ու ջարդ տվեց մի քանի տասնյակ հայ բեռնակիրների, ցանկանալով խլել սրանց սպասարկած նավամատուցի նավերի բեռնաթափման գործը: Վրա հասած ոստիկանությունը ձերբակալեց միայն տուժած հայ բեռնակիրներին: Կ. Պոլսի հայ թերթերը չէին կարող բողոքել. ոստիկանությունը, որը Մահմուդ Նեղիմի վեզիրության ժամանակ ավելի էր ընդլայնել իր լիազորությունները մամուլի վրա, չէր հանդուրժի այդպիսի հանդուրժությունը: Իրողություն մասին հայտնեց արեւելահայ մամուլը²⁰⁸:

«Նոր օսմանները» քաղաքական վերելքի ժամանակ մամուլի ծանր լծի թեթևացման պայմաններում որոշ թերթեր թույլ էին տալիս ծայրահեղություններ՝ շարաշահելով իրենց տեղեկատվական հնարավորությունները: Շահատենչության գալթակղությունը չդիմացավ «Լրագրի» խմբագիր Ն. Թյուպենտճյանը: 1876 թ. հունիսին նա իր թերթում տպագրեց Կովկասում հայերի ապստամբության կեղծ լուրը, որն այնուհետև, իբրև սենսացիոն նորություն, տպագրեցին «Մեծմուսլը հավատիսը», «Նորագիրը», «Հայրենիքը» և «Լույսը»: Արեւմտահայ լուրջ թերթերը մերկացրին ալդ սուտը: «Մասիսը» նշում էր, որ ալդ հորինած տեղեկությունը և նրա արձագանքները «ընդհանուր ծիծաղ շարժելու փառքն ունեցան», և որ դրա հեղինակները ձգտել են «քանի մը լիբա շահելու հույսով ազգին պատիվը, կյանքն ու արյունը խաբեության նյութ ընել»²⁰⁹: Շահատենչ խմբագիրներին պախարակեց Կ. Փանոսյանն իր «Մանզումեի էֆբյարում»՝ «Ստախոս թերթեր», «Խելոք թշնամին հիմար բարեկամից լավ է» և ալ հոգվածներում²¹⁰: Ընդ որում, Կ. Փանոսյանի թերթը ծանակել է ժողովրդի արտաքին քաղաքական կողմնորոշումներին հակազդվող հետադիմությունը: Ի պատասխան Փանոսյանի այսպիսի դիրքորոշման, հուլիսի վերջին հետադիմականները խազցուղում ցուցադրաբար այրեցին «Մանզումեի էֆբյարը» և հարձակում գործեցին թերթի խմբագրատան վրա: Դեպքերին միջամտած ոստիկանությունը ձերբակալեց իրեն՝ Կ. Փանոսյանին, հուլմունք ու խռովություն հրահրելու մեղադրանքով: Փանոսյանը և նրա հակառակորդները վեճը շարունակեցին դատարանում. «Մշակի» թղթակիցը հայտնում էր, որ Փանոս-

յանը «հաղթող հանդիսացավ իր ճշմարիտ գրուելանց միջնորդութեամբ»
և անպարտ ճանաչվեց դատարանի կողմից²¹¹:

2. Պարոնյանի «Քատրոնում» ևս տրված է կեղծ լուրի տարածման
պատճառների բացահայտումը: Իր «Լրագրավաճառի մը իրարանցումը»,
«Հավելված «Քատրոնի» ի Գանիել մարգարէ», «Կովկասյան խնդիր» և
այլ հոդվածներում Պարոնյանը նշում էր երկու հանգամանք՝ թերթերի
խաբեութեան զոճ դառնալը և ոսկի շահելու տենչը²¹²: Հետաքրքիր է,
որ այդ օրերին պատրիարքարանը վարանում էր հանդես գալու հերքու-
մով. այս առթիվ Պարոնյանը սուր քննադատութեան ենթարկեց պատ-
րիարքարանի անտարբերութիւնը՝ «Փողովուրդը ինչ կուզե» հոդվա-
ծով²¹³: Պետք է կարծել, որ կովկասյան մտայածին ղեկավարի մասին
թերթերը գրել են ոչ առանց էֆենդիական դասի ներշնչումների, որն իր
հերթին ձեռնտու է եղել կառավարութեանը՝ շոշափելու արևմտահայերի
սոսափրական տրամադրութիւնները: Իսկ պատրիարքարանի լռու-
թիւնը խոսում էր լուրը տարածողներից սահմանազատվելու, բայց և
դրան չհակադրվելու՝ պատրիարքի անվճարական դիրքորոշման մասին:
Արևմտահայ առաջավոր հասարակական կարծիքը վճարականորեն դեմ
գործ սկզբի վրագրութեան մեջ ղեկինֆորմացիայի փորձերին:

Տպագրական տեսչութիւնը հետաքննութիւն սկսեց նշված միջա-
դեպի առթիվ: Օգոստոսին մեկը մշուսի հետեից խափանվեցին «Լույսը»,
«Նորագիրը», «Լրագիրը», «Մեծմուսլը հավատիրը» և «Հայրենիքը»՝
կեղծ լուրեր տարածելու մեղադրանքով: Որքան էլ զարմանալի լինե՞ր՝
նախազգուշացում ստացավ «Մանդումեի էֆրայրը»՝ հասարակաց կար-
ծիքը գրգռելու համար²¹⁴: Անկասկած, Բ. դոսան մոտիկ կանգնած էֆեն-
դիներինց ոմանք դատարանում կրած պարտութիւնից հետո գոհացում
էին պահանջել, որ և բավարարվել էր: Մանավանդ, պետք էր հասկաց-
նել տալ, որ կառավարութիւնը ոչ մի առնչութիւն չունի նշված խնդրի
հետ:

Ուշագրավ է, որ տպագրական տեսչութիւնը անսովոր եռանդ ցու-
ցաբերեց այս հարցում՝ խափանելով ընդհանրապես այդ լուրին անգրա-
դարձող պարբերականները: Այսպես, «Լույսը» չի հաստատել կաթողի-
կոսի աբսորի մասին կեղծ լուրը, ընդհակառակն, դրան վերաբերվել է
թերահավատութեամբ և հավատ չի բնծայել լուրը տարածող անծանոթ
նամակաբերին, ինչպես ցույց են տալիս նրա տպագրած «Անհավատա-
լի գրույցներ ս. էջմիածնա ամեն. հայոց վեհ. կաթողիկոսի վերա» և
«Անցք վեհ. կաթողիկոսին» հոդվածները²¹⁵: Պարոնյանի ծաղրն այս
խնդրում վերաբերում է ոչ թե «Լույսին», այլ այն պարբերականներին,

որոնք հորինված կեղծիքը վերագրել են «Լույսին»²¹⁶: Ակնհայտ է, որ
Բ. դոսան ձգտում էր, որքան հնարավոր է, ազմուկ հանել այս հարցի
շուրջ՝ ուսական դեպքի ուշագրութիւնը հրավիրելով իր երևութական
անկողմնակալութեան վրա:

Ամբողջ 1876 թ. ամսանը տերութիւնների հետ դիվանագիտական
հավասարակշռութիւն պահպանելու մտահոգութեամբ՝ կառավարութիւ-
նը ջանում էր կասեցնել ռազմական իրադարձութիւններին վերաբերող
ոչ պաշտօնական լուրերի սպրդումը մամուլի էջերը: Այս տեսակետից
նրան տագնապ էին պատճառում թերթերի հավելվածները, որոնք մեծ
մասամբ կամ ամբողջովին ռազմական լուրեր էին տպագրում: Կառա-
վարութիւնը նախ փորձեց արգելել հավելվածներում նման լուրերի
տպագրութիւնը: Հուլիսին հրապարակված ծանուցման մեջ հայտնվում
էր, որ այսուհետև ռազմական լուրերը պետք է հրապարակի ռազմական
մինիստրութեան պաշտօնատունը²¹⁷: Արգելվեցին ռազմական գործողու-
թիւնների քննարկումը և դրանց շուրջ մղվող բանավեճերը²¹⁸: Այս նպա-
տակն էր հետամտում նաև օգոստոսին ծանուցված որոշումը՝ դադարեց-
նել թերթերի ու ամսագրերի հրատարակութեան արտոնութեան շնորհու-
մը: Այստեղ ասված էր. «Ներկա բացառիկ պարագաներն, որոց մեջ
կգտնվի երկիրն և այն պաշտպաններ հառաջ եկած պարտականութիւն-
ները շնն կրնար համաձայնիլ այն գրեթե անսահման դյուրութեանց հետ,
գորս նոր թերթ հրատարակել ուղղները կգտնեն լրագրական կանոնա-
գրութեան տրամադրութեանց մէջ: Հետևաբար, որեւէ նոր լրագիր հրա-
տարակելու հրաման չպիտի տրվի, մինչև որ երկիրը վերստին հան-
դարտութեան և բարգավաճմանց կանոնավոր պայմաններուն մեջ մըտ-
նե»²¹⁹:

Վերը տեսանք, որ Թուրքիայում պարբերական հրատարակելը, մա-
նավանդ 1867 թ. «Ալիի որոշումից» հետո, կապված էր անսահման դրժ-
վարութիւնների, և ոչ թե «անսահման դյուրութեանց հետ», ինչպես կեղ-
ծում էր իսկութիւնը տպագրական տեսչութիւնը: Սակայն կեղծ փաս-
տարկի վկայակոչումն ինքնին չարաբուշակ էր: Այս ծանուցմամբ 1864 թ.
դեկտեմբերի օրենքը փաստորեն լ'ովին ւաղարում էր գործելուց, քանի
որ դրա ամբողջ երկրորդ մասը (աշտածական հոդվածները, ինչպես և
առաջին մասի 7-րդ հոդվածը, որը նույնպես պատժական մասին է վե-
րաբերում) արդեն 1867 թ. փետրվարից գրկվել էր իրավական ուժից և
փոխարինվել ոստիկանական իշխանութիւնների իրավասութեամբ: Վե-
րոհշրջալ որոշումով կասեցվում էր պարբերականների հրատարակու-
թեան թուլութեան ու պայմանների հարցերը կարգավորող հոդվածնե-

սին տպագրական տեսչության հրահանգներին: Կերջինս, իր հերթին, գեռես չէր խախտում պատրիարքարանի ինֆորմացիայի հանդեպ իր չեզոք վերաբերմունքը: Օգտվելով դրանից, հայ մամուլը շարունակում էր գավառական կյանքի թեմայի արծարծումը: Սեպտեմբերից արդեն կառավարությունը պետք է անսքող ցույց տար, որ մտադիր չէ հանդուրժել գավառական հարստահարությունները նկարագրող հոդվածներն ու այլ նյութերը: Տպագրական տեսչության համբերությունը չբացավ այն բանից հետո, երբ «նոր օսմանները» անգլիական դեսպանի «զգույշ խրախուսանքով» Մուրադին հեռացրին գահից և նրան հաջորդեց Աբդուլ Համիդը²²⁶: Հոգեպես անհավասարակշիռ, անկայուն Մուրադ V-ի փոխարեն լիբերալները ստանում էին արտաքուստ բարեմիտ, բայց բռնակալի կրթերը խնամքով թաքցրած նոր սուլթան, որը կարճ ժամանակ անց կտրուկ հակադրվելու էր «նոր օսմաններին» մտահղացումներին: Օսմանյան պահպանողականությունը, ընդհակառակն, նոր սուլթանի հայտնությունամբ ավելի ամրացրեց իր դիրքերը կառավարության մեջ: Ներքաղաքական այսպիսի իրադրության պայմաններում տպագրական տեսչությունը կտրուկ դիրքորոշում պետք է ցուցադրեր հայ գավառի իրական պատկերները բացահայտող մամուլի հանդեպ: 1876 թ. օգոստոսի 30-ին «Մասիսի» հավելված «Օրաթերթը» տպագրեց «Անատուրուի հայերի վիճակը» հոդվածը, որտեղ ներկայացվում էին թուրքական ռեզիֆի և տեղական իշխանությունների սանձարձակ գործողություններն ու բռնությունները Յոզղատի հայ բնակչության նկատմամբ²²⁷: Հայկական մի գլուղում տեղակայվելուց և նրա բնակիչներին կողոպտելուց ու պատվազրկելուց հետո ռեզիֆի պետերը գլուղի քահայտի ստիպում են անդորրագիր տալ այն մասին, որ զինվորները հատուցել են իրենց ստացած պարենի դիմաց: Բանակն իր կողոպուտը ծածկում էր կեղծ փաստաթղթերով, մի գործելակերպ, որ լայնորեն պետք է կիրառվեր 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին:

«Օրաթերթը», հավանաբար, խիստ մեկնաբանություններով է նկարագրել Յոզղատում կատարված վայրագությունները: Տպագրական տեսչության հարվածից խուսափելու նպատակով Կ. Ությունյանը հավաքել էր տվել «Օրաթերթի» համարները, սակայն արդեն ուշ էր, պարբերականի համարների մի մասը վաճառվել էր: «Մասիսը» տպագրեց «Օրաթերթի» խափանման որոշումը, որ ստորագրել էր հունիսին Համգի բեյին տպագրական տեսչության անօրենի պաշտոնում փոխարինած Բլաբբեյը²²⁸: Այստեղ «Օրաթերթը» մեղադրվում էր այն բանում, որ «թուրքիո հայոց քաղաքական և ընկերական վիճակին վրա հրատարակած

մեկ հոդվածին մեջ կշանա հայոց՝ անարդար և բռնավոր կառավարության մը լուծին ներքև ճնշյալ ներկայացնել... որ հիշյալ թերթն անտես կրնե տերություն կողմի հայոց ազգին տրված այն ամեն շնորհներն ու արտոնությունները, որք այդ հասարակության համար ազատամիտ և հայրական վարչություն մը սահմանած են»²²⁹:

Խափանված «Օրաթերթը» վերաբացվեց միայն 1877 թ. հուլիսին Հ. Հովվյանցի խմբագրությամբ, որը մինչ այդ խմբագրում էր «Մեծ-մուսլը հավատիսը»²³⁰:

Կ. Ությունյանն այս անգամ առավել տագնապած էր, քան երբեք. «Օրաթերթը» հրատարակվում էր նրա արտոնատիրությունամբ և «Մասիսի» այդ հավելվածի խափանումը անցանկալի միջադեպ էր շուրջ քառորդ դար գրաքննության խուլները հաղթահարած փորձառու լրագրապետի համար: Բուն «Մասիսում» նա տպագրում էր հայ գավառների թշվառ կացությունը բացահայտող նյութեր և այս իրադրության մեջ «Օրաթերթի» պատիժը կարող էր նաև «Մասիսի» վրա հրավիրել իշխանությունների ուշադրությունը: Այս պատճառով իր սովորական «օրինապատշաճ» ոճով «Մասիսը» պնդում էր, որ «Օրաթերթը» այդ հոդվածը տպագրել է «տերության կամացն և օրինաց հակառակ գործված գեղծումներն ու անիրավությունները դատապարտելու մտքը»²³¹: Տպագրական տեսչությունը, սակայն, այլ կարծիքի էր. իրողության մեջ նա նկատում էր մամուլի վտանգավոր միտումը՝ գավառական հարստահարությունների, քրդական վերնախավի բռնությունների մեջ էականը նշմարելը, այսինքն՝ կառավարության մեղսակցության բացահայտումը: Այս իմաստով տպագրական տեսչության կողմից «Օրաթերթին» հղած ծանուցումը միանգամայն տարբերվում է հայ մամուլին մինչ այդ արված ծանուցումներից: Իսկապես, երբեմն «չափազանցություններ», «ծայրահեղություններ», «հասարակական կարծիքը գրգռող նյութեր» և այլ որակումների փոխարեն կառավարությունը մամուլի այս բնույթի մերկացումները արդեն դիտում էր իբրև քաղաքական հանցանք: Դա շրջադարձային կետ էր հայ պարբերականների հանդեպ Բ. դոան վարած քաղաքականության մեջ, որ ի հայտ եկավ Աբդուլ Համիդի գահակալության հենց առաջին իսկ օրերից:

Յոզղատի հարստահարությունների հարցը լուսաբանեց նաև «Մանդումեի էֆթյարը»: Կ. Փանոսյանը սպագրեց «Նամակ Յոզղատից» ընդարձակ թղթակցությունը²³² դարձյալ ռեզիֆի վայրագությունների վերաբերյալ: «Մանդումեի էֆթյարը» ուղղակի գրում էր, որ զորակոչիկներին խրախուսել են ոստիկանները և տեղական իշխանությունները:

4. Փանոսյանը կանչվեց տպագրական տեսչություն՝ բացատրություններ տալու: Յոզղատից ստացված նամակի արժանահավատությունը նա ապացուցեց պատրիարքարանի ստացած հեռագրով: «Մի մեծ սուտ» վերնագրով հորվածում («Բյույուք բիր յալան») Փանոսյանը մերկացրել է «Բասիրեթի» և «Լա թուրքի» տպագրած հերյուրանքները, որոնց համաձայն, իբր Յոզղատի դեպքերը հայ թերթերի հորինածն են: «Բասիրեթը» պնդում էր, թե «Մանզումեն» և «Մասիսը» գրում են «բերանից եկածը» և որ նրանց նպատակն է Անատոլիայում ապրող ժողովուրդների մեջ սեպ խրելը: Թուրքական թերթը Բ. դոան ուշադրությունն էր հրավիրում հայ պարբերականների քաղաքական վտանգավոր վարքագծի վրա, պնդելով, որ այն «հակասում է հասարակական կարգուկանոնին»²³³:

Տպագրական տեսչությունը այս անգամ կոծկեց «Մանզումեի» հետ ունեցած միջադեպը: Գործին խառնվեց պատրիարքը, այն բանից հետո, երբ գավառական հարստահարությունների իսկությունը թաքցնել ձգնող թուրքական թերթերը «Մասիս» ու «Մանզումեն» խափանելու նպատակով հայտնեցին, թե նրանց հրապարակումները մտացածին են և որ Յոզղատից պատրիարքարանի ստացած հեռագրի համաձայն, այնտեղ և ոչ մի բնություն էլ չի եղել: Պատրիարքարանը հանդես եկավ հերքումով և հայտնեց, որ հայ մամուլի տպագրած տեղեկությունները հավաստի են²³⁴: Բ. դուր ստիպված էր հետաձգել հայ մամուլից վրեժ լուծելը և բավարարվեց միայն «Օրաթերթի» խափանմամբ: Նույն՝ սեպտեմբերին ազգային վարչությունը քննարկում էր ԶՂԿԹԿԹԿԹ, Մալաթիայի և Արևմտահայաստանի այլ վայրերի հարստահարությունների հարցը: Պատրիարքը Բ. դուր ներկայացրեց 7 կետից կազմված մի թագրի՝ Արևմտահայաստանի բարենորոգումների (հայերի հողազրկում, քրդական վերնախավի ավարտություններ, Բ. դոան կողմից հարստահարությունների խնդրով հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկ և այլն) վերաբերյալ²³⁵: Եկեղեցիներում հավաքված Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը քննարկում էր գավառի վիճակի հետ կապված հարցերը: Երեսփոխանական ժողովը սեպտեմբերի 17—20-ը դարձյալ անդրադարձավ բարենորոգումների անհրաժեշտության և այդ ուղղությամբ ազգային ժողովի բռնելիք դիրքին: Օ. Խոճասարչանի «Նորագիրը», որ տպագրել էր այդ նիստերի արձանագրությունը, խափանվեց²³⁶:

Մ. պատասխան պատրիարքական թագրի և երեսփոխանական ժողովի նիստերի, թուրքական մամուլը ավելի կատաղի դարձրեց իր հարձակումները արևմտահայերի վրա: Հայ թերթերին այս անգամ նրանք

մեղադրեցին ապստամբություն հրահրելու մեջ, իսկ «Բասիրեթը» ուղղակի գրում էր, թե պատրիարքարանը և հայերը օտար քաղաքականություն հրու գործիք են և դավ են նյութում պետության դեմ: 1876 թ. սեպտեմբերից սկսվում է թուրքական մամուլի մի բնութագրական ուղեգիծը՝ արևմտահայության դեմ ուղղված ստի և զրպարտության այն արշավը, որի նպատակն էր ամբողջ ժողովրդին ներկայացնել իբրև քաղաքականապես վտանգավոր և օսմանյան պետության թշնամի տարր: Այդ պրոպագանդը, ըստ էության, նախորդեց արևմտահայերի 1894—1896 թթ. և հետագայի զանգվածային ջարդերին ու կոտորածներին՝ ընդհուպ մինչև մեծ եղեռն՝ հող նախապատրաստելով դրանց գործնական իրականացման համար:

1876 թ. աշնանը, այս մտայնության ձևավորման ու խորացման ժամանակաշրջանում Բ. դուրը ձգնում էր եվրոպական դիվանագիտությունից սքողել կայսրության փոքրասիական մասի ծայրահեղորեն անկայուն և վարչական իմաստով քայքայված վիճակը: Դրանից ելնելով, ինչպես և որոշ շահով հաշվի առնելով մայրաքաղաքի հայ բնակչության սրված տրամադրությունները, կառավարությունը որոշեց ձևացնել, թե մտահոգված է բարենորոգումների գործով: Նրա որոշմամբ նշանակվեց Յոզղատի հարստահարությունների գործը քննող հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկվեցին ինչպես կառավարության, այնպես էլ պատրիարքարանի ներկայացուցիչները²³⁷: Ըստ երևույթին, հանձնաժողովը ցրվել էր նույնքան արագ, ինչպես կազմվել էր: Վ. Ռամսեյը, նկարագրելով Յոզղատի դեպքերը (և դրանք վերագրելով 1877 թ.) նշում է, որ Բ. դուր բանտարկել է տվել այդ դեպքերի հանցավորներին, բայց հայտնի չէ, թե նրանք որքան ժամանակ են կրել պատիժը²³⁸: Պատիժը կրելու մասին նրա կասկածը միանգամայն հիմնավոր էր. որպես կանոն, հարստահարությունների համար բանտարկվում էին ոչ թե դրանք կիրառողները, այլ իրենք՝ հարստահարվողները:

* * *

1875—1876 թթ. օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մեջ տարածված ազատագրական պայքարը իր անմիջական ազդեցությունը թողեց երկրում հրատարակվող պարբերական մամուլի և դրա հետևանքով՝ գրաքննական քաղաքականության վրա: Հրատարակվեցին մամուլին վերաբերող մի շարք հրահանգներ: Խիստ վերահսկողության ենթարկվեցին թերթերի ռազմական հավելվածները և մամուլի քաղաքական բնույթի ինֆորմացիան: Պաշտոնական գաղափարախոսության

պարտադրումը ուղեկցվում էր սանկցիաներով, որոնց հետևանքով խափանվեցին նաև մի շարք հայ պարբերականներ:

Բալկաններում ազատագրական շարժումների ազդեցութեամբ ուժեղացավ հայ մամուլի ելույթների քննադատական նպատակաուղղվածությունը արևմտահայության տնտեսական ու քաղաքական կեղեքված իրավիճակի դեմ: Նոր փուլ թեակոխեց գավառական թուրքական իշխանությունների ու քրդական հարստահարիչների մերկացումը: Գրաքննությունը այդպիսի նյութերի հրատարակումը թույլ էր տալիս շափավոր սահմաններում՝ ընդառաջելով երկրում ընդհանուր բարենորոգումները պաշտպանող կսովարություն ցանկությունը: Այսպիսի դիրքորոշումը հետամտում էր համոզելու տերություններին, որ երկրում պետք է անցկացվեն ընդհանուր բարենորոգումներ, և որ, հետևաբար, անիմաստ է առանձին ռեֆորմներ անցկացնել Բալկաններում:

1875—1876 թթ., այս տեսակետից, երկրում համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին մամուլի օբյեկտիվ լուսաբանումների համար: 1876 թ. կառավարությունը փորձեց իր համար ծայր աստիճանի անցանկալի այդ կացությունը վերացնել ժամանակավոր նախնական գրաքննություն հաստատելով: Սակայն սուլթանական ռեժիմի դեմ ուղղված օպոզիցիայի աննախընթաց ակտիվացումը և «նոր օսմանների» քաղաքական ազդեցության աճը Բ. դռանը հարկադրեցին վերացնելու այդ սահմանափակումը: Այս պայմաններում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում և հայ մամուլում ուժեղացան արևմտահայ գավառի վարչական բարենորոգումների պահանջն ու հրատարակումները դրա օգտին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԵՎ ԲԱՐԵՆՈՐՈՂՈՒՄՆԵՐԻ ՔՆԱԿՈՒՄԸ

1. ՄԱՄՈՒԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արևելյան հարցի ճգնաժամը իր բարձրակետին հասավ 1876 թ. դեկտեմբերին, երբ տերությունների ներկայացուցիչները Կ. Պոլսում դեսպանաժողով ղումարեցին՝ Բալկանների գործերին իրենց միջամտությունը կողկտիվ լուծում տալու և ապստամբած նահանգների բարենորոգումների ծրագիրը թուրքական կառավարությանը ներկայացնելու համար: Մինչ ղիվանագետները նախապատրաստական հանդիպումներում մշակում էին այդ ծրագիրը, սուլթանը և սրան շրջապատած օսմանյան լիբերալները ակտիվացնում էին իրենց քաղաքական գործունեությունը: Դեկտեմբերի 19-ին Միդհատ փաշան նշանակվեց մեծ վեզիր, իսկ նույն ամսի 23-ին, դեսպանաժողովի բացման օրը, հրետանային համադարկով հանդիսավորապես հռչակվեց օսմանյան սահմանադրությունը¹:

«Նոր օսմանների» հաջողությունը՝ սահմանադրության ընդունումը, հայտնի չափով պայմանավորված էր նրանով, որ թուրքական հետադիմությունը իր հերթին, լուրջ սպասելիքներ ուներ սահմանադրությունից և այս պատճառով չխանդարեց լիբերալներին: Թուրքիան գրեթե մեկուսացած էր արտաքին քաղաքական ասպարեզում և թուրքական քաղաքագետները, անկախ հին, թե նոր օսմանների խմբակցություններին պատկանելուց, ենթադրում էին ղիվանագիտական կապիտալ շահել. սահմանադրությունը հնարավորություն էր տալիս ներկայանալ իբրև սահմանադրական միապետություն, որը պատրաստ էր բարեկարգելու երկրի վարչատնտեսական հոռի վիճակը²: Սահմանադրության թողած արտաքին քաղաքական տպավորությունը Թուրքիայի համար դառնում էր մոտավորապես այնպիսի մի միջոց, ինչպիսին Գյուլհանեի հատիքը

շերիֆն էր 1840-ական թթ.՝ Մուհամեդ Ալու դեմ մղվող պայքարում³։ Այս դեպքում համընկնում էին սահմանադրությանը հարկադրաբար համաձայնած սուլթանի ու պահպանողականության և «նոր օսմանները» դիտավորությունները։ Եթե առաջինները ձգնում էին բռնակալությունը փրկել սահմանադրական թղենու տերևով, ապա երկրորդները հարմար պահ էին գտնում իրենց ծրագրերի իրականացման համար։ Ընդ որում, նրանց կարծիքով ևս սահմանադրության ընդունումը տերություններին պետք է համոզեր երկրի վարչական բարենորոգումների հնարավորությունների մեջ, ինչպես և դառնալու էր խթան՝ արտաքին քաղաքական միջամտություններից Թուրքիան զերծ պահելու համար։

Բարենորոգումներ անցկացնելու հարցում կառավարության պատրաստակամությունը և կայսրության ոչ սահմեղական հպատակների նկատմամբ պետական քաղաքականության շրջադարձը ընդգծելու նպատակով Միդհատ փաշան դիմեց աննախագեպ քայլի՝ պաշտոնական այց կատարելով հայ և հույն պատրիարքներին և հրեական գլխավոր ուսուցիչին։ Պատրիարքարանում մեծ վեճերին ողջույնի խոսք հղած և, նար-Պեյք խնդրեց հայերին ազատել հարստահարություններից⁴։

Դեսպանաժողովում թուրքական քաղաքագետները շտապեցին օգտորվել սահմանադրության թողած տպավորությունից. Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Սավֆեթ փաշան հայտնեց, որ սահմանադրության հոչակումը լիովին փոխում է իրավիճակը և ավելորդ դարձնում տերությունների ներկայացրած պահանջները Թուրքիայի նկատմամբ։ Սահմանադրական հիմնարկները, գավառների վարչության ապակենտրոնացումը այսուհետև ապահովելու են երկրում բարենորոգումների հաջողությունը, պնդում էր փաշան⁵։ Դեսպանաժողովը, սակայն, շհամաձայնեց թուրքական կողմի առաջարկին և շարունակեց ապստամբած նահանգների բարենորոգումների ծրագրի քննարկումը։ 1877 թ. հունվարի 15-ին տերությունները կառավարությանը վերջնագիր ներկայացրեցին, որով պահանջում էին այդ նահանգների ինքնավարությունը և Բալկաններում բարենորոգումները հսկող միջազգային հանձնաժողովների ստեղծում⁶։ Բ. դուռը մերժեց վերջնագիրը՝ Միդհատ հանձնաժողովների ստեղծում⁶։ Բ. դուռը մերժեց վերջնագիրը՝ Միդհատ փաշայի կողմից հունվարի 18-ին հրավիրված խորհրդակցական ժողովի պաշտպանությունից առավել հենվելով անգլիական պրեմիեր-մինիստրի խոստումների վրա⁷։ Հունվարի 20-ին դեսպանաժողովը դադարեցրեց իր աշխատանքները։ Ռուս-թուրքական պատերազմը դարձավ անխուսափելի։

Սահմանադրության մշակման և սահմանադրական կառավարման խնդիրների շուրջ սուլթանի և Միդհատ փաշայի տարակարծությունները

խիստ լարվածություն հասան դեսպանաժողովի առաջարկները մերժելուց հետո։ Արդուլ Համիդի գործողությունների ազատությունը առավել անկաշկանդ դարձան քաղաքական այն անցքերից հետո, երբ միջազգային դիվանագիտության առջև գործի դրվեցին կայսրությունը անվթար պահելու բոլոր հնարավորությունները։ Սուլթանը այս պայմաններում կարող էր գործել նաև առանց սահմանադրականների, որոնք արդեն բալաստ էին դարձել նրա միահեծանության ձգտումների համար։ 1877 թ. փետրվարի 5-ին սահմանադրությունը փրկելու հուսահատական ճիգերից հետո Միդհատը պաշտոնանկ արվեց և արտաքսվեց կայսրության սահմաններից⁸։ Նոր նշանակված մեծ վեզիր էդհեմ փաշան նրան մեղադրեց «սուլթանի բացառիկ իրավունքների և հասարակական անդորրի դեմ թշնամական ծրագրեր հղանալու մեջ»⁹։

Ասպարեզից վանելով սահմանադրականների առաջատարին, սուլթանը դեռևս պահպանելու էր այն երևույթականությունը, որ իր կտրուկ վերաբերմունքը Միդհատի նկատմամբ թելադրված է եղել սահմանադրությունը ռոնձգություններից փրկելու անհրաժեշտությունից։ Սահմանադրությունը դեռևս պետք էր նրան՝ արտաքին ճնշման ներքո դիվանագիտական շահեկան կեցվածք ընդունելու համար։ Իրականում Համիդը վճռել էր ձևանալ սահմանադրության պաշտպան՝ հենց նույն սահմանադրությունը ոչնչացնելու նպատակով։ 1876 թ. հոկտեմբերին հրապարակած իրադեի ուժով ստեղծվեցին հանձնաժողովներ, որոնք պետք է համապատասխան նախագծեր մշակեին սահմանադրական մարմինների գործունեության համար։ Գավառական հանձնաժողովների վերաբերյալ օրենքը նախապատրաստող հանձնաժողովը գլխավորում էր Ջեդեթ փաշան, տպագրական օրենք մշակող հանձնաժողովը՝ Սերվեր փաշան (հանձնաժողովի անդամներ էին Նամըք, Սամի, Կանի փաշաները և ուրիշներ)¹⁰։ 1876 թ. նոյեմբերի 26-ի և հետագա համաբնեցում «Սաբահ» թերթը տեղեկություններ է տպագրել տպագրական հանձնաժողովի նիստերի աշխատանքների մասին¹¹։ Մշակվելուց հետո մամուլի օրենքի նախագիծը պետք է հաստատվեր պետական խորհրդում։

Օրինագիծը շրջանառության մեջ էր մտցվում տպագրական ազատության նկատմամբ սուլթանի ակնհայտ թշնամական դիրքորոշման պայմաններում։ Արդուլ Համիդը համոզված էր, որ օգտվելով Թուրքիայում մամուլին տրված «լայն ազատությունից», խմբագիր-հրատարակիչները այն ի շարն են գործադրում։ Մամուլի «ծայրահեղությունների» դեմ իր բացահայտ տհաճությունը նա դարձրեց հիմք՝ սահմանադրության հոչակած մամուլի ազատությունը գործնականում ոչնչի հավասարեցնելու համար։ 1876 թ. սուլթանը խափանել տվեց «Բասթիկբալ» և

«Վարքթ» թերթերը: Սրանցից առաջինը ակնարկել էր նրա հակասահմանադրական նպատակները, իսկ երկրորդը շեյխ-ուլ իսլամի ֆեթվան համարել էր վճռական ակտ՝ սուլթանների տապալման գործում¹²: Եթե մեկը կոահել էր Համիդի գաղտնի մտադրությունները, ապա մյուսը չարագուշակ հիշեցում էր անում նախորդ երկու սուլթանների անփառունակ վախճանի մասին («նոր օսմանները» շեյխ-ուլ իսլամ Հասան Հալրուլյահ էֆենդու ֆեթվաները օգտագործել էին իբրև իրավական հիմք՝ Աբդու Ազիզին և ապա Մուրադին գահընկեց անելու համար): Միաժամանակ, պաշտոնանկ արվեց տպագրական տեսչության տնօրեն Բլաբբեյը՝ մամուլի հանդեպ լիբերալ թուլություններ ցուցաբերելու նկատառումով: Տպագրական տեսչության տնօրեն նշանակվեց Մաջիդ բեյը:

1876 թ. դեկտեմբերին Համիդը Միդհատ փաշային հրահանգեց շտապ ձեռնարկել տպագրական օրենքի նախագիծը մշակելուն: Նոր օրենքը, ինչպես ենթադրում էր սուլթանը, պետք է սահմանափակեր մամուլին արված ազատությունը և մեկընդմիջտ կաշկանդեր նրան պաշտոնական ուղեգծի սահմաններում¹³: Ազատ տպագրության և մամուլի դեմ սուլթանի հարձակումները, ըստ էության, նախորդում էին նրա հետագա վերաբերմունքը սահմանադրության հանդեպ, որը ապացուցվեց իրադարձությունների հետագա ընթացքով: 1877 թ. հունվարի վերջին հանձնաժողովն արգեն հասցրել էր հետ ստանալ նախագիծը պետական խորհրդից՝ նոր խմբագրումներ մտցնելու համար¹⁴: Նախագծի մշակման շրջանի իրողությունները ցույց են տալիս, որ հանձնաժողովում գերակշռել են պահպանողական տրամադրությունները: Պետական խորհրդում նստած պաշտոնյաների վրա ակնառու էր տպագրական ազատության համոզված հակառակորդ Աբդու Համիդի ազդեցությունը: Այսպես թե այնպես, կողմերի միջև գրեթե համաձայնեցված նախագիծը 1877 թ. ապրիլի 21-ին մտավ խորհրդարան: Դրանից առաջ, 1877 թ. մարտի 19-ին, խորհրդարանի բացման օրը, Աբդու Համիդը իր գահակալական ճառում անդրադարձավ տպագրական օրենքին: Ճառի առաջին մասը վերաբերում էր տպարաններին, երկրորդը՝ մամուլին¹⁵:

Տպագրական օրինագիծը նախապես քննարկվեց պառլամենտական հանձնաժողովում, ապա խորհրդարանում: Այստեղ պարզ դարձավ դրա բացահայտ հետադիմական ոգին, որը բացառում էր մամուլի որևէ ազատություն: Ըստ նախագծի, անչափ խստացվում էին հրատարակությունների վրավունքի հետ կապված պայմանները: Հրատարակիչ-տնօրենները նախ պետք է մուծեին 500 լիրայի չափով դրամական երաշխավորություն («գոր տալու կարող հայ խմբագիր մը չենք կարծեր, որ գտնվի», —

հարում էր «Մասիսը»)¹⁶: Այնուհետև, սուլթանի կամքին հնազանդ՝ արգելվում էր երգիծաթերթերի հրատարակությունը: Երեսփոխանները իրավունք չունեին պարբերական հրատարակել: Առանձնապես ծանր էին վունք չունեին պարբերական հոդվածները՝ 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքի հաստատական հոդվածները՝ 1864 թ. դեկտեմբերի մամուլի օրենքի համեմատությամբ: Դրանք ենթադրում էին 5—150 լիրա տուգանք, խմբագիր-հրատարակիչների երեք ամսից մինչև երեք տարի բանտարկություն, խափանումներ, արգելում և այլ տեսակի վարչական պատիժ-թյուն, խափանումներ, արգելում և այլ տեսակի վարչական պատիժներ¹⁷: Թրինագծի 40 հոդվածից քսանը պարունակում էին պատիժներ, իսկ մնացած կեսը խիստ սահմանափակում էր մամուլի ինքնուրույնությունը:

Պառլամենտական հանձնաժողովը բավական պահպանողական համարեց օրինագիծը: «Մասիսը» հուլիսը էր կապում այն հենց վերջինի հանձնարարությունը բարեփոխելու հետ և դրանով միանգամայն հստակ արտահայտում իր վերաբերմունքը օրինագծի նկատմամբ: «Կըսվի, — արտահայտում էր թերթը, — թե տպագրական նոր օրինաց ծրագիրը քննելու պաշտոն ունեցող երեսփոխանական հանձնաժողովն, որ թուրք և հույն անդամներն կբաղկանա, լրագրաց դրամական երաշխավորության գումարը 50.000 զրուշին 1.500 զրուշի իջուցեր է: Հանձնաժողովի անդամներն ումանք բոլորովին վերցնել կառաջարկեն եղեր: Սիրելի է մեզ հուսալ, որ այդ դրամական երաշխավորության տրամադրությունը բոլորովին վերենա՝ իբր անհնարին Թուրքիո լրագրաց ամենամեծ մասին համար»¹⁸:

Խորհրդարանի առաջին նստաշրջանում բանավեճ սկսվեց տպագրական օրինագծի շուրջ: Դրա պաշտպանությամբ հանդես եկան տպագրական տեսչության տնօրեն Մաջիդ բեյը և ներքին գործերի մինիստրության փոխարտուղար Կոստակի բեյը: Երկրորդ անգամ զբաղեցնելով իր պաշտոնը (առաջին անգամ՝ 1868—1872 թթ., երկրորդ անգամ՝ 1877—1879 թթ., է. Բլաբբեյ հետո)¹⁹, Մաջիդ բեյը մամուլը հալածելու ասպարեզում բավական փորձառություն ուներ: Երգիծաթերթերը բնութագրելիս նա արտահայտվում էր տպագրական տեսչության՝ վերոհիշյալ սպառնալի նախազգուշացումների ու արգելքների ոգով, անբարոյական ու վնասակար էր համարում առհասարակ երգիծական թերթյական ու վնասակար էր համարում առհասարակ երգիծական թերթերը և մանավանդ, ծաղրանկարները²⁰: Մաջիդ բեյը փորձում էր հիմնավորել մամուլի խիստ վերահսկողության անհրաժեշտությունը և արդարացնում էր կառավարության ջանքերն այս ուղղությամբ:

Տպագրական օրինագիծը խստիվ քննադատեցին հույն և հայ երեսփոխանները՝ Վասիլակի Սերաֆիյոտին (Կ. Պոլիս), Մ. Խարաճյանը (Մարաշ) և Սեպուհ Մաթսուտը (Կ. Պոլիս): Վասիլակին կարծում էր,

թե տպագրական օրենքը ազատ պետք է լինի՝ թեկուզ երկրի դանդաղ առաջընթացն ապահովելու համար: Նա հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում պատիժների շահագանց խստություն վրա, գտնելով, որ դրանք պետք է կիրառվեն ոչ թե մամուլի օրենքի, այլ քրեական օրենքների սանկցիաների ուժով²¹:

1877 թ. մայիսին խորհրդարանը մերժեց օրինագծի՝ թերթի կամ հանդեսի արտոնագրի դիմաց դրամական երաշխավորություն, ինչպես նաև երգիծաթերթերի արգելքը ենթադրող հոդվածները: Կառավարությանն առաջարկվեց վերացնել նաև թերթերի դրոշմի տուրքը²²: Կիբերալ տրամադրություններ ունեցող երեսփոխանական ժողովը ակնհայտորեն այլ կերպ էր դատում, քան պետական խորհրդում կամ մամուլի օրինագիծ մշակող հանձնաժողովում նստած՝ սուլթանի ձեռնասունները: Այս առթիվ «Մասիսը» գրում էր, թե «Օսմանյան երեսփոխանության այս ազատամիտ ընթացքը մեծ պատիվ կբերե իրեն լուսավորչալ աշխարհի առջև և ընդհանուր լրագրության գովությունն ու շնորհակալությունը կհրավիրե յուր վրա»²³: «Մասիսին» դեռևս ժամանակ էր հաբեկվոր՝ համոզվելու օսմանյան սահմանադրության գործունակության պատրանքային բովանդակության մեջ: Իրականում ամեն ինչ ընթանում էր նախապես մշակած սյուժեի համաձայն. սենատը հաստատեց խորհրդարանի առաջարկած նախագիծը, որից հետո այն պետք է ուսումնասիրեր օրինագիծ կազմող հանձնաժողովը՝ նախքան սուլթանի կողմից վավերացնելը: Հանձնաժողովը հանձնարարեց օրինագծի վերստին քննարկում խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանում, նշելով, որ սուլթանը չի ընդունի արված խմբագրումները: Իր հերթին, վերջինս ոչ մի գիշում չարեց՝ թույլ շտաբով օրինագծի որևէ փոփոխություն իր սկզբնական տեսքից:

Մամուլի օրինագծի շուրջ այս քաշքշուկները գոհացնում էին սուլթանին, քանի որ դրանով երեսփոխանական ժողովը իր ժամանակը վատնում էր ոչ էական հարցերին վերաբերող վիճաբանությունների վրա: Զմյուռնացի լիբերալներից Ենիշեհիրլի Ահմեդը, նախքան մամուլի օրինագծի քննարկումը, մայիսին, պատերազմի ընթացքի վերաբերյալ բացատրություններ պահանջեց կառավարությունից: Նա հայտնում էր, որ պատերազմում թուրքերի պարտությունները հասել են աղետալի չափերի, մինչդեռ իրենք զբաղված են երկրորդական խնդիրներով²⁴: Խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանում միայն երեսփոխանները կարողացան ըստ ամենայնի հակադրվել կառավարությանը: Զմյուռնիացի պատվիրակը ըմբռնել էր սուլթանի դիտավորությունները:

Երգիծական մամուլի դեմ ուղղված հալածանքը չի կարելի բացատրել սրսկ սուլթանի ռիսկալուծությամբ: Հետապնդումները սկսվել էին դեռևս 1870-ականի սկզբից, երբ «նոր օսմանները»՝ Նամբ Բեմալը, Զիյա բեյը և էբուլգիան «Դիոսեն» ու «Հադիբա» երգիծաթերթերում քննադատական նյութեր տպագրեցին կառավարության դեմ: «Դիոսենի» խմբագիր Թ. Կասաբը՝ ազգությամբ հույն, չնայած իր աչքի ընկնող գործարարական հատկություններին (այդ թերթը նա հրատարակում էր նաև հունարեն, ֆրանսերեն, մի քանի համար տպագրեց հայատառ թուրքերեն)²⁵, չկարողացավ խուսափել Բ. դուան հալածանքներից: Օսմանյան պահպանողականության մեջ սատիրայի ժանրը իր քաղաքական նպատակասլացությամբ արթնացնում էր հիվանդագին էմոցիաներ: 1873 թ. ապրիլին «նոր օսմաններ» հրատարակությունների ջախջախումից հետո տպագրական տեսչությունը դժվարացրեց երգիծաթերթերի տպագրության արտոնությունը: Թշնամական նույն վերաբերմունքը տարածվեց «Մեղվի», «Եփրատի», «Թատրոնի», «Մամուլի» և մյուսների վրա: 1876 թ. հունվարին Մահմուդ Նեղիմ փաշայի վեզիրության ժամանակ հրապարակվեց երգիծաթերթերի դեմ ուղղված հրահանգ՝ մտքը վեց նախնական մասնակի գրաքննություն. ծաղրանկարները իրենց մակագրություններով պետք է ներկայացվեին տպագրական տեսչություն՝ տպագրության թույլտվության համար²⁶: Այս միջոցառումը հիմնավորվում էր նրանով, որ երգիծաթերթերը վնասակար ծաղրանկարներ են տպագրում կառավարության քաղաքականության, կրոնի և դավանանքի, անհատների պատվի ու արժանապատվության դեմ և քայքայում են բարոյականության հիմքերը: Մուրադ V-ի կարճատև գահակալության ժամանակաշրջանում ևս շարունակվեց երգիծական մամուլի դեմ ուղղված արշավանքը: 1876 թ. օգոստոսին «Վաքթըր» հայտնում էր, որ կառավարությունը առաջիկայում այլևս երգիծական հրատարակությունների արտոնագիր չի տրամադրելու²⁷:

Բռնակալին հատուկ բուլթ ատելությունը Աբդուլ Համիդը սաստկացրեց երգիծաթերթերի հետապնդումները: 1877 թ. հունվարին սուլթանը խափանեց Թ. Կասաբի «Հեյալը», որը ծաղրանկար էր տպագրել օսմանյան սահմանադրությամբ երաշխավորված մամուլի «ազատության» դեմ՝ «Տպագրությունն ազատ է օրենքի շրջանակներում» մակագրությամբ: «Հեյալը» ընդմիջտ արգելվեց, իսկ Կասաբը ենթարկվեց երեք տարվա բանտարկություն²⁸: Սուլթանի խստությունը այս դեպքում թերևս, ուներ անձնական բնույթի պատճառներ (Մուրադի ժամանակ Թ. Կասաբը Մուլիերի «Ժլատը»՝ «Ժլատ Համիդ» վերնագրով, թարգմանել

էր թուրքերեն և ապագա սուլթանը դրա մեջ իր անձի դեմ ուղղված ակնարկ էր նկատել²⁹, սակայն նրա վերաբերմունքը տվյալ դեպքում լիովին համընկնում էր երգիծանքի հանդեպ գրաքննություն ավանդական անհանդուրժող քաղաքականությունը:

1877 թ. մարտին սուլթանը հարձակման անցավ ընդհանրապես երգիծական մամուլի վրա: Մամուլի օրինագիծը դեռ խորհրդարանում չքննարկված՝ մեծ վեզիր էդհեմ փաշան ծանուցում հրատարակեց երգիծական թերթերի մասին: Երգիծաթերթերն այստեղ վերստին հռչակվում են հասարակական բարոյականությունը ոտնահարող հրատարակություններ: Հայտնվում էր կառավարության պատրաստակամությունը՝ սահմանափակելու երգիծական թերթերի հրատարակումը և օրենքի ամբողջ խստությունը պատժելու դրանց մեղանշումներ³⁰: Այս որոշմամբ կառավարությունը հող էր նախապատրաստում՝ արգելելու երգիծաթերթերի հրատարակությունը:

1877 թ. դեկտեմբերի 13-ին խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանի գահակալական ճառում սուլթանը անդրադարձավ մամուլի օրինագծի հաստատման հարցին: Շատ շանցած, 1878 թ. փետրվարին, խորհրդարանը արձակվեց և բռնապետությունը իր հարձակման թափի տակ ճզմեց ոչ միայն սահմանադրական հիմնարկներն ու հանձնաժողովները, այլ սրանց կազմած բոլոր օրինագծերը: Տպագրական օրինագիծը ևս արժանացավ նույն ճակատագրին: Սահմանադրական միապետի դերի մեջ մտած սուլթանը ժամանակ էր շահում լիբերալիզմը վերջնականապես ընկճելու համար: Միդհատից հետո Համիդը հարվածն ուղղեց «նոր օսմանների» դեմ: 1877 թ. մայիսին արսորվեցին պետական խորհրդի անդամ Ադյաս էֆենդին, «Քահրեմա» երգիծաթերթի տնօրեն-խմբագիր Մուհիբ բեյը և ուրիշներ³¹:

Մինչ Օսմանյան խորհրդարանը նախապատրաստվում էր առաջին նստաշրջանին՝ աչքի առաջ ունենալով նաև տպագրական օրինագիծը, սուլթանը արդեն սկսել էր հետապնդել կասկած հարուցող կամ արդեն օպոզիցիայի նշաններ ցույց տվող պարբերականներին: Հարվածի տակ ընկան այն թերթերը, որոնք բացահայտում էին երկրի քայքայված վարչակարգը, բողոքում էին բռնությունների դեմ կամ ինքնուրույնություն էին ցուցաբերում ռազմական լուրերի հրատարակման ու մեկնաբանումների մեջ: 1877 թ. մարտ-ապրիլին իշխանությունները դատի տվեցին հունական «Թրակի» թերթը, որը բողոքել էր մի հույն աղջկա տաճկացման դեմ³²: Գատի տրվեցին «Վաքըթը» և «Մուսավաթը»՝ ռազմական միևիստություն բյուջեի մասին «տհաճ ակնարկներ անելու» և ելմտից միևիստորի դեմ հողավածներ տպագրելու պատճառով³³:

Մամուլի դեմ իր հարձակումներից երեսփոխանական ժողովի ուշադրությունը շեղելու համար սուլթանը պատերազմի սկզբին ծանուցեց, որ ռազմական պայմանների բերումով 1864 թ. մամուլի օրենքը սառեցվում է և որ այսուհետև ամբողջովին պետք է ենթարկվի իշխանությունների տնօրինությանը³⁴: Սուլթանն այս ժամանակաշրջանում հատուկ ուշադրություն է դարձրել ռազմական իրադարձությունների վերաբերյալ ինֆորմացիան ամբողջովին կառավարության իրավասությունը ենթարկելուն: 1877 թ. ապրիլին լրագրավաճառներին արգելվեց փողոցներում բղավել մամուլի լուրերի մասին, երբ թերթերի ստերին, ի դեպ, լրագրավաճառները միացնում էին իրենց հատուկ երեւակայությունը: Որոշվել էր, որ խմբագիր-տնօրենների գիտությունը լրագրավաճառները ստիկանությունից պետք է ձեռք բերեն թե զքեռե (վկայական), որով կարելի կլինի վերահսկել նրանց գործը³⁵:

Այսուհանդերձ, առանց լրագրավաճառների միջամտության էլ թուրքական թերթերը շարունակում էին կրոնական մոլեռանդությունը հրամայելով հայրենասիրության փոխարեն: Այս առումով Համիդի համար բավականաչափ առիթներ էին ներկայանում անցանկալի պարբերականներից վրեժխնդիր լինելու: 1877 թ. ապրիլին տպագրական տեսչությունը հարվածի թիրախ ընտրեց «Վաքըթը». պաշտոնական ազդարարության մեջ հայտնվում էր, որ նա «այն հիմար կարծիքը կուզե հաստատել, որ Եվրոպա մեզի դեմ է և թե ներկա պատերազմը պարզապես քրիստոնեական խաչակրություն մ'է իսլամության դեմ: Վերջապես,— շարունակվում էր հերքման մեջ,— տարակույս չկա, որ անհավատ (քյաֆիր) մ'է և յուր ըրածը՝ ոճիր («Վաքըթի» հեղինակինը— Ա. Խ.)»³⁶:

Ահաբեկող այս սպառնալիքից հետո «Վաքըթը» անցավ պաշտոնական տեսակետի անվերապահ պաշտպանությանը: 1878 թ. հունվարին, որսալով երեսփոխանական ժողովի հանդեպ սուլթանի հակակրանքի ակնառու նշանները, այդ թերթը կծու հողված հրատարակեց երեսփոխանական ժողովի դեմ, որով առաջացրեց տպագրական տեսչության տնօրեն Մաջիդ բեյի հիացմունքը. սա գոհունակության նամակ ուղղեց թերթին, որն այն տպագրեց իր մեկնաբանություններով³⁷: Անսկզբունք և շահատենչ, ուժի և իշխանության առջև պատրաստ՝ այրելու այն, ինչ պաշտում էր երեկ և պաշտելու այն, ինչ այրում էր երեկ— այսպիսին էր թուրքական այն ուտիլիտար մամուլի նկարագիրը, որի տիպիկ ներկայացուցիչներից էր «Վաքըթը» և որին այնպես դիպուկ է բնութագրել օպոզիցիոն երեսփոխաններից Ենիշեհիրլի Ահմեդ գադեն. «Իսկ թուրք լրագրաց խոսքը շեմ ըներ,—ասում էր նա,— փեղցփեղուլթենե գատ

տւրիչ բան չեն գրեր և սուտե զատ ուրիշ բան չեն հրատարակեր: Շատ կսխալի կարծողը, թե այդ լրագրերը կարգալուծ կրնա կրթվել և ճշմարտութիւնն իմանալ³⁸:

Մի հայտնի չափով այդ բնութագիրը վերաբերում էր ռազմական ինֆորմացիայի բնագավառին: Թուրքական թերթերը շարունակում էին ռազմական հավելվածներ տպագրել, որ թեև արգելվել էր դեռևս 1876 թ., սակայն «նոր օսմաններ» քաղաքական վերընթացի ժամանակաշրջանում դուրս էին թողնվել իշխանութիւնների վերահսկողութիւնից: Հակասական ու խառնաշփոթ այդ տեղեկութիւններից շատերը լույս աշխարհ էին գալիս հենց խմբագրատներում և նետվում ամբոխին՝ ըստ հնարավորին գնորդներ հրապուրելու նպատակով: Մայիսին Բ. դուռն արգելեց թերթերի հավելվածների հրատարակութիւնը, արգելքից ազատ էին մնացել միայն պաշտոնական թերթերի հավելվածները, որտեղ տպագրվում էին կառավարութիւնի վավերացրած տեղեկութիւնները³⁹: 1877 թ. մայիսի 4-ին Կ. Պոլիսը և նրա արվարձանները դրվեցին ռազմական գրութիւն մեջ, որով ռազմական իշխանութիւնները իրավասութիւնը տարածվեց նաև մամուլի վրա: Կառավարութիւնը տեղեկացրեց, որ «զինվորական իշխանութիւնը... կրնա խոտովութիւն սերմանող և հասարակաց կարծիքը հողիչ հողվածներ հրատարակելու համարձակող լրագրերը խափանել...»⁴⁰: Գրաքննութիւնը ուղարկութիւնով հետևում էր մանաւանդ, ռազմական մարմինների և բարձրաստիճան զինվորականների քննադատութիւնի կասեցմանը: Երեք ամսով խափանվեց թուրքական «Սելամեթ» թերթը՝ ռազմական միջնատրի դեմ «թշնամական հողված» տպագրելու համար: Խմբագրի հետ միասին բանտարկվեց և դատի տրվեց այդ թերթի տնօրեն Այ. Սարաֆյանը⁴¹: Գրան հետևեց «Լեվրնդ հերալդի» խափանումը՝ դարձյալ քննադատական հրապարակումների համար: Հուլիսին տպագրական տեսչութիւնը նախազգուշացրեց բոլոր խմբագիրներին, որ դադարեն «զինվորական շարժմանց վրա խոսել և նպաստավոր կամ աննպաստ սուտ լուրեր հրատարակել»⁴²:

Ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին մամուլը ենթարկվեց երկշերտ հետտպագրական գրաքննութիւն՝ ոստիկանական և ռազմական: Նախնական գրաքննութիւն, սակայն, դեռևս չկար: Սահմանադրութիւնի և երեսփոխանական ժողովի երևութականութիւնը պահպանելով մտահողված Համիդը առայժմ ավելին անել չէր կարող՝ հաշվի առնելով օպոզիցիայի տրամադրութիւնները, որոնք պարզորոշ ուրվագծվեցին մամուլի օրինագիծը խորհրդարանում քննարկելու ժամանակ: Այդ օրինագիծի հետագա վիճակը ներկայացնում էր սուլթանի և օպոզիցիայի միջև

ստեղծված հիվանդագին հավասարակշռութիւնը. խորհրդարանը շրնդունեց սուլթանի ցուցումներով կազմված օրինագիծի նախնական տարբերակը, բայց և խորհրդարանի փոփոխութիւնները ևս շրնդունվեցին սուլթանի կողմից: Դրութիւն տերը, այսուհանդերձ, մնում էր Համիդը, որին ոչ մի օրինագիծ կամ խորհրդարան չխանգարեց շարունակելու իր հալածական քաղաքականութիւնը մամուլի նկատմամբ:

Արևմտահայ առաջադիմական հասարակական միտքը և հրապարակախոսութիւնը չնայած սահմանադրութիւնի շուրջ թուրքական լիբերալների բարձրացրած աղմուկին, թուրքիայում «նոր դարագլուխ» ավետող պաշտոնական ու անպաշտպան հայտարարութիւններին, ըմբռնեցին դրանց իրական արժեքը: Թուրքիայում մամուլի ընկճված վիճակի, սահմանադրութիւնի զուտ անվանական բնութիւն և նրա անգործունակութիւնի վերաբերյալ իր դեմոկրատական խոր տրամադրութիւններով առանձնանում է Հ. Պարոնյանի «Թատրոն» պարբերականը:

* * *

Օսմանյան սահմանադրութիւնի գնահատականը «Թատրոնում» դրսևերվել է ոչ միայն զուտ հրապարակախոսական, այլև գեղարվեստական-սատիրական արտահայտչամիջոցներով, որով և այդ գնահատականը ստանում է առավել մեծ հասարակական արժեք: Հ. Պարոնյանը հատուկ ուղարկութիւն է դարձնում օսմանյան սահմանադրութիւնի հասարակական հիմքերին, նաև նրա կիրառման հնարավորութիւնը: Երկրում ոչ մահմեդական ժողովուրդների վաղեմի իրավազրկութիւնն ու հարստահարութիւնների հարատևումը երգիծաբանին միանգամայն հիմնավորված բացասական դիրքորոշում էին թելադրում սահմանադրութիւնի կիրառելիութիւնի նկատմամբ: «Թատրոնի» էջերում սահմանադրութիւնը համարվում է հասարակական ու քաղաքական իրականութիւնի արդյունք, որ ենթադրում է քաղաքակրթութիւնի զարգացման որոշակի աստիճան: Արևմտահայ հասարակական հոսանքների ներկայացուցիչները սահմանադրութիւնը, որպես այդպիսին, արժեքավորել են հենց հասարակական զարգացման տեսակետից, սակայն նրանցից միայն րչերն են հանգել հետևողական եզրակացութիւններին: Հ. Պարոնյանը այդ ճշմարտութիւնը իրողում է իր կոնկրետութիւնի մեջ՝ ազատելով վերացական պատկերացումներից, եթե հասարակութիւնը և պետութիւնը չեն քաղաքակրթվել, չեն հրաժարվել հպատակներին ճնշելու և ստրկացնելու իրենց հնամենի քաղաքականութիւնից, ապա այդպիսի հասարակութիւնի մեջ սահմանադրութիւնը օտարոտի իրավական ակտ է, ներ-

քի ազատության սկզբունքների պաշտպանության համար: Երգիծական պարբերականների հետագա հալածանքի ժամանակ փակվեցին երկրում հրատարակվող մի քանի ազգեցիկ հրատարակություններ, այդ թվում և «Թատրոնը»:

1877—1878 թթ. գրաքննությունը ըստ հնարավորին սահմանափակեց մամուլի ռազմական լրատվության չափերը: Պարբերականներն ընդհանրապես միայն ուստիական, այլև ռազմական գրաքննության տակ: Լիբերալ-սահմանադրական գաղափարների հետապնդումներով և մամուլի բովանդակությունը սահմանափակող նոր որոշումներով սուլթանը հող էր նախապատրաստում բռնակալական գրաքննություն ստեղծելու համար:

2. ԳՐԱՔՆՆՈՒՅՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈՎՈՒՄԵՆԻ ՉԱՐՑԸ

Յոզղատի հարստահարությունների առթիվ Բ. զոան խստությունները «Օրաթերթի» և «Մանղումեի էֆքյարի» նկատմամբ՝ չկարողացան շեղել պարբերականների ուշադրությունը գավառական կյանքից: «Օրաթերթի» խափանումը առաջին պատժիչ գործողությունն էր, որով նոր սուլթան Աբդուլ Համիդին հյուսիսային տալիստանի տեղաբնակները նախազգուշացնում էր հայ պարբերականներին, թե կառավարությունն ինչպիսի դիրք է գրավելու նրան հետևող մյուս հրատարակությունների հանդեպ:

Ազգային վարչությունը, սակայն, շարունակում էր բողոքել գավառական հարստահարությունների դեմ: Դրան վերջ տալու նպատակով կառավարությունը փորձեց ներգործել պատրիարքի վրա, որ և անմիջապես արտահայտվեց Հ. Նուրյանի գրաված դիրքորոշման մեջ: Կառավարական շրջանների վստահությունը վայելող քաղաքական ժողովի այս անդամը Բ. զոանն ուղղված բողոքագրերն համարում էր «արդի պարագայից մեջ աննպաստ և անքաղաքագիտական»⁵⁵: «Քաղաքագետ» էֆենդին արտահայտում էր էֆենդիական դասի մտահոգությունը՝ համոզելու կառավարությանը, որ հայերը ապստամբական գիտավորություններ չունեն և անմոռն չեն կրում իրենց լուծը:

Պատրիարք Ն. Վարժապետյանը այս ժամանակաշրջանում իր գործունեությունը ծավալել էր երկու ուղղությամբ. նա շարունակում էր գավառական հարստահարությունների խնդրի արժարժումը Ազգային ժողովում, դիմումներ էր անում Բ. զոանը, և մյուս կողմից՝ հավաստում իր հավատը կառավարության բարենորոգչական անկեղծ մտադրությունների վերաբերյալ: Նրա կարծիքով հարստահարությունների հարցի անընդհատ առաջադրումը սուլթանին համոզելու էր բարենորոգումների անհետաձգելիության մեջ: Այսպիսի մտայնությունը ապահովում էր հայ

մամուլի համապատասխան բնույթի հրատարակումների անընդհատությունը: Արևմտահայ գրեթե բոլոր պարբերականները շարունակաբար տպագրում էին հարստահարությունների ցնցող դեպքեր վանի, Կեսարիայի, Մուշի, Կարինի, Տիգրանակերտի, Տրապիզոնի և բազմաթիվ այլ վայրերի իրականությունից: Արևմտահայ գավառի կացությունն վերաբերյալ տեղեկություններ էին տպագրում նաև մայրաքաղաքի եվրոպական հարստահարությունները՝ ավելացնելով բուլղարական հարստահարությունների խնդրի մեջ խրված կառավարության միջազգային տաղանապան ու դժվարությունները: 1876 թ. մամուլում նկարագրված դեպքերը մեծ մասամբ կապվում էին ոչ թե քրդական ավագանու կամ թուրքամեծ մասամբ կապվում էին ոչ թե քրդական ավագանու կամ թուրքական հարստահարիչների ինքնաբավ, մեկուսի գործողությունների հետ, այլ անմիջականորեն համադրվում էին այն փաստին, որ կառավարությունը ինքն էլ է մասնակցում այդ հարստահարություններին և ամեն կերպ խրախուսում է դրանք: 1876 թ. աշնանը դրությունը փոխելու վճռականություն մեծ Բ. զոանը անցավ այդպիսի հրատարակումները կասեցնելու գործողություններին: Պատժի ու աստիճանական հալածանքների միամբեղջ արշավ սանձագերծվեց հայ մամուլի դեմ՝ այսպես կոչված «Շանայի հարստահարությունների» կապակցությամբ: Հարվածի տակ ընդհանրապես «Հայրենիք», «Արարատ» և «Մեծմուսյր հավատիս» թերթերը, որոնց էջերում նյութեր էին տպագրվել Տրապիզոնի Շանա գյուղում թուրքական կեղեքումների և տեղական իշխանությունների վայրենի կամաչականությունների մասին: Իրողությունն այս երեք թերթերում պատմվել է ինքնուրույն, թերթերը միմյանցից արտասպառություն չեն արել և այս հանգամանքի շնորհիվ ընթերցողը լայն տեղեկություններ էր ստանում գավառական կյանքի մասին: Շանայի շքավոր գյուղացիներին, որոնք գավառական կյանքի մասին: Շանայի շքավոր գյուղացիներին, որոնք չէին կարողացել վճարել պետությանը տրվող հարկի մնացորդները, չէին կարողացել վճարել պետությանը տրվող հարկի մնացորդները, (1876 թ. նախապես հավաքվում էր երկու տարվա հարկ)⁵⁶ թուրքական իշխանությունները տանջել էին ինչպես ստրուկների. «Մեծմուսյր հավատիս» թղթակիցը նշում էր, որ մեղանշած գյուղացիների դեմ ուղարկվել է պատժիչ ջոկատ՝ հարյուրապետի գլխավորությամբ: Տեղ հասնելով, սա «բազմաթիվ գյուղացիս խարազանով և սրո պատյանով անխղճաբար ծեծել է զինի»՝ փարավունի գերյաց պես կարգավ յայտեղ խրջալ գերաններուն և ցցերուն կկապե և երկու-երկու, երեք-երեք սաստկապես կխարազանե և սոցանե ոմանց վրա ևս դուլչերով ջուր լեցնել կուտա և այսպես մինչ իրիկուն անոթի, ծեծելով միայն կանցունե և թողություն այն ժամանակ կշնորհե, երբ առնելիք հարկը ուրիշ մեկուն ձեռքով իրեն կբերվի»⁵⁷: Երբ գյուղացիները բողոքեցին Տրապիզոնի

Թուրքական իշխանություններին, վերջիններս պաշտոնանկ արեցին՝ այդ հարյուրապետին և նրա փոխարեն ուղարկեցին մի հազարապետի (մայոր): Շանայում իր նախորդի գործադրած դաժանություններից հրաժարվելու փոխարեն նա ավելի անտանելի խոշտանգումների ենթարկեց հարկը չվճարածներին, գյուղում «հինգ-տասն ցից ևս ինքն ավելացնելով»: «Հայրենիքի» նույն բովանդակությամբ հոդվածից երևում է, որ մարդկանց «խաղբխի» կապելը սոսկ հարկը չվճարողների վրա չի տարածվել. գինվորները գանակոծել են ամբողջ գյուղը՝ տեղի տալով բռնություններ գործադրելու իրենց սովորական կրքերին: Հարկը չտվողներից «զոմանս բանտերու կմատնեն, ոմանց՝ սանը, կաթսան և կովը կամ եզր կես գնով ծախել տալով ուզած տուրքերնին կանեն», — գրում էր թերթը⁵⁸: Ինչպես գրեթե միշտ, այս անգամ էլ պաշտոնական բաշխողները չէին մոռացել գյուղացիների կրոնական զգացումներն անարգելը, ծեծել և ստորացրել էին իբրև պատանդ վերցրած գյուղական քահանային:

Տպագրական տեսչությունը խափանեց այս երեք պարբերականները՝ որոնցից արդեն հասցրել էին արտատպություններ անել Կ. Պոլսի եվրոպական պարբերականները: Յոզղատի հարստահարությունների մերկացումից հետո սա երկրորդ դեպքն էր, երբ մի քանի հայ պարբերականներ բացահայտում էին կառավարության մեղսակցությունը հարստահարություններին: Այս պատճառով տպագրական տեսչությունը մասնավոր միջոցառումների դիմեց այս թերթերը պատժելու համար: Հոկտեմբերի 24-ին սրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին ծանուցումներ ուղղվեցին «հուզումներ տարածելու» մեղադրանքով, ապա հրապարակվեց ընդհանուր բնույթի ծանուցում՝ հայ թերթերի զբարտառությունների մասին: Բուն տեքստից իսկ երևում է, որ կառավարությունը ձգտում էր ահաբեկել հայ մամուլը և ստիպել նրան՝ հրաժարվելու գավառական հարստահարություններին անդրադառնալուց⁵⁹:

Այսուհանդերձ, հաշվի առնելով իրադարձության արձագանքները, Բ. դուռը մտավ անաչառ հետաքննողի դերի մեջ. վերոհիշյալ պաշտոնական ազդում հայտնվում էր մեծ վեղբի հրամանը՝ երեք թերթերի խմբագիրներ Մ. Այվատյանին («Արարատ»), Հ. Մարգարյանին («Մեծ-մուշը հավատիս») և Մ. Մելիքյանին («Հայրենիք») կառավարության երկու ներկայացուցիչների հետ Տրապիզոն մեկնել դեպքերի ստուգությունը քննելու նպատակով: Այստեղ աչքի էր զարնում հետևյալ հակասությունը. եթե թերթերը պատժվել էին, ուրեմն կառավարությանը ստույգ հայտնի պետք է լիներ նրանց հանցանքը, իսկ եթե պատժելուց հետո էր հարկավոր ապացուցել այդ հանցանքը, ապա դուրս էր գալիս,

որ կառավարությունը վարվել է կամայականորեն և կանխակալ: Ինչոր կառավարությունը վարվել է կամայականորեն և կանխակալ: Ինչպես վերն ասվեց, Շանայի դեպքի մասին հայ թերթերի նյութերը արտատպվել էին Կ. Պոլսի եվրոպական լեզուներով հրատարակվող պարբերականներում, ուստի և կառավարությունը շտապում էր որևէ կերպ դուրս գալ իր համար տհաճ այդ պատմությունից:

Երեք թերթերի խմբագիրները կանչվեցին տպագրական տեսչության տնօրեն Բլաք բեյի, ապա մեծ վեղի Ռյուշտյու փաշայի մոտ: Փաշան սրանց դիմավորեց լուտանքների տարափով և հենց այստեղ ընդունարանում էլ խմբագիրները դաժան ծեծի ենթարկվեցին՝ տարվելով ոստիկանություն⁶⁰: Սաստիկ գանակոծված Մ. Այվատյանը այդպես էլ չապաքինվեց և վախճանվեց 1876 թ. դեկտեմբերի 15-ին: Նրա հուղարկավորությունը վերածվեց Թուրքական բռնակալության դեմ ուղղված բողոքի ցույցի⁶¹:

Կառավարության կազմած հանձնաժողովի հետ նույնմբերի 9-ին Հ. Մարգարյանը և Մ. Մելիքյանը մեկնեցին Տրապիզոն: Հաստատվեց ոչ միայն դեպքերի ճիշտ լինելը, այլև բացահայտվեցին բռնությունների նորաձև փաստեր, որոնք դուրս էին մնացել մամուլի ուղարկությունից: Բ. դուռը ստիպված էր ազատ թողնել խմբագիրներին⁶²:

Կառավարության Զ. Փրոբինը այս առթիվ գրում է. «Հիշյալ երեք լրագրերի հրատարակությունը արգելվեցավ, ինչպես որ մի ամիս նորանից առաջ արգելվել էր «Նորագիրը»՝ իբրև սուտ լուրեր ու զբարտառություններ տարածող թերթեր: Հաճախ պատահում է, որ այդպիսի դեպքերում դրան պաշտոնյաները խուս տեղերի անպաշտպան գյուղացիներին սպառնալիքներով ու անգթություններով ստիպում են ստորագրել մի թուղթ, որ սուտ է հանում նոցա անարդար վարմունքի վրա տարածված բոլոր համբավները»⁶³:

Գործն ավարտվեց նրանով, որ կառավարությունը հայտնեց նոր քննություն անցկացնելու մտադրության մասին⁶⁴: Դրանից հետո միջադեպը մոռացվեց:

Սուլթանների փոփոխությունները նույնիսկ աննշմար չափով չէին փոփոխում հարստահարությունների առօրյան ու ընթացքը Արևմտյան Հայաստանում: Արդու Համիդի գահակալության առաջին ամիսներին միայն վասպուրականում քրդական ավարառուները ավերել էին 19 միայն վասպուրականում քրդական ավարառուները ազատվելու համար փահայկական գյուղ, գյուղացիները կոտորածներից ազատվելու համար փախել-ապաստանել էին սարերում կամ ցրվել երկրով մեկ⁶⁵: Պատրիարխանի բողոքներից հետո Թուրքական իշխանությունները դիմեցին հետաքննություններ անցկացնելու երեսպաշտ եղանակին. ի վերջո հան-

ցավոր էին ճանաչվում հարստահարվող գյուղացիները, որոնց պատժի ենթարկելով՝ իշխանությունները ավարտում էին ու օրինականացնում կեղեքիչների կիսատ թողած գործը: 1876 թ. դեկտեմբերի 1-ին Վանում մահմեդական խուժանը և կանոնավոր զորքերը հարձակվեցին շուկայի վրա, թալանեցին հայերի խանութներն ու կրպակները և հրդեհեցին՝ հետքերը թաքցնելու համար: Սպանվեցին ու հալածվեցին իրենց ունեցվածքը պաշտպանող հայերը⁶⁶: Կողոպուտից փրկվեցին միայն թուրքերի խանութները⁶⁷: Բ. դուան հետաքննական ներկայացուցիչը այս անգամ ևս ավարտվեց նման սյուժեների համար սովորական դարձած հանգուցալուծումով. հանձնաժողովը իրողություն գնահատականը տվեց այնպիսի ձևակերպումով, «որով թուրք հասարակությանն և զորքերն կարողարացներ և մինչև իսկ կողոպուտի գործն ալ հայերի վրա կձգեր»⁶⁸: Վանի կուսակալի հրամանով հայ բնակչությանն արգելվեց հրազեն պահել, որից հետո նա ապավինելու էր այդ նույն թալանչի զորքերի պաշտպանությանը: Գա բնակչության ըմբոստ տրամադրությունների դեմ ուղղված միջոց էր, որով հայերը ոչ միայն զինաթափվում էին, այլև դուրս էին բերվում որպես ընդհարումների նախաձեռնող⁶⁹: Սուլթանը արդեն 1876-ի վերջին արևմտահայերին դնում էր օրենքից դուրս վիճակում: Ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին ամիսներին թուրքական զորքերը անարգել բռնություններ էին գործադրում և կողոպտում պատերազմի թատերաբեմ դարձած հայկական գավառները: Պարբերականները բազմաթիվ թղթակցություններ էին տպագրում գավառներում հաճախացող այդպիսի դեպքերի վերաբերյալ: Օգտվելով պատերազմի գրությունների ընձեռած հնարավորությունից, Բ. դուռը անհապաղ խափանման սպառնալիքով մամուլին արգելեց լուրեր հաղորդել «զինվորական շարժմանց վրա» (1877 թ. հուլիս): Այդ արգելիքը փաստորեն «պետական գաղտնիք» էր դիտում թուրքական զորքերի և քրդական շեյխների բռնությունների հրապարակումը⁷⁰:

1877—1879 թթ. արևմտահայ թերթերը գրաքննական արգելքները հաղթահարում էին հենվելով պատրիարքարանի թագրիրների՝ իբրև պաշտոնական աղբյուրի վրա: 1875 թ. սկսած ուշագրավ փոխհարաբերություն էր ստեղծվել հայ մամուլի և տպագրական տեսչության միջև. մամուլի ինքնուրույնությունը սահմանափակող ազդերը հետևում էին մեկը մյուսին, սակայն վերջինս շարունակում էր մերկացումները: Պաշտոնական բողոքագրերը արգելված չէին կառավարության կողմից, ուստի դրանց բովանդակած հարստահարությունների լուրերը թղթակցությունների կամ նամակների ձևով, ըստ էության, օրինականություն

պետք է ապահովեին հայ մամուլի համար: Այս պայմաններում տպագրական տեսչությունը իր հետապնդումների օբյեկտ էր դարձնում այն տպագրականներին, որոնք տպագրում էին հարստահարությունների առավել ծանր դեպքեր կամ բռնապետության դեմ ուղղված քննադատական լիցք էին պարունակում: Առհասարակ պետք է նկատել, որ տպագրական տեսչությունը գավառական իրականությունը բացահայտող հրապարակումներին միանշանակ գնահատական չի տվել և ուշադրություն է դարձրել մերկացումների ընդհանրացման ուժին, նյութերի քննադատական նպատակաուղղվածությունը: Այս իմաստով հետաքրքիր է այն վերաբերմունքը, որ տպագրական տեսչությունը ցուցաբերեց Հ. Գիմաբսյանի «Լույսի» նկատմամբ: Կրոնական այս թերթը բազմիցս անդրադարձել է հարստահարությունների խնդրին՝ իր հրապարակումները համաձայնեցնելով Ն. Վարժապետյանի գործողություններին: Երբ Գիմաբսյանին կանչեցին տպագրական տեսչություն՝ բացատրություններ տալու շեյխ Ջալալեդդինի և Ֆեթվա բեյի կողմից Արևմտահայաստանում կատարած շարագործությունների մասին, նա վկայակոչեց պատրիարքի համապատասխան թագրիքը: Վասպուրականում Ջալալեդդինի գործի առթիվ, նկատում էր Գիմաբսյանը, «այս վերջին օրերս գործված ոճրույն համար արդեն ազգային պատրիարքարանի կողմանե մասնավոր թագրիք եղած է»⁷¹: Տպագրական տեսչությունում Գիմաբսյանին ցույց են տվել ներողամիտ վերաբերմունք և դա հասկանալի է դառնում նրա պարբերականի նյութերի բովանդակությունից: Գավառի թուրքական իշխանություններին քննադատելով հարստահարությունները չկանխելու և նույնիսկ խրախուսելու համար, «Լույսը» ընդգծում էր, որ անարդարությունները և անօրինականությունը կարելի է վերացնել միայն «բարեխնամ կառավարության» ջանքերով: Հայաբնակ գավառների մեջ գործված շարիքները «Լույսը» հակված էր բարդելու միայն քրդական վերնախավի վրա. «Գավառներուն տեղական կառավարության ժողովալ վերնախավի վրա. «Գավառներուն տեղական կառավարության ժողովալ վերնախավի վրա. «Գավառներուն տեղական կառավարության ժողովալ վերնախավի վրա... անոնց պակասներուն մեծագույն մասն քյուրտերու պեյերն են կամ... անոնց պատահարչալ մը բողոքելու համարձակի՝ անմիջապես ժողովականներն (գավառական մեջլիսի անդամներ—Ս. Խ.) այն բողոքը կխեղդեն կամ բողոքարկուն զրպարտիչ և ստախոս կդատեն և ժողովույն նախագահն ալ... աչքը կգոցե եղած զրկանքն շտեմնելու և այսպես անիրավ վճիռով մը կկնքեն դատաստանը»⁷²: Ինչ ասել կուզի՝ օսմանյան գրաքննությունը միանգամայն բավարարում էր այսպիսի եզրակացությունը, որտեղ հայ բնակչության հետ միասին իբրև քրդական վերնախավի զոհ էր ներկա-

յացվում թուրքական պաշտոնեությունը: Ընդհանրապես, «Լույսի» հրատարակումները համակված են կառավարության բարենորոգչական հնարավորությունների հանդեպ հույսի սպասելիքներով, և մյուս կողմից՝ բացառում են կեղեքվող ժողովրդի ընդդիմության ամենամանրամասն միտքն անգամ: Ընդդիմությունը «Լույսը» համարում է «ծայրահեղ հանդրգնություն» և միակ առաջարկը, որ նա անում է իշխանություններին՝ ղենքի կապակցությամբ, դա քրդերին գենաթափելու կոչն էր⁷²: Ավետաքանական առաքինությամբ և քրիստոսեղևակել համբերատարությամբ, որին կենսանձեռն անգամ բողոքական քարոզիչները, «Լույսը» առաջադրում էր քրդերի զինված բազմություններին լուսավորելու մի ամբողջ ծրագիր, որի մեջ էլ սպառում էր Արևմտահայաստանի բարենորոգումների վերաբերյալ իր պատկերացումները⁷⁴: Այս պարբերականը անտեսում էր ոչ միայն իր նկատած հարստահարությունների և օսմանյան կառավարության միջև եղած անմիջական պատճառական կապը, այլև պատրանքներ սերմանում վերջինի բարի մտադրությունների վերաբերյալ: «Լույսի» այս անվնաս համբավն էր պատճառը, որ 1878 թ. մարտին տերությունների առաջիկա կոնգրեսին ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցադրման համար տպագրական տեսչությունից նա սոսկ նախազգուշացում ստացավ⁷⁵:

«Մասիսը» ևս այս ժամանակահատվածում տպագրել է զավտական աղետալի իրականությունը վերաբերող բազմաթիվ թղթակցություններ, նամակներ, հոգվածներ, խմբագրական խորհրդածություններ և այլ արտատպություններ եվրոպական մամուլից: Թերթը, սակայն, մինչև 1880 թ. տպագրական տեսչությունից նույնիսկ նախազգուշացում չի ստացել: Պատճառը Կ. Ությունյանի ծայր աստիճանի զգուշությունն էր կառավարության հասցեին քննադատական դիտողություններ անելուց: Իսկ եթե այդ զգուշությունը երբեմն լքում էր նրան (գա միշտ պահպանել հնարավոր չէր գավառի օրհասական վիճակի և անվերջ դժբախտությունների պայմաններում), ապա փորձված խմբագրին փրկելու էր գալլա Բ. դոան փափուկ կացությունը: Պատրիարքարանի ճանաչված օրգանը (որից արտատպություններ էին անում Կ. Պուլսի եվրոպական ու թուրքական թերթերը) խափանելը ձեռնառու չէր կառավարությանը: Դա նույնը կլիներ, ինչ բարենորոգումների վերաբերյալ պատրիարքարանի բողոքագրերի արգելումը կամ պատրիարքարանը պատժելը, որովհետև «Մասիսը» իր ինֆորմացիան կառուցում էր այդ բողոքագրերի և պատրիարքի գործողությունների շրջանակներում: Մյուս՝ ոչ համբավված կամ առաջադիմականի համբավ ունեցող պարբերականները

տպագրական տեսչությունը խափանում էր առանց այդ հանդամանքները նկատի առնելու: Այստեղից էլ այն իրողությունը, որ նույն բովանդակության նյութերի համար արևմտահայ այլ պարբերականները կարող էին պատժվել, իսկ «Մասիսը»՝ ոչ: 1875—1879 թթ. ընթացքում տպագրական տեսչությունը առաջնորդվել է «Ինչ կարելի է Զևսին, չի կարելի եզանը» հայտնի սկզբունքով և դրանից բխող վերաբերմունքով «Մասիսը» դրել շահեկան վիճակի մեջ:

Միանգամայն այլ էր Հ. Պարոնյանի «Թատրոնի» իրավիճակը: Դեմոկրատական այս պարբերականը մշտապես գործել է տպագրական տեսչության սեռոտն ուշադրության պայմաններում: Գրաքննությունը առիթը բաց չի թողել «Թատրոնը» խափանելու կամ նրա խմբագրի վրա ճնշում գործադրելու համար: «Մասիսում» երգիծաբանը գրել է. «Թատրոնիս» մեջ ոչ թե նախարարի մը, այլ օտաճիի մը դեմ եթե երկու խոսք ընեի՝ իսկույն ամիս մը կդադրեցնեին «Թատրոնը», իսկ եթե քիչ մը ծանր կոխեի՝ կխափանեին զայն»⁷⁶:

Հրատարակախոսական բարձր կուլտուրա ունեցող մի այնպիսի խմբագիր, ինչպիսին Հ. Պարոնյանն էր, կարողացել է պատուել զրաքննական ռոտայինները և իր սեփական տեղեկատվությունն ու մեկնաբանությունները անցկացնել խիստ հսկողության պայմաններում: Երգիծաբանը չի ընկրկել «Թատրոնի» դադարեցման ու հետապնդումների իրական վտանգի առջև, որ առավել շոշափելի էր դառնում Աբգոս Համիդի ընդհանրապես երգիծական հրատարակությունների նկատմամբ բնագրական ատելության պատճառով:

Հարստահարությունների պարոնյանական մերկացումները ամենից առաջ ինքնատիպ են իրենց ձևի՝ երգիծական գնահատանքի շնորհիվ: «Թատրոնում» զավտակական իրականությունը արժեքավորվել է քաղաքական սատիրայի արտահայտչամիջոցներով ու նպատակասլացությամբ, որ բռնապետության հանդեպ իր անհաշտ վերաբերմունքով արդեն վերածվում է Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կարգերը մերժող որոշակի արժեքի: Երգիծաբանը կտրականապես մերժում է և բարենորոգումների շուրջ Բ. դոան: ու տերությունների քաղաքագիտական գործողություններն ու կեցվածքը, և ամեն մի հավատ՝ բարենորոգումների իրականացման վերաբերյալ: «Թատրոնը» հարստահարության որևէ էրողություն չի ներկայացնում սկզբնաղբյուրի, ղեպքը առաջին անգամ ներկայացնողը հավակնությամբ: Դա սոսկ գրաքննական խստություններից պատվաբլիզու զգուշություն չէր, թեև Հ. Պարոնյանը

տության գաղափարական պատվերը: Միայն 1878 թ., երբ «Լույսը» նախագգուշացում ստացավ տպագրական տեսչությունից՝ թուրքական մոլեռանդ մամուլը քննադատելու համար, խմբագիր Հ. Դիմաքսյանը հասու դարձավ այդ փոխադարձ կապին: Իրողությունը նա տեսնում էր հրեշտակով չափերի հասած լինելուց հետո⁸¹, երբ թուրքական մամուլը, մանավանդ Բեռլինի կոնգրեսից հետո, ամենուրեք «գավաճանության» ու «պաերախտության» մեջ էր մեղադրում արևմտահայությունը, որովհետև վերջինս հանգսնել էր բողոքել իր վրա ծանրացած անտանելի բռնությունների դեմ: Տպագրական տեսչության և ծախսու լրագրության այդ դաշինքը Պարոնյանը ցույց էր տալիս իր «Գուշակությունը 1877 տարվուն համար» երգիծական պատումի մեջ, ի շարս այլ անիրագործելի ցանկությունների՝ նշելով, թե «Պլաք պեյը թուրք և հայ լրագրաց մեջ տիրող անհավասարությունը պիտի վերցունեն»⁸²:

1876 թ. դեկտեմբերի սկզբին Վանում թուրքական գորբերի կատարած բռնությունները, հայերի խանութների հրդեհումը և նրանց ինչքի կողոպտոք սարկաստիկ մերկացում է գտել «Թատրոնի» էջերում: Հրդեհը՝ իբրև գործողության հետևանք, այստեղ նույնացվում է ավարառուների և իշխանությունների հետ, որի շնորհիվ բացահայտվում են շարագործության բուն հեղինակները: Երգիծաբանը եզրակացնում է, որ հրդեհը «ամբողջ շուկան մոխիր դարձունելեն ետքը շատ մը պարանքներ առեր-փախեր է: Կրակին այրելու հատկությունը գիտեինք, բայց գողնալու հատկությունը չէինք գիտեր»⁸³: Վանի հրդեհին Պարոնյանն անդրադարձավ որոշ ժամանակ անց՝ այս անգամ պարզելով գորբերի և տեղական իշխանությունների մեղսակցությունը թալանչիների գործողություններին: Ընդ որում, Պարոնյանը խիստ անբավական էր հարստահարության այդ բիրտ դեպքը հոգեշահ քարոզներով կոծիկ ջանացող մամուլից և էֆենդիական դասի մարդկանց համակերպությունից: Նրա սյաքներն ուղղվում են «Նոր դարի» այդ ոգով քարոզների և Հ. Նուրյանի համապատասխան գործելակերպի դեմ: Օ. Նոճասարյանին «Թատրոնը» խորհուրդ էր տալիս «աներևույթ եղած ապրանքներուն հոգվուն համար հոգվոցն հանգուցելոց» ասել, իսկ երկրորդին՝ սարկավագություն անել այդ արարողության ժամանակ⁸⁴: Հարկ է նշել «Թատրոնի» մի բնութագրական գիծը հարստահարությունների լուսաբանման ժամանակ, այն է՝ բոլոր հարստահարիչներին ընդդիմություն ցույց տալու (ըստ հնարավորին) գաղափարը: «Թատրոնում» այս մտայնությունը առանձնապես ընդգծված չէ և դա հնարավոր էլ չէր լեզալ լրագրության պայմաններում: Սակայն Պարոնյանը արիության այս խրախույսն անում է

իբրև տվյալ իրադրություն մեջ անհրաժեշտ գործելակերպ՝ արտահայտելով այն երգիծական որոշ ձևի մեջ: Վանի վերահիշյալ դեպքին վերաբերող տեղեկություններից մեկը Պարոնյանը այսպես է եզրափակում. «Վանեցոց գալով՝ ասոնց ալ խրատ կուտանք, որ չլան, այլ քաջ բլլան, դժբախտություն կուրծք տան և հաղթելու աշխատին: Անցյալին օգուտ քաղելով՝ մեյ մ'ալ կրակին գոհ չբլլալու համար խանութներն թող ծովու վրա շինեն...»⁸⁵: Այս իմաստով ուշագրավ է Հ. Պարոնյանի գրվածական վերաբերմունքը Ազերիանապոլսում հարստահարություններին ընդդիմացող Գեորգ վարդապետի նկատմամբ, որը ոչ թե հուսահատական հեռագրեր էր ուղարկել պատրիարքարանձախ և ձեռքերը ծալած նստել, ինչու պես շատ գավառների առաջնորդներ, այլ իր եռանդուն գործունեության շնորհիվ հասել էր մի թուրք մարդասպանի բանտարկությունը: Բողոքելը դեռևս քիչ է, ժողովուրդը և ազգային մարմինները պետք է չվատվեն, այլ արիանան դժվարությունների առջև, հնարավորին չափ դիմադրեն հարստահարիչներին, եզրակացնում էր Պարոնյանը: «Կմաղթենք,— գրում էր նա,— որ գավառաց բոլոր առաջնորդներն իրեն հետևող բլլան և այն գործը, որ իրենց պարտքն է կատարել՝ պատրիարքարանի վրա շեռնավորեն»⁸⁶: Հետագայում Պարոնյանը փոխել է իր վերաբերմունքը հիշյալ վարդապետի նկատմամբ, որը հրաժարվել էր «անշափ մունքը հիշյալ վարդապետի նկատմամբ, որը հրաժարվել էր «անշափ եռանդյամբ սկսած դատից», բայց դա տվյալ դեպքում առավել ևս ընդգծում է, որ երգիծաբանը ընթերցող գավառացիների մեջ ձգտում էր սրել արժանապատվության, պատվախնդրության և շարիքին ուժով ընդդիմանալու գաղափարը: Իր՝ «Թատրոնի» խմբագրի նկարագրերը միանգամայն համապատասխանում էր այս սկզբունքին: Թուրքական բռնապետության, ազգային հետադիմության, եվրոպական իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականության կրքոտ ու հետևողական քրննադատության մեջ ի հայտ է գալիս բռնությունների դեմ անվճատ մարտընչող երգիծաբանը:

Պարոնյանը գրաքննական արգելքները հաղթահարում էր երգիծական արտահայտչաձևի ընթացքներ ու բովանդակության ներդաշնակության համոզիչ ապացույցներով, ոչ սակավ դեպքերում կարողանում էր ասել ավելին, ինչ հնարավոր էր գրաքննության թողտվության պայմաններում: Արգելքը հիշեցնելու ձևով այն բարձրաձայն հայտնելու խաղը վերածվում էր սպանիչ սատիրայի: Այդպիսի մի իսկական գլուխգործոց է օսմանյան ձևական սահմանադրության պայմաններում մամուլի անազատ վիճակը ներկայացնող հետևյալ պատկերը. «Ինձի այնպես կուգա կոր, որ երթամ բարլամենթոյին ըսեմ, թե սա փուլը ինչու համար չեք վերց-

ներ կոր լրագիրներեն, սա Զեյթունի քայմաքամը ինչու չեք կախեր կոր, սա Վանը կրակի տվեղ ավագահները ինչու չեք պատժեր կոր. սա Մուշի քահանային ձեռքը շուն տվողները ինչու չեք բռներ կոր, բայց մեկեն ի մեկ կուշաբերիմ կոր և Թուրքիո մեջ ըլլալս զգալով՝ այդ խոսքերը չեմ ըներ կոր»⁸⁷:

Մեծ երգիծաբանի սատիրական դիմանոցի անսպառ հարստութուններ՝ հեգնախառն բաղմաթիվ ակնարկները, շրջաստվյունները, երգիծական զուգադրումները և այլն, որոնց ընկալման համար այսօր հատուկ ծանոթագրումներ են պետք, միանգամայն հասկանալի էին իր ժառանգակցին և այն հատու միջոցն էին, որով նա կտրատում էր գրաքննական ցանցերը և կարողանում հաղորդակցվել իր ընթերցողին:

* * *

1877—1879 թթ. օսմանյան կառավարությունը լուրջապես թույլ էր տալիս հարստահարությունների ու բռնությունների վերաբերյալ հրապարակումները հայ պարբերականներում՝ ելնելով արտաքին քաղաքական կացությունից, ինչպես և արևմտահայությունը սիրաշահելու և բարենորոգումների խոստումով նրան իր քաղաքականության հունը ներգրավելու նպատակից: Չպետք է մոռանալ նաև հայկական հարցի միջազգայնացումը, այնպիսի իրավիճակը, երբ սուլթանը հարկադրված էր հետաձգել մամուլի հետ հարվածարդար տեսնելու ժամանակը: Այս պատճառով նշված տարիներին սուլթանը և կառավարությունը հայկական հարստահարումների հարցում բռնել էին բարենորոգումների կողմնակցի դիրքորոշում: Պատրիարք Ներսեսին սուլթանը հավաստիացնում էր 1877 թ. օգոստոսին. «Վկա են երկինք, թե ես մըջունի մը վրա կոխել չեմ ուզեր և երբեք չէի կամեր, թե այսչափ անմեղ արյուն հոսեր և ազեռք հոռաջ գային, բայց, զժրախտաբար, իմ բաղձանացս հակառակ, տեղի ունեցան, որով հրատարակված խաթիբերուն մեջ առաջադրած բարեկարգություններս գործադրելու դեռ ժամանակ չունեցա, սակայն հույս մեծ ունիմ, որ ներկա պատերազմը վերջ գտնելուն պես անոնց ամենն ալ կատարելապես պիտի գործադրվին»⁸⁸:

Իրականում սուլթանը հրահրում էր և հնարավորին շափ խոստացնում Արևմտահայաստանի բնակչության աղետները՝ կիրառելով իր որդեգրած հայաջինջ քաղաքականությունը: Չնայած հայաբնակ գավառներում թուրքական զորքերի կատարած բաղմաթիվ վայրագություններին, որի դեմ քանիցս բողոքել էին պատրիարքը և Ազգային ժողովը, կառավարությունը անկարգություններին վերջ տվող միակ հուսալի ուժը շա-

րունակում էր համարել բանակը: Երբ պատրիարքը անձամբ խնդրագիր էր ներկայացրել մեծ վեզիրին՝ Բաղեշի հարստահարությունների առթիվ, սա պատասխանել էր, որ ամեն միջոց կգործադրի՝ բնակիչներին կանոնավոր զորքերով պաշտպանելու համար⁸⁹: Բ. դռան կեղծ անդիտություն պայմաններում էր, որ շեյխ Ջալալեդդինը շարունակում էր իր ասպապայմաններում էր, որ շեյխ Ջալալեդդինը շարունակում էր իր ասպատակությունները Վասպուրականում: 1877 թ. սեպտեմբերին ներքին գործերի մինիստր Ջեդեթ փաշան կատարյալ անդիտություն էր կեղծում Ջալալեդդինի գործողությունների մասին, հայտնելով, թե ինքը չզիտե՝ շեյխը դեռ Ալաշկերտի կողմերն է, թե վերադարձել է Դիարբեքիր⁹⁰:

Չնայած իր՝ ընդհանուր առմամբ սպասողական դիրքին, կառավարությունը ի հայտ էր բերում խորին անբավականություն՝ հարստահարությունների փաստերը բացահայտող հայ մամուլի նկատմամբ: Գավառական թղթակցությունների և պատրիարքարանի շարունակական բողոքի պայմաններում տպագրական տեսչությունը մի անգամ ևս հարվածի թիրախ բնորոշ «Մանգումեի էֆբյարը»: 1877 թ. հունիսին Կ. Փավադի թիրախ բնորոշ «Մանգումեի էֆբյարը» էր Բայազետից Վան քաղված թուրքական նոսյանը թերթում տպագրել էր Բայազետից Վան քաղված թուրքական գորքերի բարբարոսությունները ներկայացնող փաստեր, որոնք համագործում էին Վան եկած Ջալալեդդինի շարագործություններին⁹¹: Հողվադրվում էին Վան եկած Ջալալեդդինի և Բ. դռան ստախոսությունն այն մասին, ծր մերկացնում էր սուլթանի և Բ. դռան ստախոսությունն այն մասին, թե գավառի բնակչությանը հարստահարիչներից պաշտպանելու միակ հուսալի միջոցը բանակն է: Բանակի և շեյխերի թալանչիական գործողությունների նույնությունը, նույն անմարդկային վերաբերմունքը հայ բնակչության հանդեպ՝ ինքնին ցուցադրում էր այն ճշմարտությունը, որ կառավարությունը այդ վայրագությունների հրահրողն ու մասնակիցն է: «Մանգումեի էֆբյարը» խափանվել է, ըստ երևույթի, հողվադրում էր: «Մանգումեի էֆբյարը» ոչ անմիջապես հետո, որովհետև, մինչ այդ, «Մասիսն» ծր տպագրելուց ոչ անմիջապես հետո, որովհետև, մինչ այդ, «Մասիսն» ծր տպագրել էր արտատպել այն: Կ. Փանոսյանը ձերբակալվում է կանչվում ռազմական մինիստրություն և դատվում նրա ատյանի առջև «Մշակին» ուղղած իր մի թղթակցության մեջ Մ. Փորթուգալյանը գրում է, որ «Մանգումեի էֆբյարի» այդ թղթակցության մեջ նշված էին, և այն էլ շատ զգուշավոր ձևով, Վանի հանրահայտ և ամենաթեթև տեսակի հարստահարությունները⁹²: «Մանգումեի էֆբյարը» խափանվեց երկի հարստահարությունները⁹²: «Մանգումեի էֆբյարը» խափանվեց երկի հարստահարությունները: Ծանայի դեպքերի առթիվ «Հայրենիքի», «Արաթյունների իսկությունը: Ծանայի դեպքերի առաջ՝ «Թատրոնի» և «Մեծմուսլա ճավատիսի», իսկ դրանից առաջ՝ «Թատրոնի» և «Մանգումեի էֆբյարի» բաղմաթիվ խափանումները վկայում են, որ

տպագրական տեսչությանը իրականում գրգռել են ոչ թե հրապարակումների ճշմարտությունը կամ ստուգությունը, այլ հենց խմբագիրների հանդեպությունը: Չափանիշը տվյալ տեղեկատվության թույլատրելիությունն էր: Իշխանությունների ինքնագլխությունը այս դեպքում ունենում էր, թեև առավել աղետալի հետևանքներ, քան նախնական գրաքննության կիրառումը: Արգելիքի այսպիսի ոճը նպատակ ուներ ոչ միայն նյութապես քայքայել մեղանշած պարբերականը, այլև ահաբեկել նրան և մյուս հրատարակությունները, որպեսզի չհամարձակվեն նման հարցադրումներ անել: Միանգամայն ճշմարտացի էր Մ. Փոթրուզալյանը, երբ բացահայտում էր երկամսյա խափանումների հետևանքները «Մանգումեի էֆբյարի» համար. «Լրագիր խափանել և խմբագիր բանտարկելն, — գրում էր նա, — որ հաճախ կպատահի Թուրքիայի մեջ, այդ կերպով ուրիշ նշանակություն չունի, բայց եթե խեղդել հայ ժողովրդի բողոքի ձայնն յուր կողորդի մեջ: Որ խմբագրապետ պիտի համարձակի հրատարակել Հայաստանի հարստահարություններն, երբ լրագիրն խափանելով՝ ծանր վնասների ենթարկվելն և դորա հետևություն եղող նյութական ամեն թշվառություններն պատկերել յուր աչքի առջև: Պետք է գիտնա, որ «Մանգումե» խափանելով այսօր, կխափանվի նաև Ադապյան անուն օրիորդական վարժարանն, որ այդ թերթի եկամտատվ կապրի, կզրկվին նաև յուրյանց օրինական հացն, մանավանդ, այնպիսի եեղ ժամանակի մեջ, քսանհինգի շափ անձեր, որք պ. Փանոսյանի դանաղան գործերի մեջ կաշխատեն»⁹³:

«Մանգումեի էֆբյարի» այդ խափանումը ավելի ծանր էր անդրադառնալու Կ. Փանոսյանի վրա, եթե չլիներ Սերվիլիենի միջամտությունը: Վերջինս գործի էր դրել իր անձնական կապերն ու ծանոթությունները թուրքական պաշտոնական բարձր շրջաններում⁹⁴:

Արևմտահայաստանի աղետալի վիճակի բացահայտումներով Կ. Փանոսյանը ըստ երևույթին, բոլորում էր առաջադիմական ու ըմբոստ խմբագրի իր վաստակաշատ նկարագիրը: Ա. Արփիարյանը, որ իրավամբ շատ բարձր է գնահատում Կ. Փանոսյանի մեծ ժողովրդականությունն ու հրապարակախոսի սկզբունքայնությունը, գիտում է նաև, որ 1878 թ. նա դիմաշրջվել է հայկական հարցի պաշտպանությունից, որը և զորեղ հարված է հասցրել նրա հեղինակությունը. «Անկե ետքը՝ 61-րդ հոդվածը, անկե ետքը՝ զլտորման սկզբնավորությունը: «Օսմանյան տերությունը տեղաբ է եվրոպական տերությունց դեմ, բայց շատ զորավոր է հայ ժողովուրդին դեմ» կաղաղակեր՝ ուր որ ձայնը հասներ», — գրում է Արփիարյանը⁹⁵:

Կ. Փանոսյանի պահպանողական դիրքորոշումը Արևմտահայաստանի բարենորոգումների հանդեպ սկիզբ էր առել դեռևս Բեուլին և Պետերբուրգ պատվիրակություններ ուղարկելու ժամանակից, որ ձեռնարկել էին պատրիարքը և Ազգային ժողովը: Դրա մեջ Կ. Փանոսյանը տեսնում էր միայն թուրքական բռնակալությանը գրգռելու առիթ և կորստյան վտանգ՝ արևմտահայության համար: «Մանգումեի էֆբյարի» խմբագիրը տարածում էր համարում ազգային ինքնավարության գաղափարի առաջադրումը, որով 1878 թ. կերպով հակադրվում էր արևմտահայության ազատագրական տրամագրություններին: Եվ երբ նրա թերթը իր բացասական վերաբերմունքը հայտնեց կոնգրեսից ակնկալվող հույների նկատմամբ, մի քանի հազար գավառացի բեռնակիրներ ներխուժեցին Ղալաթի Փերշմբե թաղամասը, ուր գտնվում էր «Մանգումեի» խմբագրատունը: Բորբոքված ժողովուրդը տակնուվրա արեց ամբողջ տպարանը՝ Կ. Փանոսյանը հասցրել էր ապաստանել բարեկամների մոտ⁹⁶:

Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ Ա. Արփիարյանի բնութագրումների մեջ առկա են որոշ ծայրահեղություններ, որոնք անխուսափելի էին 1870-ականի վերջին վեր ելնող դեմոկրատական գործիչների հայացքներում, երբ հարցը վերաբերում էր դեմոկրատական նախորդ սերնդի ներկայացուցիչներին: Բայց և այն իրողությունը, որ Կ. Փանոսյանը ընդդիմացել է Արևմտահայաստանի ինքնավարության գաղափարին և նախընտրել կայսրության ընդհանուր բարենորոգումների վերաբերյալ օսմանյան ավանդական քաղաքականությունը⁹⁷, արդեն նահանջ էր դեմոկրատական դիրքերից: Ցավոք, «Մանգումեի էֆբյարի» 1877—1880-ականի թվահամարներին անձանոթ լինելը (դրանք չկան հայրենական հավաքածուներում) մեզ հնարավորություն չի տալիս հետամուտ լինել Կ. Փանոսյանի հասարակական հայացքների մեջ կատարված փոփոխության ընթացքին: Կողմնակի աղբյուրները տվյալ դեպքում բավարար հիմք կարող են լինել միայն այդպիսի կտրուկ փոփոխության փաստը ընդունելու համար: Կ. Փանոսյանի դիրքորոշումը ամբողջականորեն պատկերացնելու համար շատ բան այստեղ առկա է մնում, ուստի դժվար է առանց վերապահումների ընդունել Ա. Արփիարյանի այն կարծիքը, թե «Մանգումեի» դարձել էր արևմտահայ պահպանողականության դրոշակը⁹⁸:

Առհասարակ, 1870-ական թթ. արևմտահայ հասարակական կյանքի բարդ ու հակասական դարգացումը, հայկական ինքնավարության ու բարենորոգումների հարցի անսպասելի վայրիվերումները պարբերա-

այս կամ այն հանրութեան հասարակական շահերը ներկայացնող մամուլի նկատմամբ: Բարենորոգումների հարցով զբաղված հայ մամուլը հրապարակում էր այնպիսի նյութեր, որոնք հիմնականում լուսաբանում էին եվրոպական, մանավանդ անգլիական դիվանագիտութեանը հայտնի իրողութիւններ, ուստի այս իմաստով Բ. դուրը գաղտնիք պահելու կամ կորցնելու ոչինչ չուներ: Օսմանյան մամուլը գլխովին զբաղված էր ընդհանուր բարենորոգումների փառաբանութեամբ, գավառական իրականութիւնը գունազարդելու և հայաբնակ շրջաններում աննպատակ թրևող կայսերական հանձնաժողովների գործունեութիւնը երկինք հանելու կեղծարարութեամբ: Ուստի այդ մամուլը ևս, որքանով ապացուցում էր իր լույսութիւնը, այնքանով էլ փայտիված էր տպագրական տեսչութեան կողմից: Ամբողջ երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու գաղափարը, որ ինքնուրույնութիւնից զրկում էր հայաբնակ վիլայեթներում փոփոխութիւնների հարցը, 1878 թ. հատուկ խորհուրդների էր արժանացել Բ. դուան կողմից: Բարենորոգումների այդպիսի վերացականութիւնը, ուրեմն և ոչ իրական բնույթը արդեն սրբագործվել էր 1878 թ. հունիսի 4-ի անգլո-թուրքական համաձայնագրով¹²³. դա թուրքիային հնարավորութիւն էր տալիս աննշմար դարձնել և թոթափել հայաբնակ գավառում բարենորոգումներ անցկացնելու՝ միջազգային իրավունքով ստանձնած իր պարտավորութիւնները:

Բ. դուան համար վտանգ ներկայացնողը Կ. Պոլսի եվրոպական հրատարակութիւններն էին: Տպագրելով երկրի ֆինանսական վիճակի, պաշտոնեւորութեան շարաշահումները, բարենորոգումները ձգձգելու վերաբերյալ նյութեր և առաջնորդելով որոշակի քաղաքական դիտավորութիւններով, նրանք հարկ եղած դեպքում համարձակորեն ցուցադրում էին իրերի իսկական դրութիւնը: «Մասիսը» թարգմանութիւններ կամ ընդարձակ մեջբերումներ էր անում այդ մամուլից՝ ապահովելով իրեն սպառնացող վտանգից: «Լեվրնդ հերալըր», «Կուրիեր դ'Օրիենտ», «Ստամբուլը» (1879 թվականից վերանվանվել է «Մաթեն»), «Ֆար դու Բոսֆորը» և այլ պարբերականներ եվրոպական դիվանագիտական ներկայացուցիչների և մամուլի հետ ունեցած մերձավոր կապերի շնորհիվ տնօրինում էին այնպիսի ինֆորմացիայի, որը ոչ սակավ դեպքերում տրամագծորեն հակասում էր թուրքական պաշտոնական ուղեգծին, այլև օգտագործվում էր Բ. դուանը զոնդաժի ենթարկելու կամ ցանկալի ներգործութիւն անելու նպատակով: Պատահական չէ, որ 1879 թ. աշնանը կենդանութեան նշաններ ցույց տվող տպագրական տեսչութիւնը տեղական լեզուներով հրատարակվող պարբերականներին սկսեց սաստել, որ

նրանք արտատպութիւններ չանեն եվրոպական թերթերից: 1879 թ. նոյեմբերին տպագրական տեսչութիւնը սպառնալի նախագրուշացում ուղարկեց հայատառ «Թերճեմանը էֆքայրին»՝ պատվիրելով չափավորել «յուր լեզուն», քանի որ վերջինս քննադատել էր Բ. դուանը և անգլիական «Թայմսից» հոդված էր արտատպել պրեմիեր-մինիստր Սալիդ փաշայի դեմ¹²⁴:

Այս ժամանակաշրջանում արդեն, 1878—1879 թթ. կառավարութիւնը թաքուն կամ բացահայտ խրախուսում էր թուրքական մամուլին, որը սկսել էր պրոպագանդել պաշտոնական ճշմարտութիւնները: Տպագրական տեսչութեան տարբերակված վերաբերմունքը տարբեր լեզուներով հրատարակվող մամուլի հանդեպ սկիզբ էր առնում այն մեկնակետից, թե ինչ ոգով է այս կամ այն ժողովրդի մամուլը լուսաբանում կառավարութեան ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը, բարենորոգումների ծրագրերը, հանձնաժողովների գործունեութիւնը և այլն: Գրաբըններում փոփոխութիւնների հարցը դուրս էր եկել օրակարգից, բայց արդեն բարենորոգումների հարցը դուրս էր եկել օրակարգից, բայց դրսևորվում էին կայսրութեան տարբեր հանրութիւնների շահերը ներկայացնող մամուլի հրապարակումների տարբերութիւնները: «Պոլիս,— կայացնող մամուլի հրապարակումների տարբերութիւնները: «Պոլիս,— գրում է այս առթիվ Ա. Արփիարյանը, — միօրինակ խստութեան ենթարկվում է այս առթիվ Ա. Արփիարյանը և եվրոպական լեզվով հրատարակված շին հայ, հույն, թուրք թերթերը և եվրոպական լեզվով հրատարակողները: Եղանակին համեմատ այս կամ այն ցեղը, ավելի կամ նվազ խստութեան կենթարկի իր թերթերուն միջոցով: Ինչ որ կներվի մեկուն՝ ոճիք է ուրիշին համար»¹²⁵:

1878—1879 թթ. արևմտահայ մամուլը ակտիվորեն քննարկել է Արևմտահայաստանում բարենորոգումների իրականացման հարցը: Պարբերականներում աստիճանաբար բացահայտվում է հայաբնակ վիլայեթներ մեկնած հանձնաժողովների ապարդյուն գործունեութիւնը: Հանձնաժողովների գործունեութեան լուսաբանումը մամուլը ուղեկցում էր շարունակվող և առավել սաստկացող հարստահարութիւնների ցուցադրմամբ: «Մասիսը» տպագրում էր նամակներ, հոդվածներ, թղթակցութիւններ, որտեղ սուր քննադատութեան էին ենթարկվում Բ. դուան ցուցումները բարենորոգումների վերաբերյալ: «Մասիսը» այս ժամանակաշրջանում շարունակաբար նյութեր է տպագրել թուրք պաշտոնականների բռնութիւնների, բյուրոկրատիայի ալլասերվածութեան ու կոռուպցիայի և այլնի մասին: Նրա էջերում քննադատվում են Ադանայի կուսակալ Զիյա փաշան, որը Զեյթունի հայերին տնտեսապես քայքայելու կամ ոչնչացնելու նպատակով իր հովանավորութեան տակ էր առնում ոճրագործներին: Զմյուռնիայի «Արշալույս արարատյանը» գլխա-

վորապես ուշադրութիւն էր դարձնում արևմտահայ գավառի անպահ-
 ճով վիճակին և գլուղացու հողազրկութեանը: Պատրիարքին ու Ազգային
 ժողովին թերթը հուշարկում էր հասնել նրան, որ «ստորին կարգի ժո-
 ղովրդյան հողատիրութիւնը ապահովող օրենք մը հաստատվի»¹²⁶:
 «Մասիսը», «Արևելյան մամուլը», «Արշալույս արարատյանը» և այլ
 պարբերականներ 1879 թ. արդեն համոզվելու էին, որ Բ. դուռը տե-
 րութիւններին հետ միասին սկսել են անխմաստ և բովանդակազուրկ մի
 խաղ, որի նպատակը ոչ թէ բարենորոգումներն են, այլ քաղաքական
 շահավետ դիրքեր գրավելը իրենց փոխհարաբերութիւններին մեջ: Հայ-
 կական հարցը միջազգային իրավունքի դատին հանձնելը հայ մտավո-
 րականութեան համար դարձավ այդ նույն իրավունքի ամբողջ կեղծիքի և
 խարդավանքների շոշափելի իլլուստրացիան: 1879 թ. Խառն ժողովի
 պատվիրակութեանը մեծ վեճերը հայտնեց, որ հայերը շեղվել են իրենց
 երբեմնի հավատարմութեան շավղից և սկսել են դիմել օտար աղբյուր-
 ների՝ նրանցից ակնկալելով իրենց շահը¹²⁷: Դա Բ. դուռն քաջահայտ
 սպառնալիքն էր արևմտահայերին, նախանշան՝ նրանց նկատմամբ կի-
 րառելիք հալածական քաղաքականութեան անցնելու: Անդրադառնալով
 Կարինի և Տիգրանակերտի կողմերն ուղարկված հանձնաժողովի ան-
 պտուղ գործունեութեանը, «Մասիսը» նկատում էր, որ «Պերլինի դաշնա-
 գրին մեջ 61-րդ հոդվածին արձանագրվել են և անկոթ-թուրք դաշնագրա-
 կան կնքվել են ի վեր մեկուկես տարի կանցնի և Հայաստանի մեջ բա-
 րենորոգումները ոչ միայն քայլ մ'առաջ չեն երթար, ոչ միայն վեհ.
 սուլթանին անկեղծ խոստումներն ու դիտավորութիւնները կփայլին...
 իրենց անգործադրութեամբն, այլ և Հայաստանի շատ տեղերեն ավելի
 կվատթարանան»¹²⁸: Արևմտահայ թերթերը կատակերգութիւն կամ ող-
 բերգութիւն էին անվանում բարենորոգումների հետ կապվող քաշքշուկ-
 ները:

«Մասիսի» նման լիբերալ թերթի այսչափ համարձակութիւնը բա-
 ցատրվում է Թուրքիայի քաղաքական վիճակի թուլութեամբ և կառա-
 վարութեան այն հայտարարութիւններով, որտեղ ընդունվում էր բարե-
 նորոգումների անհրաժեշտութիւնը և խոստումներ էին արվում դրանք
 կիրառելու մասին: Թերթի համարձակութեան գազաթնակետը պետք է
 համարել Ծերենցի «Հայկական խնդիր» հոդվածը: Իր լիբերալ տրամա-
 դրութիւնները թոթափած Ծերենցը առաջ էր քաշում ազատագրական
 պայքարի գաղափարը: Կշտամբելով պատրիարքին՝ «երիտասարդութեան
 կամքը ջլատելու, համբերութիւն, հավատարմութիւն և վստահութիւն
 քարոզելու» համար, Ծերենցը հետագարձ հայացքով նախընտրելի էր

համարում ժողովրդին կազմակերպելով շարժման մեջ դնելը՝ «կրակ-
 բռնկցնելը» և «դառնացյալ սրտերը առեւտրութեամբ լցնելը»¹²⁹: Առաջա-
 վոր մտավորականը, մի կողմ թողած «վերեն եկած հեղափոխութիւն-
 ների» վերաբերյալ իր տեսակետը, որ նա հայտնել էր «Մշակի» «աղոց»
 հետ բանավիճելու ժամանակ, հայացքը հառում էր ազատութիւն ձեռք
 բերելու՝ ժողովրդի ներքին հնարավորութիւններին: Հրապարակախոսն
 արտահայտում էր արևմտահայերի՝ պատմականորեն արդարացված ար-
 տաքին քաղաքական կողմնորոշումը. «Մեր՝ արևմուտքին առած, շատ
 անգամ սուտ և կեղակարծ գաղափարները կսրբագրենք, քննենք և վե-
 րահասու կլինենք, թե մեծագոր ինքնակալութիւն մը կա, ուր մեր մի-
 լինի մտա եղբայրները կապրին խաղաղ և հանգիստ, կպաշտեն իրենց
 կրօնքն անվրդով, տեր են իրենց ստացվածոց և կենաց ու պատ-
 վույն»¹³⁰:

Հայ մամուլի այսպիսի հանդգնութեանը կառավարութիւնը պա-
 տասխանում էր ոչ թէ տպագրական տեսչութեան ահաբեկող ազդերով
 կամ խափանումներով, զրա ժամանակը չէր դեռ, այլ թուրքական մա-
 մուլի ապակողմնորոշող և կեղծ հրապարակումներով: Այսպես, «Վա-
 մուլի» 1879 թ. հուլիսին փառաբանում էր Մարաշի և Զեյթունի հանձ-
 քը՝ «1879 թ. հուլիսին փառաբանում էր Մարաշի և Զեյթունի հանձ-
 նաժողովի գործունեութիւնը, և այդ՝ այն դեպքում, երբ հանձնաժողո-
 վի անդործութիւնը մի կերպ ծածկելու համար Բ. դուռը նոր լիազորնե-
 ր էր ուղարկել այնտեղ: Նույն կերպ, այդ թերթը խեղաթյուրել էր Տիգրա-
 նակերտի գավառների իրական կացութիւնը՝ դիֆերամբներ ձեռնելով
 բարենորոգումների հանձնախմբին»¹³¹:

1879 թ. տպագրական տեսչութիւնը սկսեց ազատվել ընդարձա-
 ցումից: Թուրքիայի արտաքին քաղաքական կայունացման նշանները
 ներքաղաքական կյանքում զրսևորվեցին բնութիւններին ուժեղացու-
 մով: Կառավարութիւնը դանդաղ, բայց հաստատորեն բռնեց հայկական
 հարցի և բարենորոգումների վերաբերյալ հաղորդումների սահմանա-
 փակման, իսկ հետո լրիվ վերացման ուղին: 1879 թ. աշնանը նա շրջա-
 նառութեան մեջ մտցրեց «Քրդստան» անվանումը՝ «Հայաստանի» փո-
 խարեն՝ անգլիական քաղաքականութեան կատարյալ համամտութեան
 խաբեն: Այսպես, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Լեյբրդը Սուլ-
 պայամաններում: Այսպես, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Լեյբրդը Սուլ-
 բերին հղած գրութեան մեջ նշում էր, թե «Դուռը «Հայաստան» անու-
 նով նահանգ կամ վիլայեթ չձանչեր, անուն մը, որ անձանոթ է իրեն և
 բնականաբար, այդ անվամբ պաշտոնի արտոնագիր (էքսեքուիթուր) մը
 չպիտի տա հյուպատոսի մը: Նույն եղանակով,—հարում է այդ դիվա-

նագետը, — պիտի կրնայինք պաշտոնի արտոնագիր մը խնդրել «Հրեաստանի» համար ալ»¹³²:

Հայ մամուլը բողոքեց անվանակոչության այդ կեղծիքի դեմ. ըմբոստ ելույթ ունեցավ «Թերճեմանը էֆքյարը»՝ բաց նամակ հեղիով Հեյրըզին: Դա, ի դեպ, մեծացրեց այդ թերթի հեղինակությունը ընթերցողներին շրջանում՝ գրգռելով տպագրական տեսչությունն ու թուրքական մամուլի վրեժխնդրության կիրքը:

Պատրիարքի և Աղզային վարչության հանդեպ բռնած դյուրամեք և առերես գուսպ ընթացքին Բ. դուռը վերջ տվեց 1879 թ. մայիսին, երբ Աղզային վարչության պատգամավորությունը մեծ վեզիրին էր դիմել պատրիարքական փոխանորդի պաշտոնում Մ. Իզմիրլյանի հաստատման համար: Պատգամավորությունը գրեթե վոնդվեց մեծ վեզիրի խորհրդականի կողմից, մի հանգամանք, որ ներկայացնում էր արևմտահայ ազգային մարմինների նկատմամբ կառավարության մինչ այդ ցուցաբերած քաղցր-մեղր վերաբերմունքի կտրուկ հակապատկերը¹³³: Անկախ այն պարագայից, որ ըմբոստ այդ հոգևորականը տհաճ անձ էր կառավարության համար՝ բարենորոգումների և զինվորագրության առթիվ խիստ էլույթներ ունենալու պատճառով, այդ իրողությունը ցույց էր տալիս, որ կառավարությունը հասունացած էր համարում արևմտահայերի հանդեպ իր դիրքորոշումը փոխելու ժամանակը: Իսկապես, վրա էր հասել Կիպրոսն անգլիացիներին հանձնելու դիմաց Արևմտահայաստանում հասունացած պտուղները քաղելու պահը: Բարենորոգումների իրականացման ուղղությամբ անգլիական հարցադրումները արդեն միօրինակ այն պատասխանն էին ստանում, որ ֆինանսական միջոցների պակասը անհնարին է դարձնում կառավարության ստանձնած պարտավորությունների կատարումը¹³⁴:

1879 թ. հունվարին կառավարության այդ շրջադարձն արտահայտվեց նաև տպագրական տեսչության գործունեության մեջ. խափանվեց ն. Թյուլպենտճյանի «Լրագիրը» նախապես մեկ, ապա հավելյալ՝ երկու ամսվա պատժաչափով (տեսչությունից ստացվել էր երկրորդ հրամանը), «որն որ ուրիշ հանցանքի մը համար միամսյա դադարման պայմանաժամնիս երկու ամսվա վերածված ըլլալը կժանուցաներ»¹³⁵: Խափանման վերաբերյալ տպագրական տեսչության ազդում ծանուցվում է, որ դրա պատճառը «Լրագրի» տպագրած մի հոդվածն է Կարինի և Այաշկերտի հայ բնակչության՝ Ռուսաստան և Իրան գաղթելու պատրաստության մասին: «Լրագրի» հրապարակումը որակվում էր իբրև անկարգություններ հրահրող, «պետության համար վնասակար և կեղծ լուրեր տարածող» գործողություն¹³⁶: Կարևորն այստեղ այն չէ, որ տպա-

գրական տեսչությունը ինքն էր դիմում կեղծիքի և հասարակայնությանը ապակողմնորոշող միջոցի՝ հերքելով արևմտահայերի ոչ միայն գաղթի պատրաստվելու, այլև գաղթների իրողությունը: Տպագրական տեսչության վրդովմունքն էր առաջացրել այն, որ «Լրագրի» հոդվածում գաղթի պատճառն է համարվում բարենորոգումների անգործադրելիությունը և պատրիարքին արված առաջարկը՝ այդ մասին դեսպաններին տեղեկացնելու վերաբերյալ: «Լրագրի» էջերում, սակայն, արևմտահայերի գաղթի թեման ամենևին էլ նորություն չէր. դեռևս 1877—1878 թթ. ն. Թյուլպենտճյանը տպագրել էր այդպիսի շատ հոդվածներ ու թղթակցություններ, ինչպես և արտատպություններ օտար թերթերից¹³⁷: Սակայն այդ նյութերը չէին գրավել տպագրական տեսչության ուշադրությունը, որի պատճառը, ինչպես ասվեց, հայ մամուլի նկատմամբ գրաքննական խստությունների ժամանակավոր թուլացումն էր: Եվ վերջապես, գաղթի վերաբերյալ քննադատական բնույթի նյութեր տպագրում էին նաև մյուս պարբերականները, բայց տպագրական տեսչությունը պատժել էր միայն «Լրագիրը», ինչպես վկայում էր Ա. Արփիարյանը¹³⁸: Հետևաբար, այս խափանումը տպագրական տեսչության խստությունների վերսկսման արդյունք էր, նաև կառավարության նկատմամբ այդ թերթի բռնած դիրքի պատասխանը¹³⁹:

1877—1878 թթ. տպագրական տեսչության հսկողության վերոհիշյալ թուլացումը, որի պատճառները, ինչպես նկատեցինք, թաքնված էին կայսրության քաղաքական բնույթի դժվարությունների խորքում, մի պահ ապակողմնորոշեց Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերին: 1879 թ. «Ստամբուլը» գրում էր, թե կառավարությունը որոշել է այլևս թերթ չխափանել՝ մինչև այդ հարցը չքննարկվի մինիստրների խորհրդում¹⁴⁰: Մեծ վեզիր Խայրեդդին փաշան, մինչդեռ, սուլթանի հետ միասին շափազանց հեռու էր այդպիսի ազատամտությունից: Փետրվարի կեսին, «Լրագրի» խափանումից հետո, տպագրական տեսչությունը իր զորությունը գործադրեց «Վաքթի» վրա, որը քննադատական հոդված էր տպագրել անգլիական դեսպանի դեմ¹⁴¹: «Ստամբուլը», անկասկած, շրջված էր պատկերացնում իրերի դրությունը: Արդու Համիդը միջոցներ էր մտմտում գրաքննության հետագա խստություններ մտցնելու համար: Նույն՝ 1879 թվականին լուսավորության մինիստրության ենթակայության ներքո գտնվող տպագրական տեսչությունը վերակառուցվեց: Մեարիֆ մեջլիս-ի (լուսավորության խորհուրդ) մեջ մտնում էր գրաքննական հինգ բաժանմունք՝ յուրաքանչյուրը մեկական տեսչի հրակողություն ներքո¹⁴²: Տնօրեն նշանակվեց Բերթեմը՝ հայազգի էֆենդի-

ներից (1879 թ. հունիսին): Այսպիսի վերակառուցումը ենթադրում էր հետապագրական գրաքննության խստացումներ: Արդեն երևում էին հայ մշակութային ու կրթական հիմնարկությունների վրա սուլթանի հարձակման ակնառու նշանները: 1879 թ. մարտի 19-ի թղթակցութեամբ «Մասիսին» հայտնվում էր, որ Կարինի Ֆազլը փաշան հայերին արգելել է ազգային ներկայացումները, պնդելով, թե «տերության շահուն կոպչի այդպիսի միջոցներով ժողովուրդն արթնացունելիդ»¹⁴³:

1879 թ. ապրիլի վերջին գրաքննությունը խափանեց «Մամուլը» մեկ ամսով¹⁴⁴: Պատճառը նրա ելույթն էր պապի և կաթոլիցիզմի դեմ՝ հասունյան-հակահասունյան պայքարի նոր լարվածության պայմաններում: Այդ պայքարը, որ թուլացել էր 1874 թ. հետո, կրկին բորբոքվել էր Հ. Քյուրեխյանի հրաժարականի և Ա. Հասունյանի պատրիարքական հավակնությունների պատճառով: Հայ կաթոլիկ համայնքում երկպառակությունների խորացումը, մինչդեռ, հղի էր Կ. Պոլսում Ֆրանսիական դեսպան Ֆուրնիեի միջամտության վտանգով: Իսկապես, վերջինս ճշնշում էր գործադրել Բ. դոան վրա՝ հայ կաթոլիկների պատրիարքական բերաթը Հասունյանին շնորհելու և դրանով պապի բացառիկ իրավունքները թուրքիայում ճանաչել տալու համար: Դրան համաձայնած մեծ վեզիր Խայրեզդին փաշային, սակայն, ձախողում էր սպասում: Պապական թեկնածուին արտոնություններ տալը կուժեղացներ ոչ միայն պապի, այլև Ֆրանսիական ազդեցությունը և սուլթանի կարծիքով, անցանկալի ազդակ կլիներ երկրում տերությունների դավանական հենակետերն ուժեղացնելու համար: Սուլթանը հրաժարվեց ստորագրել Հասունյանի պատրիարքական բերաթն այն տեսքով, ինչպես Խայրեզդին փաշան էր խոստացել Ֆրանսիական դեսպանին: Մեծ վեզիրին այլ բան չէր մնում, քան հրաժարական տալը¹⁴⁵: Իր հերթին, «Մամուլը» դարձավ քաղաքական աննպաստ հանգամանքների զոհ:

1879 թ. աշնանը տպագրական տեսչությունը սպառնալի նախազուշացում ուղղեց Բ. դոանը հակասող քաղաքական հրապարակումներ տպագրող պարբերականներին: «Թերճեմանը հազըզաթից» հետո հերթը հասավ «Մոնիթյոր դյու քոմերսին»: Այդ թերթին արգելվեց տպագրել քաղաքական բովանդակության նյութեր, քանի որ իր արտոնագրի համաձայն, պետք է զբաղվեր զուտ առևտրական թեմաներով: Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի եվրոպական լեզուներով հրատարակվող թերթերը այս ժամանակաշրջանում, ինչպես սովորաբար, իրենց պրոպագանդը վարում էին տերությունների քաղաքականությանը համընթաց, և «Մոնիթյոր դյու քոմերսը», որի համար առևտրական բնույթի նյութերն ամենևին էլ ինքնանպատակ չէին, չէր կարող անմասն մնալ այդ ուղղությունից:

Արևմտահայաստանի հարստահարությունների ցուցադրումը, գալառական կացության լուսաբանումը 1870-ականի երկրորդ կեսին՝ նշանավորում էր արևմտահայ մամուլի հասարակական զարգացման բարձր աստիճանը: Գավառներում ազգային, տնտեսական ու սոցիալական կյանքի բացահայտումը դարձավ այն հենքը, որտեղից սկիզբ առավ արևմտահայ առաջավոր հրապարակախոսության քաղաքական օպոզիցիան օսմանյան բռնակալության դեմ: Մամուլում և հրապարակախոսության մեջ կատարված այս տեղաշարժը իր արձագանքը գտավ արևելահայ հասարակական մտքի մեջ: Մինչև 1876 թ. Գր. Արծրունին իր հախուռն հարձակումներով ժխտում էր արևմտահայ մամուլի հասարակական արժեքը: Կ. Պոլսի լրագրությունը նա համարում էր ազդեց կտրված, տնարույս մի բնագավառ, որը ոչ մի կապ չունի հասարակական կարծիքի հետ և անզոր է ուղղություն տալու դրան: Չխորանալով արևմտահայերի սահմանադրության ազգային ու հասարակական նշանակության մեջ, Արծրունին սահմանադրության քաղաքական սահմանափակությունը մեխանիկորեն տարածում էր նրա հասարակական արժեքի վրա և իրավացիորեն մերժելով դրան վերագրվող «ազգային արտոնությունները» հատկանիշները, նույնչափ անիրավացի՝ միայն խաբեություն էր տեսնում նրա մեջ: Մինչդեռ, արևմտահայերի սահմանադրությունը խթանեց ժողովրդի ազգային լուսավորության, մշակույթի, հասարակական մտքի զարգացումը, գաղութները (Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա) կապակցեց գավառների հետ և հայտնի շափով արագացրեց ազգային կոնսոլիդացման պրոցեսը: Արծրունին մինչև վերջ անգիտացավ արևմտահայերի սահմանադրության այս նշանակությունը՝ անընդհատ հակադրելով գավառը Կ. Պոլսին, անչափ մեծացնելով սրանց միջև եղած հակասությունները, այդ թվում և ընդհանրությունների հաշվին: Սահմանադրության նկատմամբ Արծրունու անհաշտ քննադատական դիրքորոշումը, ոչ քիչ դեպքերում՝ արդարացի և հիմնավոր, պատասխան օպոզիցիա էր պոլսահայ լիբերալների՝ իր հերթին շափազանց ծայրահեղ և հիմնադուրկ այն տեսակետին, թե սահմանադրությունը ապահովում է արևմտահայերի քաղաքացիական ազատությունն ու իրավունքները Օսմանյան կայսրության մեջ:

Սահմանադրության՝ որպես զուտ պոլսական հայ բուրժուազիային ձեռնառու իրավական ակտի մասին այսպիսի պատկերացումը Արծրունին տարածում էր նաև Կ. Պոլսում հրատարակվող հայ մամուլի վրա: Առհասարակ Արծրունին և «Մշակի» մյուս գործիչները, այդ թվում նաև Բաֆֆին, արևմտահայ-լիբերալների ու պահպանողականների դեմ

իրենց պայքարը կենտրոնացնելու համար ամբողջ արևմտահայ մամուլը տեղավորում էին գաղափարական մի ընդհանուր ուղղություն մեջ՝ անվանելով «Կ. Պոլսի բուրժուազական մամուլ»։ Արևելահայ հասարակական միտքը 70-ական թթ. Հիասավ ալն բարձունքին, որին հասել էր հայ հեղափոխական գեմոկրատիզմը 60-ականին՝ արևմտահայ գաղափարական հոսանքների ճանաչողության ասպարեզում։ Մ. Նալբանդյանը ոչ միայն ըստ ամենայնի գիտեր ու արժեքավորում էր արևմտահայ գործիչներին ու մամուլը, այլև իր գաղափարա-գործնական լուրջ ազդեցությամբ մեծապես նպաստում էր նրանց գաղափարական առաջընթացին։

Այսուհանդերձ, «Մշակը» երբեմն դրվատական վերաբերմունքի էր արժանացնում Կ. Պոլսի առաջադիմական պարբերականները, մանավանդ, «Մանգումեի էֆթյարը», որից չէր զլանում արտատպություններ անել։ Արևմտահայ մամուլը գնահատելիս Արծրունին անտեսում էր օսմանյան ոստիկանական գրաքննության հսկողությունը նրա վրա։ Այդ մամուլի թերությունները՝ ինքնամոռացության չափ կրոնական-համայնքային վեճերին տրվելը, տեղական նյութեր քամահերելը և հասարակական-տնտեսական վերլուծությունները շրջանցելը Արծրունին հակված էր բացատրելու այն հանգամանքով, որ արևմտահայ խմբագիրները բավականաչափ կրթված չէին¹⁴⁶։ Արծրունին նույնիսկ արևմտահայ մամուլին մեղադրում էր ժողովրդին ապստամբության շնախապատրաստելու մեջ, այն բանում, որ նա չի ըմբռնում Թուրքիայի թուլացած վիճակը և «օգուտ չի քաղում» դրանից¹⁴⁷։ «Մշակը» լավ ծանոթ չէր արևմտահայ գեմոկրատական մամուլին և նրա առաջադիմական ավանդույթներին, որոնք բնութագրվում էին ազգային ազատագրության, բնապետությանը զենքով ընդդիմանալու առաջավոր գաղափարներով¹⁴⁸։ Ցարական Ռուսաստանում գործող գրաքննական ուժերի ամբողջ ծանրությունը ընկալող գործիչը զարմանալի դյուրություններ անտեսում էր սուլթանական գրաքննության հնարավոր վայրագությունները, հրե խոստում էր արևմտահայ գործիչների ընդդիմության հնարավորությունների մասին։

Նշանակալի շափերով բաժանելով «Մշակի» խմբագրի հայացքները արևմտահայ մամուլի բովանդակության և քաղաքական ու հասարակական ուղղությունների մասին, նրա թերությունների առավել հանգամանալի ու խոր վերլուծությունը տալիս էր Բաֆֆին։ Գեմոկրատ-հրապարակախոսը նկատում էր արևմտահայ լրագրության մեջ սոցիալ-տնտեսական նպատակաուղղվածություն, ժողովրդի կյանքի, հասարակական հարաբերությունների արտացոլման պակասը։ Բաֆֆին մամու-

լի բովանդակության էական կողմերն է համարում ժողովրդի տնտեսական, ուսումնա-կրթական վիճակի, արհեստների ու վաճառականության հարցերի լուսաբանումը, վիճակագրական տեղեկությունները և այն ամենը, որոնք ներկայացնում են նրա հասարակական ու սոցիալական վիճակը և զարգացման հեռանկարները։ Բաֆֆին ևս կարծում է, որ այդ-ձեպ և զարգացման հեռանկարները ի վերջո, պետք է ուղղված լինեն ժողովրդի պիսի հրապարակումները ի վերջո, պետք է ուղղված լինեն ժողովրդի ինքնագիտակցության զարգացման նպատակին, նախապատրաստեն նրան զինված պայքարով նվաճելու իր գոյություն ու ազատության իրավունքը։ Ի տարբերություն արևմտահայ մամուլի գործիչների՝ Արծրունու հախտուն գնահատականի, Բաֆֆին իր «Գեռես ու չէ» հոդվածում (Մեկիքաղե ստորագրությամբ) տալիս է արևմտահայ մամուլի գործիչներին շափազանց ուշագրավ բնութագրեր. «Դրանք առհասարակ նյութական կողմից աղքատ, իսկ բարոյապես և մտավորական կողմից հարուստ մարդիկ են։ Դրանք գեռես գեգերվում են այս շրջանների շուրջը, որպես է թատրոնը, խմբագրատունը, դպրոցները... Ֆրանսիական թեթև կրթությունը տվել է նրանց բնավորությանը թեթև լինել, աշխույժ ունենալ, հոանդոտ լինել, բայց ոչ տոկոն, խորամիտ և հեռատես լինել։ Այս մարդիկը շատ շուտ հափշտակվող, շուտ ոգևորվող և շուտ տաքացող մարդիկ են, բայց միևնույն ժամանակ՝ շուտ սառչող են։ Այս տաքացող հատկությունները, իրավ է, պատրաստում են հեղափոխական-տեսակ հատկությունները, իրավ է, պատրաստում են հեղափոխականներ, բայց չեն պատրաստում ասպարեզ դուրս եկող հերոսներ։ Այս մարդիկը ազնիվ են և բարեմիտ. ցանկանում են, որ հայն էլ թոթափի Թուրքիայի լուծը, ազատ դրություն ունենա և իր ազատության մեջ զարգանալ ու առաջադիմել սկսե։ Իսկ այդ վիճակին հասնելու եղանակների մեջ ոչ միայն անփորձ են, այլև անընդունակ են։ Ներկա հանգամանքները բոլորովին երևան հանեցին նրանց անընդունակությունը, որ իրանց ձեռքում ունենալով թատրոնական բեմը, լրագրությունը և դպրոցները, դարձյալ չկարողացան մի հաստատուն հող պատրաստել, որի վրա ոտը դնելով վեր բարձրանար Թուրքիայի հայը՝ յուր ընկած դրութենից...»¹⁴⁹։

Քննադատությունը մի հայտնի շափով ուղղվում էր արևմտահայ լիբերալիզմի դեմ և դրսևորում Բաֆֆու ազգային-ազատագրական պայքարի կոնցեպցիան։ Մամուլը, նրա գործիչները, ամբողջ մտավորականությունը ազգային լուսավորությունը պետք է համակեն ժողովրդի ազատության, նրա ինքնության և դրան պայքարով հասնելու գիտակցությամբ։ Մյուս կողմից, քննադատությունը վերաբերում էր մամուլի և հրապարակախոսության մետիկ անցյալին, բանի որ Բաֆֆին նկատի

ունի «ներկա հանգամանքներից» առաջ ժողովրդին նախապատրաստելու մի նախընթաց շրջան: Իսկապես, Արևմտահայաստանից կտրված գաղութարենակ հայ մտավորականությունից հնարավոր չէր ավելին սպասել: 1860-ական թթ. միայն (բացառությամբ «Մեղվի», «Արծվի Վասպուրականի» և «Արշալույս արարատյան» պարբերաթերթերի, որոնք դեռ 1850-ականին արտացոլում էին գավառական կյանքը) մամուլն իր ուշադրության և խոհերի առանցքը դարձրեց գավառը: Այս շրջանում է, որ ժողովրդի լուսավորությանը հետամուտ հրապարակումների կողքին հայտնվում են նրա տնտեսական ու ազգային-հասարակական վիճակը արտացոլող նյութեր, բացահայտվում է ժողովրդի հարստահարված և իրավազուրկ դրությունը: 1860-ական թթ. հայ զույգ հատվածների մշակութային և հոգևոր փոխհաղորդակցության ասպարեզում մամուլի վրա¹⁵⁰ նոր խնդիրներ էին դրվում: Զարգացման նոր փուլ թևակոխած համազգային ազատագրական շարժումը անհրաժեշտորեն պետք է հենվեր արևմտահայ տնտեսական իրողությունների և դրանցից բխեցրած եզրակացությունների վրա: Այս պատճառով միայն հարստահարումների բացահայտումը դեռևս քիչ էր և չէր կարող գոհացնել Բաֆֆուն: Արևմտահայ մամուլից նա իրավացիորեն պահանջում էր առանձնահատուկ նշանակություն տալ Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական լրջմիտ ուսումնասիրությանը: Հարստահարումների իրողության մեջ նա շեշտը դնում էր հողային հարաբերությունների, հայ գյուղացու հողազրկման հանգամանքի վրա: Այս տեսակետից էր նա քննադատում պատրիարքարանի կազմած գավառական հարստահարությունների տեղեկագիրը, որտեղ պատշաճ ուշադրություն չէր դարձվել հողային հարցին: «Հողային կամ կալվածական խնդիրը,— գրում էր Բաֆֆին,— ասիական Տաճկաստանի հայոց հարստահարությունների մեջ ամենագլխավոր խնդիրն է»¹⁵¹: Իր հիմքում ունենալով դեմոկրատական զանգվածների սոցիալ-տնտեսական կյանքի արմատական բարելավման խնդիրը, Բաֆֆու ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը ենթադրում էր ոչ թե մերկապարանոց պրոպագանդա, այլ ժողովրդի կենսապայմանների խոր ճանաչողություն, նրա հասարակական կացության ճշմարտացի լուսաբանում: Այս ամենը պետք է նախապատրաստեին ժողովրդին՝ ազատագրական պայքարի համար: Նշված պահանջները, ի դեպ, Բաֆֆին հավասարաչափ դնում էր և՛ արևմտահայ, և՛ արեւելահայ մամուլի ու հրապարակախոսության առջև: Ապագա գործնական շարժման միասնությունը անխուսափելիորեն ենթադրում էր նաև գաղափարական շարժման միասնություն: Սրանք էին այն պահանջները, որ դնում էր մեծ դեմոկրատը հայ մտավոր մշակույթի առջև և այդ շա-

փունիչներով էլ մոտենում էր արևմտահայ մամուլի ու նրա գործիչների հասարակական առաքելությանը:

Մյուս կողմից, 1870-ական թթ. արևմտահայ մամուլը հարստահարությունների փաստերն արձանագրելու հետ միասին ցուցադրում էր իր շրջադարձը՝ հարստահարությունների փաստերը դիտելով ոչ միայն ազգային-կրոնական, այլև կոնկրետ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ: «Քատրոն», «Հայրենիք», «Արարատ», «Մասիս», «Օրագիր» և այլ պարբերականներում նկատելի են հարկահանների ու վաշխառուների ավերիչ գործունեության, կառավարության կողմից հայ գավառի տնտեսական քայքայմանն ուղղված գործողությունների ուշագրավ բացահայտումներ, որոնք ունենին ճանաչողական կարևոր նշանակություն: Սակայն մամուլում սոցիալական իրականության ցուցադրումը և ազգային ինքնորոշման ձգտումների դրսևորումը իր հետագա զարգացումը չստացավ: Վրա հասած համիդյան բռնակալությունը հեղձուցիչ պայմաններ ստեղծեց լրագրության համար: Այսուհանդերձ, Բաֆֆու նկատած վերոհիշյալ թերությունների մի մասը արևմտահայ մամուլը հաղթահարեց հենց բռնակալության տարիներին: Նկատի ունենք ժողովրդական կյանքի բնագրի, գավառական կյանքի ու կենցաղի, տնտեսական ու հասարակական մի շարք հարաբերությունների վերհանումը 1880—1890-ական թթ. դեմոկրատական պարբերականներում («Մասիս», «Հայրենիք»): Արևմտահայաստանի իրական կյանքի, մարդկանց հոգեբանության, բռնություններով լեցուն իրականության հանդեպ նրանց տրամադրությունները իրենց արտացոլումը գտան այս տասնամյակների ռեալիստական գրական շարժման մեջ՝ էականորեն լրացնելով հրապարակախոսական ժանրի թողած «սպիտակ կետերը» իրականության ճանաչողության բնագավառում:

* * *

1876 թ. գավառական հարստահարությունների լուսաբանումները հայ մամուլում շափավորելու նպատակով տպագրական տեսչությունը հայ խմբագիրների դեմ գործադրեց ահաբեկող միջոցառումներ: Տրապիզոնի Շանա գյուղի հարստահարությունների մասին թղթակցություններ հրապարակելու համար ոստիկանական իշխանությունները վայրագ հաշվեհարդար տեսան հայ խմբագիրների հետ: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո սուլթանը դիմում էր այնպիսի միջոցների, ինչպես անբռն և որոշյալ ժամկետներով խափանումները, խմբագիրներին ռազմական ատյաններին հանձնելը: Տպագրական տես-

չությունը այս ժամանակից հարստահարությունների դեմ բողոքող մամուլը որակում էր իբրև զրպարտչի և իրողությունները դիտմամբ շափազանցնողի: Այսուհանդերձ, 1877—1879 թթ. գրաքննությունը ի վիճակի չեղավ վերջ տալու արևմտահայերի կեղեքումների վերաբերյալ նյութերին: Դրան որոշ շափով նպաստում էր իր՝ կայսրության ներքին ու արտաքին հասարակական-քաղաքական վիճակը, ինչպես և ազգային ինքնորոշման տրամադրությունների ուժեղացումը հայ մամուլում: 1879 թ. վերջին տպագրական տեսչությունը վերստին անցավ մամուլը ճնշելու իր ավանդական քաղաքականությանը:

Գ Լ ՈՒ Խ Զ ՈՐ Ր ՈՐ Գ

ՄԱՄՈՒԼԸ ԱՐԳՈՒԼ ՀԱՄԻՒԻ ԲՈՒՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՄԻԳՅԱՆ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԳԱ ՄԱՎԱԼՈՒՄԸ

Նվրոպական տերությունների շահախնդրական արևելյան քաղաքականությունը նրանց սուր հակասությունների պայմաններում՝ 1880 թ. արդեն համոզել էին սուլթանին, որ հայկական հարցում իրեն տրված է գործողության ազատություն: Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածով ձևակերպված՝ «տերությունների կողեկտիվ պարտավորվածությունը հայաբնակ վիլայեթներում բարենորոգումներ անցկացնելու» մասին՝ տվել էր իր կողեկտիվ սնանկության բոլոր ապացույցները: Սուլթանը մի կողմից տերություններին հայտնում էր բարենորոգումներ անցկացնելու իր պատրաստակամության մասին, իսկ մյուս կողմից ձեռնարկել էր արևմրտահայերին բնաջնջելու միջոցով հայկական հարցին մեկընդմիջ տվերջ տալու քաղաքականությանը: Հայաբնակ վիլայեթներում Համիդը քրդական ավագանուն լարում էր հայերի դեմ: Իշխանությունները խրլում էին հայերին պատկանող հողակտորները, հանձնում մահմեդականներին, կիրառում հարկային դաժան քաղաքականություն և այլն: 1880 թ. սովի և տնտեսական քայքայման աղետը փլվեց հայ գյուղական բնակչության վրա՝ ընդգրկելով բազմաթիվ գավառներ: Անկում ապրեց Ամասիայի, Թոքատի, Արաբկիրի, Ակնի, Խարբերդի, Վանի, Տիգրանակերտի և այլ վայրերի տնայնագործական արտադրությունը²: Արևմտահայ գավառից ծայր առավ գաղթականության նոր հորձանք:

Արդեն գործողության մեջ մտած՝ հայերին բնաջնջելու քաղաքականությունը³ սուլթանը տարածեց նրանց ազգային-հասարակական կազմակերպությունների, դպրոցի և մշակութային հաստատությունների վրա⁴: Մանր պայմաններ ստեղծվեցին հայ մամուլի և նրա գործիչների համար:

1880 թ. հունվարին Աբղույ Համիզը փոփոխություններ կատարեց տպագրական տեսչության ղեկավարության մեջ՝ ձգտելով ավելի ուժեղացնել խստությունները: Տպագրական տեսչության տնօրեն Բերթեր, որն իր շահավոր գործելակերպով չէր կարող գոհացնել սովխանին, փոխարինվեց Մեհմետով, որի հետ Աբղույ Համիզը կապում էր առավել արդյունավետ միջոցառումների իրականացումը: Այնուհետև հարվածն ուղղվեց Արևմտահայաստանի տնտեսական աղետալի վիճակը ներկայացնող մամուլի վրա: Այս ուղղությամբ Կ. Պոլսի հաշտարբերականներն ահաբեկելու փորձ էր «Թերճեմանը էֆքյարը» հայաստան թուրքերեն թերթի ղեմ կիրառված բռնությունը: Այս թերթը 1870-ական թթ. վերջին շարունակում էր գավառական հարստահարությունների թեման: Բարենորոգումների հարցում թերթը բռնել էր յուրահատուկ ուղեգիծ. մի կողմից պաշտպանում էր ընդհանուր բարենորոգումների գաղափարը (չհակադրվելով Բ. դոան ղիվանագիտական փաստարկներին), սակայն մյուս կողմից, իր հրապարակումներում ցույց էր տալիս հայաբնակ շրջանների իրական դրությունը, որով փաստորեն հարում էր մասնակի բարենորոգումների տեսակետին: «Թերճեմանը էֆքյարին» տեական ժամանակ աշխատակցում էր Հ. Վարդանյանը՝ Արևելյան հարցի վերաբերյալ իր հմտալից հոդվածներով (1878—1879 թթ.): Ծարունակելով «Մեհմետույը հավատիսի» գիծը՝ Արևմտահայաստանում հարստահարությունները մերկացնելու ուղղությամբ, 1878 թ. մարտին այդ թերթը բանավեճի մեջ մտավ «Ստամբուլի» հետ՝ ցուցադրելով Արևմտահայաստանի կեղեքված վիճակը և մասնավորապես, քրդական վերնախավի հարստահարումները Վանում, Բաղեշում, Խնուսում, Դերսիմում և այլն: «Թերճեմանը էֆքյարի» քննադատական ուղեգիծը արժանացավ առաջադիմական գործիչների համակրանքին: Այսպես, թերթին այդ ոգով նամակ ուղղեց Մ. Փորթուգալյանը՝ Սեբաստիայի հայերի հարբստահարությունների առթիվ:

«Թերճեմանի» հրապարակումները թշնամական վերաբերմունքի հանդիպեցին իշխանությունների և թուրքական մամուլի կողմից: Թերթի ղեմ հանդես եկավ «Վաքթըր» նրան մեղադրելով հայկական հարց հարուցելու և «խուժարարության» (է՛հլը ֆեսատ) մեջ: «Թերճեմանը էֆքյարի» տնօրենն ու խմբագիրը՝ Տ. Ճիվելեկյանը և Ս. Սազալյանը «պատվո դատ» բացեցին զրպարտիչ թերթի ղեմ: Դատարանում, սակայն, գործը շրջվեց «Թերճեմանը էֆքյարի» ղեմ: «Վաքթըրի» փաստաբան Ջ. Կարկուրը թերթին ամբաստանեց այն բանում, որ նա Բ. դոանը մեղավոր է համարում Արևմտահայաստանում բարենորոգումների գոր-

ծը վիճեցնելու համար: Չրպարտիչ փաստաբանը նույնիսկ պնդում էր, որ «Թերճեմանը էֆքյարը» ներկայացնում է ապստամբություն նախապատրաստող մի կազմակերպության օրգան: Այդքանն էլ բավական էր, որ հենց դատարանի դահլիճում ձերբակալվեին Տ. Ճիվելեկյանն ու Ս. Սազալյանը: Բանտից նրանք բաց թողնվեցին պատրիարքական թագրիբից հետո, երբ պարզվեց նրանց ներկայացված մեղադրանքի հիմնադրվել լինելը: Այս առթիվ Կ. Պոլսի «Փար դյու Բոսֆոր» թերթը նկատում էր, որ թուրքական դատարանը դերերը շրջելով՝ հայցվորին է ենթարկում դատական պատասխանատվության և հաշվեհարդարի, որ դատական տարեգրության մեջ «նմանը չստանա բան է»¹⁰:

Նշված դատավարությունից հետո գրաքննությունը սկսել է ավելի խստապահանջ լինել գավառական իրականությունն արտացոլող հայ մամուլի նկատմամբ: Սակայն 1880 թ. հունվար-մարտին Արևմտահայաստանում տարածված սովի վերաբերյալ թղթակցությունները շարունակում էին հայտնվել մամուլի էջերում: Այսպես, «Մասիսը» գրում էր, որ հայկական գավառներում (Վասպուրական, Կարին, Տիգրանակերտ, Բայազետ և այլուր) սովը առաջացել է «մասամբ հնձոց նվազության, մասամբ հոռի վարչության և մասամբ երկրին անպահանջով վիճակին և ավազակաբարո ցեղերու ասպատակությանց պատճառով»¹¹: Տեղական իշխանությունները Կարինում, Բասենում և այլուր սովը սաստկացնելու և բնակչությանը սովամահության մատնելու նպատակով կամ հավաքում-առանձնացնում էին հացահատիկի պաշարները, և կամ տասանորդ էին գանձում թշվառացած բնակչությունից¹²: Ընդ որում, նկատելի է, որ հայ մամուլը այս խնդրի առթիվ առավել համարձակ նյութերը արտատպում էր Կ. Պոլսի եվրոպական պարբերականներից:

1880 թ. ապրիլին տպագրական տեսչությունը արգելեց այս թեմայով արտատպությունները արտասահմանի մամուլից: Նրա որոշման մեջ ընդգծվում էր, որ թերթերը պետք է «այսուհետև պատշաճ լեզու գործածեն՝ զգուշանալով խիստ խոսքեր ընել և այն խորհրդածությունաց մեջ, զորս օրական խնդրոց վրա կգրեն և եվրոպական լրագիրներեն շփարգմանեն այնպիսի հոդվածներ, որք երկրին շահուց վնասակար կրնան լինել»¹³:

Ազդը հատկապես վերաբերում էր Կ. Պոլսի հայ և եվրոպական հրատարակություններին: Վերջիններս, մասնավորապես անգլիական քաղաքականությունը պաշտպանող հրատարակությունները, սկսել էին ձայնակցել Գլադստոնի կառավարության ցուցադրական ելույթներին՝ բարենորոգումների գործում թուրքական իշխանությունների անզորու-

թյունը ներկայացնելու համար: Անգլիան նախապատրաստվում էր կլանել Եգիպտոսը, ուստի այս առթիվ հայկական հարցը դարձրել էր Բ. դոան վրա ճնշում գործադրելու միջոց. Գլադստոնի կառավարությունը գործնական քայլեր կատարեց Բեռլինի կոնգրեսի մասնակից տերությունների համագործակցությունն ապահովելու համար: Անգլիական կառավարության այս ընթացքը արտահայտվեց «Լեվընդ հերալդի» էջերում, հայկական հարցին նվիրված համապատասխան հոդվածով: Տպագրական տեսչությունը իսկույն խափանեց այդ թերթը՝ «հայոց վրա հրատարակած» հոդվածի պատճառով: Դրան հետեց դատախազի սարսափները դեռևս լրիվ չթոթափած «Թերճեմանը էֆջարի» նոր պատիժը՝ Լոնդոնի «Քոնսերվատիվ ռեվյու» հանդեսից նույն թեմայով արտատպություն անելու համար¹⁴: Իրականում միայն «Թերճեմանը էֆջարի» չէր, որ արտատպություններ էր արել օտար մամուլից: Տպագրական տեսչությունը պատժի օբյեկտ էր ընտրել այդ թերթը հենց այն բանի համար, որ «Վարքթի» հետ ունեցած դատից հետո, 1880 թ. մարտին, նա տպագրել էր թղթակցություններ Խարբեղդից, որտեղ մերկացվում էր թուրքական պաշտոնյաների համագործակցությունը հայ բնակչության դիմին պատուհան դարձած բրդական վերնախավի հետ¹⁵:

Անգլո-թուրքական հարաբերությունների սրված պայմաններում օսմանյան դատարանը մեկուկես տարվա բանտարկության դատապարտեց «Լեվընդ հերալդի» խմբագիր Հուլիանը և մեկ տարվա բանտարկության՝ նրա տնօրենին, պրեմիեր Սայիդ փաշային քննադատելու համար¹⁶:

Արևմտահայերի տնտեսական քայքայմանն ուղղված քաղաքականությունը ավելի ուժեղացավ ամբողջ երկրի էկոնոմիկայի անկման պայմաններում: 1880 թ. սկզբին կառավարությունը ղեկավարեց ինքնակց մետաղագրամը (այսպես կոչված «մեթալիկը»)՝ ոսկուն հավասարեցված արծաթի և պղնձի խառնուրդ դրամ, որ բաց էր թողնվում 1828 թ. ի վեր): Դրամից զգալի քանակությամբ կար հայ բնակչության մոտ, որը սնանկացավ այդ արժեզրկումից: «Փոքրիկ դրամագուլի ունեցողները, խեղճ գյուղացիները, հայ բեռնակիրները, արհեստավորները, ամենքն ալ մեկ օրվա մեջ իրենց ունեցածին կեսը կկորսնցունեն... Հայաստանի հարստահարությանց ամենեն գլխավորը կհամարենք մեր զայս», — գրում էր Ա. Արփիարյանը¹⁷: Իսկապես, Թուրքիայի ֆինանսական ողբալի կացությունը փլվեց հպատակ ժողովուրդների վրա. 1881 թ. տերություններից երկրի կախյալ վիճակը ամբողջովեց նրանով, որ նրա ֆինանսների վերահսկողությունը հանձնվեց «Օսմանյան պարտքի» վարչությանը¹⁸: Մինչ այդ, արտաքին փոխառությունների տո-

կոսները և պատերազմի ռազմատուգանքը վճարելու դժվարությունները Բ. դոանը հարկադրեցին արժեզրկել նաև թղթագրամը: 1880 թ. հայտարարվեց, որ թղթագրամով տուրք կարելի է վճարել միայն դրա 20 տոկոսի չափով, իսկ մյուս մասը՝ ոսկով կամ արծաթով: Այնուհետև ծանուցվեց, որ այդ 20 տոկոսը ևս չի ընդունվելու և որ թղթագրամը կընդունվի միայն հին պարտքերի դիմաց¹⁹: Ֆինանսական այսպիսի բաղաբանությունը իսկական շարիք դարձավ աշխատավորության համար: Դրա դեմ ուղղված տրամադրություններն էլ արտահայտեց «Լրագիրը». «Ասի գործ չէ, — գրում էր թերթը, — բարենորոգում չէ, այլ պարզապես խայտառակություն է... Իսկ այսպես ժողովուրդը իր ձեռքի ստակովը սարաֆներուն զոհ և գերի ընող ձեռնարկ (իմա դեպի վաճառ— Ա. Խ.) կամ ընթացք մը երբեք ունեցելու մեջ տեսնված բան չէ, մեր երկիրն է մինակ, որ ինչպես ամեն բանի մեջ, նույնպես և այս մասին ալ եզական, տարօրինակ և արտաոտոց ու խայտառակ վիճակ մը կընծայե»²⁰: Մեկ օր անց, փետրվարի 28-ին տպագրական տեսչության ազգով հայտնվում էր, որ հասարակական բարօրության ուղղությամբ գործադրված՝ կառավարության ջանքերը այսպիսի անարգանքով դնահատող թերթը այլևս չի կարող հրատարակվել, ուստի և խսպառ խտրանվում է²¹: Խմբագիրը, սակայն, ստոյիկյան համբերությամբ կրեց այդ հարվածը: «Ճավալի վախճան մ'է, արդարեւ, սա, — գրում է նա, — բայց ամբողջ երկրի մը ժողովուրդյան թշվառանալու ու կործանման առաջը մեկ թերթի մը խափանումը բնավ նշանակություն չունի»²²: «Լրագրի» այդ նույն վերջին համարում Ն. Թյուլպենտճյանը տպագրեց «Տարագրյալն Ա. հայ եղբայրս» հոդվածը՝ անօրինակ հանդգնությամբ մոտալուտ կործանում նախագուշակելով Համիդի «գոթիային վեհապետությունը»:

Իր հասարակական հայացքներով Ն. Թյուլպենտճյանը առավել մոտ էր կանգնած արևմտահայ պահպանողականությանը: Նա ազգի պահպանության կարևոր գործոններն էր համարում կրոնն ու գրաբար լեզուն, խորին համակրանքով էր ընդունել Գ. Կոստանդյանի մատերիալիզմի դեմ ուղղված՝ Ստ. Ոսկանյանի քննադատությունը²³: Այսուհանդերձ, «Լրագրի» ժողովրդականությանը նպաստում էին նրա այն հոդվածները, որտեղ մերկացվում էին անգլիական շահագրգիռական քաղաքականության կողմից հայկական հարցի շարաշահումները, բարենորոգումների հարցում եվրոպական ու թուրքական զիջանագիտության խարդավանքներն ու կեղծիքը: Քննադատելով Ն. Թյուլպենտճյանի որոշ անսկզբունքայնությունը, Ա. Ալպոյաճյանը, սակայն, ակնհայտորեն չափազանցում է նրա նկարագրի ոչ գրական կողմերը. «Թյուլպենտճյան կրցավ իր թերթին սպառումը անօրինակ կերպով բարձրացնել, — գրում է նա, — զի

լրագրական ամեն հնարքներու դիմեց: Խուժանավարութեան ամեն տեսակները, ազմկահարույց լուրեր, սուտեր, հայհոյութիւններ, ինչ բանե որ ժողովուրդը կախորժեր, անոր էջերուն մեջ լայնորեն մուտք գտան և լրագիրը ժողովրդական դարձուցին: Մասնավորապէս հակակառավարական հրատարակութիւնները, որոնք հաճախապէս դադարումներով կպատժուէին, կաճեցնեին ժողովրդականութիւնը այդ լրագրին»²⁴:

1880 թ. սկզբից իշխանութիւնները հարձակման անցան հայկական ինքնորոշման տրամադրութիւնների դեմ: Արգելվեց արևելահայ թերթերի մուտքը Թուրքիա, արգելվեցին կամ խիստ հսկողութեան տակ առնվեցին հայերեն ատենախոսութիւնները: Սահմանվեց գրքի առավել խիստ գրաքննութիւն, որից հետո մտցվեց մամուլի նախնական գրաքննութիւն²⁵: Նշենք, որ այն առայժմ ուներ մասնակի և ժամանակավոր բնույթ, այսինքն՝ որոշ ժամանակ նախնական ստուգման ենթարկվեցին մամուլի որոշ թեմաներով հրատարակումները: Հայ մամուլին արգելվել էր Արևմտահայաստանի հարստահարումների լուսաբանումը, թուրք պաշտոնեական քննադատութիւնը և այլն: Սահմանափակվեց նաև Կ. Պոլսում տպագրվող հայերեն թերթերի մուտքը Արևմտահայաստան: Գավառ ուղարկվող յուրաքանչյուր թերթի վրա դրվեց 10 փարա տուրք (2 և կես կոպեկի շափով)՝ դրամական դժվարութիւններ ստեղծելով մայրաքաղաքի և գավառի հայերի հաղորդակցութեան համար²⁶: Իշխանութիւնները տեղերում հատուկ հոգածութեամբ էին հետևում հայերեն թերթերի հրատարակութիւնը կանխելու գործին: Գավառում թերթ հրատարակելը ինքնին նշանակում էր անբարեհոյս երևալ իշխանութիւնների աչքին: Ընդգծված այսպիսի վերաբերմունքը ավանդական արմատներ ուներ գավառական իշխանութիւնների գործելակերպի մեջ: XIX դ. II կեսին Նիկոմիդիայում, Կարինում, Ադանայում, Արմաշում, Սեբաստիայում, Մուշում և էլի մի քանի գավառական կենտրոններում հրատարակված ձեռագիր և խմորատիպ թերթերը կարճ կյանք ունեցան²⁷: Իշխանութիւնների համար դրանց հրատարակման փաստն ինքնին եղել է խափանման ամենակարևոր պատճառը, եթե հաշվի առնենք, որ նրանք գրեթե անհաղթահարելի խոչընդոտներ էին ստեղծել տպարանների հաստատման համար: Գործը, ի դեպ, չէր վերջանում միայն թերթի խափանմամբ: 1883 թ. Եվզոկիայում հրատարակված «Նրախայրիք» թերթը (ձեռագիր), չնայած իր բացարձակ լոյալութեանը, երկու տարի հրատարակվելուց հետո մատնութեամբ խափանվեց: «Ժամանակ մը վերջը,—գրում է Ա. Ալպոյաճյանը,—խմբագիրներն ալ (բարձր դասարանների աշակերտներ—Ա. Խ.) առանց հրամանի տպա-

րան բանալու և իբր թե մուգիր (վնասակար—Ա. Խ.) բաներ հրատարակած ըլլալուն ամբաստանութեամբ բանտարկվեցան և քանի մը ամիս հեծեցին բանտին խորը, մինչև որ կրցան ինքզինքնին արդարացնել և անպարտ արձակվիլ»²⁸:

Նույնպիսի վերաբերմունքի դրսևորում էր, որ Վանում վիժեցվեց ծրագրված հայերեն շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը: Իշխանութիւնները մեծապետական ամբարտաւանութեան պոռթկումով հայտնեցին արտոնագրի համար դիմողներին. «Ուր որ թուրքական թերթ չհրատարակվի, հոն ներելի չէ, որ հայերեն թերթ մը հրատարակվի»²⁹: 1881 թ. սկզբին Կ. Պոլսում բանտարկվեց գրավաճառ Գաֆաֆյանը՝ Լևոն Ե-րդի գերեզմանի և «Մայր Հայաստանի» վիժագրութիւնները վաճառելու համար: Բանտ նետվեց Ե. Տնտեսյանը, որը ազգային երգարան էր հրատարակել³⁰: Բ. դուռը արևմտահայերի իրավունքները սահմանափակող հրահանգներ էր ուղարկում պատրիարքարան՝ անուշադրութեան մատնելով պատրիարքի բողոքները: Կառավարութիւնը նոր ուժով սկսեց արժարձել կրոնական երկպառակութիւնները: Պրեմիեր Սայիդ փաշան ձգտում էր պատրիարքին մեկուսացնել ազգային գործերից: Ինչպես գրում էր Բաֆֆին «Մշակում», այդ նպատակով հրահրվում էին Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան և պատրիարքարանի հակասութիւնները³¹: Ռուսաց «Գոլոսը» նշում էր, որ էրզրումի վալի Մուստաֆա փաշային հղած գաղտնի հրահանգում Սայիդ փաշան առաջարկել է հայ կրոնական համայնքի առաջնորդներին «հույս տալ առանձին-առանձին՝ սուլթանի ողորմածութեան վրա և ամենքին սպասեցնել... Իսկ եթե զանազան դավանութիւնների միմյանց հետ մրցող առաջնորդների մեջ համերաշխութիւն կլինի, պետք է նրանց անմիաբանութեան համար ամենահարմար առիթ տալ»³²:

Ազգային ինքնութեան տրամադրութիւնների դեմ մղվող հալածանքի շղաղարող պայմաններում 1881-ին Զմյուռնիայում փակվեց Գր. Մսերյանի «Մետեորա» պարբերականը, որը հայկական հարցի առթիվ խիստ կասկածներ էր ներշնչել թուրքական իշխանութիւններին³³:

Պարզորոշ դրսևորվում էր Արշուր Համիդի այն քաղաքականութիւնը, որը հետամտում էր հայկական հարցը վերացնել արևմտահայութեան, իբրև առանձին հանրութեան հատկանիշների ոչնչացումով: Ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապէս հետո հայերի թվաքանակի խարդախումը և մեծ շափերով նվազեցված թվեր ներկայացնելը (ըստ կայսերական կոմիսար Աբեղի փաշայի, Արևմտահայաստանում հայերը իբր, կազմում էին ընդամենը 17 տոկոս) այդ նպատակին հասնելու առաջին նշանախեցերից մեկն էր: Այնուհետև, միանգամից առաջ քաշվեց

արևմտահայերի կրօնական ներքին ինքնավարությունը և նրանց մշակութային ինքնությունը ոչնչացնելուն ուղղված ծրագրերը: Արևմտահայերի հանդեպ գավառներում իրականացվող սովի, անտեսական քայքայման, հարստահարումների աննախադեպ սաստկացումը ուղեկցվում էր նախապես կռադատված ու մշակված միջոցառումների մի ամբողջ համակարգով: Իրենց ամբողջության մեջ դրանք ներկայացնում էին արևմտահայության ազդային, կրօնական ու մշակութային անհատականության ոչնչացումը: 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին Սայիգ փառային ուղղված պատրիարք Ներսեսի թագրերում ըստ էության բացահայտվում են հայերի հանդեպ պետության վարած ուղեգծի երկու կողմերը: Պատրիարքը նշում էր, որ Բ. դուռը

— սխտեմատիկաբար ձգտում է ոչնչացնել Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանի դարավոր իրավունքները՝ մանավանդ Կիլիկիայի հանդեպ նրա կրօնական իրավասության հարցում

— առանց հիմքի Կ. Պոլսի է կանչել Արևմտահայաստանի գրեթե բոլոր թեմակալ առաջնորդներին և դրանով անտերունչ թողել գավառի գործերը

— ծանր գրաքննություն է հաստատել մասնավորապես հայ մամուլի ու գրատպության վրա

— բարենորոգումների համակիր ամեն մի հայի համարում է ապստամբ և ենթակա՝ արտաքո կարգի օրենքների

— միջամտում է հայ դպրոցների գործերին, խանդարում նրանց զարգացումը:

— հրաժարվում է հայ ազգային հիվանդանոցին տալ օրենքով սահմանված վճարը (30 հազար ո. չափով)

— ոչինչ չի արվում բարենորոգումների համար, ընդհակառակն, վատթարանում է վիճակը տեղերում³⁴:

Հայ մամուլի վրա ծանրացած գրաքննական լծի հիշատակումն իսկ ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն Թուրքիայում մյուս լեզուներով հրատարակվող պարբերականների, հայ թերթերն ու հանդեսները ենթարկվել են առավել դժգոհ հսկողության: 1880 թ. գրաքննական մոլեգնության զոհ դարձավ «Մասիսը», որը 1852 թ. ի վեր անխափան շարունակել էր իր հրատարակությունը: Կ. Ությունյանը թույլ էր տվել անդղուշություն՝ նոյեմբեր ամսին թերթի թողարկումը վստահելով օգնական խմբագիր Բ. Քեչյանին: Հարստահարությունների վերաբերյալ հոդված տպագրելու համար թերթը խափանվեց նոյեմբերի 25-ից մինչև դեկտեմբերի 24-ը³⁵:

...ճավառական կյանքին նվիրված թղթակցությունները մամուլում կասեցնելու հետ միասին Բ. դուռը ուժ տվեց վաղուց ի վեր իր մշակած կեղծիքին՝ շրջված ներկայացնելու իրերի վիճակը Արևմտահայաստանում, և «ապացուցելու» նրա բարվոք վիճակը: Անհրաժեշտ էր հին կեղծիքը փայլեցնել վառ դույներով, որպեսզի արժեզրկվեին պատրիարքի բողոքները եվրոպական դիվանագիտության աչքին: 1880 թ. հունիսի 29-ին Արևմտահայաստանի սովի և հարստահարությունների վերաբերյալ պատրիարքարանի ծանուցումից հետո Բ. դուռը դիմեց գավառական իշխանություններին՝ դրությունը, իբր, պարզելու համար: Կառավարությունը նախապես հրահանգավորել էր Կարինի, Սեբաստիայի, Տիգրանակերտի և Խարբերդի վալիներին, որոնք անհապաղ կատարեցին սուլթանի կամքը: Սրանք միաբերան հաստատեցին, որ իրենց իշխանությանը ենթակա տարածքում հայերն ապրում են բարվոք և խաղաղ վիճակում, չկա ոչ մի հարստահարություն, իսկ եթե անգամ պատահում են այդպիսի դեպքեր, ապա դրանցից տուժում են ոչ միայն հայերը, այլև մահմեդականները հավասարապես³⁶: Սուլթանն իր տեսակետը ապացուցում էր իր պաշտոնյաների միջոցով՝ ամենևին հաշվի չառնելով այդպիսի գործերակերպի կողմնակալ բնույթը: Թերթերին արգելվեց արտատպություններ անել անգլիական «կապույտ գրքից»: Նույն տարվանից (1883) սուլթանը կոորդինացրեց գրաքննության և Թուրքական մամուլի գործունեությունը հայկական հարցի քննարկման կամ պաշտպանության դեմ: Առաջատարի դերն այս գործում Համիդը վերադասեց «Թերճեմանը հազըգաթ» թերթին, որին օգոստոսին միացավ «Օսմանլը» թուրքերեն-ֆրանսերեն թերթը: Ահմեդ Միդհատի խմբագրությանը³⁷ լույս տեսնող այս թերթերը համատեղ հարձակումներ սկսեցին արևմտահայերի ու Ներսես պատրիարքի դեմ՝ մշակելով Թուրքական ծախու ժուռնալիստիկային դեռևս անձանոթ մնացած լրագրական այլասերված մեթոդներ, որտեղ շանտաժն ու զրպարտությունը դարձան սովորական միջոցներ: Ի դեպ, պատմության ժամանակակից թուրք կեղծարարները, ի դեմս այս երկու թերթերի, ունեն իրենց ուսուցիչներին, կրե ցեղասպանության զոհ դարձած արևմտահայությանը մեղադրում են իրենց իսկ՝ թուրքական ջարդարարների կատարած հանցագործության մեջ, զրպարտում նրան «մահմեդական խաղաղ բնակչությանը» հարստահարելու և կոտորելու համար: Վերոհիշյալ թերթերը սուլթանի պատվիրը իրականացնում էին մի քանի կողմերով, այսինքն՝ հերքում էին արևմտահայերի դրություն մասին հայ մամուլի տեղեկությունները, այդպիսի տեղեկությունները որակում էին իբրև հայերի խողարարության

դրսեորումներ, գրգռում էին մասնեղական ազգաբնակչության մոլեռանգությունը այդ «ապստամբ տարրի» դեմ և այլն: «Քերճեմանը հազրգաթը» փորձում էր հիմնավորել «Հայաստան» անունը գործածությունից հանելու վճիռը: 1881 թ. օգոստոսի 24-ի իր համարում թերթը պնդում էր, որ Անատոլիան չի պատկանում ոչ մի ազգություն և որպես ապացույց՝ վկայակոչում էր այդ տարածքի բնակչության բազմաէթնիկական կառուցվածքը: Այն, որ այդ տարածքը մի ժամանակ գտնվում էր հայկական պետության կազմի մեջ, վաղուց արդեն մոռացված է, պնդում էր այդ թերթը, «այդ դեպքում ինչու պետք է պահպանվի «Հայաստան» անվանումը»³⁸:

էթնիկական տարբեր խմբերի առկայության փաստի միջոցով հայկական բնիկ տարածքները «չեզոք»՝ ոչ ոքի հող համարող տեսակետը բնույթից, օսմանյան գաղափարախոսների մարտնչող կեղծարարության սկիզբն էր: Քիչ անց պանթուրքիզմը կտրականապես պետք է մերժեր հայերի՝ պատմական հայրենիք ունենալու իրավունքը և հրաժարվեր «չեզոքություն» գրույթից՝ Արևմտահայաստանը համարելով թուրքական տարածք: Այլ ժողովուրդների հողերի զավթումը տեսականորեն հիմնավորելու և մարդկանց հիշողությունից ջնջելու համար էքսպանսիվ գաղափարախոսությունները միշտ էլ նախապես ձգնում են ոչ արդյունավետ համարել պատմական փաստերի ու իրողությունների վկայակոչումը: Թուրքական ռեակցիոն մամուլը 1880-ական թթ. դրանց միացրեց արևմտահայերի՝ Արևմտահայաստանի նկատմամբ իբր ազրեսիվ մտադրություններ ունենալու, այդ տարածքում էթնիկական այլ հանրություններին չհանդուրժելու կեղծիքը: Հրահրիչ այդ արշավանքը բանը հասցրեց այնտեղ, որ 1880 թ. սեպտեմբերին պատրիարքը հատուկ թագրիբով բեզբեց թուրք մամուլի զրպարտչական հարձակումների դեմ: Թագրիբում նշվում է, որ տպագրական տեսչության անտարբերության պայմաններում այդ մամուլը արևմտահայ ժողովրդին ներկայացնում է իբրև տերության ու թուրք ժողովրդի թշնամի և բուբոքում նրա մոլեռանգությունն ու ատելությունը: «Եվ ստուգիվ, — գրում էր պատրիարքը, — թուրք մամուլին այս ընթացքն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ օսմանյան տերության հպատակները իրարու դեմ հուզել, զրգոել, անոնց միջև ատելության և հակակրանաց որոմ ցանել»³⁹:

Պատրիարքի եզրակացությունը հիմնավորվում է բազմաթիվ փաստերով: Այսպես, «Քերճեմանը հազրգաթը» տպագրեց իր իսկ խմբագրությունում թիված պրովոկացիոն բնույթի նամակներ՝ որ իբր, նրան էին ուղղել հայազգիներ Դանիել Պաղտասարոֆը և Բարշամը: «Մասի-

սը» տպագրել է այդ նամակի բնագիրը թուրքերեն և մերկացրել դրան հեղինակներին⁴⁰: Իր հերթին, Հ. Պարոնյանը ուղղակի նշում էր, որ «այս Դանիելը «Քերճեմանը հազրգաթի» խմբագիր Միդհատն է»⁴¹: Նամակում արևմտահայության անունից հանդես եկած հեղինակների դատողությունները կոչված էին գրգռելու մասնեղականներին, մասնավորապես բուրդ ազգաբնակչությանը՝ հայերի դեմ, վերջիններիս ներկայացնել իբրև ապստամբներ: Դրանից հետո «Քերճեմանը հազրգաթը» բանավեճ սկսեց այդ կարծեցյալ թղթակցի դեմ, ձգտելով որքան կարելի է՝ աղմուկ բարձրացնել իր հրապարակումների շուրջ:

Ժամանակի թուրքական լրագրական բարքերը այսպիսի այլասերում կարող էր հրել, թերևս, միայն այնպիսի գործիչը, ինչպիսին Ահմեդ Միդհատն էր: Համիդի ձեռնասունը դարձած այդ երբեմնի ազատամիտը, որը 1870-ականին գաղափարական առնչություններ ուներ «նոր օսմաններին»⁴² հետ, վայելում էր սուլթանի առանձնահատուկ շնորհը և ինչպես Ա. Արփիարյանն է գրում, «միշտ սուլթանին պալատն է, բոլոր ուղղությունը հոնկե կստանա»⁴³: Բեղմնառատ այս գործիչը թուրքերի մեջ ունեցած «գիտնականության» համբավը համատեղում էր սուլթանին գոհացնելու անսահման պատրաստակամության հետ: 1900-ականի սկզբին Կ. Պոլսի համալսարանում կարդացած իր դասախոսությունում նա միանգամայն հնարավոր էր համարում արարչագործությունը 6 օրվա ընթացքում և իբրև ապացույց վկայակոչում էր երկրաբանական գիտության նվաճումները⁴⁴: Ահմեդ Միդհատի և սուլթանի այս աստիճանի համամտությունը հաճախ գործնականի էր վերածվում «Քերճեմանը հազրգաթի» պրովոկացիոն այլ հնարամտություններով: 1880 թ. հոկտեմբերին այդ թերթը անսպասելիորեն խափանվեց Բ. դոան կողմից՝ անգլիական դեսպան Գոչենի դեմ վիրավորական հոդված տպագրելու պատճառով: Միջադեպը, միևնույն, սարքված էր նախօրոք: Սուլթանը դրանով նախ գոհացում էր տալիս անգլիացիների հանդեպ ունեցած իր թշնամական զգացումներին, երկրորդ, ստեղծում էր թուրքիայում մամուլի անկախության պատրանք և երրորդ, պատժելով մեղանշած կամակատարին՝ հավաստում էր իր բարեմտությունը քաղաքական հակառակորդի նկատմամբ: Ա. Արփիարյանը հավաստում էր Ահմեդ Միդհատի թերթի կեղծ-ողբալի վիճակը. «Բայց որոնք որ գիտեն, թե այս գործերն ինչպես կըլլան, կխնդան, — գրում էր նա, — կառավարությունն ինքն կթելադրե թերթի մը այսինչ բարձրաստիճան անձին դեմ հոդված հրատարակել, երբ ուզածը կուրցե (այդ թերթը — Ա. Խ.) թերթը կխափանե, բայց մյուս օրը ուրիշ թերթ մը հրատարակելու արտո-

նություն կուտան անմիջապես»⁴⁵։ Տվյալ դեպքում «Թերձեմանը հազր-
գաթը» անունը չէր փոխել, բայց վերահրատարակվել էր կարճ ժամա-
նակամիջոցում⁴⁶։

Պատրիարքի վերոհիշյալ բողոքին ուղղված կառավարութեան պա-
տասխանը ցույց է տալիս, որ սուլթանը վճռական հարձակումով ձրգ-
տում էր կանխել հայկական հարցի առթիվ տերութունների առաջադրե-
լիք փաստաթղթերը։ Պատրիարքին արդելվեց առաջիկայում այդպիսի
բողոքներ գրելը և հրահանգվեց, որ իր պաշտոնից դուրս բանակցու-
թյուններ վարելու իրավունք չունի, շպետք է տեսակցի դեսպանների
հետ և իր գրագրութուններում շպետք է գործածի «Հայաստան» ան-
վանումը⁴⁷։

«Թերձեմանը հազրգաթի» դուրսագիծը լրացնում էր «Օս-
մանլըն»՝ իր շովինիստական բացահայտ դիրքորոշմամբ։ Արդարացնե-
լով «Հայաստան» անվան գործածութեան վերացումը, այդ թերթը պըն-
դում էր, որ պարտադիր չէ վարչական բաժանումների պատմական
անուններ բեռնելը՝ «մանավանդ, երբ այդ անուններն իրենց պատմա-
կան նշանակութեամբ կրնային խոսվություն պատճառել մտաց մեջ և
իրաց հաստատույալ վիճակին դեմ հեղափոխական գաղափարներ պատ-
կերացնել... Ոչ որ մտքեն կանցուններ,—հարում էր թերթը,—այդ ան-
վան խնդիրն հարուցանել, եթե մի քանի խարդավանիչներ (էնթրիկան),
հայկական խնդիր մերևակայած շլինեին, ոչր վախճանն, ըստ իրենց
փափաքանաց, վերոհիշյալ նահանգներուն (հայկական—Ա. Խ.) կեղծ-
յալ բաժանումը պիտի լիներ և թերեա, իշխանութեան մը կազմու-
թյունն...»⁴⁸։ Հայերի անկախական տրամադրութունները «Օսմանլըն»
կործանարար էր համարում քուրդ ժողովրդի համար՝ դրանց մեջ
տեսնելով նրանց գոյութեան դեմ ուղղված սպառնալիք։

«Օսմանլըն» ջանում էր իրագործել սուլթանի նոր մտահղացումը՝
գծություններ սերմանել քուրդ և հայ ժողովուրդների միջև, թշնամաց-
նել նրանց և հայկական հարցի միջազգային սպառնալիքը վնասազեր-
ծել «քրդական հարցի» հանդիպակաց առաջադրումով։ «Քրդական միու-
թյուն» հողվածում Րաֆֆին դիպուկ մերկացնում էր Բ. դոան այդ դի-
տավորութունները։ Այդ հարցը առաջ քաշելով, գրում է նա, կառավա-
րությունն ու մամուլը ձգտում են խեղդել հայկական խնդիրը խանձա-
րուրի մեջ, արևմտահայերին ներկայացնել իբրև քրդերի «բարբարոս
հարստահարիչներ»։ «Մի այդպիսի երևակայական աչքակապությունը
թուրք մամուլի կողմից՝ ստոր է ամեն կրիտիկայից, այն մամուլի, որ
մի ժամանակ պահանջում էր քրդերի իսպառ բնաջինջ անելը, նրանց
ոչնչացնելը, որպես... վնասակար մի տարր»⁴⁹։

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական
մամուլը կատարում էր ծայր աստիճանի բացասական դեր՝ արագացնե-
լով այն հայտնի պրոցեսը, որի ընթացքում թուրք ազգային ձևավորվող
զգացումները մղվում էին դեպի շովինիզմի հունը⁵⁰։ Այդ նպատակին
էր ծառայում «Օսմանլըն» և «Հազրգաթը», որոնց տպագրական տեսչու-
թյունը անխոցելի էր դարձրել հայ մամուլի համար։ «Հոսհոսի ձեռա-
տետրում» անդրադառնալով այդ հարցին, Հ. Պարոնյանը նշում էր, որ
«Տպագրական տեսչությունը թող կուտա թուրք լրագիրներուն, որ ամեն
թշնամանք և զրպարտություն ընեն հայ և հույն պատրիարքներուն, իսկ
րնավ թույլ չտար, որ քրիստոնյա մամուլն թուրք մամուլն պատասխա-
նն քաղաքավար լեզվով... Ահա մամուլ վերաբերութեամբ հավասարու-
թյունն, զոր կվայելենք թուրքիո մեջ»⁵¹։

1880 թ. օսմանյան իշխանությունները համատարած սկսեցին իրա-
կանացնել կայսրութեան ժողովուրդների, և առաջին հերթին՝ մահմե-
դական և ոչ մահմեդական ժողովուրդների միջև թշնամանք, ատելու-
թյուն և երկպառակություն հրահրելու քաղաքականությունը։ Համիդը
և օսմանյան հետադիմական գինվորականությունը և վերնախավը այդ-
պիսի քաղաքականությունն ուղեկցում էին հպատակ ժողովուրդների
տնտեսական անխնա շահագործումով։ «Ազգությունների կեղեքման քա-
ղաքականությունը ազգերի բաժանման քաղաքականություն է։ Նա միա-
ժամանակ ժողովրդի գիտակցությունը պարբերաբար այլասերելու քա-
ղաքականություն է»,—գրում է Վ. Ի. Լենինը⁵²։ Այսպիսի քաղաքակա-
նությունն իրականացնելու համար տպագրական տեսչությունը ոստի-
կանութեան հետ միասին սկսեց լայնորեն օգտագործել թուրքական մա-
մուլը։ «Օսմանլըն» և «Թերձեմանը հազրգաթ» թերթերը այդ գործում
անձնվիրաբար կատարում էին սուլթանի պատվերը՝ պատեհ առիթներով
հարձակվելով ոչ միայն հայ, այլև հույն պատրիարքարանների և մա-
մուլի վրա։ 1880 թ. օգոստոսին «Թերձեմանը հազրգաթը» հարձակում-
ների օբյեկտ էր ընտրել հունական պատրիարքարանը։ Եվ երբ հունա-
կան թերթը՝ «Նեոլոգոսը», «պատրիարքարանն պաշտպանել սկսավ՝ եր-
կու ամսվան համար դադարեցավ տպագրական տեսչութեան կողմ»,—
գրում էր Հ. Պարոնյանը⁵³։ Առհասարակ, այս ուղղութեամբ թուրքական
հետադիմական մամուլի հարձակումները 1880-ականին մեջընդմեջ շա-
րունակում էին պոթիկալ՝ երբ անհրաժեշտ ցուցումներ էին ստացվում
սուլթանից։

1881 թվականից գրաքննութեանը հաջողվել էր վերացնել ժողովրդի
պաշտպանութեանն ուղղված ելույթները հայ մամուլում։ Այդ էր պատ-
ճառը, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը Կ. Պոլսի պատրիարքական

թոռին և վերջինս՝ էջմիածնի կաթողիկոսութեանը հակադրող թուրքական թերթերը պատասխան շտապան հայ պարբերականներում: Այս ժամանակաշրջանում սմբեց և զգալիորեն նվազեց վերջիններիս ազգային բովանդակությունը, որ ազդեց նրանց նյութական դրուժյան վրա: Ընթերցողը դժկամությամբ էր կարդում տեղական նյութով աղքատ պարբերականները: 1880 թ. օգոստոսին խափանված «Նեոլոգոս» թերթի օգոստին Կ. Պոլսի հուլյանը հանգանակեցին 2.000 ոսկի՝ թերթը արժարժել էր նրանց հայրենասիրական զգացումները, ճիշտ այնպես, ինչպիսին հայ մամուլի և հասարակության փոխադարձ կապն էր 1870-ական թթ.: Հ. Պարոնյանն այս առթիվ իրավացի կասկած էր հայտնում պոլսահայ մամուլի հասարակական ազդեցության մասին. «Եթե ... թուրքիո խմբագիրները գիտնան, որ իրենց համար այնպիսի հանգանակություն մը պիտի ընեն՝ շաբաթը անգամ մը կդոցվին և կամ մեկ մ'ալ բնավ չհրատարակվելու համար կխափանվին: Այս քաջալերությունը չկա մեր ազգին մեջ»⁵⁴:

Իսկապես, 1881 թ. «Մանգումեի էֆթյարը», որ 1870-ական թթ. ապահովել էր իր համար ամենամեծ ընթերցող լսարանը, հարկադրված իր գինն իջեցրեց կիսով չափ, «Մասիսը»՝ 20 փարաջով, «Հայրենիքը»՝ 10 փարաջով և այլն⁵⁵: «Կ. Պոլսո հայ խմբագիրներու վիճակը գեշ է, — գրում էր Ա. Արփիարյանը, — արդեն ընթերցողներուն թիվը սահմանափակ է, վաստակնին՝ քիչ և դրոշմի տուրք ալ կվճարեն, ինչ որ ալ ըլլա թերթին գինը: Մամուլի բարգավաճումը արգելելու համար ինչ միջոցներ որ կարելի էր՝ մտածած են»⁵⁶:

Մամուլի հասարակական ազդեցությունը շեղոքացնելու արմատական միջոցը սուլթանը տեսնում էր նրա ինֆորմացիոն հնարավորությունները ոչնչացնելու մեջ: Հետևելով այդ նպատակին, տպագրական տեսչությունում, միանգամայն սուլթանի ոգով, ընդունվեց սկզբունք՝ մեղմացնել կամ գրեթե աննշմար դարձնել քաղաքականապես վտանգավոր լուրերը: Այս մոտեցումը ցայտունորեն դրսևորվեց Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության անդամների ձեռքակալության շրջանում: 1882 թ. դեկտեմբերին, երբ ոստիկանությունը եռանդուն կերպով զբաղված էր այս գործով⁵⁷ և ծավալվել էին խուզարկություններ ու ձեռքակալություններ Կարինում և Վանում, թուրքական թերթերը ձեռքբերին, թե եղածը զուրկ է կարևորությունից: Հայ մամուլը չէր կարող անդրադառնալ այդ հարցին, որի շուրջ, ի դեպ, փոքր ի շատե տեղեկատվություն էր տալիս Կ. Պոլսի եվրոպական մամուլը: Իրականում Աբդուլ Համիդը խիստ անհանգստացել էր այդ կազմակերպու-

թյան հայտնաբերմամբ: Այդ մասին է վկայում այն համառությունը, որ նա ցուցաբերեց 1882 թ. նոյեմբերին՝ հրաժարական տված Ներսեսին պատրիարքական աթոռ վերադարձնելու գործում: «Պաշտպան հայրենյացի» գործը, սակայն, վրդովեց հայ մամուլի նիրհը: 1882 թ. դեկտեմբերի 18-ին Գ. Այվազյանի «Մամուլը» տպագրեց կյուրինցի մի ատենաբերի («Ուղերձ» վերնագրով, Մ. Զգոնյան շակերտի բանաստեղծությունը («Մամուլը» վերնագրով, Մ. Զգոնյան ստորագրությամբ)՝ նվիրված տեղի «Լուսավորչյան ընկերությունը»: Բանաստեղծության հայրենասիրական համարձակ տողերը դիտվեցին (ու առանց մատնության) իբրև Կարինի կազմակերպության հետ «Մամուլի» ունեցած ակնհայտ կապի ապացույց: Իշխանություններին այդպիսի կասկածի հիմք կարող էր տալ նաև այն, որ նույն ամսին «Մամուլը» տպագրել էր Կյուրինից ստացված սրտաճմլիկ նամակներ, որտեղ նկարագրվում էր քաղաքական հանցավոր, ուսասնապատակ Մ. Գասպարյան-Բալայանցի թշվառ վիճակը Սեբաստիայի բանտում: «Մամուլը» դրան էր կցել նաև կալանավորի աղերսագրերը իր ազատության համար⁵⁸: Պարբերականի մյուս համարում տպագրված էր փաստաբան Ա. Յարգումյանի նամակը, որտեղ նա խոստանում էր ընփաստաբան Մ. Բալայանցի գործին և ստանձնել նրա պաշտպանությունը: «Մամուլի» խմբագիրը այն հրատարակել էր «խորին շնորհակալությունը և... Կյուրինու և Սեբաստիո բաժանորդաց ուշադրությունն հրապարակելու և... Կյուրինու և Սեբաստիո բաժանորդաց թշվառ ու վիրելով այս մասին՝ ի մխիթարություն այն բանտարկյալ թշվառ ու անօգնական ազգայնոց»⁵⁹: Բանաստեղծության տպագրությունից մի անօգնական ազգայնոց Գ. Այվազյանը ձեռքակալվեց: Խուզարկություններ սկսվեցին Կյուրինում, որտեղ ձեռքակալվեց երեսուն մարդ: Բ. դոնից հրաման տրվեց գտնել և Կ. Պոլիս բերել պատանի հեղինակին, մի բան, որ հնարավոր չեղավ անել⁶⁰:

Հայկական շրջաններում պատահածը վերագրվեց պատահականության՝ խմբագրի անուշադրությունը: Այդ կարծիքին էին նաև «Մասիսը» և Ա. Արփիարյանը: Վերջինս մի պահ հավատաց այն լուրերին, թե Գ. Այվազյանը իրեն փրկելու համար դիմել է մատնությունների: Հետագայում նա հրաժարվեց դրանից, նշելով, որ կեղծ լուրի աղբյուրը պատրիարքական փոխանորդ Գ. Ռուսուլուզյանն է⁶¹: Դատարանը Գ. Այվազյանին դատապարտեց 101 տարվա (ցկյանս) բանտարկության և արքայից Միտիլենա (Միդիլի) կղզին⁶²: Երեք տարի անց, 1886 թ. օգոստոսին նրան ներում շնորհվեց. սուլթանը վերացնում էր Կարինի կազմակերպության հուշերն արթնացնող սոհաճ հետևանքները:

«Մամուլի» միջադեպից հետո պարբերականների վրա սահմանվեց

մըրանքը կարգի հսկողություն: Բ. դուրը առավել կասկածամբիտ հարձակման արևմտահայ մշակութային իրողությունների հանդեպ՝ դրանցում մրտնեղով ապստամբության կամ խոնավության՝ դրսևորումներ: Կարինում, որը «Պաշտպան հայրենյացի» կաղմակերպական կենտրոնն էր, հաստատվեց գրաքննական կոմիտե, որի հրամանով այրում էին նույնիսկ V դ. հայ մատենագիրների երկերը: Պ. Նաթանյանի հրատարակած «Արտուր Հայաստանին», որտեղ բացահայտվում էր Արևմտահայաստանի հարստահարված ծանր վիճակը, համարվեց հեղափոխական գիրք: Գրաքննիչներին ամենալայն ազատություն տրվեց հայ մամուլի բախտը տնօրինելու հարցում: 1883 թ. ամռանը սուլթանը փաստորեն կտրեց Կ. Պոլսի կապը Արևմտահայաստանի հետ և ուշադրությունը կենտրոնացրեց հսկողությունից համեմատաբար ազատ մնացած՝ մայրաքաղաքի եվրոպական մամուլի վրա: Վերջինս դեռևս շարունակում էր անդրադառնալ գավառներին և ցույց տալիս իշխանությունների հակածական գործողությունները հայ բնակչության նկատմամբ: Կ. Ությունճյանի հսկողությունից մի պահ դուրս մնացած «Մասիսն» այս շրջանում տպագրեց թղթակցություններ վանից ու Բաղեշից՝ հարստահարությունների ծանր դեպքերի նկարագրությամբ⁶³: Հավանաբար, այս անգամ ևս «Մասիսը» փորձություն էին ենթարկել օգնական խմբագիրները, քանի որ Կ. Ությունճյանը հազիվ թե թույլ տար այդպիսի համարձակություն: Համենայն դեպս, «Մասիսի» թղթակցությունները խիստ անհանգստացրին իշխանություններին: Ներքին գործերի նախարար Էդհեմ փաշայի պնդումով «Մասիսը» տպագրեց հերքում՝ իր հրապարակած նյութերի վերաբերյալ, ինչպես և Բաղեշի վալու հեռագրերը, որտեղ «Մասիսի» տեղեկությունները համարվում էին մասնավոր աղբյուրից վերցված չափազանցություններ⁶⁴: Այսուհանդերձ «Մասիսը» «անհիմն ու անիրավ» որակեց այդ մեղադրանքները իր հավաստիության նկատմամբ, որ առաջացրեց տպագրական տեսչության ցասումը: Գրությունը բարդացրեց «Մասիսի» տպագրած մի տեսությունը ուսական թերթերի մասին, որտեղ եզրակացվում էր, թե «Ռուսիա իրավունք ունի և պետք է տիրե Հայաստանի»⁶⁵: «Մասիսը» խափանվեց երկու ամսով, մայիսի 19-ից՝ «անհիմն տեղեկություններ և անտեղի կարծիքներ հրատարակելու» համար⁶⁶: Թերթին արգելվեց լուրեր տպագրել Արևմտահայաստանի իրականության վերաբերյալ: «Արձագանքի» թղթակիցը գրում էր, որ «Մասիսը», մասնավանդ, ամենախիստ գրաքննության ենթակա եղած է: Թույլտվություն չէ լինում հայաբնակ գավառներից՝ եկած նամակների հրապարակման, որք հարստահարություններ

և կեղծիքումներ են ծանուցում: Անհնար է ամենափոքր մի կետի մեջ բնակարանել դրա ընթացքը»⁶⁷: Գործի դրվեցին նաև այլ խստություններ, որոշվեց, որ Կ. Պոլսի բոլոր տպարանների և թերթերի տնօրենները պարտավոր են երաշխավորող անձ ներկայացնել իրենց կատարվելիք հանցանքների պատասխանատվության համար: «Հայ տպարանապետք և լրագրապետք մեծ անձկության մեջ են, որովհետև տպարանական և լրագրական գործոց մեջ կառավարությունը քմահաճորեն կվարվի, ամենուն աչքը վախցած է և ոչ ոք կառնու երաշխավոր լինել ամեն մի երևակայական հանցանքի համար, զոր կառավարությունն կրնա վերադրել մասնավանդ, հայ լրագրապետին և տպարանապետին, որք ժամանակե մի է վեր մասնավոր հոգածությամբ կնկղվին կառավարության կողմից», — գրում էր «Արձագանքի» թղթակիցը⁶⁸:

Ա. Արսիհարյանը նկատում է, որ հայ թերթերի վրա նախնական գրաքննություն է հաստատվել 1888 թ. հոկտեմբերին: Նա նշում է, որ մինչ այդ «Արևելքի» գրաքննիչի դերը ինքն է կատարել («ինչ որ քաղաքական տեսակետով վտանգավոր կհամարեի՝ կչնչի»)՝⁶⁹: Ըստ երևույթին, «Արևելքի» ազդեցիկ վարչությունը կարողացել է այդպիսի հնարավորություն ձեռք բերել իր թերթի համար, սակայն Արսիհարյանի վկայությունը հազիվ թե հնարավոր լինի տարածել Թուրքիայում հրատարակվող բոլոր տպրեբրականների վրա: Երկրում նախնական գրաքննությունը գործում էր արդեն 1881 թ.⁷⁰: 1880-ականի սկզբին հայ մշակութային, գրականության և մամուլի վրա սուլթանական ռեժիմի համատարած հարձակումները ցույց են տալիս, որ հայերեն թերթերի վրա սահմանված է եղել այնպիսի ոստիկանական հսկողություն, որը արդյունավետության տեսակետից որևէ բանով չի գիշել նախնական գրաքննությանը: 1880-ականի գրաքննական կանոնները ևս ընդօրինակվել են Ֆրանսիական համապատասխան կանոններից ենթարկվելով մասնակի փոփոխություններին⁷¹:

Նախնական գրաքննությունը աստիճանաբար է հաստատվել Թուրքիայում հրատարակվող բազմալեզու մամուլի վրա: Գրաքննության ոչ միատեսակ վերաբերմունքը տարբեր ժողովուրդների տարբերականների հանդեպ, ինքնին խոսում է նրա խստությունների ոչ միօրինակության և վերջին հաշվով, նախնական հսկողություն սահմանելու տարերային ձևի մասին: Եթե 1880—1883 թթ. հայ մամուլը խստիվ պատմվում էր հայկական հարցին, գավառական հարստահարություններին տեղ տալու համար, ապա այդ արգելքից համեմատաբար ազատ էին եվրոպական թերթերը: Թուրք մամուլին, հակառակ այս ամենին, իրավունք էր տրված ազատ խորհրդածություններ անել այդ թեմայի շուրջ, որչափով

Նա հնազանդորեն ընթանում էր պաշտոնական հրահանգների համեմատ:

1880-ականի առաջին կեսին գրաքննությունը զբաղված էր հայ մամուլի դժգոհության վերջին արտահայտությունները վերացնելու և ուստի-կանական համատարած ուժով հաստատելու գործով: Անսպասելի հարձակումներից դժգոհ հայ խմբագիրները, որ ամբողջովին զրկված էին իշխանություններին նույնիսկ դիտողություն անելու հնարավորությունից, երբեմն տուրք էին տալիս հանկարծակի պոսթկոմունների, որ առաջացնում էր գրաքննության արագ ուսակցիան: Անսպասելի հանդգնություն ցուցաբերեց «Մեծմուսը հավատիսը», որը խելերայի կապակցությունը գրել էր, թե այդ հիվանդությունը մարդկանց գործն է և ոչ թե աստծունը, «վասնզի եթե աստծու գործ ըլլար՝ նախ Պոլսո այցելություն կուգար և վերեն վար կմաքրեր նախարարություններն»⁷²: Հողվածում քննադատվել էին թուրքական պաշտոնյաները, ելմտական մինիստրությունը, մերկացվել էին Կ. Պոլսի քաղաքապետության և Բերայի թաղապետության շարաշահումները: Թերթի խմբագիր Հ. Թուլայանը այդ քննադատության համար հայտնվեց բանտում: Նրա դատավարությունը ժամանակ եռանդուն ջանքեր գործադրեց իր դատապաշտպանը՝ կաթուղի վարդապետ Գ. էնֆիեճյանը, փաստորեն փրկելով արսորի սպանալիքի տակ գտնվող խմբագիրն: Գ. էնֆիեճյանը գործից գլուխ չհանեց առանց «զորավոր ազդեցությունների»⁷³, սակայն այս գործում մեծական դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ սուլթանը չցանկացավ մամուլի քննարկման առարկա դարձնել օսմանյան պաշտոնյաների կաշառակերությունն ու կոռուպցիան և կարճ կապեց գործը:

Այս շրջանում գրաքննական արգոսը կրկին անդրադարձավ երգիծական մամուլին, որն առանց այդ էլ գրեթե ամբողջովին զրկված էր հասարակական կարևոր երևույթներին անդրադառնալու, ուրեմն և լուրջ ընդհանրացումներ անելու հնարավորությունից: Մամուլում երգիծանքն ամփոփվել էր զուտ այլաբանության, մեծ մասամբ՝ բարոյախոսական վերացական ոլորտի սահմաններում: Գրաքննությունը դրանով չզոհացավ, քանի որ այլաբանությունը թեև դանդաղ, այսուհանդերձ, հասկանալի էր դառնում ուշադիր ընթերցողին: 1883 թ. գրաքննությունը նոր ճնշումներ գործադրեց Հ. Պարոնյանի «Ծիծաղի» վրա, որը բացառապես երգիծում էր կենդանիների, մտացածին պերսոնաժների, վերացական գրույցների ու դատողությունների միջոցով: «Ծիծաղի» համար ալ,— գրում է Ա. Արփիարյանը,— զոր կհրատարակե սրամիտ Պարոնյանը, բավական խստություններ կան, և այդ պատճառով է, որ Պարոնյանի սրամտությունը քիչ-շատ միօրինակ է, բայց այս օրերս այդ խստու-

թյուններն ավելի շատցան, մինչև իսկ անցյալ ամիսներու պես կարող շարտի ըլլա գրել, այլ պարտի բավականանալ Եզովբոսի առակներուն պես առակներ հրատարակելով: Խմբագիրը գուցե ստիպվի դադարեցնել հրատարակությունը»⁷⁴: Իսկապես, 1883 թ. հուլիսին Պարոնյանը դադարեցրեց «Ծիծաղի» տպագրությունը: Միանգամայն իրավացի էր երգիծաբանը, երբ դեռ 1880 թ. նկատում էր, թե «Արդարև, երգիծանքը կհավասարե մոլիները, բայց մոլիներն ալ շեն դադրի հալածելի երգիծաբանները»⁷⁵:

Բնությունների ալիքը փլվեց նաև «Մասիսի» վրա, որը ընթերցողին էր ներկայացրել Վանա ս. Հակոբ եկեղեցին անհայտ շարագործների կողմից սրբապղծության ենթարկելու դեպքը⁷⁶: Նույն համարում թերթը տեղեկություններ էր տվել Վանում մի վարդապետի հանիրավի դատապարտելու մասին: «Մասիսի» շիրկեց այն հանգամանքը, որ իրադարձությունները վերարտագրել էր շատ անորոշ, առանց որևէ մեկին մեղադրելու և նույնիսկ՝ առանց մեկնաբանության: Տպագրական տեսչությունը թերթը խափանեց դարձյալ երկու ամսով՝ «միտքերը գրգռելու բնություն ունեցող վնասակար հատվածներ հրատարակելուն պատճառով»⁷⁷: Հետագա բարդացումներից խուսափելու նպատակով «Մասիսը» ստիպված էր հիշելու իր տեղեկատվության աղբյուրը, հայտնելով, որ «իրողությունը Վանա առաջնորդարանեն գրված էր նաև ի պատրիարքարան»: Թերթը բավական անպատեհ ժամանակ էր ընտրել նման թղթակցություն տպագրելու համար: Սուլթանն անհանգստանում էր, որ այսպիսի իրադարձությունների լուրը անախորժ նշանակություն կարող է ունենալ Բեռլին մեկնած Մուխթար փաշայի համար՝ տեղի տալով և՛ վելորդ հետաքրքրասիրության: Սկսվել էին թուրք-գերմանական մերձեցման նախապատրաստական քայլերը: 1880—1882 թթ. Կ. Պոլսում արդեն հայտնվել էին գերմանական պաշտոնատար անձինք, ինչպես և ռազմական միսիան, Բիսմարկը պլաններ էր ծրագրում Թուրքիայի աշակցությունը և նրա միջով Մերձավոր Արևելք թափանցելու համար⁷⁸: Բացի այդ, անգլիական դեսպան լորդ Դյուֆրինը հայտնել էր բարենորոգումների ծրագիր ներկայացնելու՝ իր կառավարության պատրաստակամությունը: Հայ մամուլի համատարած լուրջության մեջ գրաքննությունը պետք է որ շղազագրությունը ընդուներ «Մասիսի» այս ելույթը:

Վանի անտանելի հարստահարությունների դեմ ուղղված բողոքը դրանից երեք ամիս առաջ էր հասել մայրաքաղաք և արձագանք գտել տեղի եվրոպական պարբերականներում: Սուլթանը բողոքով իրավիճակում ելքը գտել էր հին միջոցով, հարստահարությունները հենց ի-

րենց՝ հարստահարվողների կողմից հերքելու ձևով: Վանի վալու՝ Հասան փաշայի հարկադրանքով հայ 12 երևելիներ գոհարանական հեռագիր ուղղեցին Կ. Պոլիս՝ Վանի հայ ազգաբնակչության անունից հայտնելով՝ թե իբր այնտեղ բնավ հարստահարություն չկա և որ տեղական իշխամանիկ» շքանշան շնորհեց իր գործնական վալուն և այլ կարգի պատվանշաններ՝ ուղերձը ստորագրող ութ հայ երևելիների⁷⁹: Խաբեությունը, սակայն, բացվեց: Վանի ժողովուրդը Կ. Պոլիս ուղղեց բողոքի հանրագիր (նուսական և անգլիական դեսպանատներին, Բ. Ղոանը և պատրիարքա-րանին)՝ հազարավոր ստորագրություններով: Վանում զայրացած ամբողջ «փառավոր ծեծ քաղեց» ստորաքարը էֆենդիներին, իսկ Վանի եկեղեցական համագումար ժողովը կառավարությունը հեռագիր ուղղեց կատարվող ամենասուկալի հարստահարությունների մասին: Գրանից հետո բարենորոգումների անպլո-թուրքական դիվանագիտական անպտուղ խաղում զիջողի կեցվածք ընդունելով, սուլթանը փոխեց Բաղեշի, Վանի և Հեքյարի վալիներին, որոնք վարկաբեկվել էին եվրոպացիների աչքին:

«Մասիսի» վերջին խափանումով (1883 թ. հոկտեմբեր) գրաբնու-թյունը վերջ տվեց հարստահարությունների թեմային, որ տեղե մինչև «զուլումի» դարաշրջանի ավարտը (1908 թ. հուլիս)⁸⁰: 1883 թ. հետո հայ մամուլի խափանումները տեղի են ունեցել այնպիսի պատճառներով, որոնք կապվում էին ընդհանրապես երկրում պարբերականների ստորկացած վիճակի հետ:

Ուշագրավ է, որ բռնակալության ծավալման պայմաններում, այնուամենայնիվ, բարենորոգումների թեման մինչև վերջ արժարժեց «Մասիսը»: Դա բացատրվում է նրանով, որ Կ. Ությունը դեռևս արտահայտում էր արևմտահայ բուրժուազիայի սպասելիքները անգլիական քաղաքականությունից: Միայն կլիներ «Մասիսի» եռակի խափանումները 1880—1883 թթ. պատկերացնել առանց Կ. Ությունի «մեղսակցու-թյան» և վերագրել զուտ պատահականության: Այն, որ թերթը երեք անգամ էլ մեղանշել է թուրք-անգլիական երկխոսության պայմաններում, վկայում է նրա որոշակի միտումը՝ փաստական նյութերով սատա-թյանը: Այսպիսի դիրքորոշումը 1880 թ. սկսած՝ «Մասիսին» զրկում էր լոյալության այն հողից, որ միշտ հաստատուն էր եղել նրա հրատարա-կության ամբողջ ժամանակաշրջանում: Եգիպտոսի օկուպացումը Անգլիայի կողմից (1882), Ֆ. Էնդելսի արտահայտությունը, ապահովել էր

«թուրքերի և անգլիացիների դաշինքի անհնարինությունը»⁸¹, ուստի «Մասիսը» չէր կարող հուսալ Բ. Ղոան երբեմնի բարյացակամությունը: Մյուս հարցերում, 1879 թ. ի վեր թերթը տվել էր ընթերցողին չհաղորդակցվելու, հասարակական առաջընթացից կտրվելու ապացույցներ: «Մասիսին» պակասում էր որոշակի գաղափարական ուղեգիծը՝ մասնավանդ 1880-ականի սկզբին:

1870-ականից մինչև 1883 թ. «Մասիսը» իր «ազատամիտ» ընթացքով, իրարամերժ մտքերի ու գաղափարների լռելյայն համակցությամբ ու արևմտահայ վերնախավի հանդեպ համակրանքի բացահայտ դրսև-վորումներով, այնուամենայնիվ, կարողանում էր ապահովել ընթերցողների մի որոշակի քանակ՝ Արևմտահայաստանի կացությունը լուսարանելու շնորհիվ: Հայկական հարցի արժարժումը՝ սկսած Ման Ստեֆանո-յից մինչև Բեռլինի կոնգրես և դրանից հետո, Կ. Ությունի թերթի համար ապահովում էին պատկառելի քանակությամբ բաժանորդներ: Այդ քննարկման վայրէջքը միանգամից զգացնել տվեց թերթի միօրի-նակություն, նրա ամբողջ բովանդակության անշքացման մեջ:

Յանկանալով կանխել ընթերցողի սպասվելիք սառչող վերաբեր-մունքը, Կ. Ությունը 1879 թ. սկզբից «Մասիսը» երկօրյալից վե-րածեց ամենօրյալի և խմբագրական կազմը լրացրեց կարող գրչով՝ օգ-նական խմբագիր նշանակելով Բ. Քեչյանին: Վերջինս դրանից առաջ համագործակցել էր Կ. Ությունի թերթին՝ իբրև «Ռուզնամե-ի Մասիսի» թարգմանիչ, ապա աշխատակցել էր «Թերթեմանը էֆքյարին»⁸²: Այս հրատարակախոսի շափավորությունը, ոճի հնավանդ հանդիսավորու-թյունը և մշուշապատ խոսքառատությունը լրիվ համապատասխանում էին լրագրողի մասին Կ. Ությունի ունեցած պատկերացումներին: «Առաջ «Մասիսը» կնամներ մուրացկանի մը պարկին, ուր ինչ որ ու-ղեթը՝ կձգեթը, նա շնորհակալությամբ կհրատարակեթ: Այժմ, շնորհիվ բազմախոս (շատախոս շանվանելու համար) պ. Բյուզանդի, մուրալու այնչափ պետք չունի, զի վերոհիշյալ պարոնի շարունակելի հողվածնե-րը այնչափ երկայն են, որ ժողովրդի լեզվով՝ Եղիա մարգարեին կհաս-նին», — գրալուկ նկատում էր «Մշակի» թղթակիցը⁸³:

Բ. Քեչյանի աշխատակցությունը, սակայն, կարող էր լցնել միայն «Մասիսի» էջերը, բայց ոչ բռնակալության հարվածների տակ ուշաբեր-վող արևմտահայ հանրության հոգևոր պահանջները: Թերթը ի վիճակի չէր նոր իրադրության համապատասխան հունով ուղղելու հասարակա-կան կարծիքը: Հասարակական և մտավոր ինչ խնդիրներ էին ծառայել արևմտահայ կյանքի ընդերքում, ինչ կերպ պետք էր արտահայտել դը-

քանք կամ առաջագրել՝ այս և նման հարցերին պատասխանելը վեր էր «Մասիսի» ուժերից: Թերթի ձգնաժամը խորանում էր նրանով, որ սուլթանի հարվածների տակ կաթվածահար դարձած Ազգային վարչությունը, անընդհատ հրաժարականներով պատրիարքական աթոռից փաստորեն հեռացած ներսեսը ի գորու չէին «Մասիսին» տրամադրել Ազգային վարչության գործունեության որևէ ուղադրված հարցադրում: Աբդուլ Համիդի ռեժիմը չէր կարող հանդուրժել 60—70-ական թթ. լիբերալիզմի վերապրուկները, սահմանադրական խաղի մեջ ինքնորոշման պատրանքներով սնված ու ձևավորված այն մտայնությունը, որի կրողը «Մասիսն» էր: Բունակալությունը անհարիր էր այդպիսի մտայնության ամեն մի գրսևորման, որչափով բունակալությունը պետք էր կամ հնազանդվել, կամ էլ դեմքնթաց գնալ, երկկողմանի մի ճանապարհ, որոնցից յուրաքանչյուրը բացառում էր երրորդը, միջինը: Եվ վերջապես, «Մասիսին» համակած ձգնաժամի մասին էին խոսում այն հուսահատական ջանքերը, որ Կ. Ուլյունձյանը գործի էր դնում իր ֆինանսական ցամաքած ակունքները նորերով փոխարինելու համար: 1881 թ. «Մանգումեի էֆբյարի» և «Թերձեմանը էֆբյարի» հետ միասին, որոնք, ի դեպ, բնթերցողին նույնպես որևէ նոր բան չէին կարող տալ և հետևաբար, ոչ էլ ստանալ նրանից, «Մասիսի» խմբագրությունը խոստանում էր սուլթանի մատակարարումներից զրկված ազգային հիվանդանոցին պարենային հատկացումներ անել, այն պայմանով, որ բնթերցողները օրական գնեին թերթի 1000—2000 օրինակ: Հ. Պարոնյանը ծաղրուծանակի ենթարկեց այդ շահամետ պատրաստակամությունը: Այդ առաջարկի համար, նկատում էր նա, չի կարելի մեղադրել գլխաիրտ խմբագիրներին, «ինչպես ոչ ոք կրնա պարսավել այն անձնանվեր և ազնիվ պատանին, որ կխոստանա «Միացյալ բնկերությունց» երեք հազար ոսկի նվիրել, եթե ազգայինը հինգ հազար ոսկիով աղջիկ մը տան իրեն ի կնություն»⁸⁴:

Հասարակական անտարբերությունը «Մասիսից» դեռ մի քանի տարի առաջ գրեթե մեկուսացման էր դատապարտել «Մանգումեի էֆբյարը»՝ երբեմնի ամենաազդեցիկ և առաջատար հրատարակություններից մեկը Թուրքիայում: Դրա պատճառը, ինչպես նկատել ենք իր տեղում, 1870-ական թթ. վերջին Կ. Փանոսյանի որդեգրած դիրքորոշումն էր հայկական հարցի նկատմամբ, ընդհանուր բարենորոգումների պաշտոնական գաղափարի պաշտպանությունը: Հայ մյուս թերթերի հետ համեմատած, 1880-ական թթ. «Մանգումեի էֆբյարի» մեղանշումները գրաքննության առջև բուրբուրվին տարբեր բնույթ ունեին: 1883 թ. աշնանը թերթը խափանվեց պատրիարքի դեմ հանդես գալու համար⁸⁵: Այս հակադրության պատճառը Կ. Փանոսյանի բացասական վերաբերմունքն էր

հայկական հարցում պատրիարքի ծավալած գործունեության հանդեպ: Հայ դեմոկրատական մտավորականությանը քննադատել է Կ. Փանոսյանի այս տեսակետը⁸⁶: «Թող «Մանգումե» այդպես հավատա,—գրում էր Հ. Պարոնյանը,—թե հայկական խնդիրն ինքն իրմե ծագեցավ, ինքն իրմե մտավ եվրոպական լրագիրներու և Անգլիո խորհրդարանին մեջ: Իսկ եթե իրմե զատ ուրիշ հավատացող մը գտնեն՝ թող բարեհաճի զայն ցույց տալ մեզ»⁸⁷:

Բնականաբար, ժողովրդականություն վայելող պատրիարքին հակադրվելը ոչ մի բանով չէր կարող ավելացնել «Մանգումեի էֆբյարի» նվազած հեղինակությունը: Մեկուսացման ամբողջ ծանրությունը կրող Կ. Փանոսյանը, սակայն, երբևէ չի խնկարկել հարուստ ազգայիններին և ըստ հնարավորին պահպանել է իր շիտակությունը էֆենդիական դասի հանդեպ: 1880-ական թթ. Կ. Փանոսյանի հովանավորներ փորձեցին կասեցնել նրա թերթի հարձակումները էֆենդիների վրա՝ նկատի առնելով, որ դա ավելի է խորացնում «Մանգումեի էֆբյարի» նյութական ողբալի կացությունը: Հարկավոր էր փոխել թերթի ոճը, ուստի այս նպատակով հրավիրում են Մ. Գափամաճյանին՝ իբրև օգնական խմբագիր: «Առտու մը,—գրում է Մ. Գոչունյանը,—հասարակությունը զարմացումով տեսավ, որ «Մանգումե» բուրբուրվին փոխած էր լեզուն և «ազնվաշուքները», «մեծապատիվները», «բարեհաճած էին»-ները իրարու հետ կմրցեին թերթի յուրաքանչյուր լուրին մեջ: Ազգային-կրթական ամեն մի արարք լավատեսական ակնոցով կդիտվեր և «Մանգումեի» հավիտենական քննադատություններուն հաջորդած էին դրվատականներ, գովեստներ, քծնանքներ... Փութանք ըսել, որ Փանոսյան շաբաթի մը շափ հանդուրժել է ետք Մինաս Գափամաճյանի խնկարկություններուն, կից մը զարկած ու դուրս նետած էր զայն «Մանգումեեն»՝ ինք վերսկսելով իր անաչառ քննադատություններն»⁸⁸:

Հայկական հարցի նկատմամբ պահպանողական գրեթե նույն վերաբերմունքն ունեւր Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլ» պարբերականը՝ նրա խմբագիր Մ. Մամուրյանը, որ 70-ականին ազգային ինքնորոշման տեսակետից կարևոր նշանակություն էր տվել Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ և ապա Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածներին, հետագայում լիուլի արտահայտեց հիասթափված արևմտահայ գործիչների հասարակական տրամադրությունները: Նա իրավացիորեն կարծում էր, որ Բեռլինի կոնգրեսում տերություններն առաջնորդվել են իրենց անտեսական ու քաղաքական շահերով և դրանց զոհել արևմտահայերի և այլ փոքր ժողովուրդների կենսական կարիքները⁸⁹: Այս տեսակետն ունենալով հանդերձ, Մամուրյանը միաժամանակ հույսեր էր կապում Թուրքիայում

Անգլիայի վարած քաղաքականության հետ, կարծելով, որ այն համ-
րնթաց է արևմտահայերի կյանքի բարելավման պահանջներին: «Արևել-
յան մամուլի» խմբագրի կարծիքով Անգլիայի տնտեսական շահերը
Քուրբիայում պետք է ապահովելին նրա քաղաքական ազդեցության ու-
ժեղացումը, որը և կզսպեր արևմտահայերի հարստահարությունները:
Մ. Մամուրյանը Քուրբիայում անգլո-ուսական միակցության մեջ հակ-
վում էր դեպի Անգլիան: Հակադրվելով ցարիզմի նվաճողական քաղա-
քականությանը, Ռուսաստանում փոքր ազգություններին հալածելու ու-
ղեգծին, Մամուրյանը, մյուս կողմից, իր հրապարակախոսության մեջ
անգլիտանում էր դեմոկրատական Ռուսաստանի արթնացումը և դրա
մեծ նշանակությունը բնիճված ժողովուրդների ազատագրության գոր-
ծում: Հակառակ դրան, իր գեղարվեստական երկում («Սև լեռնի մարզը»
վեպը) Մամուրյանը կարողացավ կոնկրետացնել այդ մտայնությունը և
ուսու ժողովրդի, առաջադիմական ուժերի Ռուսաստանը տարբերեց ցա-
րի և հետադիմության Ռուսաստանից:

Բեռլինի կոնգրեսից ստացած հիասթափությունը Մ. Մամուրյանի
հայացքներում ի վերջո վերածվեց ընդհանրապես հայկական հարցի ա-
ռաջադրման հանդեպ ժխտական մոտեցման՝ այն ժամանակ, երբ նա
հուսախաբ եղավ Անգլիայի արևելյան քաղաքականությունից (Կիպրոսի
վերաբերյալ անգլո-թուրքական համաձայնագրի կնքումից ի վեր):
Մրանով էլ բացատրվում են «Արևելյան մամուլի» քննադատական ե-
լույթները ներսես պատրիարքի դեմ, Բեռլին մեկնած հայ պատգամա-
վորության գործելակերպի և Մ. Չերազի «Թե ինչ շահեցանք Պերլինի
կոնգրեսեն» գրքույկի սուր քննադատությունը նրա էջերում: Նույնպիսի
վերաբերմունքի արժանացան «Արևելյան մամուլի» կողմից նաև 1879-
1883 թ. պատրիարքի հարցադրումները Արևմտահայաստանի բարե-
նորոգումների մասին և այստեղ է, որ հատվում էին Մ. Մամուրյանի և
Կ. Փանոսյանի տեսակետները պատրիարքի գործունեության նկատմամբ:
Անտարակույս, Մամուրյանը նկատում և դատապարտում էր հարստա-
հարումների իրողությունը, սակայն բարենորոգումների խնդրի շարու-
նակական արժարժումը համարում էր վնասակար՝ բռնակալությանը
չզրոգելու իմաստով: Նա չէր հավատում բարենորոգումների իրականաց-
ման հեղափոխական միջոցներին և արևմտահայերի ընդգիմություն սե-
փական հնարավորությունները համարում էր չափազանց անզոր՝ նրանց
կացությունը շարվորելու համար: «Ուրեմն,—գրում էր նա,—ինչպես
պատերազմի, այնպես էլ խաղաղության ատեն զենքը պիտի խոսեր կամ
բանակներու վրա կոթնած քաղաքականությունը պիտի խոսեր»⁹⁰: Մրա-
նից Մամուրյանը հանգում էր միանգամայն չափավոր եզրակացության՝

կործանարար համարելով բռնակալությանը ուժով ընդդիմանալու գա-
ղափարը և հակվելով դեպի «խաղաղ շինարարության» ուղին⁹¹: Այս տե-
սակետը նշանակում էր դիմաշրջում ազատագրական պայքարի ուղե-
գծից, որ միանգամայն համապատասխանում էր «Մեղու Հայաստանի»
կարծիքին: «Մեղու Հայաստանին» իրավամբ կըսես,—գրում էր Մ. Մա-
մուրյանը,—թե «պատմության մեջ քիչ օրինակներ կան, որ կառավա-
րություններն ապագայի համար պատրաստվող և ինքնաճանաչության
հասնող ազգերը զրոյում են դեպի ապստամբություն, որպեսզի նորա-
բողոք բույս խամրացնեն»⁹²: Արդու Համիդի հալածանքների սաստ-
կացումը արևմտահայերի դեմ, գրաքննության մոլեգնությունը և այլն
Մ. Մամուրյանը սխալամբ բացատրում էր պատրիարքի և հայ մամու-
լի կողմից բարենորոգումների հարցն արժարժելու «ազգային սխալ»
քաղաքականությամբ: Խիստ չափավոր այս ընդհանուր դիրքորոշումը,
բայց և ոչ սակավ դեպքերում բռնակալության լրջմիտ ու սկզբունքա-
յին քննադատությունը, սակայն չէին նշանակում, թե «Արևելյան մամու-
լը» ուղղություն չունի: Նրա խմբագիրը քարոզում էր և ինչպես տեսանք
Կ. Փանոսյանի օրինակով⁹³, ոչ միայն նա, արևմտահայ պահպանողա-
կանության հայացքները, որոնք 80-ականին բռնեցին հեռանկարային՝
բռնակալությանը ոչ թե ազատագրական պայքարով, այլ տնտեսական-
հոգևոր շինարարությամբ հակադրվելու ճանապարհը: Սակայն և ի
տարբերություն արևելահայ պահպանողականության, այդ ստայնու-
թյունը բուրժուական քաղաքականությունից շտեմնելով ոչ մի օգնու-
թյուն, չէր էլ ակնկալում այդ օգնությունը և օրակարգից հանում էր ար-
տաքին քաղաքական ամեն մի կողմնորոշում: Իսկ սպառիչ ձևակերպ-
ված է Մ. Մամուրյանի դատողություններում. «Հայ ժողովրդյան... ա-
ռաջին հիմնական քաղաքականությունը պիտի լինի իր ազգայնության
պայմանները պահել, զարգացնել, անպայման չվստահելով արտաքին
ղիվանագիտության մ'որ երբեմն տկար ազգություններն իբրև գործիք
կգործածեն, և ապա կճզմեն»⁹⁴,—գրում էր նա: Չհավատալով մասնակի
բարենորոգումների իրականացմանը, Մ. Մամուրյանը նախընտրում էր
ազգային առաջընթացի խաղաղ զարգացումը: Որպես այս մտայնության
տեսական հիմնավորում, «Արևելյան մամուլում» հոգվածներ են տպա-
գրվել էվոլյուցիոնիստների աշխատություններից:

«Արևելյան մամուլի» այսպիսի ընթացքը չէր կարող համակրանքի
արժանանալ դեմոկրատական երիտասարդության շրջանում: Իրոք, Ա.
Արփիարյանը, հաշվի առնելով այդ հանդեսի ուղղությունը, տուրք էր
տալիս ծայրահեղության՝ այն անվանելով պահպանողականության

«Թունդ պատկանդարան»: Մինչդեռ, հակառակ իր շափավորությունը, «Արևելյան մամուլը» շարունակում էր պահպանել իր առաջադիմական արժեքը գրականության, գեղագիտության, փիլիսոփայության ու տրնտեսագիտական մտքի, դպրոցի և ընդհանրապես մշակութի զարգացման շատ ընդարձակ ասպարեզում: «Արևելյան մամուլի» մշակութային այդ արժեքը ընդգծվեց մանավանդ այն ժամանակ, երբ թուրքական գրաքննությունը մամուլի էջերից վտարեց ազգային-քաղաքական թեմատիկան: Իրենց նյութերի բազմազանությամբ 1880—1890-ական թթ. «Արևելյան մամուլի» հետ կարող էին համեմատվել Կ. Պոլսի երկու-երեք հայ պարբերականներ՝ «Մասիսը», «Արևելքը» և «Հայրենիքը»: Մյուսները դեպի անկում էին գնում՝ հանրությունից կտրվելու, հասարակական կարծիքից խորթանալու և նրա վրա ազդելու անկարողության պատճառով:

«Մասիսի» ուղղության անհեռանկարայնությունը միացավ նրա լարված հարաբերությունը ազգային երեկիների հետ: 1884 թ. սկզբին Ազգային ժողովում ուժերի փոխհարաբերակցությունը խոսում էր ոչ թե պատրիարքի (որին պաշտպանում էր «Մասիսը»), այլ Հ. Նուրջանի թուրքամետ էֆենդիական խմբի օգտին: Կառավարության հրահանգներով ներշնչված Նուրջանը փորձում էր զրզել պատրիարքին կամ ամբողջապես հետևել կառավարության պատվերներին և կամ հրաժարական տալ: Հունվարի 20-ին այս հարցով գումարված Ազգային ժողովը՝ երկյուղելով ժողովրդի տրամադրություններից, սիրտ շարեց ծրագրածն իրականացնել: Հ. Նուրջանի կողմնակիցները բարձր համարեցին նիստը հետաձգել, իսկ «Մասիսը» մանրամասն ու ընդարձակ տեղեկություններ տպագրեց այդ նույն նիստի մասին՝ բացահայտելով Նուրջանի մտադրություններն ընդգեմ պատրիարքի: Դրանից հետո, ինչպես նշել է ուսական «Նովոյե օբոզրենիե» թերթի թղթակիցը, Հ. Նուրջանը գնացել է «Մասիսի» խմբագրատուն և պահանջել, որ թերթը հերքի նիստի մասին իր տպագրած տեղեկությունը, հակառակ դեպքում սպառնալով «անհապաղ խափանումով»⁹⁵: «Ազնվականներու և ջոջերու» այդ թերթը (Զոհրապի բնորոշումն է)⁹⁶ մնաց առանց ազդեցիկ հովանավորների: Այս պայմաններում Կ. Ություճյանը այլ բան չէր կարող անել, քան «Մասիսը» վաճառել տարվա սկզբից (1884 թ.) հայտնված զորեղ մերցակցին՝ «Արևելք» թերթի վարչությանը (1884 թ. հուլիսին):

1884 թ. օգոստոսից «Մասիսը» վերածվեց շաբաթաթերթի. նոր խմբագրության մեջ Կ. Ություճյանը պահպանել էր իր արտոնատիրությունը: Յոթ տարի՝ 1884 թ. հուլիսից մինչև 1891 թ. հուլիս «Արևելքը»

մնաց արևատահայերի միակ օրաթերթը, մինչև դեմոկրատական «Հայրենիքի» հրատարակությունը:

* * *

«Մասիսի» անշքացումը արևատահայ մամուլի մեջ փոխհատուցվեց լրագրական նոր որակի՝ «Արևելք» թերթի հրատարակումով (1884 թ. հունվար): Այս թերթը նորույթներ էր ի հայտ բերում և վարչաֆինանսական, և խմբագրական գործերի կազմակերպման դրվածքից սկսած: «Արևելքը» գլխավորում էր հատուկ վարչությունը, որը տնօրինում էր նրա նյութական հարցերը, ֆինանսապես ապահովում թերթի հրատարակությունը՝ այն դնելով ամուր հիմքերի վրա: Վարչությունից զատ գործում էր թերթի խմբագրական մարմինը, որին հանձնված էին թերթի նյութերի, դրանք հրատարակության պատրաստելու գործերը: Վարչության մեջ էին մտնում վեց մարդ, որոնց մեջ առաջնակարգ դեր ունեին Հ. Նորատունկյանը (ատենապետ) և Կ. Սվաճյանը: Պաշտոնություն և ֆինանսների այս երեկի ներկայացուցիչների կապերի ու հարաբերությունների շնորհիվ «Արևելքի» համար ապահովվեց և՛ թուրքական իշխանությունների թողտվությունը, և՛ երկրում գործող խոշոր ընկերությունների ռեկլամը («Շիրքեթը խայրիչե» շոգենավային ընկերություն, Օսմանյան բանկի վարչություն)⁹⁷: Խմբագրական մարմինը կազմված էր երիտասարդ լրագրողներից՝ Ա. Արփիարյան, Տ. Արփիարյան, Լ. Բաշալյան, Մ. Կյուրճյան, Բ. Քեչյան, Տ. Կամսարական և ուրիշներ: Արտոնատերը Մ. Տամատյանն էր, հետագայում՝ Զ. Յուսուֆյանը:

«Արևելքի» հաջողությունը և լայն ընդունելությունը ընթերցողների շրջանում ամենից առաջ պայմանավորված էր արևատահայ հասարակության նոր պահանջներին, նրա մտավոր զարգացմանը նպաստելու լայնախոհ մոտեցմամբ: Թերթի խմբագիրները նախկին օրաթերթի («Մասիս», «Մանգումեի էֆքյար») բովանդակության միօրինակության փոխարեն ընթերցողին առաջարկեցին թարմ, բազմազան և բազմակողմանի ինֆորմացիա: Հայկական հարցի քննարկման արգելք (որ վճռական նշանակություն ունեցավ «Մասիսի» անկման համար) «Արևելքի» էջերում պետք է փոխհատուցվեր այնպիսի թեմաներով կամ թեմաների այնպիսի լուսաբանումով, որոնք անպայման հետաքրքրելու էին ընթերցողին: Դա հնարավոր եղավ իրականացնել «Արևելքի» շուրջ խմբված տաղանդավոր հրապարակախոսների ու գրողների աջակցությամբ: Առաջին անգամ հայ մամուլում ուշադրություն դարձվեց արևատահայ

գավառի սոցիալական ու տնտեսական վիճակի վերլուծութեանը, նրա առօրյային, հայ հանրութեան կյանքը ներկայացվեց իր նյութական, հասարակական տարբեր ասպարեզների մեջ: Կարևոր նշանակություն ունեցավ այն, որ թերթի արծարծած խնդիրների իրատես քննարկումն ու առաջադրումները զուգորդվում էին այդ իրականությունն արտացոլող՝ ռեալիստական գրական ստեղծագործությունների տպագրութեամբ: Մերտ կապեր հաստատվեցին արևելահայ մամուլի, գրականության ու մշակույթի գործիչների հետ: Միանգամայն իրավացի էր Գր. Զոհրապը՝ երբ նկատում էր. «Պոլսո նոր լրագրությունը «Արևելքով» կսկսի. ավելի շատ իմաստասիրություն հանրային խնդիրներու, ավելի մոտ տեղեկություն եվրոպական ազգերուն վրա, անհատական գծով խնդիրներն ու վեճերը տեղի տալով ընդհանուր տեսություններու, հայ լեզուն՝ այս կամ այն խմբագրապետի գծած անձուկ սահմանները կոխտեսելով՝ վերստացած էր ժողովրդյան բարբառի անկախությունը, խմբագրությունը դադրելով արհեստ մը լինելի՝ արվեստ դառնալու համար... Հասարակական պետքերու ըմբռնումը: Ահավասիկ նոր լրագրությունը»⁹²:

Այսուհանդերձ, թերթի վարչության և խմբագրական կազմի միջև աշխատանքի հստակ բաժանման հետ միասին կար նաև ընդհանուր հող, որ հետաքրքրում էր կողմերին՝ նրա գաղափարական ուղղությունը: Գրամատերերից կազմված նրա վարչությունը, բնականաբար, թերթը դիտում էր եկամտի, այլև բարոյական եկամտի աղբյուր, ուստի մտահոգված էր նրա բովանդակության խնդրով: Խմբագրիչների համարձակ մոտեցումը թերթի նյութերի, ուղղության, ժողովրդի կացության, թուրքական քաղաքականության հանդեպ՝ չէին կարող շանհանգստացնել վարչության գործարար անդամներին: Սկզբնական շրջանում տարակարծությունները գրասերվում էին խաղաղ համակցության պայմաններում⁹³: Ա. Արփիարյանը նկատում էր, որ վարչության անդամների մեջ ևս աղնվապետական «տարբեր ձգտումներու պատճառով» հակասություններ կային, որով և պայմանավորված էր «Արևելքի» առաջին, երկրորդ և երրորդ էջերի տարբերությունը: Նոր լրագրողներն ու գրողները խմբված էին թերթի երրորդ էջում. այստեղ էին լույս տեսնում Ա. Արփիարյանի, Լ. Բաշալյանի, Գր. Զոհրապի և մյուսների հեղինակությունները, իսկ առաջին երկու էջերը տնօրինում էին վարչության անդամները¹⁰⁰: Առանձնապես ժողովրդականություն էին վայելում Արփիարյան-Հրազդանի քրոնիկները («Օրվան կյանքը» վերտառություններ), որոնք տաղանդավոր գրչով պատկերում էին ազգային ոչ հեռավոր անցյալի և ժամանակակից գործիչներին, գրողներին, հրապարակախոսներին,

որին, դերասաններին, մանկավարժներին և այլն: Քրոնիկներում լուսաբանվում էին նաև արևելահայ իրականությունը, էջմիածնի կաթողիկոսություն, մամուլի, դպրոցների հետ կապված խնդիրներ: Այդ իրականությունները Արփիարյանի լավատեղյակությունն էր պատճառը, որ 1884 թ. կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ խմբագրության կողմից նա ուղարկվեց Թիֆլիս և էջմիածին՝ լուսաբանելու այդ իրողարձությունը: Իր դիտարկումներն ու տպավորությունները Ա. Արփիարյանը տպագրեց «Արևելքում», որտեղ նկարագրում էր տեղի հայ մտավորականության, կղերի, դպրոցների և իրականության այլ կարևոր կողմերը՝ կենդանի և հյութեղ պատկերներով:

«Արևելքի» առաջադիմական աշխատակիցների խորին մտահոգությունը ժողովրդի կյանքի առաջընթացի, նրա հասարակական ու տնտեսական դրության բարվոքման ու այդ հարցում մամուլի հասարակական պարտքի նկատմամբ՝ այն նոր մտեցման արտահայտություններից էին, որոնց մասին խոսում էր Գր. Զոհրապը: Գր. Չիլինկիրյանի «Ռեզոլյուցիոն ի Կ. Պոլիս» գրքի գրախոսականը, որ գրել է Ա. Արփիարյանը, նույնպես կարելի է համարել այդպիսի մտեցման առարկայացում: Արժանին հատուցելով հեղինակի նուրբ ճաշակին և կիրթ գրչին, Արփիարյանը նկատում էր և թերությունները՝ «Անուշադիր մեր ներքին կենաց... մեր դարգացման կամ հետադիմության, կրթություն, արվեստ, հարստություն, երջանկություն, զժրախտություն, վերջապես ինչ որ կյանքը կկազմեն... ամենն ալ անտես եղած են», — գրում էր նա¹⁰¹:

«Արևելքը», այնուամենայնիվ, կարողանում էր ճեղք բանալ գրաբնական պատենջի մեջ և անդրադառնալ արևմտահայերի հարստահարումներին: Թերթը թղթակցական մինչ այդ նմանը շտեմնված լայն կապեր հաստատեց գավառների հետ: Նրա էջերում կողք-կողքի և միմյանց հաջորդող թղթակցությունների շարքում ներկայացվում էին արևմտահայ գրեթե բոլոր գավառները և թերթը կարողացավ գտնել դրանց համար ընդհանուր՝ բողոք արտահայտելու ձևը: Այն թղթակցությունների մեջ ի հայտ է գալիս ոչ թե որպես գուտ արևմտահայերի բողոք, այլ ընդհանուր ազգաբնակչության բողոքների ու դանգատների համադրության մեջ: Մերկայցնելով սուլթանի բարեմաղթությամբ Կ. Պոլսից Սղերդ անցած ոսն Հաճի Ֆեթիհի բռնությունները, թերթը գրում է. «Կկարծվի, թե գանգատանաց մեկն ալ հայարնակ գլուղերե դրամ և այլն բռնություններ հավաքելն է, այս ևս քննության պիտի ենթարկվի»¹⁰²:

«Արևելքի» նյութերը բավական լայն պատկերացում են տալիս հայ գյուղի հանդեպ տեղական իշխանությունների կիրառած հարկային դաժան քաղաքականության մասին: Տուրքերի և պարսերի ծանրության տակ քրդական աղաներից թալանված գյուղացին կամ լքում էր իր բնակավայրը, և կամ շնչին գնով վաճառում էր այգիներն ու անասունները¹⁰³: Տեղական իշխանությունները անուղղակիորեն քննադատության էին ենթարկվում գավառներում հայերից կրթական հարկ գանձելու և փոխարենը նրանց ոչինչ չտրամադրելու կապակցությամբ: «Քրիստոնյա ժողովուրդը,— գոչում էր թերթը,— անհամբեր կսպասե տեսնել, թե իրենց վարժարանք ալ պիտի օգտին այդ տուրքեն»¹⁰⁴:

«Արևելքը» առաջարկում էր գավառի գրությունը բարձրելու որոշ միջոցներ՝ ընկերությունների ստեղծում, փոխատվության արկղի հաստատում՝ վաշխառուից գյուղացուն ազատելու համար և այլն: Թերթը հատուկ նշանակություն էր տալիս ազգային վարչական կյանքում գավառի ինքնուրույնությունը ընդլայնելուն: Տեղերի վարչական ինքնուրույնության առանց այդ էլ շնչին իրավունքների ոչնչացմանը, ի դեպ, Արդուլ Համիդը ձեռնարկեց 1880-ականի առաջին կեսին: Շատ առաջնորդներ կանչվեցին Կ. Պոլիս՝ գավառները անտերունջ թողնելու գաղտնի նպատակով: Այնուհետև, Բ. դուռը վճռեց, որ գավառական առաջնորդներին ընտրելու են ոչ թե տեղական վարչությունները, այլ կենտրոնական վարչությունը: «Արևելքի» գավառական թղթակցություններում այդպիսի մտտեցումը բնութագրվում է որպես սահմանադրությունը ոչնչացնելուն ուղղված միջոց: Հայ եկեղեցին թուլացնելուն էր ուղղված Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը՝ վերացնելու նրա որոշ իրավունքները (այսպես կոչված առանձնաշնորհումների խնդիրը): Եկեղեցուն գրկելով կղերականներին դատելու իրավունքից, նրանց վրա տաքածելով իշխանությունների քաղաքացիական իրավասությունները, սուլթանը հետամտում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և գավառի կապերի հիմնավորապես քայքայումը: Ավելորդ է ասել, որ դա նոր հնարավորություններ էր շնորհում գավառական իշխանություններին՝ ազատորեն հաշվեհարդար տեսնելու հայ եկեղեցականների հետ: «Արևելքի» հետ միասին այս հարցը քննարկում էին նաև մյուս հայ պարբերականները, որի բովանդակությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ բողոք՝ հայ կղերի «առանձնաշնորհումները» վերացնելու համար: Այս, ինչպես և Կիլիկիայի կաթողիկոսին քննադատելու պատճառով, որից չափազանց դժգոհ էր Բ. դուռը (որը ցանկանում էր Կիլիկիայի աթոռն օգտագործել՝ էջմիածնի հետ պատրիարքարանի կապերը թուլացնելու համար), տպա-

գրական տեսչությունը հատուկ նախազգուշացում ուղղեց հայ մամուլին՝ արգելելով այդ կարգի նյութերի տպագրությունը: «Հայերեն լրագրաց միջև պատրիարքության և կրոնի խնդրոց վրա հրատարակությունք չափն անցած լինելով, հետ այսորիկ այդ կարգի հոգվածոց հրատարակումն արգելվում է եպարքոսական հրամանավ»,— հայտնվում էր ծանուցման մեջ¹⁰⁵:

«Արևելքը» խոշոր ներդրում արեց «Միացյալ ընկերության» գավառական գործունեության, արևելահայերի և կովկասահայ առաջադիմական գործիչների (Գր. Արծրունի) հետ գաղափարական ու գործնական կապերն ուժեղացնելու համար: Թերթը նպաստեց այս ընկերության նկատմամբ համազգային լայն կարծիքի ստեղծմանը և շարունակ ուշադրության կենտրոնում էր պահում նրա կրթական-տնտեսական գործունեությունը: Արևելահայ գրականության ու ազգային կյանքի հետ «Արևելքի» կապերի մերձեցման մասին է վկայում թերթի էջերում Րաֆֆու «Խամսայի մեղիքությունների» տպագրությունը: Գրանից առաջ թերթը հրատարակեց «Րաֆֆի և հայոց պատմավիպասանությունը» հոգվածը՝ ընդառաջելով ընթերցողների խնդրանքին: Ա. Արփիարյանը այստեղ շատ բարձր է գնահատում այդ երկի ազատագրական պայքարի ոգին՝ իրրև «դուրյազներգություն, ուր կենդանի գուններով նկարված և ամփոփված են մեր ամենեն վսեմ զգացումները»¹⁰⁶:

«Արևելքի» նորույթներից է ուսական հասարակական կյանքի արտացոլումը, ընդ որում՝ միանգամայն ծրագրված և որոշակի հուն ունեցող նորույթ: Թերթը ընդգծում էր, որ այս թեման արևմտահայ լրագրության նկատելի բացերից է և որ մինչ այդ հայ մամուլում այն հիմնականում երևացել է եվրոպական հրատարակություններից արված թարգմանություններով: «Հայերի առաջադիմությունը մեծ կախումն ունի... Ռուսիո մեջ ընդհանուր քաղաքական և հասարակական առաջադիմությունից»,— գրում էր թերթը¹⁰⁷: 1885 թ. սկսած «Արևելքում» բացվեց «Ռուսական սուրհանդակ» խորագիրը, որ միավորում էր ամենատարբեր բնույթի նյութեր Ռուսաստանի իրականությունից (տրնտեսության զարգացում, քաղաքական կյանք, Կովկասի և Միջին Ասիայի տնտեսական յուրացում, այդ պրոբլեմների հետ կապվող՝ ուսմամուլի տեսություններ և այլն):

Արևմտահայ իրականության մեջ «Արևելքը» պաշտպանում էր Գր. Արծրունու և «Մշակի» ուղեգիծը՝ գավառի տնտեսական անկումը կանխելու, ազգային կապիտալի միջոցով վաշխառուների ավերիչ գործունեությունը կասեցնելու և այլ միջոցառումներ չհարցում: Թերթը

փաստորեն պաշտպանում էր թուրքիայում կապիտալիզմի դարգացման, Արևմտահայաստանում կապիտալիստական հողօգտագործման ու տնտեսավարման մեթոդները:

«Արևելքի» երրորդ էջը, որ տրամադրված էր դեմոկրատական գործիչներին, ակներևաբար, նեղ էր գաղափարական պրոպագանդի համար և չէր կարող գոհացնել նրանց: Դա չէր գոհացնում նաև թերթի պահպանողական վարչության անդամներին, որոնք խորապես դժգոհ էին դեմոկրատների քննադատական ուղղությունից և Ազգային վարչության նկատմամբ բռնած անկախ դիրքից: 1885 թ. առանձնապես նկատելի է դառնում այս հակասությունների խորացումը: Եթե վարչության անդամները դատապարտում էին դրամատիկների և երևելի գործիչների քննադատությունը, Ազգային վարչության նկատմամբ օպորտիցիան, ապա դեմոկրատները իրենց հողմածներում և գաղափարական թղթակցություններում լայն տեղ էին տալիս և աչքալիսի քննադատությանը, և վարչության դիմադրուկ գործունեության բացահայտմանը: Իսկ երբ «Արևելքի» վարչության անդամները, ինչպես նշում է Ա. Ալպոյաճյանը, զբաղեցրին նաև ազգային ու հասարակական պաշտոններ, այլևս չհանդուրժեցին «նորերի» անկախությունն ու գաղափարական ներհակությունը¹⁰⁸: Անցանկալի դարձած Ա. Արփիարյանից ազատվելու համար վարչության անդամները դիմեցին նուրբ միջոցի՝ նրան առաջարկելով «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագրությունը: Արփիարյանը այն ստանձնեց 1887 թ. հունվարին՝ շաբաթաթերթի մեջ ներգրավելով իր համախոհներին:

* * *

Որպես կանոն, գրաքննությունը այնչափ խիստ չի եղել Զմյուռնիայում, ինչպես Կ. Պոլսում: Այս տարբերությունը որոշ չափով պահպանվեց Համիդի բռնակալության ամբողջ ժամանակաշրջանում, սակայն Զմյուռնիայում ևս մամուլը ընկավ գրաքննական մամլիչի տակ: 1884 թ. վերջին արդեն տեղի իշխանությունները գործողության մեջ գրեցին կառավարության նոր, խստացված վերաբերմունքը պարբերականների ինքնուրույնության դեմ:

1881 թ. Զմյուռնիայում դադարեց «Մետեորան»՝ Գր. Մսերյանի խմբագրությամբ հրատարակվող տարեկան հրատարակությունը: Դրա պատճառը ոչ թե Գր. Մսերյանի խմբագրական-հրատարակչական կարողությունների կամ եռանդի պակասն էր, այլ գրաքննական արգելքը: Իշխանությունները փակեցին նրա տպարանը, որտեղ տպագրվում էր

«Մետեորան»¹⁰⁹: Գրանից հետո, 1882 թ. տարեգիրքն այլևս չի հրատարակվել: Իր հրատարակության սկզբից իսկ՝ 1880 թ. այս տարեգիրքը քաղաքական իմաստով թուրքական իշխանություններին տվել էր իր անբարեհուսության ապացույցները: Իսկապես, երբ գրաքննությունը Կ. Պոլսում իր բացառիկ խստություններն էր կիրառում հայ մամուլի դեմ, «Մետեորան» իր առաջին գրքում տպագրեց հույն գրող Եմենիցի «Նոր Հունաստան» պատմա-գեղարվեստական երկի թարգմանությունը: Պատմական իրողությունների հենքի վրա կառուցված այդ պատումը վերաբրտադրում էր հույն ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ: Երկի հրատարակությունը «Մետեորանում», սակայն, կիսատ մնաց: Անտարակույս, պատճառը գրաքննության արգելքն էր, ազատագրական պայքարի հիշատակության անցանկալի լինելը բռնակալության համար: 1880—1881 թթ. ծավալված «զուլումի» քաղաքականության բռնացումները չէին կարող շրջանցել այդպիսի հանգուզն մարտահրավերը օսմանյան դեսպոտիզմի նկատմամբ:

1883 թ. մայիսին «Արշալույս արարատյանի» պահպանողական խմբագիրները՝ Տ. Սավալանյանը, Նշան Միրզան և Ա. Պալապանյանը թերթի խմբագրությունը թողեցին երիտասարդ Հ. Կ. Սվաճյանին¹¹⁰: Սվաճյանը թերթին տվեց առաջագիմական ուղղություն: Նոր «Արշալույս արարատյանը» պաշտպանում էր Զմյուռնիայի և Կ. Պոլսի ժողովրդական զանգվածների հասարակական շահերը, ընթերցողի ուշադրությունը ուղղում դեպի Արևմտահայաստանի բնակչության վիճակը: Ինչու Զմյուռնիայի գաղափարական վարչության նկատմամբ «Արշալույս արարատյանը» բռնեց քննադատական ուղղամիտ դիրք՝ հաշիվ պահանջելով համայնքի շարունակ աճող պարտքերի վերաբերյալ: Այս շրջանում թերթին աշխատակցում էր Ստ. Ոսկանյանը՝ «Օրպել» ստորագրությունով¹¹¹: Իր ելույթներում նա բացահայտում էր Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի գործունեության թերությունները, քննադատում, մանավանդ, «Ղալաթի ռեմիսի» կրեսոփոսաններին: Ոսկանյանը ի հայտ էր բերում նրանց նեղ դասային նախասիրությունները, անտարբերությունը գաղափարական բազմությունների նկատմամբ: «Մեր արդի վիճակը» հողմածաշարում իր քննարկած հարցերի լայն ընդգրկումով (ազգային միասնության խնդիր, վարչական շարաշահումներ, կղերի թերացումները իր պարտականությունների նկատմամբ և այլն), վերնախավի դեմ ուղղված քննադատական հետևողականությամբ Ոսկանյանը հանդես է գալիս առաջավոր հասարակական մտայնության դիրքերից:

1883 թ. «Արշալույս արարատյանը» տպագրեց Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» կազմակերպության դատավարության վերաբերյալ նյութեր, որտեղ քողարկելով կազմակերպության իսկական նպատակները, նշում էր, որ այն հետամտում է սոսկ հայ շրավոր ազգաբնակչության շահերի պաշտպանությունը և նրա լուսավորության տարածումը¹¹²:

Դատավարության նյութերը «Արշալույս արարատյանը» մինչև վերջ չի տպագրել: Ակնհերև է, որ Սվաճյանի կողմից այդ նյութերին տված մեկնաբանությունները պետք է արգելվեին: Գրաքննության ուղադրությունը Հ. Սվաճյանը գրավել է նաև այլ առիթներով: 1883 թ. մարտին նա ուղղակի մեղադրում էր Զմյուռնիայի առաջնորդ Մ. Մուրատյանցին, որ նա գրաքննիչին մատնացույց է արել իր թերթի քննադատական հոդվածները, որոնք ուղղված էին հենց առաջնորդի դեմ¹¹³: Իսկապես, թերթը անկախ դիրք էր գրավել եպիսկոպոսի նկատմամբ և քննադատել էր նրա վերաբերմունքը հասարակ զմյուռնացիների, ինչպես և Այտընի գյուղատնտեսական շրջանների հայ բնակչության (որոնք մրտնում էին Զմյուռնիայի թեմի մեջ) կարիքների հանդեպ: Առաջնորդը և Զմյուռնիայի գավառական վարչության անդամները փորձեցին լուսնուհեղ թերթին՝ հրաժարվելով նրա բաժանորդությունից և նույնը հորդորելով մյուս ընթերցողներին, նրա դեմ հրահրելով տեղական իշխանություններին և այլն: Դա հասցրեց նրան, որ «Արշալույս արարատյանը» խափանվեց 1884 թ. ապրիլ-մայիսին¹¹⁴: Գրաքննության զայրույթը պետք է որ շարժած լինի դրանից հետո թերթի տպագրած ընդարձակ տեղեկությունը ազգությունը հույն Քափթան Անդրեայի դատավարության վերաբերյալ¹¹⁵: Զմյուռնիայի վալին շեր կարող հանդուրժել ամբաստանյալի նկատմամբ համակրանքով լեցուն նյութի տպագրությունը, որովհետև դատաբանին հրահանգել էր մեղավոր ճանաչել նրան: Մինչդեռ ամբաստանյալը ամեն կերպ ժխտում էր, որ ինքը Անդրեան չէ և ոչ մի կապ չունի այդ հռչակված ավագակի հետ: Պետք է ասել, որ Զմյուռնիան վաղուց ի վեր առակի կարգ էր անցել ավագակների շղագարող խժովությունների պատճառով: Վալիների հեղինակությունը զգալիորեն բարձրանում կամ ընկնում էր ավագակների դեմ նրանց մրգած պայքարի արդյունավետության համեմատ: Զերբակալելով և դատի տալով կարծեցյալ Անդրեային, վալին, ի վերջո, ելնում էր իր կարիքային շահերից, ուստի և շահագրգռված էր նրա դատապարտումով: Կ. Պոլսի «Իսթերն էքսպրեսը» («Աեվընդ հերալդի» ժամանակավոր անուններից մեկը) գրաքննության կողմից խափանվեց այն պատճառով,

որ մերկացրել էր իշխանությունների դատախազը միանգամայն անմեղ մարդու նկատմամբ¹¹⁶: Այս դատավարության նկարագրությունը ևս կիսատ է մնացել «Արշալույս արարատյանում», պետք է կարծել՝ «Իսթերն էքսպրեսի» հրատարակումից հետո Հ. Սվաճյանը կամ ինքը չի ցանկացել լուսաբանել դատախազը, կամ էլ իշխանությունները թույլ չեն տվել:

Նշված դատավարությունից երեք ամիս անց, 1884 թ. դեկտեմբերի 22-ի համարում «Արշալույս արարատյանը» տպագրեց ոմն Հակոբ Տ. Կարապետյանի թղթակցությունը՝ «Այտըն» վերնագրով: Այստեղ Այտընի հայության կյանքը ներկայացվում է ամենամուսուլ գույներով՝ իբր, նրանք զուրկ են հոգևոր սպասարկումից, դպրոցն անտերունչ վիճակում է, բանտերը լցված են տուրք չվճարողներով և այլն: Այտընը ներկայացվում է իբրև մի վայր, որտեղ անարգել իրենց թալանն ու այլ շարագործություններն են անում ավագակները, որոնց մեջ «հաճախ կգտնվին դասալիք գինվորներ, ոստիկաններ» և այլն: Թղթակցությունը այնպես է կառուցված, որպեսզի ցույց տրվի թուրքական, ինչպես և հայ հոգևոր իշխանությունների հանցավոր անտարբերությունը Այտընում տիրող քաոսի, անկարգությունների ու անտերության նկատմամբ: Քափթան Անդրեայի վերոհիշյալ դեպքից հետո, երբ Նաշիտ փաշան՝ վալին, հաղիվ էր մարսել իր վիլայեթը ավագակներից մաքրելուն ուղղված կասկածելի դատավարությունը, այս թղթակցությունը պետք է որ որոտի հարված լիներ անամպ երկնքում: Հաջորդ համարում Հ. Սվաճյանը բացատրում է այս անզգուշության պատճառը, նշելով, որ թերթի «խմբագրապետին հիվանդության ծանր վիճակին օգուտ քաղելով, թերթին թե պատիվն արատավորելու, և թե անոր ամեն կերպ զրկանք ու վնաս հասցնելու նպատակով՝ Իզմիրե՛ հայ վարժարանաց վարժապետներեն Արմեն Լուսինյան անուն խարդախ ու նենգավոր մեկը կամ ինքն հեղինակելով, կամ այլոց նենգության գործիք ըլլալով՝ զայդ նամակ զրկեր է մեր խմբագրատունը... մեր թերթը դավաճանություն մը զո՛հեղած է միմիայն խմբագրապետին հիվանդության պատճառով»¹¹⁷:

Պրովոկացիոն նամակը, սակայն, արել էր իր գործը և խմբագրի բացատրությունը չօգնեց: Իրար անցած իշխանությունները հերքեցին նամակի բոլոր փաստերը, ապա, վերոհիշյալ բացատրությունից հետո, որ տվել էր իր թերթում Հ. Սվաճյանը, ձերբակալեցին Ա. Լուսինյանին: Վերջինս կարողանում է համոզել նրանց, որ ինքը իրոք, այդ թերթին թղթակցություն է ուղարկել, սակայն բոլորովին այլ բնույթի և ցույց է

ատալիս իր հեղինակածի պատճենը: «Սույն նախնական հարցաքննությունն կատարվելով՝ Լուսինյան էֆենտի կարծակվի և անմիջապես բոտիկանություն կողմն կձևերակալվի «Արշալույսի» արտոնատերն (Հ. Սվաճյանը—Ա. Խ.) և ի բանտ կղրվի, ուր կմնա ցարդ»,—գրում է «Արևելքի» զմյուտնացի թղթակիցը¹¹⁸: Գրանից առաջ, հունվարի 2-ին, «Արևելքը» հայտնել էր, որ Հ. Սվաճյանը ձերբակալվել է «այս կիրակի, կեսօրին վերջ», այսինքն՝ 1884 թ. դեկտեմբերի 30-ին: Ուրեմն, «Արշալույս արարատյանի» վերջին համարը լույս է տեսել 1884 թ. դեկտեմբերի 29-ին (Ն 1346), որից հետո Հ. Սվաճյանը բանտարկվել է: 1885 թ. հունվարի 19-ին «Մասիսի» տված տեղեկությունը, ըստ որի՝ Հ. Սվաճյանն ազատվել է բանտից, (վկայակոչում է Զմյուտնիայի «Իմպարտիայ» ֆրանսերեն թերթը) ճիշտ չէ¹¹⁹: «Արշալույս արարատյանի» խմբագիրը բանտից արձակվել է շուրջ երկու տարի հետո, 1887 թ. սկզբին և վախճանվել նույն տարվա փետրվարի վերջին¹²⁰:

Հ. Սվաճյանի առաջավոր հրապարակախոսական գործունեությունը շատ բարձր են գնահատել Ա. Արփիարյանը, Գր. Զոհրապը, Գր. Աբծրունին: «Մշակը» իրավացիորեն գրում էր, որ «Արվաճյանի մահվամբ թուրքահայերի մամուլը կորցրեց որոշ սկզբունքների պաշտպան մի գործչի, որի նմանները, տարաբախտաբար, շատ չեն պատահում թե Պոլսի, և թե Զմյուտնիայի հայ ինտելիգենցիայի մեջ»¹²¹:

Անկախ այն բանից, թե վերոհիշյալ թղթակցությունն հեղինակը Ա. Լուսինյանն է (որ, ի դեպ, միահամուռ պնդում է արևմտահայ մամուլը)¹²², թե մի ուրիշը, ուշագրավն այստեղ թուրքական իշխանությունների վայրագ վերաբերմունքն է Հ. Սվաճյանի նկատմամբ: Ըստ էության, դա չի կարելի բացատրել սոսկ Զմյուտնիայի վալու կամայականությունները. իրողությունը ցույց է տալիս Աբդուլ Համիդի կիրառած խստությունը մամուլի դեմ, որով վերջինս ընկնում էր գրեթե ստրկական վիճակի մեջ՝ ամբողջովին հանձնվելով տեղական իշխանությունների քմահաճույթին: «Արշալույս արարատյանի» խմբագրի դատապարտությունն ու բանտարկությանը նախորդել էին Բ. դուան գործնական բայերը խմբագիր-տնօրենների նկատմամբ դատական սանկցիաները խստացնելու ուղղությամբ: 1884 թ. հունվարի 25-ին կառավարությունը հրապարակեց հատուկ իրագի՝ «Գատավարության եղանակ՝ անարգական հոդվածներ հրատարակող լրագիրների նկատմամբ» վերտառություններով¹²³: Իրագեով դատական իշխանություններն օժտվում էին մամուլը հետապնդելու և պատժի ենթարկելու ամենալայն իրավունքներով: Եթե նախկինում դատական իշխանությունները մամուլի նկատ-

մամբ քրեական գործ կարող էին հարուցել միայն հայցվորի դիմումի համաձայն, ապա այժմ դատական հետապնդման համար միանգամայն բավական էր սոսկ դատական իշխանությունների ցանկությունը: «Գատավարության եղանակի» (կազմված էր երեք կետից) երրորդ կետում դատախազական անսահմանափակ վերահսկողությունը և սանկցիաների իրավունքը հիմնավորվում էր հանրային իրավունքի անձեռնմխելիության մասին դեմագոգիկ հայտարարություններով: «Երբ լրագրաց կողմն իրենց իրավանց և պատվունց դեմ հարձակում կրող անձինք դատ չի բանան իսկ, անհատական իրավանց թողումն հանրային իրավանց թողումն չենթադրեր: Ուստի, հանուն հանրային իրավանց, պետք է դատ բացվի այն լրագրաց արտոնատերերուն դեմ, որք կշանան անհատներու պատիվը արատավորել՝ ոտնակոխ ընելով հասարակաց բարոյական և հաստատյալ օրենքները:

Այս պարտականության կվերաբերի ընդհանուր դատախազներուն և վճռաբեկ ատենի ընդհանուր դատախազին՝ յուրաքանչյուրն իրեն պատկանյալ մասին մեջ»,—ասված է իրագեում¹²⁴:

Այսպիսով, դատախազներին իրավունք էր տրվում, այլև պարտավորեցվում էր հետամուտ լինել լրագրողների ցանկացած գործողության, որը կարող էր դիտարկվել որպես անհատի կամ հասարակության պատվի և իրավունքի դեմ ուղղված հարձակում: Ընդ որում, դրանք որակվում էին իբրև այնպիսի հանցանքներ, որոնք նվազ վտանգավոր չեն, քան նույնիսկ ոճիրը: Դա նշանակում էր, որ մամուլից խլվում էին նրա առանց այդ էլ հույժ կասկածելի հարաբերական ինքնուրույնության վերջին փշրանքները: Հարցի իրավական լուծումն իսկ վկայում էր, որ իշխանությունների և մամուլի միջև հաստատվում են տիրապետման և ենթարկման այնպիսի հարաբերություններ, երբ կողմերից մեկը՝ մամուլը, հանդես է գալիս որպես պոտենցիալ իրավախախտ և ըստ այդմ էլ հանձնվում է իշխանությունների կամքին ու ողորմածությանը: «Արշալույս արարատյանը», պետք է կարծել, առաջին թերթերից էր, որ ընկավ վերոհիշյալ օրենքի գործողության ներքո:

Ա. Արփիարյանի «Մասիսը» 1887 թ. փետրվար-մարտին ջերմ տողեր նվիրեց զմյուտնացի հրապարակախոսին՝ զրանով ծառանալով իշխանությունների սանձարձակության դեմ: Նախ հանդես եկավ Գր. Զոհրապը՝ բանտից նոր արձակված հրապարակախոսին ներկայացնելով իբրև «հալածական գրագետ ու լրագրապետ մը, ցավոց ու տառապանաց մահճին վրա մոռցված գոհյ մը»¹²⁵: Մյուս թղթակցությունն արդեն տպագրված է Հ. Սվաճյանի մահվան առթիվ (1887 թ. մարտ),

նկարագրված է թաղման հանդեսը և շարադրված՝ հանգուցյալի կենսագրությունը¹²⁶։

1880-ական թթ. կեսից Աբգուլ Համիրը մամուլի հանդես էր կապակածամտությունը հասցրեց ծայրահեղորեն հիվանդագին ու պաթոլոգիկ շահերի։ Սուլթանին թվում էր, որ մամուլը պարունակում է հեղափոխությունների ու տեոորիստական գործողությունների ազդանշաններն ու հրահանգները։ Վարձու և վարձի ակնկալիքով գրողված լրատուների մի ամբողջ բաղմունքն զբաղված էր մամուլի և լրագրողների բարեհուսությունը հետամտելով։ Գրաքննիչները ցանկացած պահի մտնում էին խմբագրատները կամ տպարանները և հանում կամ վերաձևում կասկածելի նյութերը։ Սուլթանը հսկողություն էր սահմանել նույնիսկ իր մերձավոր Միզաստ բեյի՝ «Թերճեմանը հազրգաթի» խմբագրի վրա։ 1885 թ. ապրիլին տպագրական տեսչության տնօրեն Մեհմետը անձամբ գնացել էր տպարան և ինքնազուխ շտկումներ արել այդ թերթի տպագրվելիք նյութերի մեջ։ Պալատի հետ ունեցած մերձավոր հարաբերությունները Միզաստին բավականացրեցին ընդամենը դժգոհություն հայտնելու այդ անկոչ այցելության առթիվ¹²⁷։

Նույն՝ 1885 թ. մայիսին Աբգուլ Համիրը վերջնականապես լուծեց թերթերի հավելվածների հարցը, որը երբևէ իրավական կարգավորման չենթարկվելով, 70-ական թթ. այնքան գլխացավանք էր պատճառել տպագրական տեսչությանը։ Հավելվածներն ընդհանրապես արգելվեցին։ «Արևելքն» այդ մասին տպագրել է համառոտ հայտարարություն՝ «Տպագրական արգելք» վերնագրով, որտեղ ասվում է. «Տպագրական վերատեսչությունը պաշտոնական ազդով մը կժանուցանե, տեղական լրագրաց, թե բարձրագույն հրամանով բոլորովին արգելյալ է ի դեպ և հանդեսս հավելված հրատարակելն»¹²⁸։

Գրաքննական հետզհետ ուժեղացող հսկողությունը և, ի վերջո, ծավալված «դուլումի» դարաշրջանի քաղաքական անտանելի պայմաններն էին պատճառը, որ թուրքական ժուռնալիստիկան ևս, ինչպես և կայսրության մյուս ժողովուրդների մամուլի մի սավար մասը, կորցրեց իր հասարակական ակտիվությունը՝ քողարկվելով բարոյախոսություն մշուշապատ բնագավառում¹²⁹։

1885 թ. տպագրական տեսչության ազդերում երևում է մի նորություն՝ կոնկրետ նշվում են արգելված թեմաները. այսպես, մամուլին արգելվեց տեղեկություններ հաղորդել Կարմիր ծովի, Եգիպտոսի ու Սուդանի գործերի մասին, որոնք կապվում էին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հետ¹³⁰։ Գործի զրվեցին նաև ընդհանուր բնույթի

սահմանափակումներ, ինչպես կրոնական խնդիրների վերաբերյալ բանավեճերի արգելք¹³¹։

1880-ականին և հետո Թուրքիայում նախնական գրաքննության վերաբերյալ օրենք չհրատարակվեց. ոստիկանության հետապարական հսկողությունը աստիճանաբար փոխարկվեց նախնական արգելքի՝ հենց խմբագրությունների ներսում։ Եթե նախապես գրաքննիչները դիտողություններ էին անում հոդվածների թեմայի, ոճի, բառերի և այլնի մասին, ապա որոշ ժամանակ անց խմբագրատներն արդեն օկուպացվեցին երբեմնի քաղաքավարի այցելուների կողմից։ Գրաքննիչներն սկսեցին պահանջել տպագրվելիք բոլոր նյութերը։ «Փորձերը (ազդանմուշները— Ա. Խ.) նախապես կարողալն, սրբագրելն հետո,— գրում է Ա. Արփիարյանը,— կստորագրեին իբրև վավերացում և «Ասկե դուրս՝ բան մը չպիտի ըլլա» ըսելով՝ կմեկնեին։ Կանխարգել գրաքննություն հաստատված էր»¹³²։ Այս կամ այն թերթի անկախությունը (ինչպես «Արևելքին»», որի նյութերը, ինչպես նկատեցինք, մինչև 1888 թ. հոկտեմբեր վերահսկել է Արփիարյանը) հարատեղ չէր կարող, որովհետև գրաքննությունն արդեն ամբողջ երկրով մեկ ընդունել էր բոնության համակարգի ձև։ Ուշագրավ է Մ. Փորթուզալյանի թերթում տպագրված Օ. Չ. -ի հոդվածը՝ «Իսլամներու կառավարության մեջ գրաքննությունը» վերնագրով¹³³։ Այստեղ գրաքննության դաժան ուժի մի հաստատման գործում կարևոր դեր է հատկացվում «Իսլամացած եվրոպացիներին ու ասիացիներին», որոնք ի. դռանը ներշնչել էին նախնական գրաքննություն հաստատելու միտքը։ 1888 թ. հաստատվեց հոսկի գրաքննություն, որ իրականացնում էին լուսավորության մինիստրությունը, Բ. դուրը և Յիզըզը։ Այս թվականից գրաքննական ծայրահեղությունները դառնում են առօրեական երևույթ՝ տարածվելով բոլոր տարբերականների վրա։ 1888 թ. «Արևելքը» Կ. Պոլսի անգլիական թերթերից արտատպեց մի տեղեկություն՝ հայ կաթոլիկների պատրիարք Ազարյանի հայտարարության վերաբերյալ։ Նա հայտնել էր, թե կաթոլիկությունը հակառակ է ազգայնության զաղափարին, ուստի և եթե կառավարությունը Թուրքիայում աջակցի կաթոլիկության տարածմանը, ապա դրանով իսկ կնպաստի «հայկական հարցի տկարացմանը»։ Կուրը, ինչպես նշում է Ա. Արփիարյանը, կեղծ չէր, սակայն փոքր-ինչ չափազանցված էր։ Տպագրական տեսչության տնօրեն Մեհմետ բեյը և ներքին գործերի մինիստր Մյունիր փաշան ստիպում են «Արևելքին»՝ հերքում գրելու։ Դրանից հետո «Արևելքի» վրա պաշտոնական գրաքննիչ կարգվեց¹³⁴։

Նախնական գրաքննությունը, սակայն, պարբերականները չսպա-
հովեց խափանումներից, որովհետև գրաքննությունը կազմված էր մի
քանի օղակներից: Այն, ինչ մեղանշում չէր խմբագրատուն այցելող
գրաքննիչի համար, լուրջ հանցանք կարող էր համարվել մյուս գրաքն-
նիչների աչքին և ընդհակառակն: Գրաքննական այս խստացումների
շրջանում՝ 1888 թ. նոյեմբերին խափանվեց «Մանզումեի էֆթյարը»՝
ազգային իրավունքները (եկեղեցական) պաշտպանելու համար¹³⁵:
Սուլթանը ուժեղացրեց մաքսատների գրաքննությունը՝ օտար գրքերի և
պարբերականների մուտքը լիովին վերահսկելու նպատակով: 1888 թ.
հոկտեմբերին ձերբակալվեց Զմյուռնիայի «Ամալթիա» հունական թեր-
թի խմբագիրը՝ հունական թերթեր և այլ հրատարակություններ Հունաս-
տանից բերելու համար¹³⁶: Գրաքննական հարձակումներ ուղղվեցին
նաև «Մասիսի» դեմ: Ա. Արփիարյանը «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբ-
ագրությունը ստանձնել է 1887 թ. հունվարից, երբ «Արևելքի» լիբերալ
վարչությունը (Զ. Տամատյան, Ս. Տամատյան, Բ. Քեչյան և այլք) որո-
շել էր ազատվել դեմոկրատ հրատարակատուից¹³⁷: Նոր «Մասիսի»
շուրջ խմբվեցին ժամանակի արևմտահայ գրականության ռեալիստա-
կան թևի ներկայացուցիչները՝ Գր. Զոհրապը, Հ. Ասատուրը, Հրանդը
(Մ. Կյուրճյան), Լ. Բաշալյանը, Տ. Կամսարականը և ուրիշներ: Շաբա-
թաթերթում տպագրվում էին գրական-գեղարվեստական, գիտական ու
մանկավարժական բնույթի նյութեր, որոնք իրենց առաջադրումներին
խորությունը ու խնդիրների արդիականությունը այն դարձրին արևմտա-
հայ դեմոկրատական-առաջադիմական ամենակարևոր օրգաններից մե-
կը: Նույն բարձրության վրա էր գտնվում նաև «Մասիսի» հրատարակա-
խոսությունը, որը շարունակում էր «Արևելքի» էջերում իրենց իսկ՝ գե-
մոկրատների մշակած անկախ ուղեգիծը: Ա. Արփիարյանը, ըստ էու-
թյան, «Մասիսում» վերածնում էր «Մշակի» լավագույն տարիների
մտրակողական ուղղությունը՝ նշանակալիորեն ազդելով հասարակական
կարծիքի վրա: Սուլթանական ռեակցիային այդ շաբաթաթերթը հակա-
դրում էր հասարակական պարտքի, ազգայնության գաղափարի ոգին
և ընթանում ընթերցողի մեջ ազգային ինքնորոշման տրամադրություն-
ներ արձարծելու ուղիով: «Մասիսի» քննադատական ուղեգիծը հետա-
մտում էր կենսունակ դարձնել արևմտահայ հասարակությունը սուլթա-
նական ռեժիմի խեղդուկ միջավայրում: «Բարեկամ, թե թշնամի, ծանոթ
թե անծանոթ, աղքատ թե հարուստ, խեղճ քահանայն, թե զորավոր
պատրիարք մը, աշխարհիկ վարժապետ մը, թե հզոր պետական հայ
անձն՝ ամենքն ալ հավասարապես քննադատության առարկա պետք է

լինին, երբ ազգային գործոց մեջ են. գովեստ, թե պարսավ՝ ամենուն ալ
պետք է հավասար բաշխում», — գրում էր խմբագիրը «Մասիսի» ուղղու-
թյան մասին¹³⁸:

Պատրիարքարանը և խառն ժողովը չէին բաժանում «Մասիսի» տե-
սակետը: Խառն ժողովը 1887 թ. մայիսին հատուկ նախազգուշացում ա-
րեց Ա. Արփիարյանին՝ քաղաքական ժողովի ատենապետ Հ. Նուրյա-
նին և պատրիարք Հ. Վեհապետյանին քննադատական դիտողությու-
ններ անելու պատճառով և պահանջեց հերքում գրել: Իր հողվածներում
«Մասիսը» դատապարտել էր Նուրյանի կողմից սահմանադրական օրի-
նապահության խախտումները, ինչպես և պատրիարքի անգործություն-
ը: Ընդ որում, Արփիարյանը թափանցիկ ակնարկ էր արել այն մասին,
որ Նուրյանը կատարում է լուկ Բ. դոան ցանկությունները. «Պետք է ա-
տենապետ ընտրվի մի այնպիսի անձ, — գրել էր նա, — որ Ազգ. ժողովն
ատենապետության պաշտոնը իբր բարձր պարտականություն նկատե
և ոչ թե դեր մը»¹³⁹: Իրականում, ատենապետի անգործունակության
հետևում թաքնված էր թուրքական կառավարության բացահայտ նպա-
տակը՝ լրիվ կաթվածահար դարձնելու Ազգային վարչության գործու-
նեությունը: Ժամանակի ընթերցողը լավ էր հասկանում շաբաթաթերթի
քննադատության բուն օբյեկտը, ուստի պատահական չէ, որ «Մասի-
սը» ամենալայն ընդունելություն գտավ:

Խառն ժողովի սպառնալիքի նկատմամբ Արփիարյանը աներեր մը-
նաց, հայտնելով, որ մագաչափ անգամ չի շեղվելու իր ընթացքից¹⁴⁰:
Առհասարակ, այս շրջանի «Մասիսի» էջերում էֆենդիական դասի քնն-
ադատությունը հասնում է աննախընթաց սրություն: «Արևելքի» վար-
չական խորհրդի (որը տնօրինում էր «Մասիսի» հրատարակությունը)
միջոցով խառն ժողովի էֆենդիները ճնշում են գործադրել «Մասիսի»
վրա: Առանց իր գիտություն՝ իր գրվածներու մեջ մտցված փոփոխու-
թյուն մը պատճառ կըլլա, որ Արփիար բոլորովին լքանե «Մասիսը»՝
անկե հրաժեշտ առնելով 1887 թ. հունիսի 13-ի 3877 թիվով», — գրում է
Ա. Ալպոյաճյանը¹⁴¹:

1888 թ. նոյեմբերին «Մասիսը» կրկին հանձնվում է Ա. Արփիար-
յանին, որը վերսկսում է իր հրատարակատուական համարձակ ելույթ-
ները Ազգային վարչության դեմ: Այս անգամ նրա հարվածների թիրախ
դարձավ նորընտիր պատրիարք Խ. Աղբաբյանը: Պատրիարքը, գրում էր
Ա. Արփիարյանը, զբաղված է իր ընտրության անվերջանալի մեղրամի-
սով, շնորհավորական այցեր ընդունելով ու տալով, բայց «երբ պաշ-
տոնյա մը ազգի մը կյանքին վրա ազդելու կոչումն ունի, այն ատեն

այդ պաշտոնյայն... ունի բարոյական մեծ պարտականութիւն մը՝ իր կյանքի ամեն մեկ բոլակէն... նվիրել միայն և միայն ընդհանրութեան վերաբերյալ գործերուն»¹⁴²:

Քափանցելով այս տողերի ենթատեքստի մեջ, վրդովված պատրիարքը խափանել տվեց «Մասիսը»: Շաբաթաթերթը չի հրատարակվել 1888 թ. դեկտեմբերի 14-ից մինչև 1889 թ. սեպտեմբերի 1-ը¹⁴³:

Սաստիկացած կասկածամտութիւնը¹⁴⁴, սակայն, լիանգարեց վերահրատարակված «Մասիսին» (1889 թ. սեպտեմբերից) շարունակել հրատարակախոսական, գրական-մշակութային այն բացառիկ կարևոր դերը, որ նա կատարեց հասարակական կյանքում: Այս շրջանի «Մասիսը» նշանակալի շափերով առաջ մղեց ռեալիստական արձակի, գեղագիտական մտքի ու գրաքննադատութեան զարգացումը: Երա էջերում շարունակվում էին Ա. Արփիարյանի խորաթափանց բրոնխիտները («Փրվան կյանքը» վերնագրով, որոնք նա սկսել էր դեռևս «Արևելքում»)՝ Ազգային վարչութեան գործունեութեան, առօրյա հարցերի և այլնի մասին: Գրանց միջոցով դեմոկրատ-հրապարակախոսը, Գր. Զոհրապի ճշմարիտ բնութագրմամբ, մոտեցնում էր գրականութիւնը ժողովրդին¹⁴⁵: Գրա հետ միասին Գր. Զոհրապի, Լ. Բաշալյանի, Հրանդի (Մ. Կյուրճյան) դեմոկրատական շնչով տոգորված նովելներն ու ակնարկները, Աղ. Փանոսյանի (Ալիասլան) հասարակականորեն ակտիվ լինք պարունակող շափածո գործերը և այլն, տարածում էին «Արևելքի» սկսած՝ ռեալիստական հրապարակախոսութեան ու գրականութեան զարգացման գործը: Համիդյան ռեակցիայի պայմաններում «Մասիսը» կարողացավ խորացնել մամուլի ու հրապարակախոսութեան հունը՝ մերձենալով Արևմտահայաստանի իրականութեան ու ժողովրդի ազգային-հոգևոր կերտվածքի հարցերին: Այդ կյանքի պատկերման խորութեամբ և ուժով «Մասիսի» աշխատակիցները հաղթահարեցին այն ճգնաժամը, որ ապրում էր ազգային-քաղաքական թեմատիկայի հրապարակախոսութեանը զրկված մամուլը: Գրաքննութիւնը չկարողացավ կասեցնել գրական նոր շարժումը, որը ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութեան գաղափարը արժամբոնում էր հայրենաճանաչութեան, նրա հոգևոր արժեքների, կացութեան ու կենցաղի ընդհանրացված պատկերների միջոցով: «Մասիսի» բովանդակութեանը լայն ընդգրկումներ էին տալիս նրա ազգային և գիտական մասերի նյութերը՝ նշանավոր դեմքերի կենսագրութիւնները, ժողովրդի անտեսական կացութեան, գիտութեան ժամանակակից նվաճումների մասին տեղեկատվութիւնը: Նրա խմբագրութեան բերած կարևոր նորամուծութիւններից էր արևելահայ կյանքի ճանաչո-

ղութեան խնդրի առաջադրումը: XI^Ի դ. երկրորդ կեսի արևմտահայ ոչ մի պարբերական այս բնագավառում ունեցած իր երախտիքով չի կարող համեմատվել «Մասիսի» հետ: Նրա կանգնեցրած ազգային-հոգևոր կամուրջը խորացնում էր հայ զուգ հատվածների մտավոր ու մշակութային ներթափանցումը, լավատեսութեամբ համակում բռնակալութեան տակ հեծող արևմտահայերին՝ ի դեմս ֆիզիկական բնաջնջումից ու կրոնական հալածանքներից ազատված արևելահայ հատվածի կացութեան: Այս իմաստով կարևոր նշանակութիւն ունեին Ա. Արփիարյանի հողվածները և ուղեգրական նոթերը արևելահայ մշակութային-հասարակական կյանքի, մասնավորապես գրականութեան, գրական դեմքերի մասին: «Մասիսը» ավելի խորն ու հեռուն էր միտում՝ միանգամայն նպատակադրված կերպով ընթերցողին ծանոթացնելով ոուս մշակույթի, նրա գրականութեան ներկայացուցիչների հետ: «Մասիսը» դրանով ներկայացնում էր մի ժողովրդի հոգևոր հարստութիւնը, ազգային դիմագիծն ու ինքնատիպութիւնը, որի հետ իր ճակատագիրն էր կապել արևելահայ հատվածը: Ուշագրավ են հատկապես ոուս դասական գրականութեան նշանավոր դեմքերի՝ Ի. Տուրգենևի, Ֆ. Դոստոևսկու, Լ. Տոլստոյի ստեղծագործութիւններին նվիրված գրական ու կենսագրական ծավալուն հատվածները: Ի թիվս այսպիսի բովանդակութեան այլ նյութերի, Լ. Բաշալյանը 1889 թ. թարգմանել և «Մասիսում» տպագրել է Վոբյուեի աշխատութիւնը՝ «Ռուսական վեպը» վերնագրով:

«Մասիսի» հրապարակախոսական շառավղի համեմատաբար անձուկ սահմանները զգալիորեն փոխհատուցվում էին նրա հողվածների քննադատական նպատակասլացութեամբ: Ազգային ժողովի ատենապետների, երեսփոխանների, կրոնական ու քաղաքական ժողովների սուբյեկտիվութիւնը և ինքնագլխութիւնը քննադատող դեմոկրատական գործիչները ըստ էութեան ընդդիմանում էին Թուրքիայում տիրող հասարակական կարգուկանոնին և նպաստում ընթերցողի մեջ քննադատական վերաբերմունքի ձևավորմանը: 1880-ականի երկրորդ կեսի «Մասիսի» դեմոկրատական առաջավոր ուղեգիծը իր հետագա զարգացումը պետք է գտնեն 1890-ականին հրատարակված «Հայրենիք» թերթում և «Մասիս» գրական հանդեսում (Գ. Զոհրապի, Հ. Ասատուրի և Տ. Կամսարականի խմբագրութեամբ):

* * *

Գրաքննութեան նոր խստացումների պայմաններում էֆենդիական դասը կարող էր անարգել վրեժխնդր լինել մամուլից: Խ. Արքայանը, գր-

րում էր «Արմենիան», «Նուրյան էֆենտիներե ու Սիմոն պեյերե շրջապատված՝ սկսած է այժմ գործիք դառնալ անոնց»¹⁴⁶: Անկամ պատրիարքը այն գործիչը չէր, որ կարողանար որևէ շափով հակազդել ջոջերի կամայականություններին: Այս ժամանակահատվածում սուլթանը գրեթե բնշացրել էր սահմանադրության գործունակությունը: Ազգային ժողովը գումարվում էր միայն կառավարության համաձայնությունով: Գաղափարական առաջնորդները պետք է ոչ թե ընտրվեին, այլ նշանակվեին Բ. դոան մասնավոր հրամանով¹⁴⁷: Մամուլը իրավունք չուներ բողոքելու այդ ճնշումների դեմ:

1880-ականի երկրորդ կեսին Աբդուլ Համիդը ակտիվ գործողություններ սկսեց արտասահմանի օպոզիցիոն մամուլի դեմ: Իր դեսպաններին սուլթանը հանձնարարել էր ուշի-ուշով հետևել մամուլի հակաթուրքական ելույթներին և ըստ հնարավորին կանխել կաշառքի և այլ միջոցներով: Դեսպանների առօրեական պարտականությունների մեջ էր մտնում տեղեկանալ տպագրված անցանկալի հրատարակումների մասին և հայտնել Բ. դոանը՝ Թուրքիայում դրանց մուտքը արգելելու համար¹⁴⁸: 1880—1890-ական թթ. հատուկ առաքելությամբ սուլթանը արտասահման էր ուղարկում իր պաշտոնյաներին՝ կասեցնելու իր ռեժիմը քննադատող և ոչ նպաստավոր հրատարակումները: Փարիզ, Լոնդոն, ժնև, Կահիրե և այլուր առաքված այդ պատվիրակները փորձում էին կաշառել տեղի օպոզիցիոն թուրքական հրատարակությունները և դրանք լույս դարձնել սուլթանի նկատմամբ: 1890 թ. աշնանը այս նպատակով սուլթանը Եվրոպա ուղարկեց արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնյա Մյունխեր բեյին, որը «կառավարության ոսկիներով բեռնավորված՝ շրջագայեցավ նշանավոր մայրաքաղաքները, որպեսզի լրագիրք դադարեցնեն իրենց կծու լեզու գործածելն Թուրքիո դեմ»,—գրում էր Մ. Փորթուգալյանի «Արմենիան»¹⁴⁹: Նույն «Արմենիան» մեկուսացնելու համար սուլթանը պատրիարքին և Ազգային ժողովի էֆենդիներին հարկադրել էր դիմել վճռական միջոցների: Կ. Պոլսի պատրիարքությունից հրահանգ ուղղվեց Մարսելի հայոց քահանային՝ պաշտոնապես դիմելու ֆրանսիական կառավարությանը «Արմենիան» խափանել տալու համար: Նույնպիսի պատվեր ուղարկվեց Մանչեստրի հայ քարոզչին, որ նա աջակցի սուլթանին հակադրվող հայ պարբերականների մեկուսացմանը¹⁵⁰: 1889 թ. սկզբին արտասահմանի հեղափոխական հրատարակությունները չեզոքացնելու այդպիսի «տխուր պաշտոնով» («Արմենիայի» բնութագրումն է) իբրև այցելու հովիվ Եվրոպա էր մեկնել Ե. վարդ. Դուրյանը¹⁵¹: Վարդապետը շափազանց սառն ընդունելություն գտավ արտա-

սահմանի հայ համայնքներում¹⁵²: Մարսելում նա հարկադրված էր հրաժարվելու իր քարոզչներից և չձանաչվելու համար հյուրանոցում իջևանեց աշխարհականի հագուստով: «Արմենիայի» մերկացնող ելույթներն արել էին իրենց գործը¹⁵³:

Արտասահմանի ազատ մամուլի և ոչ համակիր պարբերականների դեմ հաջողությամբ պայքարելու նպատակով Աբդուլ Համիդը 1884 թ. փոփոխություններ էր մտցրել գրաքննական մարմինների կառուցվածքում: Տպագրական տեսչությունը վերակազմվեց ներքին և արտասահմանյան մամուլի տեսչությունների: Դրանցից առաջինը վերահսկելու էր երկրի ներսում հրատարակվող ամբողջ մամուլն ու գրատպությունը, մյուսը՝ արտասահմանյան մամուլի ու գրականության մուտքը Թուրքիա: Արտասահմանյան մամուլի տեսչության վրա դրված էր նաև հատուկ պարտականություն՝ կանխելու օտար հրատարակումների «վնասակար ազդեցությունը» երկրում¹⁵⁴: Մամուլին խստիվ արգելվեց հվրոպական թերթերից թարգմանաբար տպագրել այն հոդվածները, որոնք հակառակ էին կամ չէին համապատասխանում Բ. դոան տեսակետներին: Այդ որոշումը գոհունակությամբ ընդունեց «Օսմանլըն», որին առանձնապես անհանգստացնում էին արտասահմանի մամուլում տպագրված նյութերը հայկական հարցի վերաբերյալ: «Եվրոպայեն եկած լրագիրներն առաջ հատկապես չէին քննվեր,—գրում էր այդ թերթը,—մինչդեռ վնասակար պարունակություններ կունենան... Օրինակի համար, անգլիական լրագրաց մեկ թիվը կպարունակեր անգլիական խորհրդարանին մեկ նստին ատենագրություն, հորում Պերլինի դաշնագրին 61-րդ հոդվածին վրա վիճաբանություն մը տեղի ունեցած էր: Այդ վիճաբանությունն կրնար հայոց միտքը գրգռել, որք կուզեին իրենց ուղած կերպիվ մեկնել զայն: Հատուկ հսկողություն մը չլինելով, մայրաքաղաքիս ֆրանսերեն լրագիրք ալ ընդօրինակեցին հիշյալ ատենագրությունը, զոր հայ լրագիրք ալ թարգմանեցին: Ասկե կհետևի, թե օտար մամուլն քան և ավելի շարիք կարող է ընել մեզ, որքան հեղափոխական գաղափարներ տարածող մարդոց խումբ մը»¹⁵⁵:

«Օսմանլըն» ոչ այնքան ջանում էր հաճոյանալ Բ. դոանը, որքան ճշտորեն հայտնել նրա տեսակետը: Ինքը՝ արտասահմանի մամուլի վերահսկողության դիվանը բանական և աներևակայելի բոլոր միջոցներով մարտի նետվեց այս նոր «հեղափոխության»՝ պաշտոնական տեսակետին հակադրվող մամուլի ինֆորմացիայի դեմ: Գրաքննիչների, մաքսատան հսկիչների և ոստիկանության ուժացած խմբերը հուսահատ և շատ կողմերով զավեշտական ջանքեր էին գործադրում անցանկալի հրատարակությունների ներմուտն արգելելու համար: «Թուրք մտքերը սկսած

էին խոսովիլ հայկական խնդրին նորանոր երևույթներն: Հայաստան քաղաքական ձեռքակալութունները կշատնային, ու հայ երիտասարդներ Պոլիս բերվելով՝ Ղարա Թարապուլուս կաքսորվեին: Եվրոպա հեղափոխական հայ թերթեր երևան կուգային ու անգլիական մամուլը մեղանով կգբազվեր», — գրում է Ա. Արփիարյանը այս ժամանակաշրջանի Թուրքիայում տիրող քաղաքական մթնոլորտի մասին¹⁵⁶:

Մամուլի «հրահրիչ նյութերը» կասեցնելու ուղղությամբ ոստիկանության ջանքերը, սակայն, առանձնապես արդյունավետ չէին, քանի որ Բ. Գուրը ի վիճակի չէր վերահսկելու դեսպանատների փոստը, որի միջոցով ևս արգելված հրատարակությունները տարածվում էին երկրով մեկ: Այնուհետև, թուրքական պաշտոնյաների անհազ կաշտակերությունը անխուսափելի ճեղքեր էր բանում գրաքննական անհազ պարիսպների մեջ: Սուլթանի լրտեսները՝ «ժուռնալիստները» իրենց պարսավագրերում մատնում էին ամենքին և միմյանց: Վարքագծի ավելի բարձր նորմերով չէին օժտված նաև սուլթանի բուն պաշտոնյաները, ուստի և Աբդուլ Համիդը, չբավարարվելով այս խճճված համակարգով, Յլգրգում ևս ստեղծել էր հատուկ գրաքննություն, որն ամբողջովին ենթարկվում էր իրեն: 1887 թվականից թուրքերեն էին թարգմանվում տեղական և արևելահայ թերթերի այն բոլոր նյութերը, որոնք վերաբերում էին հայ ազատագրական շարժումներին: Մասնավորապես սուլթանին անհանգստացնում էր հնչակյան կուսակցության և Փարիզի «Արմենիայի» ու Լոնդոնի «Հայաստանի» գործունեությունը¹⁵⁷:

1888 թ. հրապարակվեցին գրաքննական նոր կանոններ, որոնք գրաքննիչներին և ոստիկաններին առավել լայն իրավունքներ էին տալիս վերահսկելու գրական արտադրանքը և դրա տարածումը: Թրեքը հատուկ ամբարգրում էր մամուլի տպագրությունն ու վաճառքի գործը: Առավել սաստիկացավ գրքի գրաքննությունը: Խմբագրվում էր անգամ աստվածաշունչը: 1889 թ. Կ. Պոլսում տպագրվող՝ բողոքականների աստվածաշունչից հանվեց Երեմիայի մարգարեության ՄԱ գլխի մի դարձվածը՝ «Չայն տուր Արարատեան թագաւորութեանն և Ասքանազեան զնդին»¹⁵⁸:

Նույն՝ 1888 թ. որոշ կանոնարկում մտցվեց նաև մամուլի գրաքննության ասպարեզում. ներքին մամուլի գրաքննության վերատեսչի պաշտոնում նշանակված Ահմեդ Արիֆի փաշան թերթերի խմբագրություններին էր ներկայացրել հատուկ հրահանգներ, որոնց գլխավոր կետերը, ինչպես նշում էր «Մշակը», հետևյալներն էին.

1. Առավելություն տվեք այն լուրերին, որոնք վերաբերում են սուլթանի թանկագին կյանքին, հունձի գրությունը, առևտրի և արդյունաբերության զարգացմանը Թուրքիայում:

2. Մի տպեք այնպիսի ֆելիետոններ, որոնք ստացած չեն լինի ժողովրդական լուսավորության միսիստրի առանձին հավանությունը՝ բարոյական տեսակետից:

3. Մի տպեք դիտնական և գրական այնպիսի հոդվածներ, որոնք չեն կարող տեղավորվել մի համարում: Մի գործածեք այնպիսի խոսքեր՝ «շարունակությունը կլինի» կամ «շարունակությունը՝ վաղը», որոնք վատ կերպով լարում են միտքը:

4. Միանգամայն խույս տվեք հոդվածների մեջ կտորներ բաց թողնելուց և տողերի մեջ բազմակետեր դնելուց, որովհետև այդ անհաճո ենթագրությունների տեղիք է տալիս և խանգարում է հոգու հանգստությունը:

5. Բոլորովին հեռու կացեք անձնավորությունների վրա որևէ ակնարկություններ անելուց:

6. Ոչ մի տեսակետով մի տպեք մանավանդ անձերի, համայնքների կամ նահանգների խնդրագրերը, որոնք գանգատվում են իշխանության գեղծումների դեմ և այդ մասին տեղեկացնում են ի գիտություն սուլթանի:

7. Տեղեկություններ մի տպեք օտար թագավորների անձի դեմ արած փորձերի մասին, նույնպես և ոչինչ մի տպեք արտասահմանում տեղի ունեցող մանիֆեստացիաների մասին, ըստ որում, լավ չէ, որ այդ բաների մասին տեղեկանա մեր խաղաղ ազգաբնակիցները¹⁵⁹:

Յրանսիացի մի հեղինակի աշխատության մեջ վերոհիշյալ հրահանգները փոքր-ինչ այլ տեսք ունեն. դրանք կազմված են 9 կետից և ընդգրկում են արգելված պատմական ու աշխարհագրական որոշ անուններ (Մակեդոնիա, Հայաստան), ինչպես և նշված հրահանգները մամուլում հրապարակելու արգելքի վերաբերյալ կետերը¹⁶⁰:

Կանոնները կազմված էին մամուլի նկատմամբ սուլթանի ունեցած պատկերացումների ոգով. Արիֆի փաշան՝ Աբդուլ Համիդի մերձավոր գործիչը¹⁶¹, անշուշտ, ջանացել էր գահացնել նրան, սակավաթիվ այս կետերում ամփոփելով բռնակալական գրաքննության ամբողջ բովանդակությունը:

Թերթերի խմբագիր-հրատարակիչների պարտականությունները սոսկ նշված կետերով չէին սպառվում: Վերջիններս միայն որոշում էին մամուլի ընդհանուր ուղղությունը, իսկ մանրամասների մասին (հոդվածների թեման, տեղեկություններ, դրանց մատուցման ձևը և այլն) ամեն օր հրահանգներ էին ստացվում տպագրական տեսչությունից: Դրանից հետո, երբ նյութերը պատրաստվում էին, գրաքննիչները սկսում էին իրենց ավերածությունները՝ ելնելով և ընդհանուր կանոններից, և օրվա

պարտադիր հրահանգներից: Հատուկ հսկողություն էր սահմանվել արտասահմանի մամուլից արված արտատպությունների վրա: Առանց գրաքննիչի թույլտվության և հանգամանալի մշակման, այդպիսիք չէին կարող տպագրվել: Արտասահմանի մամուլով զբաղվում էին Յիզբզի և Բ. դոան երկու գրաքննիչները:

* * *

Մինչև 1890-ական թթ. սկզբները գրաքննությունը չի հետաքրքրվել հայ մամուլում առօրյա ազգային-վարչական խնդիրների քննարկման հարցերով: Փաստորեն այդ գործը հանձնված է եղել պատրիարքին և Ազգային վարչությանը: Դա մի հայտնի շափով գործելու ասպարեզ էր թողնում «Արևելքի», այնուհետև «Մասիսի» համար, քանի որ ազգային պաշտոնյաների հսկողությունը չէր կարող համեմատվել սովթանական գրաքննության բժախնդրության հետ: Այս պատճառով դեմոկրատական հրապարակախոսները կարողանում էին քննադատական նյութեր տպագրել Հ. Նուրջանի, Մ. Մազսուտի և այլ երևելիների դեմ: Բավական էր, սակայն, շոջերի բողոքը իշխանություններին, որպեսզի ըմբոստ թերթները պատժվեն: 1888 թ. դեկտեմբերին «Մասիսը» և Աշըգյանի գանգատով խափանվելուց հետո ազգային մարմինները ավելի խստացրին հսկողությունը մամուլի նկատմամբ: Անպատիժ չմնացին նաև «Արևելյան մամուլի» քննադատական ելույթները պատրիարքի և նրա գլխավորած վարչության դեմ: Ի դեպ, Մ. Մամուրյանը այս քննադատությունը վարում էր կաթողիկոս ընտրված, բայց ցարի կողմից վավերացում չստացած՝ Զմյուռնիայի առաջնորդ Մ. Մուրատյանցի պաշտպանության դիրքերից: Առհասարակ, «Արևելքի», և փոքր-ինչ ուշ «Մասիսի» հետ «Արևելյան մամուլի» հակադրության արմատները սկիզբ էին առնում 1884 թ. օրվա առաջնահերթ հարց դարձած կաթողիկոսական խնդրից: «Արևելյան մամուլը» պաշտպանում էր Մ. Մուրատյանցի կաթողիկոսական թեկնածությունը՝ հակադրվելով Ն. Վարժապետյանի կաթողիկոսության ջատագով «Արևելքին»: Դրա հետ միասին, Մ. Մամուրյանն առաջ էր քաշում ցարական Ռուսաստանում հայ եկեղեցու իրավունքների հարցը¹⁶²: Պատրիարք դարձած և Աշըգյանը, որը ձգտում էր հավասարակշռություն պահպանել կաթողիկոսի իրավունքները ճանաչելու և թուրքական կառավարության հակառուսական դիրքի միջև, չէր կարող անտարբեր աչքով դիտել Մ. Մուրատյանցի հեղինակության աճը արևմտահայ պահպանողական շրջաններում: Ծիշտ այնպես, ինչպես իր նախորդ Հ. Վեհապետյանը, և Աշըգյանը ևս ձգտում էր մեկուսացնել

Մ. Մուրատյանցին: Հայ եկեղեցու, նրա արտաքին կողմնորոշումների հարցում պահպանողական ուրույն գիծ վարող Մ. Մամուրյանը և Ռ. Պերպերյանը պատրիարքի դեմ իրենց մղած պայքարը տարածեցին նաև «Արևելքի» վրա, որի վարչության անդամները պաշտոններ էին զբաղեցնում Ազգային վարչության մեջ ու համամիտ էին պատրիարքին: Եվ երբ «Արևելյան մամուլը» 1889 թ. մարտի համարում (հավելվածում) տպագրեց և Աշըգյանին ուղղված Մ. Մուրատյանցի բողոք-նամակը (իրեն հավածելու մասին), ինչպես և Ռ. Պերպերյանի համանման ընույթի հոդվածը, պատրիարքը խափանել տվեց «Արևելյան մամուլը»: Պարբերականը չի հրատարակվել 1889 թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսներին:

Հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության հարցը դրանից հետո ևս «Արևելյան մամուլի» խմբագիրը դարձրել է իր ազգային-հասարակական կողմնորոշումների առանցքը: Հայ դպրոցների նկատմամբ ցարիզմի վարած հալածական քաղաքականության դեմ մղված պայքարը «Արևելյան մամուլին» այս հարցում տալիս էր որոշակի դեմոկրատական նպատակաուղղվածություն: «Մասիսը» այս խնդրում ուներ ուրույն դիրքորոշում՝ կողմնորոշվելով դեպի դեմոկրատական Ռուսաստանը, Ա. Արփիարյանը և նրա համախոհները եկեղեցական խնդիրը դուրս հանեցին օրակարգի առաջնահերթ խնդիրների ցանկից: 1890-ական թթ.

և դրանից առաջ «Արևելյան մամուլի» և «Մասիսի» ընդհարումները պետք է դիտել այս հակասությունների մեջ, որոնք, ի դեպ երկուստեք բանավիճային ծայրահեղությունների ու շղճադատված որակումների տեղիք տվեցին Մ. Մամուրյանին և Ա. Արփիարյանին¹⁶³:

Հայ հանրության ներքին հակասությունների մեջ իր անվթար ընթացքը մի կերպ պահպանած մամուլը իսկույն դեմ էր առնում գրաքննական բռնույցերին, երբ փորձում էր, թեկուզ ամենաթուուցիկ ձևով, տպագրել ազգային-քաղաքական թեմատիկան հիշեցնող նյութ: 1889 թ. հունիսի սկզբին խափանվեցին «Արևելքը», ինչպես և «Ստամբուլ» և «Նեոլոդոս» օրաթերթները: Վերջին երկու թերթերը հայտնել էին, թե «Երկու բարձրաստիճան պաշտոնատար Հայաստան մեկնեցան՝ քննություններ կատարելու և բարեկարգություններ ներմուծելու հրամանով»¹⁶⁴: Լուրն արտատպելիս «Արևելքը» «Հայաստանը» փոխարինել էր «Անատոլոսով», բայց այդ խոհանուրությունը նշանակություն չէր ունեցել տագնապած գրաքննության համար:

Հայ մամուլի ակտիվությունը կանխելու համար գրաքննությունը գործի դրեց նաև մի այնպիսի վաղեմի դեմք, ինչպիսին դավանական պառակտումներն էին: 1880—1890-ական թթ. առանձնապես ակտիվ էր

դարձել հայ կաթողիկոսների պատրիարք Ազարյանը, որը կառավարութեամբ հանդես էր լույսալուծվում և ձգտում էր ապացուցել դավանական անհանդուրժողականությունը: 1887 թ. նա փորձեց ներքին գործերի մինիստրի միջոցով խափանել տալ «Արևելքը», որն ընդդիմացել էր Ազարյանի մոլեռանդությանը¹⁶⁵: Փորձն անհաջող անցավ, բայց Ազարյանը դրանից հետո շահագրավեց: 1889 թ. հուլիսին «Արևելքը» տպագրեց Զորգանո Քրունոյին նվիրված հոդվածներ, որտեղ նկարագրվում էին Հոսմում կատարված հանդիսությունները: Պապի դեմ այդտեղ ոչ մի քննադատական դիտողություն չկար, սակայն Ազարյանը, ելք տալով հին ոխին, նախատինք նկատեց պապի հասցեին¹⁶⁶: Տպագրական տեսչությունը խափանեց «Արևելքը»¹⁶⁷:

«Արևելքի» այս խափանումը վերջնական ազդանշան եղավ ամբողջ մամուլի համար՝ քար լուծվում պահելու 1890-ական թթ. կոտորածների և այդ հարցում կառավարության դիրքի մասին: 1890-ականի սկզբին սուլթանն արդեն հղացել էր արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների պլանը¹⁶⁸ և չէր կարող հանդուրժել ինֆորմացիայի ամենանվազ արտահոսքն իսկ մամուլում:

«Արևելքից» առաջ դավանական մեղանշումի դոճ էր դարձել «Մանգումեի էֆթյարը», որը 1888 թ. սեպտեմբերին քննադատել էր պապին՝ հայ կաթողիկոսներին ուղղած նամակի առթիվ¹⁶⁹: Ասենք, «Մանգումեի էֆթյարին» դրանից հետո էլ շարունակում էին կաշկանդել գրաքննական հալածանքները, նաև 90-ականին, Մ. Գոչունյանի խմբագրության ժամանակ:

* * *

Կ. Պոլսում Գում գափուի ցույցը, որ 1890 թ. հուլիսի 15-ին կազմակերպել էին հնչակյանները, ավարտվեց մայրաքաղաքի հայության համար ողբերգական վախճանով: Յուրաքանչյուրից շատերը զոհվեցին, նրա կազմակերպիչները ձերբակալվեցին և դատապարտվեցին բանտարկության ու քսոսրի¹⁷⁰: Յույցը շտվեց հնչակյանների ակնկալած քաղաքական կամ միջազգային արձագանքը, սակայն ավելի խորացրեց բռնակալության թշնամությունը արևմտահայերի նկատմամբ: Պատժիչ գործողություններ ձեռնարկվեցին Կ. Պոլսի հայ մամուլի դեմ, որի գործիչներին մշակելու գործը գրաքննությունից անցավ ոստիկանությանը: Յույցից երեք ամիս անց ձերբակալվեցին «Արևելքի» արտոնատեր Ս. Տամատյանը, ապա Ա. Արփիարյանը¹⁷¹: Հետաքննություն սկսվեց Բ. Քեչյանի և Տ. Արփիարյանի նկատմամբ¹⁷²: Յույցի հետ ունեցած իր կա-

պերով առավել կասկածելի էր համարվում Ա. Արփիարյանը: Նա ամբաստանվում էր այն բանում, որ դեպքից առաջ Կովկաս էր մեկնել հեղափոխական նպատակներով¹⁷³: «Մասիսի» հրատարակատեսակները ցրվեցին, իսկ Լ. Բաշալյանը մի կերպ խուսափեց ձերբակալությունից՝ անցնելով Եվրոպա: Յրվեց Կ. Պոլսի հնչակյան կազմակերպությունը, որոնց մեջ էր Արփիարյանը: 1890 թ. հոկտեմբերին, ինչպես նշում է նա, «Հնչակյան հազիվ հինգամսյա կազմակերպություն էր, որ քայքայել կոնսեր: Դեռ երկու շաբաթ էս՝ ու ամենքս ալ ցիրուցան կամ բանտերը»¹⁷⁴: Գում գափուի ցույցից հետո հինգ ամսվա ընթացքում Կ. Պոլսում բանտարկվեցին հազարավոր հայեր:

Ա. Արփիարյանը բանտից ազատվեց 1891 թ. հունվարին՝ ներման արժանանալով 73 այլ բանտարկյալների հետ: Սուլթանը արտաքուստ ներողամտություն էր ձեռնարկում, թեև բանտ էր նետվել 800-ից ավելի մարդ¹⁷⁵: Արգելվեց ամեն մի գրավոր տեքստ, որ կարող էր հիշեցնել հայկական հարցը: Կ. Պոլսից արտաքսվեց գրավաճառ Վ. Մարգարյանը, որի մետ հայտնաբերվել էր «Մասյաց ազավնիի» մի համար¹⁷⁶: Ազգային ժողովի նիստերն արգելվեցին, որովհետև սուլթանը ձգնում էր ջնջել ազգային ինքնորոշմանը սնունդ տվող ամեն մի, նույնիսկ երևութական պատկերացում: «Արևելքը»՝ հրատարակի վրա մնացած միակ ազգեցիկ թերթը, ընկավ գրաքննության ծանր հսկողության տակ: Ուժեղ ճնշում բանեցվեց ընդհանրապես երկրում հրատարակվող մամուլի վրա, որ համիդյան ռեակցիայի նոր մոլեգնության գրսեորումն էր:

1890-ական թթ. Արգուլ Համիդը նոր լիցք տվեց մամուլը նպաստների միջոցով լուցնելու քաղաքականությանը, որ ինչպես տեսանք ծայր էր առել դեռևս Արգուլ Ազիզի ժամանակաշրջանից, երբ Բ. Գուրը պայքարում էր Լոնդոնում «նոր օսմանների» հրատարակատեսակների գործունեության դեմ: Իր տեղում կոտաններ, որ ըստ սուլթանի բարեհաճության շափի, նպաստներ էին ստանում երկրում հրատարակվող շատ պարբերականներ¹⁷⁸: Այս տասնամյակից բոլոր թերթերի պարտականությունը դարձավ սուլթանի ծննդյան ու գահակալության տարեդարձերին խոնարհ խմբագրականներ ձեռնել իր «անպահանջ խմաստությունը»: Գրաքննիչները ամենայն մանրախնդրությամբ ստուգում էին այդ օրերի թերթերի վարբազիծը, բայց դա դեռևս չէր գոհացնում սուլթանին: Մամուլի բարեհաճության ստուգումը շարունակում էին պալատի նրա մերձավորները, որոնք նույնիսկ արձանագրում էին սուլթանի հրեյանների առթիվ թերթերի արձագանքները¹⁷⁹:

Խեղդուկ մթնոլորտը խորացնում էր տարածայնությունները հայրագրության մեջ:

1891 թ. սկզբին խզվեցին «Արևելքի» պաշտարակալական վարչությունը և Ա. Արփիարյանի հարաբերությունները: Դեմոկրատները հեռացան «Արևելքից»: Բաժանվելու հիմքում ընկած էին գաղափարական պատճառներ, որոնք իրենց զգացնել էին տալիս տակավին «Արևելքի» հրատարակչության վաղ շրջանում, 1880-ականի երկրորդ կեսին, մինչև «Մասիսի» խմբագրումը Արփիարյանի կողմից: Եթե Արփիարյանը, Կամսարականը, Բաշալյանը և մյուսները բռնակալությունն ընդդիմանալու արդյունավետ ուղին էին համարում ժողովրդի իրավունքների պաշտպանությունը մամուլում, ապա «Արևելքի» վարչությունն անդամները բռնել էին հնազանդվելու և համակերպվելու ուղին: «Արևելքը», ի դեպ, խզեց կապերը նաև «Մշակի» հետ, որի ամրապնդող հենց ինքն էր 1880-ականին: Խ. Աշրգյանի և պոլսահայ վերնախավի օրգանը դարձած երբեմնի անկախ այդ թերթը դեմոկրատների հեռանալուց հետո լիովին տրվեց այն ուղղությանը, որ ակնառու դարձավ 1887 թ., երբ «Արևելքի» վարչության մեջ փոփոխություններ էին կատարվել հօգուտ պաշտարակալականների: Այդ ժամանակ Արփիարյանը հեռացավ «Արևելքից» և սկսեց խմբագրել «Մասիսը»¹⁸⁰: 1891 թ. «Արևելքի» վարչությունը շարունակում էր մնալ «Մասիսի» արտոնատեր, ուստի Արփիարյանը ստիպված էր հրաժարվել «Մասիսը» խմբագրելու մտքից: Գրանից հետո նա համագործակցում է Հ. Շահնազարին նոր թերթի՝ «Հայրենիքի» հրատարակչության մեջ, ստանձնելով նրա խմբագրությունը (1891 թ. հուլիսի 13):

«Հայրենիքի» հրատարակչությունը մտահղացել էր Հ. Շահնազարի անկախ և առաջադիմական հայացքների տեր մի գործիչ, որը շահագանց բարձր էր գնահատում Ա. Արփիարյանի տաղանդը: Արևմտահայերի դեմ պետական մասշտաբներով ծավալված հալածանքի պայմաններում Շահնազարը, այնուամենայնիվ, կարողացավ գտնել իր թերթը հրատարակելու միջոցը. նա նորոգեց 1889 թ. դադարած «Հայրենիք» շաբաթաթերթը՝ իր անվամբ փոխանցելով Մ. Մելիքյանի արտոնատիրությունը: Գործարքին բավականաչափ նպաստել էր ներքին գործերի մինիստրության պաշտոնյաների՝ առակի կարգ անցած ընշաբաղցությունը¹⁸¹: 1891—1896 թթ. հրատարակված «Հայրենիքը», որի խմբագիրը Ա. Արփիարյանն էր, արևմտահայ ամենահեղինակավոր և ժողովրդական հրատարակչությունն էր համիդյան բռնակալության շրջանում: Այդ թերթը իր շուրջ համախմբեց «Արևելքի» և «Մասիսի» դեմոկրատական հրատարակչություններին և նոր, ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության վերելքի պայմաններում առաջ մղեց առաջավոր հասարակական մտքի, հրատարակչության, գեղարվեստական գրական-

նություն ու գեղագիտության զարգացումը: «Հայրենիքի» հրատարակչությունը արևմտահայ առաջավոր հասարակական միտքը լեզու պայմաններում իր ամբողջ ընդդիմությունն էր պարզում բռնակալությանը՝ իբրև նրա ճնշումների անխուսափելի հակազդեցություն: Թերթը շարունակում էր «Արևելքի», ապա «Մասիսի» առաջավոր մտայնությունը. նրա գործիչները (Ա. Արփիարյան, Լ. Բաշալյան, Հ. Ասատուր, Տ. Կամսարական, Հրանդ և ուրիշներ), որոնք գաղափարական-գրական հասունացում էին ապրել նշված պարբերականներին աշխատակցելիս, նոր մղումներ տվեցին դեմոկրատական հրատարակչությունների զարգացմանը: «Հայրենիքի» հայտնությունը 1891-ին, Կ. Պոլսի գրական-հասարակական կյանքի ընթացքի տեսակետից միանգամայն օրինաչափ երևույթ էր: Առաջադիմական մամուլը 1880-ականի վերջից անխուսափելիորեն պետք է կրեր վերելք ապրող ազատագրական գաղափարախոսության ազդեցությունը:

1890-ականի դեմոկրատական միտքը և հրատարակչությունը, այսուհանդերձ, զարգացման նոր փուլ էին ներկայացնում նախորդ տասնամյակի իրենց որակների համեմատությամբ: Ըստ էության, դա ազատագրական գաղափարախոսության՝ իրականությանը սերտաճելու փուլն էր, երբ առաջադրվում էին գործնական խնդիրներ՝ հետամտելով անմիջականորեն կապվելու շարժման հետ: Իսկապես, արևմտահայության համար կենսական՝ ազգային-հասարակական, մտավոր, բարոյական ու հոգևոր զարգացման լայն ծրագիրը, որ մշակել էին «Հայրենիքի» գործիչները, ուղղված էին վերահիշյալ նպատակին:

Մյուս կարևոր նորույթը, որ բերում էր «Հայրենիքը», ընդգծված կողմնորոշումն էր դեպի Արևմտահայաստանն ու նրա բնակչությունը, նրա սոցիալական ու հասարակական շահերի պաշտպանությունը: Թերթը իր գլխավոր նպատակն էր համարում Արևմտահայաստանի իրական կյանքի լուսաբանումը, անշուշտ, գրաքննության թուլլատրած շրջանակներում: Լավ նախապատրաստված կապեր հաստատելով գավառական թղթակիցների հետ, «Հայրենիքը» ուղղություն էր տալիս նրանց՝ գրելիք թեմաների, թղթակցությունների բովանդակության և այլնի հարցերում: Թերթի գավառական նյութերի առատությունից և գրան առնչվող լուրջ հարցադրումներից ձանձրացած պոլսահայ բուրժուա-բաղբենիական թեթեվամիտ ընթերցողին «Հայրենիքը» արեց իր ուշադրավ առարկությունը. «Մենք հաստատ որոշած ենք մեր թերթին մեջ մեծ մաս մը տալ գավառացիներու կյանքին, արդեն բավական հոգվածներ հրատարակած ենք և պիտի հրատարակենք»¹⁸²: Թերթը դարձավ անմարդկային հարստա-

հարությունների ենթարկվող գավառահայ ժողովրդական խավերի շահերի պաշտպանության հետևողական ամբիոնը արևմտահայ հասարակական կյանքում: Եվ դարձյալ, գավառի շահերի այդ պաշտպանությունը դիրքերից ելնելով, «Հայրենիքը» ամենայն սրուկով և սրով էր Արևմտահայաստանում հայ կղերի հասարակական ակտիվության գաղափարի հարցը: Կղերի ազդանվեր դործունեությունը այս շրջանում ստանում էր լուրջ նշանակություն, որչափով Աբգով Համիդը դեռևս նախորդ տասնամյակից իրականացնում էր գավառական առաջնորդներին հալածելու, արևմտահայ վիճակները հոգևոր առաջնորդներից զրկելու քաղաքականությունը՝ հարստահարումները սաստկացնելու և սպա կոտորածները նախապատրաստելու նպատակով:

Արևմտահայության սոցիալական միջավայրի, նրա բարքերի ու բարոյականության արատավոր կողմերի քննադատությունը զարգացման նոր աստիճանի հասավ «Հայրենիքի» էջերում: «Հայրենիքը» առավել նպատակասլաց դարձրեց պատրիարքարանի և ազգային մարմինների գործունեությունը գնահատելու՝ դեռևս 1880-ականի «Արևելքի» և «Մասիսի» առաջադրած մոտեցումը: Ընդ որում, թերթը ոչ միայն բավարարվում էր նրանց գործունեության քննադատությամբ, այլև ընդգծում, որ այդ գործունեությունը պետք է առաջնորդի հասարակական կարծիքի՝ դեմոկրատիայի առաջադրած ուղղությամբ: Այսպիսի մոտեցման զուգահեռը, թեև ոչ այնպիսի ընդարձակ շառավիղներով, տալիս էր 1890-ականին հրատարակվող «Մասիս» շաբաթաթերթը¹⁸³: Իր՝ «Հայրենիքի» էջերում իրականության անարդարությունների բացահայտումը, ինչպես և արևմտահայերի մեջ ռեալիզմի ժողովրդականացումը բռնակալությունը հակադրվելու յուրօրինակ ձև էր: Միաժամանակ, այդպիսի ընթացքը գրաքննությունը շրջանցելու արդյունավետ հնարավորություններ էր ստեղծում, որ և սպացուցվում է «Հայրենիքի» դարձմանալի կենսունակությամբ (ամբողջ վեց տարի) հրեշավոր գրաքննությունն պայմաններում: Գրաքննության նկատմամբ քողարկված անհնազանդությամբ, ազգային վարչության հանդեպ՝ քննադատական վերաբերմունքով ու անկախությամբ բնութագրվող ընթացքի շնորհիվ «Հայրենիքը» ավելի, քան 90-ական թթ. որևէ այլ արևմտահայ պարբերական, ի վիճակի եղավ ներգրծելու հասարակական կարծիքի վրա՝ իր հերթին կրելով նրա անմիջական ազդեցությունը: «Այն չափով, ինչ չափով «ազատ տպագրությունը» հանդիսանում է հասարակական կարծիքի արդյունք, այն նույնպես և ստեղծում է այդ հասարակական կարծիքը»¹⁸⁴,—գրում է Կ. Մարքսը: Հենց հասարակական կարծիքի հետ ու-

նեցած իր սերտ կապը «Հայրենիքը» ի հայտ էր բերում իր քննադատական ելույթների գործունակության իմաստով: Արևմտահայ մամուլի պատմության մեջ այդ թերթը առաջինն էր, որ հետամտում էր իր առաջադրած հարցերի լուծումը Ազգային վարչական շրջանակներում: «Հայրենիքի» խմբագրությունը... չբավականանար խնդիրները միայն գրելով ու անցնելով. երբ խնդիրներու ետևեն իյնանք, պետք է որ անոնց լուծման ու կարգադրության ալ ետևեն իյնանք՝ շարունակ խնդրունյ վրա խոսելով»¹⁸⁵,—գրում էր թերթը: Սա սկզբունքորեն նոր մոտեցում էր հրապարակաստության հասարակական ներգործության նկատմամբ: Այս կերպ «Հայրենիքի» քննադատությունից հետո բարեկարգումներ մտցվեցին Կ. Պոլսի ազգային հիմնադրանցում, դատաստանական խորհրդի գործունեության մեջ և այլն: Դեմոկրատական խավերի հետ ունեցած իր կապերը պարբերականը ցուցադրում էր նաև բանակական իմաստով. իր բաժանորդների քանակով (1895 թ.՝ 4.000, 1896 թ.՝ 4.500—5.000) «Հայրենիքը» գերազանցում էր ժամանակի ցանկացած հայ պարբերականի¹⁸⁶:

Ժողովրդականություն վայելող թերթի հետ ստիպված էին հաշիվ նստել և պատրիարք Խ. Ալըզյանը, և ազգային ջոջերը՝ Հ. Նուրյանը, Ս. Մագսուտը և ուրիշներ: Անշուշտ, դա երևույթի միայն մեկ կողմն էր. պատեհ առիթի դեպքում վերջիններս, ինչպես և պահպանողականության այլ ներկայացուցիչները, խափանել էին տալիս թերթը: 1891—1895 թթ. թերթը խափանվել է վեց անգամ՝ 360 օր ընդհանուր տևողությամբ¹⁸⁷:

1891—1893 թթ., արևմտահայերի կոտորածներին անմիջապես նախորդող ժամանակաշրջանում գրաքննությունը հատուկ ուշադրություն դարձրեց արեւելահայերի ու արևմտահայերի փոխադարձ շփումները սահմանափակելու վրա: 1892 թ. Կ. Պոլսի թերթերին արգելվեց արտատպություններ անել «Մշակից» այնուհետև՝ հիշել անգամ Գր. Արծրունու անունը: Գրաքննիչները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում, որ կաթողիկոսական մոտալուտ ընտրության կապակցությամբ թերթերը հետևեն պատրիարքարանի դուռ պաշտոնական ընթացքին, որ թելադրվում էր Բ. դուան կողմից: Պատրիարքարանին տրվեցին գրաքննական նոր իրավասություններ. «Արևելքի» բոլոր հոգավածները, որոնք վերաբերում էին այդ հարցին, խմբագրվում էին պատրիարքարանում և նոր միայն տպագրվում¹⁸⁸: «Հայրենիքը», որ ինքնուրույն ուղղություն ուներ և անկախ էր այդպիսի թելադրանքից, անընդատ հալածանքների էր ենթարկվում և խափանվում՝ ընթերցողներից մեկուսացվելու նպատակով:

Դրա համար գրաքննությունը հանպատրաստից առիթներ շատ ուներ: 1892 թ. մարտի 11-ին նրա տպագրած մի թարգմանական հոդվածը Գերմանիայի միապետի մասին՝ այդպիսի առիթ դարձավ թերթը չորս ամսով խափանելու համար: Հոդվածում Վիլհելմ Երկրորդը և նրա կանցլերը բավական զուսպ են բնութագրված (գոնե ոչ գերմանական հպատակի համար), բայց այդքանն էլ բավական էր տպագրական տեսչության փորձված տնօրեն Մաջիգ բեյին (սա փոխարինել էր Մյունխր բեյին)՝ թերթը պատժելու: Ի դեպ, Վիլհելմի դեմ հանդես գալու համար 1891 թ. նոյեմբերին խափանվել էր «Ստամբուլը»¹⁸⁹: Արդուլ Համիդը չէր հանդուրժում իր եվրոպական դաշնակցի հասցեին ուղղված որևէ դիտողություն: Վիլհելմ Երկրորդը որոշ ժամանակ անց լիովին փոխհատուցելու էր սուլթանի համակրական զգացումները: Միջին ու Մերձավոր Արևելք թափանցող գերմանական իմպերիալիզմը, ի դեմս օսմանյան բռնակալի, գտել էր իր հուսալի դաշնակցին: Զույգ միապետների անձնական շփումների հանգամանքը (1889 թ. Վիլհելմը այցելել էր Թուրքիա, որը պետք է կրկնել 1898 թ.) «կայգեր կառավարման կիսաբացարձակ բնույթի և թուրքական ինքնակալի ամենազորություն» պայմաններում հիրավի, ուներ որոշակի նշանակություն¹⁹⁰: 1894—1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ գերմանական բուրժուական մամուլը «մի քանի հազվագյուտ բացառություններով» արդարացնում էր ջարդարարներին¹⁹¹:

Խափանումներն ու հալածանքը, սակայն, չկարողացան խզել «Հայրենիքի» կապերը Թիֆլիսի գործիչների հետ: «Կ. Պոլսո հետ «Մշակի» հարաբերությունները կկեդրոնանալին «Հայրենիքի» խմբագրատանը, ուրկե անընդհատ կշարունակվեին թղթակցությունները դեպի Կովկաս», — գրում է Ա. Արփիարյանը¹⁹²:

Մ. Խրիմյանի կաթողիկոսական ընտրությունը 1893 թ. շփոթություն առաջացրեց գրաքննական շրջաններում և պաշտոնեություն այլ օղակներում: Մ. Խրիմյանը խիստ անցանկալի հոգևորական էր Բ. դոան համար, Երուսաղեմի աքսորական, որ հայտնի էր բռնակալության դեմ իր ըմբոստ գործունեությամբ: Այժմ նա էր ընտրվողը և այցելու գրաքննիչից մինչև տպագրական տեսչության տնօրենը, ապա ներքին ու դատական գործերի մինիստրն ու ոստիկանապետ Նազրմը տեղյակ լինելով դրան, չհանդգնեցին արտոնել տպագրելու այդ լուրը: Ինքը՝ մեծ վեզիրը իր շփոթությունը ծածկելու համար վճռեց այդ մասին իրեն տեղեկացնող պաշտոնյային (իրը չի զբաղվում այդպիսի դատարկ հարցով): Միջադեպը հասկանալի է դառնում, երբ նկատի ենք առնում

1892 թ. վերջին սուլթանի տված հրամանը գրաքննությունը խստացնելու մասին: Դրա համաձայն, «Մամուլի վերաբերյալ ատյանի վրա պարտք է դրվում հսկելու բոլոր թղթակիցների վրա: Սոքա պարտավոր են իրենց թերթերին հաղորդել միայն այն տեղեկությունները, որ նույն կտա լրագրական ատյանը, իսկ այն թղթակիցները, որոնք այլ աղբյուրներից կթաղեն իրենց տեղեկությունները՝ կարտաքսվին Օսմանյան կայսրության սահմաններից»¹⁹³:

Տեղեկությունը, ի վերջո, տպագրվեց ինքնաբերաբար, խմբագիրները վճռով: Գրաքննիչները այդպես էլ չմոտեցան նյութին, քանի որ հայտնի չէր Յիզրզի վերաբերմունքը: Միջադեպը, սակայն, ցույց էր տալիս, որ հայ մամուլին նոր խստություններ են սպառնում: Իսկապես, 1892 թ. արգելվեց «ազգային» բառը. մամուլում դրա փոխարեն, գրաքննիչների և խմբագիրների՝ հոմանիշներ գտնելու վարպետությունը շատ չուղացավ: Սկսվեց օգտագործվել «տոհմայինը»: Այնուհետև, արգելվեց քրեանադատել պատրիարքարանի գործունեությունը: Կառավարությունն արգելեց «Միացյալ ընկերությունը» ընդհանուր ժողովի գումարումը: Թերթերը խափանվում էին առանց որևէ պատճառաբանության, զուտ տպագրական տեսչության քմահաճույքով, առանց որևէ փաստ հիշելու¹⁹⁴: 1893 թ. խափանվեց Գ. Զոհրապի և Հ. Ասատուրի խմբագրությամբ հրատարակվող «Մասիսը»: Թերթի խմբագրությունը, — գրում է Ա. Արփիարյանը, — այս առիթն օգտվեցավ՝ հրապարակեն քաշվելու համար»¹⁹⁵:

Ազգային կյանքի մասին ինֆորմացիայի կրճատումը հասավ նրան, որ 1893 թ. հունիսին գրաքննիչները թերթերին արգելեցին տպագրել պատրիարքարանի պաշտոնական ծանուցումը՝ Կ. Պոլսում կրոնական և քաղաքական ժողովների ընտրությունը հետաձգելու վերաբերյալ¹⁹⁶: Սուլթանը և նրա կառավարությունը նախապատրաստում էին հայկական կոտորածները, ուստի և ձեռք էին առնում հնարավոր միջոցները՝ մամուլի և ժողովրդի միջև անջրպետը խորացնելու, հասարակական կարծիքը և մամուլը միմյանցից ավելի հեռացնելու համար: Կոտորածներին նախորդող այդպիսի միջոց էր մեծ վեզիր Զեվադ փաշայի խորամանկ քայլը եվրոպական հասարակական կարծիքը նախապես ապակողմնորոշելու նպատակով: 1893 թ. հունիսին օտար մամուլի թղթակիցներին նա հայտնել էր, որ արտասահմանում Թուրքիայի մասին կողմնակալ տեղեկություններ են տպագրվում և առաջարկել էր նրանց մեկնել գավառներ՝ համոզվելու, որ այդպիսի լուրերը սնանկ են¹⁹⁷: Կոտորածներից առաջ

մեծ վեզիրը ցանկանում էր արտասահմանի ընթերցողի մեջ սերմանել Արևմտահայաստանի «խաղաղ վիճակի» մասին կեղծ պատկերացումը:

Կոտորածները նախապատրաստելու գործում հատկանշական է Ա. Արփիարյանի վկայությունը՝ կայսրության մահմեդական ազգաբնակչությանը արևմտահայերի դեմ գրգռելուն ուղղված գրաքննական գործողությունների մասին: Հիշեցնենք, որ գրաքննությունը արգելել էր «Հայաստան», «հնչակ» և ազգային ինքնությունը հիշեցնող բառերի գործածությունը մամուլում, իսկ մեղանշողներին սպառնում էր ծանր պատիժը: Հակառակ դրա, պատմում է Արփիարյանը, «Ամբան կիրակի առտու մը, 1893-ին, երբ «Հայրենիքին» խմբագրատունը գացի, ապշած մնացի: Յույց տվին թուրք թերթերը, որոնք լեցուն էին «հնչակ», «հեղափոխություն», «հայկական թագավորություն» գյուցազներգություններով: Կվախնայինք թարգմանել, երբ տպագրական տեսչության կողմեն զանոնք հրատարակելու խիստ հրաման եկավ: Հնազանդեցանք: Միևնույն հրամանը արվեցավ նաև Պոլսո օտար լեզու թերթերին: Գրգռիչ հրատարակությունը ամիսներ տևեց: Քանի մը «հին օրենք» հայեր՝ «ասոր աստեղը բան մը ըլլալու է» ըսին. իրենց կարծիքով սուլթանը, անշուշտ, գաղտնի նպատակ մը ունեք, որ մահմեդականներուն ականջը կլեցնենք, թե հայերը քոմիթաճիներ են: Երբ մահմեդականները մեղի դեմ աղեկ մը լեցվեցան՝ սուլթանը կոտորածին նշանը տվավ»¹⁹⁸:

Թուրք ժողովրդին հայերի դեմ գրգռելու նույն կուրսին հետևելով, 1893 թ. տպագրական տեսչությունը հայերեն թերթերին հարկադրում էր տեղեկություններ տպագրել, ներկայացված պաշտոնական տեքստի համաձայն, էնկլոբրիտում ազատագրական շարժման հայ մարտիկների դատավարության մասին: Հատուկ ձևշումների ենթարկվեց «Հայրենիք» թերթը. ոստիկանությունը, որին հայտնի էին Ա. Արփիարյանի կապերը Կովկասի հայության և ազատագրական շարժման հետ, հրամայել էր թերթի տնօրեն Հ. Շահնազարին՝ թերթից ջնջել Արփիարյանի անունը իբրև խմբագրի: Միաժամանակ, Շահնազարին հայտնվեց իշխանությունների բացասական վերաբերմունքը թերթի անվան հանդեպ և առաջարկվեց փոխել այն: Վերահաս ջարդերը, բստ երևույթին, գրաքննությանը մոռացնել տվեցին իր նախնական մտադրությունը¹⁹⁹:

Կոտորածներից առաջ գրաքննությունը հայերեն հրատարակությունների հանդեպ դարձավ շափազանց ջղագրգիռ և կասկածամիտ: Այսպիսի կացությունը առաջացնում էր անհեթեթ միջադեպեր, որոնք այնքան բնութագրական էին համիդյան գրաքննության համար: Այսպես, Բերայի մի առևտրական տպագրիչ Մինասյանին պատվիրել էր ծանուցում տպա-

գրել իր վաճառած ապրանքների մասին, որտեղ օգտագործվել էին «հայ լայֆ» (անգլերեն՝ «բարձրաշխարհիկ») բառերը: Ոստիկանությունը բանտ նետեց Մինասյանին՝ ենթադրելով, որ գործ ունի հայ հեղափոխական կազմակերպության հետ²⁰⁰: 1893 թ. արևմտահայերի հանդեպ իշխանությունների պրովոկացիոն գործողությունները հասան աննախընթաց շափերի, որ ցուցադրում էր վերահաս աղետի հասունացումը:

Փաստերը, ցույց են տալիս, որ համիդյան գրաքննությունը սոսկ արգելող կամ արգելակող ուժ չի եղել, այլ ակտիվ միջոց բռնակալության ձեռքին՝ նախապատրաստելու արևմտահայերի կոտորածները 1890-ական թթ.: Գրաքննությունը գիմել է նախօրոք և հանգամանորեն կշռադատված ղեզինֆորմացիայի՝ մահմեդականների մեջ հայերի դավաճանության, օտարի գործիք լինելու և Օսմանյան Թուրքիայի ամբողջականության դեմ տոնձգություններ անելու մասին: Հրահրելով մուլթ բնազդները և ծայրահեղ լարվածության հասցնելով կրոնական ֆանատիզմը, գրաքննությունը հարթում էր այն ճանապարհը, որով ընթանալու էին թուրքական կանոնավոր գործերն ու ատելությունից կուրացած խուժանը՝ Արևմտահայաստանում համատարած սպանդ սկսելու համար:

* * *

1880 թ. արևմտահայերին բնաջնջելու քաղաքական ծրագրի պայմաններում բացառիկ աննպաստ իրադրություն ստեղծվեց հայ ազգային հասարակական հիմնարկների, կրթական-մշակութային հաստատությունների և պարբերական մամուլի համար: Թերթերում արգելվեց գալառական հարստահարությունների թեման. այդ արգելքը ուժի մեջ մտնելու ազդանշան դարձավ «Թերճեմանը էֆթյար» հայատառ թուրքերեն թերթի խմբագիր-հրատարակիչների դատավարությունը: Տպագրական տեսչությունը արգելեց նաև օտար մամուլից արված այն թարգմանությունները, որոնք վերաբերում էին բարենորոգումների ձախողմանը, Արևմտահայաստանի սովին և այլն: Մտցվեց մամուլի մասնակի նախնական գրաքննություն (որոշ թեմաների): Հայ զավառներում տեղական իշխանությունները խափանեցին հայերեն պարբերականներ հիմնելու փորձերը: Աննախընթաց շափերի հասավ հետադիմական թուրքական մամուլի թշնամանքը հայ պարբերականների նկատմամբ, որ ի հայտ էր գալիս կեղծիքի, շանտաժի և պրովոկացիայի բացահայտ դրսևորումներով: Աստիճանաբար իր իրավունքների մեջ մտավ ընդհանուր նախնական գրաքննությունը: Երկրում ծավալված համիդյան «գուլումի» ծանր պայմաններում «Մասիսը» կորցրեց իր հասարակական ազդեցությունը:

Արևմտահայ առաջատար թերթի գերն անցավ «Արևելքին», որի պահպանողական վարչությունից անկախ և նրա կողքին առանձին խումբ կազմեց դեմոկրատ գրող-հրապարակախոսների նոր սերունդը (Ա. Արփիարյան, Գր. Զոհրապ, Տ. Կամսարական, Լ. Բաշալյան, Մ. Կյուրճյան և ուրիշներ): Այս գործիչները մշակեցին գրաքննական արգելքները հաղթահարելու, ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու և գավառի կյանքը լուսաբանելու լրագրական նոր ձևեր:

1880-ական թթ. երկրորդ կեսին և 1890-ական թթ. «Արևելքի» մշակած դեմոկրատական ավանդույթները շարունակվեցին և իրենց հետագա զարգացումը գտան Ա. Արփիարյանի, ապա Գր. Զոհրապի և Հր. Ասատուրի «Մասիս» շաբաթաթերթում և Ա. Արփիարյանի ու Հ. Շահնազարի «Հայրենիք» թերթում:

1880-ական թթ. Աբգով Համիլը ձեռնարկեց իրավականորեն ամբարգել մամուլի ստրկական վիճակը և լիակատար կախումն իշխանություններից: 1884 թ. դատական մարմինները հատուկ իրազեով ստացան մամուլը հալածելու և դատի ենթարկելու անսահմանափակ իրավասություններ: Այս, ինչպես և 1888 թ. բանավոր, բայց օրենքի ուժ ստացած հրահանգներով պարբերականները մատնվեցին կատարյալ իրավազրկության: Գրաքննիչները ստանձնեցին թերթերի գաղափարական գծի անմիջական թելադրողի և վերահսկողի դերը: Սակայն բռնությունները ոչ բավարար համարելով՝ սուլթանը ճգնում էր կաշառել երկրի ներսում և արտասահմանում հրատարակվող մամուլը: Աբգով Համիլին հնազանդ թուրքական մի շարք պարբերականներ գրաքննական համակարգի հետ դարձան գործուն ուժ՝ նախապատրաստելու արևմտահայերի 1890-ական թթ. կոտորածները:

2. ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1890-ԱՎԱՆ ԹԹ. ԿՈՏՈՐԱՄԵՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
ՀԱՄԻԳՅԱՆ ՌԵԺԻՄԻ ՎԱՆՃԱՆԸ

Արևմտահայության ֆիզիկական գոյությունը սպառնացող թուրքական բնաշնչման քաղաքականությունը XIX դ. իր բարձրակետին հասավ 90-ական թթ. կոտորածների ժամանակաշրջանում: Օսմանյան կառավարության նախապես կազմած պլանի համաձայն թուրքական կանոնավոր գործերը և քրդական համիլիե գնդերը համատարած սպանդ կազմակերպեցին Սասունում, Զեյթունում, Ալինում, Վասպուրականում, Մուշում, Տիգրանակերտում և այլուր: 1895 թ. սեպտեմբերին և 1896 թ. օգոստոսին (հնչակյանների կազմակերպած Բաբը Ալիի ցույցից և Բանկ Օտտոմանի միջազգային հետո) կոտորածները պոռթկացին նաև Կ. Պոլ-

սում²⁰¹: Զարդերի ժամանակ զոհվեց մոտ երեք հարյուր հազար հայ, հարյուր հազարավորները հարկադրված թողեցին իրենց բնակավայրերը, գավառներում ստվար բազմություններ դաժան սախաղանների տակ ընդունեցին մահամեղականություն²⁰²: Արևմտահայերի ցեղասպանության քաղաքականությունն իրագործելիս Աբգով Համիլը կարողացավ օգտվել եվրոպական տերությունների և Ռուսաստանի հակամարտություններից: Իմպերիալիզմի դարաշրջանը թեև կոխած տերությունները 90-ական թթ. ամբողջովին կլանված էին Մերձավոր ու Միջին Արևելքում գաղութարարական քաղաքականության իրագործման խնդիրներով: Նշված անհաշտելի հակասությունները Արևելքի այս շրջաններում արտահայտվում էին կապիտալի արտահանման, նոր տարածքներ նվաճելու համար մղվող սուր մրցակցության պայմաններում: Զգտելով վերջնականապես հիմնավորվել Եգիպտոսում, անգլիական գաղութարարները հրահրում էին սուս-թուրքական հարարերությունների սրումը²⁰³, մինչդեռ Ռուսաստանը, իր հերթին, շահագրգռված էր սահմանափակելու անգլիական նվաճողական նկրտումները՝ իր վերահսկողությունը նեղուցների վրա տարածելու միջոցով:

Թուրքիայի էկոնոմիկան տիրելու ասպարեզում ևս անզիջում մրցակցություն էր բռնվել՝ պայքարն հիմնականում ընթանում էր անգլիական և ֆրանսիական կապիտալների միջև: 1890-ական թթ. դրան միացավ գերմանական իմպերիալիզմը, որը Մերձավոր Արևելքում իր էքսպանսիան իրականացնում էր ֆրանսիական կապիտալի, բանկային հաստատությունների միջոցով: Այս պայմաններում 1895 թ. մայիսին, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ներկայացված Արևմտահայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը ի սկզբանե զուրկ էր իրականացման որևէ երաշխիքից: Այս անգամ ևս տերությունները հայկական հարցը օգտագործում էին Թուրքիայում իրենց տնտեսական ու քաղաքական շահախնդրությունների համար: Դա այնքան ակնհայտ էր, որ Աբգով Համիլը իր առարկությունները հիմնավորում էր Թուրքիայի ներքին քաղաքականության պահանջներով²⁰⁴: Բարենորոգումների ծրագիրը մնաց թղթի վրա, իսկ կոտորածները տարածվեցին Արևմտահայաստանի գավառներում:

Այս շրջանում համիլյան գրաքննությունը կատարել է որոշակի դեր հայ բնակչությանը սրի քաշելուց առաջ սուլթանին մտահոգում էր մամուլի արձագանքը: Համիլը հույս ուներ առավելագույն գաղտնիության պայմաններում առավելագույնի հասցնել սկսած նախձիրների շափերը: 1894 թ. գարնանը գրաքննությունը խստագույն հսկողություն սահմանեց

ընդհանրապես դրսից եկող տեղեկությունների վրա՝ ձգտելով գավառը մեկուսացնել արտաքին աշխարհից: Նույնիսկ Կ. Պոլսում բնակչության լայն խավերը շփոթեին, որ Արևմտահայաստանի մի քանի շրջաններում սով է տարածվել: «Նվ հիթե գիտնա ալ (խմացողը—Ա. Խ.) չէ կարող և չի էլ համարձակիր ոտքի կանգնելու և դրամ հավաքելու, վասնզի կառավարությունը չնեղեր»,—գրում էր «Մշակի» թղթակիցը²⁰⁵: Սովյալների մասին համառոտ տեղեկություններ տված «Ավետաբերը» իսկույն խափանվեց²⁰⁶: Որոշ ժամանակ անց, երբ սովի լուրը արդեն հնարավոր չէր թաքցնել, և հանգանակություններ սկսվեցին տուժած բնակչության համար, իշխանությունները աշխատեցին ի չիք դարձնել այդ օգնությունը: Այլևայլ պատրվակներով բռնագրավվում էին կոտակված միջոցները, խանգարում հանգանակությունները և այլն: Մալաթիայի սովյալների համար հանգանակված դրամը՝ 3.000 լիրայի չափով, ծախսվեց մզկիթ շինելու վրա²⁰⁷:

1894 թ. օգոստոսին եվրոպական մամուլում տեղեկություններ հայտնվեցին Սասունի կոտորածների մասին: Ի պատասխան դրա, գրաքննությունը հրահանգեց թուրքական մամուլին՝ պաշտոնապես հերքել այդ լուրերը: Ամբողջ 1894—1896 թթ. ընթացքում գրաքննությունը զբաղված էր Արևմտահայաստանի իրավիճակի մասին ղեզինֆորմացիա տարածելով, որը համիդյան գրաքննիչների բովի համառության շնորհիվ հաճախ հասնում էր գրոտեսկի չափերի: 1895 թ. նոյեմբերին Սեբաստիայում ջարդը սկսվեց միանգամից՝ քաղաքի բոլոր մասերում միաժամանակ²⁰⁸, որ խոսում է իշխանությունների ակնհայտ նախապատրաստության մասին: Սեբաստիայի խառնակ իրադարձություններից ընթերցողի ուշադրությունը շեղելու նպատակով գրաքննությունը դիմեց անհեթեթ միջոցի: Կ. Պոլսի թուրքերեն թերթերից մեկում զետեղվեց այդ թերթի Սեբաստիայի թղթակցի մի հոդվածը՝ «Մի գիժ կով» վերնագրով: Թղթակիցը գրում էր. «Առանձին մի բան չկա հաղորդելու: Նորերս մաքսատան պաշտոնյաները ձերբակալեցին ծխախոտի մի քանի մաքսանենգներին: Իբրև մի ծիծաղաշարժ պատմություն ավելորդ չեմ համարում նաև ձեզ հայտնել, որ քաղաքումս մի կով է գժվել, որի պատճառով տեղիս ամբողջ ազգաբնակչությունը հուզված դրություն մեջ է գտնվում»²⁰⁹:

Սասունի ղեկավարից հետո գրաքննությունն արգելեց արևմտահայերի ազգային-մշակութային կյանքի վերաբերյալ ինֆորմացիան: Խափանվեց «Ծաղիկ» շաբաթաթերթը՝ հայ մամուլի հարյուրամյա հոբելյանի առթիվ միթիարյանների մի հրատարակության մասին տեղեկություն տպագրելու համար: 1894 թ. ղեկտեմբերին, երբ Մ. Իզմիրլյանը ընտրը-

վեց պատրիարք, արգելվեցին ընտրությունների նկարագրությունը և «ազգային» բառի գործածությունը: Թուրքիայում հրատարակվող բոլոր թերթերին, առանց բացառության, ուստիկանությունը ինքն էր հրահանգներ տալիս իրադարձություններին վերաբերող լուրերի, դրանց շարագրանքի ձևի մասին: Ներքին լուրերը պատրաստվում էին ուստիկանությունում և հանձնվում թուրքական թերթերին, որոնցից և թարգմանություններ էին անում այլ լեզուներով հրատարակվող պարբերականները:

1894—96-ին այս կերպ կազմվում էին «Պաշտոնական զեկուլցնեցը», որոնք հավակնում էին ներկայանալ իբրև ներքին լուրերի մասին ապառիչ տեղեկատվություն: Կոտորածների սկզբնական շրջանում գրաքննությունը իր տարածած պաշտոնական լուրերում փառաբանում էր գավառի անդորրությունն ու խաղաղությունը, բնակչության ապահով կյանքը՝ որպես սուլթանի անսահման սղորմածության արդյունք: Տպագրվում էր միանշանակ նույն լուրը՝ Արևմտահայաստանում թագավորում է միայն հանգստություն և ապահովություն: 1895 թ. սկզբից թուրքական մամուլում հաղորդումներ երևացին «պահով և խաղաղ» կյանքի համար արևմտահայության «գոհունակության» մասին: Թերթերը տպագրում էին, իբր, մշեցիներից ստացված թղթակցություններ՝ ինչպես, օրինակ, «Մշեցի Հովհաննես և Պետրոս» ստորագրությամբ մի թրդթակցություն, որտեղ փառաբանվում էր մշեցիների երջանիկ կյանքը²¹⁰: Դավառական իրադարձությունների վերաբերյալ ինքնուրույն և ճշմարտացի ամեն մի լուրի տպագրություն արգելված էր բանտի, աքսորի և պարբերականի խափանման սպառնալիքով:

Արևմտահայերի ցեղասպանության գործողությունները հայտնի դառնալու մտավախությունը սուլթանին ստիպում էր ուշադրությամբ հետևել նաև արտասահմանի մամուլի էջերում հայտնված թղթակցություններին և դրսի հասարակական կարծիքի առջև չբեկանալ կատարվող եղևնագործությունների հարցում: 1894 թ. ուսսական «Նովոյե օբոգրենիե» թերթը «Արձագանքից» արտատպել էր մի հոդված, որտեղ նկարագրվում էր Կովկասից Արևմտահայաստան վերադարձած մի արևմտահայի նկատմամբ համիդի հեծելազորի տեսած դատաստանը: Թիֆլիսի օսմանյան Նյուպատոս էսադը կրկնակի հերքում ուղղեց «Արձագանքի» խմբագրին, որը, իբր, տեղի էր տվել «Թրքատյաց թղթակիցների երևակայությանը»²¹¹: Միջոցառումներ ձեռնարկվեցին եվրոպական հասարակական կարծիքը անգիտության մեջ պահելու կամ ապակողմնորոշելու համար: 1895 թ. սկզբներին արգելվեց եվրոպական մամուլի թղթակիցներին՝ մեկնել Սասուն: Դա թույլ չտրվեց նույնիսկ այն թղթակիցներին,

որոնք հայտնի էին իրենց թրքասիրական տրամադրություններով: Իսկ երբ այդ արգելքի մասին տեղեկություններ սպրդեցին մամուլի էջերը, Բ. դուռը հանդես եկավ հերքումով այն մասին, որ պարզապես չի երաշխավորել մի քանի անգլիացի թղթակիցների երթևեկությունն անվտանգությունը: Որ արվել է այն բանի համար, որպեսզի Սասուն մեկնած հանձնաժողովը գործի առանց որևէ կողմնակի ազդեցություն²¹²: Գործի դրվեց նաև փորձված միջոցը՝ կաշառքը: Ոստիկանությունը փորձեց կաշառել անգլիական «Սթանդարտի» թղթակից Ֆ. Սմայթին, բայց անհաջող-թղթակցի մահը (1895 թ. մարտին) ոստիկանությանն ազատեց անախորժ գրությունից: Գրաքննությունը զանց չէր անում նույնիսկ նախկինում իրենց համակրանքը Թուրքիայի նկատմամբ ապացուցած լրագրողներին: «Պալ մալ գազեթի» խմբագիրը Սասուն մեկնելու թույլտվությունից հետո հեռագրել էր իր թերթին Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ անելու՝ սովթանի պատրաստակամության մասին: Երկու օր անց նրան կանչել էին Յլզրզ. հեռագիրը կոնդոնի փոխարեն հայտնվել էր պալատում: Սովթանը նրա համաձայնությամբ սկսում է խմբագրել հեռագիրը և ի վերջո առաջարկում այնտեղ մտցնել իր «հայտնի սրբարություն, մարդասիրության և անկողմնակալություն» մասին դարձվածը²¹³: Էրագրողը մերժում է՝ աչքի առաջ ունենալով իր գործընկերների ծաղրածանակը:

Գրաքննությունը կոտորածների ժամանակաշրջանում խստացրեց հսկողությունը օտար փոստատների վրա: Արտաքին գործերի մինիստրությունը Կ. Պոլսի դեսպաններին էր ուղարկում Թուրքիայում արգելված թերթերի ցուցակը, որոնք ամբողջական պարբերականներ ընդգրկելուց բացի, մատնանշում էին նաև առանձին համարներ, որտեղ տպագրված էին կոտորածների մասին տեղեկություններ: Կտրականապես արգելվել էր Ռուսաստանում հրատարակվող թերթերի ու ամսագրերի մուտքը. բռնագրավվում էին բազմաթիվ եվրոպական հրատարակություններ, այդ թվում և անգլիական «Պանչ» և «Ռեվյու օֆ ռեվյուզ» պարբերականները²¹⁴: Այսուհանդերձ, դեսպանների հաղորդակցության անկախությունը փաստորեն ապարդյուն էր դարձնում այդ արգելքը. եվրոպական և ռուսական դեսպանությունները օգտվում էին սեփական փոստատներից, որ չէին վերահսկում թուրքական իշխանությունները:

Սթե գավառներին վերաբերող տեղեկությունները ոստիկանությունը ինքն էր կազմում կամ խմբագրում, ապա զուտ ազգային-վարչական տեղեկությունները, պատրիարքարանի որոշումները տպագրվելուց առաջ խմբագրվում էին պատրիարքարանում: Հայերեն թերթերի բանա-

սիրական ու գրական մասը համեմատաբար անվթար էր մնում, բայց այդ մասն էլ գրեթե ամբողջովին զրկվել էր իր տեղական նշանակությունից: Իրենց մեծագույն մասով դրանք թարգմանություններ էին, իսկ ինչ վերաբերում էր գրաքննադատական ինքնուրույն թեմատիկային, ապա գրաքննությունը այստեղ առանձնապես ակտիվություն չէր ցուցաբերում:

Մի բանի գավառներում արևմտահայերի հերոսական ընդդիմությունը թուրքական ջարդարաններին, նրանց պայքարը կանոնավոր դորքերի ու մահմեդական ամբոխների դեմ՝ գրաքննությանը դրեցին դժվարին վիճակի մեջ: Հարկավոր էր գեթ փոքր-ինչ տրամաբանված ձևակերպում տալ ընդհարումներին, ուստի մեջտեղ եկավ «խոսվարարների» ու «ավազակների» վարկածը, որ այնուհետև պետք է վերածվեր ամբողջ արևմտահայության խոսվարարության ու ապստամբության մեղադրանքի: Կոտորածների ամբողջ մեղքը թուրքական ստահող պրոպագանդը սկսեց վերագրել զոհերին: Եվրոպական դիվանագետներին ներկայացվեց հարկազրբանքի տակ սասունցիների ստորագրած հանրագիրը, որտեղ բանն այնպես էր ներկայացվում, որ նրանք «խոստովանում են» իրենց մեղքերը: Գործի դրվեց թուրքական մամուլը, որն առաջին անգամ այդպիսի մեղադրական «հանրագրերին» արձագանքեց 1894 թ. սեպտեմբերի 19-ին: Հրապարակվեց պաշտոնական ղեկույց. «Թալրիի զինյալ ավազակներուն և խոսվարարներուն հետ գործակից չգտնվելով՝ հնազանդության և հավատարմության մեջ մնացող ուրիշ տեղերու հայ ժողովրդի կողմե Բիթլիսի (Բաղեշ) կուսակալին գիրեր ղրկված են, որոնցով հոտս կայս. գահուն շնորհակալություն կհայտնեն՝ ավազակներուն պատժած ըլլալու մասին: Այս գրություններուն ներքև գտնված ստորագրությունները կուսակալին կողմե հաղորդված ըլլալով՝ ստորև կհրատարակվի...»²¹⁵: Պաշտոնաթերթ «Սարահը», իր հերթին, ցուցադրում էր, իբր, «խոսվարարների» գործողությունների խելահեղությունը, և փորձում հակադրել նրանց՝ իրենց «հանդարտ ու հավատարիմ» հայրենակիցներին: Պրոպագանդիստական այսպիսի հաշվարկը հետամտում էր նախ, համոզել եվրոպական հասարակական կարծիքն ու դիվանագիտությանը, որ կոտորածներ չըկան, այլ ընդամենը մի բուռ «խոսվարարների» դեմ ուղղված՝ իշխանությունների միջոցառումներ, մյուս կողմից, մահմեդական ամբոխի մեջ ատելություն զգացումներ բորբոքել անհնազանդների ու նրանց «պատրանքներով խաբվող» հայ բնակչության նկատմամբ: Մեջտեղ բերվեց մարտնչող հայերի՝ անգլիական քաղաքականության գործիք լինելու զրկարտությունը²¹⁶: Սասունցիներին վերագրված հանրագրից հետո սուլ-

թանը առավել լայն չափերով անցավ այդ խարդախությունը: Սերաստիայում և Բաղեշում ժողովուրդը ընդդիմացել էր կեղծ հանրագրեր առաքելուն: Միջամտեց պատրիարք Մ. Իզմիրլյանը, նա շրջաբերական ուղարկեց գավառներ, նշելով, որ ժողովուրդը իր հանրագրերը՝ գոհունակության, թե դժգոհության, պետք է ուղարկի պատրիարքարան, սրա միջոցով էլ Բ. դուռ, որովհետև պատրիարքն է միջնորդը ժողովրդի և կառավարության միջև²¹⁷: Սուլթանը ստիպված էր առայժմ հանդուրժել պատրիարքի հանդգնությունը. կոտորածների ծավալման շրջանում պատրիարքի պաշտոնանկությունը աննպաստ տպավորություն կարող էր թողնել արտասահմանի հասարակական կարծիքի վրա, որ ձեռնտու չէր Արդուլ Համիդին: Մասնեղականներին հայերի դեմ հրահրելու պրովոկացիոն ձեռնարկը, մինչդեռ, շարունակվում էր ամբողջ թափով: Անգլիական «Դեյլի նյուզը» ընդգծում էր թուրքական մամուլի այդ պրոպագանդի մեծ ազդեցությունը Կ. Պոլսի ստորին խավերի վրա: «Կ. Պոլսում, — գրում էր այդ թերթը, — մեծ անհանգստություն է տիրում տեղվույն ազգաբնակչության սրտերում գլխավորապես թուրք թերթերի՝ հայերի վրա արած հարձակումների պատճառով: Խոնարհագույն դասի թուրք ազգաբնակչությունն սկսում է օր-օրից հավատալ, թե հայերը պատրաստություն են տեսնում հարձակվելու մուսուլմանների վրա: Հայ մամուլն, իհարկե, խիստ ցանցորի է ենթարկվում, իսկ թուրք թերթերն անպատիժ հրատարակում են հուզիչ հոդվածներ և զրգոսում են թուրք հասարակությունը հայերի դեմ»²¹⁸:

Պատրիարք Մ. Իզմիրլյանի փորձերն ապարդյուն անցան կառավարությանը տարհամոզելու՝ վերջ տալու ջարդարարական քաղաքականությանը: Ընդհակառակն, Բ. դուռը հետևողականորեն ի չիք էր դարձնում «երկաթե պատրիարքի», այդ հիքավի անիեր հայրենասերի կրոնական իրավասությունների զրսևորման բոլոր փորձերը: 1895 թ. վերջից պատրիարքը իր շղաղարող բողոքների և հաստատական գործունեության, Բ. դռանը հակադրվելու պատճառով միանգամայն անցանկալի էր դարձել սուլթանի համար: Իզմիրլյանից պահանջեցին հրաժարվել պատրիարքությունից: Վերջինս միժեց այդ, պատճառաբանելով, որ ինքը ժողովրդի բնորոշյալն է և միայն նրա կամքով կարող է թողնել պատրիարքարանը²¹⁹:

1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կ. Պոլսում հայերի կոտորածից հետո, որին զոհ գնաց մոտ 2.000 մարդ, ջարդերի ալիքը տարածվեց գավառներում: Շարունակվում էին մարտերը Սասունում և Զեյթունում, որտեղ հայ բնակչությունը խիզախ դիմադրություն էր ցույց տալիս թուրք

քական ու քրդական զինված ջոկատներին: Զոտելով կոտորածների ամբողջ պատասխանատվությունը գցել հայերի վրա, սուլթանը որոշեց գործիք դարձնել հայ մամուլը: Թերթերի խմբագիրները առանձին-առանձին կանչվեցին ոստիկանատուն, որտեղ նրանց սպառնալիքներով ստիպեցին համապատասխան հոդվածներ տպագրել իրենց թերթերում: «Արևելքը», «Հայրենիքը» և «Ճերիտեի շարգիչեն» «Ներքին լուրերի» բաժնում տպագրեցին խուսափողական և կցկտուր որոշ հաղորդումներ՝ իրադարձությունների վերաբերյալ: Ոստիկանությունը չէր կարող բավարարվել այդքանով. «Ուղղակի ներքին գործերու նախարարությունը սկսավ պահանջել, որ հայ օրագիրները շարունակեն ամեն օր դանազան հոդվածներ գրել թուրքերուն նպաստավոր: Պոլսո ֆրանսերեն և անգլիերեն թերթերուն մեջ այդ տեսակ հոդվածներ երևցան: Ավելորդ է ըսել, թե թուրք մամուլին մեջ ինչ տխմարաբանություններ կգրվեին: Հայ խմբագիրները դիմադրեցին կամ ավելի ճիշտը՝ խուլ ձևացան», — գրում է «Մշակի» Կ. Պոլսի թղթակիցը²²⁰:

Պրանից հետո ոստիկանությունը անցավ կտրուկ միջոցների. հայերեն թերթերին ուղարկվեցին պատրաստի խմբագրականներ, որոնք միևնույն բովանդակության տեքստի տարբերակներն էին և կոտորածների միակ պատասխանատու ու մեղավոր էին համարում իրենց՝ արևմտահայերին: Այդ խմբագրականներում իշխանությունները մեղադրում էին նաև պատրիարքին և ամբողջ հայ կղերին՝ ժողովրդի մեջ խռովություն հրահրելու համար: Սուլթանը ցանկանում էր պատրիարքի հետ հաշիվ մաքրել հասարակական կարծիքը շրջված պատկերելու և դրան «ընդառաջելու» ձևով: Խմբագիրները դարձյալ մշակման ենթարկվեցին տպագրական տեսչությունում: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար «Հայրենիքը» ինքնակամ դադարեցրեց իր հրատարակությունը: Այս քայլը սրտապնդեց «Արևելքի» և «Ճերիտեի շարգիչեն»-ի խմբագիրներին («Հայրենիքը» հրատարակվում էր առավուտյան, մյուս թերթերը՝ կեսօրին), որոնք հապաղեցին հրատարակելու պատվիրված խմբագրականները: «Հայրենիքը» չհրատարակվեց նաև մյուս օրը: Տնօրեն Հ. Շահնազարը կտրականապես հրաժարվեց ստահող խմբագրականը տպագրելուց, հայտնելով, թե «ինք չի կրնար ազգին դեմ հոդված հրատարակել, և որովհետև, մյուս կողմեն, կառավարությանն ալ անհնազանդ գտնվիլ ներիլ չէ՝ մեջեն հլլելու ուրիշ միջոց չիկա, բայց եթե թերթին հրատարակությունը դադարեցնել»²²¹:

Տպագրական տեսչությունը, որ երկյուղում էր, թե «Հայրենիքի» չհրատարակվելը ցույցի տպավորություն կթողնի, հրաժարվեց խմբա-

գրականը բռնի տպագրել տալու մտքից: Մյուս թերթերը ևս ազատվեցին հարկադրանքից: Երկու օր անց (նոյեմբերի 8-ին կամ 9-ին) հրատարակված «Հայրենիքը» իր երկօրյա դադարը բացատրեց տպագրական մամուլի անսարք վիճակով²²²:

Բարը Ալիի սեպտեմբերի 30-ի ցույցից շատ շանցած՝ հոկտեմբերի 18-ին, սուլթանը համաձայնեց ստորագրել բարենբողոքումների մայիսյան ծրագիրը՝ նախապես սահմանափակող փոփոխություններ մտցնելով նրա մեջ²²³: Այս ծրագիրը ևս, ինչպես հայտնի է, բարենորոգումների բազմաթիվ այլ ծրագրերի նման և սուլթանի կամքով մնաց անգործադրելի: Զուտ ձևական բնույթ կրող հանձնաժողովները զրանից հետո սկսեցին ապարդյուն թրեկ վիլայեթներում և նրանց գործունեության ծխածածկույթի տակ (որ թե՛նձր քուլաներով բարձրացնում էր տպագրական տեսչությունը Թուրքիայում հրատարակվող մամուլում), սուլթանը հայկական գավառներում կազմակերպեց բազմաթիվ արշունալի կոտորածներ²²⁴:

Այս պայմաններում Կ. Պոլսի դաշնակցական կոմիտեն վճռեց մամուլի ցույց կազմակերպել Բ. դռան դեմ: Հաշվի առնվեց, որ կառավարությունը հայերեն պարբերականների հրատարակության դադարը անցանկալի է համարում այն պատճառով, որ դա կարող է բողոքի ցույցի տպավորություն թողնել և տեղի տալ դիվանագիտական միջամտությունների: Դաշնակցականները որոշեցին ներգործել հայերեն թերթերի վրա և ստիպել նրանց, իբրև լուսյան բողոքի նշան, դադարեցնել հրատարակությունը: Անխոհեմ այդ ձեռնարկումը, որն է հեռանկար չունենալուց բացի, հղի էր թերթերի խմբագիր-տնօրեններին բանտի ու արստրի ենթարկելու իրական վտանգով: Հայերեն թերթերը, սակայն, շանսեցին այդ պահանջին և շարունակեցին լույս տեսնել: Դրանից հետո կոմիտեի անդամները ուղարկությունը կենտրոնացրեցին «Հայրենիքի» վրա, որը ամենաազդեցիկ հայերեն պարբերականն էր Կ. Պոլսում: Վրեժխնդրության սպառնալիքով «Հայրենիքին» արգելվեց տպագրել «Պաշտոնական գեկույցները» (կամ «գեկուցումները»), որ Թուրքիայի տեղական լեզուներով հրատարակվող մամուլին պարտադրվում էր ներքին գործերի միստրոնիայան կազմից²²⁵: Բնականաբար, «Հայրենիքը» իբրև այդ կուսակցության հետ որևէ կապ չունեցող և անկախ լեզալ հրատարակություն, չկատարեց այդ պահանջը: Դրան հետևեց մահափորձը Արփիարյանի դեմ (նոյեմբերի 25-ին): «Իր բազմաթիվ բարեկամները ուրախությամբ պիտի լսեն, թե կյանքը վտանգե բուրովին դերձ է: Հույս

թիվ գրում էր Հ. Շահնազարը «Հայրենիքում»²²⁶:

Մամուլի հետ կապվող այս իրադարձությունները այսուհանդերձ, ծանր հարված հասցրեցին «Հայրենիքին»: Այդ պատճառով գրված՝ Շահնազարի բացատրությունից հետո տպագրական տեսչությունը անհապաղ խափանեց թերթը: Նախ՝ մահափորձը վկայում էր, որ Կ. Պոլսում գործում են զինված հայերի խմբեր, որոնք ստվեր են նետում «կարգի ու անդորրի» մասին ոստիկանության հավաստիացումների վրա և այնուհետև, արգելված էին ընդհանրապես ամեն մի մահափորձի վերաբերող տեղեկությունները մամուլում: Սուլթանը երկյուղում էր սեփական ճակատագրի անակնկալներից և հիվանդագին սարսափ ուներ դրանց նկատմամբ: 1894 թ. գրաքննությունը ծիծաղելի ջանքերով ձգնում էր թաքցնել ֆրանսիական պրեզիդենտ Կարնոյի սպանության լուրը, բանն այնպես ներկայացնելով, թե նա հանկարծամահ է եղել: Նույնպիսի մշակման ենթարկվեցին Իրանի Նասրեդդին շահի, ցարական ներքին գործերի մինիստր Պլեվեի և այլ քաղաքական գործիչների սպանության լուրերը²²⁷: Պաթոլոգիկ այս վերաբերմունքը սնուցվում էր օպոզիցիոն ուժերի հանդեպ Աբդուլ Համիդի ունեցած սարսափից. ամեն մի սպանություն կարող էր հանդեցնել իր՝ սուլթանի սպանության մտքին:

«Հայրենիքը» փակված մնաց մինչև 1896 թ. հունիսի 10-ը: էֆենդիական դասը, որը Խ. Ալեքյանի հրաժարականից հետո մի կողմ էր բաշխել ազգային գործերից, ակտիվացրեց իր գործողություններն ընդդեմ Մ. Իզմիրլյանի: Հրապարակում կրկին հայտնվեց Հ. Նուրյանը, որն իր համախոհների հետ փորձում էր տապալել պատրիարքին: Ի դեմս անսկզբունք «Լույսի» և վաղուց ի վեր դիմազրկված «Մանզումեի էֆրայի» էֆենդիները գտան պատրաստակամ պարբերականների, որոնց զրդեցին հողավածներ տպագրել պատրիարքի դեմ²²⁸: Տպագրական տեսչության հարկադրանքի տակ «Արևելքը» և «Ճերիտի շարգիչեն» վերսկսեցին «Պաշտոնական գեկուցումների» հրատարակումը:

Շարունակվող կոտորածների ընթացքում գրաքննությունը կրկնապատկեց հսկողությունը մամուլի ամբողջ նյութերի վրա: Մասնավորապես, 1895 թ. Կ. Պոլսի հայերի կոտորածից հետո գրաքննիչների ներկայությունը ավելի տևական դարձավ խմբագրություններում: Սրանք մաղով էին անցկացնում պարբերականների նյութերը: Թերթերի և ամսագրերի յուրաքանչյուր համար հինգ-վեց անգամ «զանազան գրաքննիչներու քննության կենթարկվի», — գրում էր «Արձագանքի» թղթակիցը²²⁹:

Մամուլում տպագրված ապակողմնորոշող հայտարարությունները, սակայն, դարձան ինֆորմացիայի յուրօրինակ աղբյուր՝ արտասահմանի հրատարակությունների թղթակիցների համար: Թուրքական պաշտոնական հաղորդագրություններից արդեն կարելի էր կոահել, ինչպես նկատում է է. Պիրսը, որ գավառներում արտաքո կարգի իրադարձություններ են տեղի ունենում²³⁰: «Հունիս 25 թվականով,—ասված է այդպիսի հաղորդումներից մեկում,—մեծ եպարքոսին հասած հեռագիրներ կծանուցանեն, թե Տիարպեթի, Գասթեմանուի, Խարբերդի, Մուսուլի, Տրապիզոնի, Պրուսայի, Հալեպի, Գոնիայի, Էնկյուրիի, Ատանայի և Պիթլիսի նահանգներում մեջ ալ շնորհիվ վեհ. սուլթանին՝ կատարյալ անզորություն և ապահովություն կտիրեն»²³¹: «Իկդամը» ճգնում էր հերքել վանի բնակչության հերոսական պայքարի մասին եվրոպական մամուլ սպրդած տեղեկությունները: «Հիշյալ նահանգե ամեն օր տրված լուրերն կիմացունեն, թե շնորհիվ օգոստ. սուլթանին՝ այն կողմերն բարեկարգության որևէ վնասակար շարժում տեղի ունեցած չէ»,—գրում էր այդ թերթը²³²: Եվրոպական թղթակիցներն արդեն մամուլի գոհարանական քաղցր-մեղացրը դարձվածներին ենթատողերում կոահում էին իրադարձությունների մասին: Գավառներում համաճարակների ու երկրաշարժերի վերացումը սուլթանի իմաստության շնորհիվ՝ դարձյալ նշանակում էր, որ կոտորածները շարունակվում են²³³:

«Հայրենիքը» վերաբացումից հետո հրատարակվեց հազիվ մեկ ամիս. դրանից առաջ, 1896 թ. փետրվարին Ա. Արփիարյանը արդեն մեկնել էր Եվրոպա՝ «Հայրենիքից» ոստիկանության կասկածները ցրելու և նրա վերահրատարակումը դյուրացնելու համար: Յրվեցին նաև թերթի մյուս աշխատակիցները՝ Ա. Չոպանյանը, Ե. Օտյանը, Լ. Բաշալյանը և մյուսները՝ ոստիկանական հետապնդումներից ու շարժերից խուսափելու համար: Սակայն դա լիթեիացրեց «Հայրենիքի» վիճակը: Հունիսին ոստիկանությունը հայտնաբերեց Շահնազարի նամակները՝ Նանսի ուսանելու մեկնած հայ վարժուհիներին, որտեղ «Հայրենիքի» տնօրենը խոսում էր «այն ատենն քաղաքական արյունալի դեպքերուն վրա... Չերբակալեցանք և «Հայրենիք» ալ նույն հարվածով ջնջվեցավ»,—գրում էր հետագայում Հ. Շահնազարը²³⁴:

1896 թ. հուլիսին «Հայրենիքը» նորից փակվեց, այս անգամ՝ ամբողջ 13 տարի: Թերթի դադարման հրամանագիրը, ի դեպ, ձևակերպված էր համիդյան գրաքննության վերջին շրջանի խուսափողական ոճով, գրեթե ոչինչ չասող դարձվածներով՝ ընթերցողին չբայթակղելու համար. «Հայրենիք» լրագրո արտոնատիրոջը ինչ-ինչ հոռի ընթացքներուն հա-

մար, որք հաստատված են, այդ լրագիրը բոլորովին խափանեցավ»,—ասված է ազդարարության մեջ²³⁵:

«Հայրենիքը» վերաբացվեց համիդյան ռեժիմի տապալումից հետո, 1909 թ. հուլիսին:

Ըստ «Մշակի», ինչպես և Ե. Օտյանի վկայության, Հ. Շահնազարի ձերբակալման և «Հայրենիքի» խափանման գործում իր տխուր դերն է ունեցել այն ժամանակ արդեն կամազուրկ դարձած «Լույսի» խմբագիրը՝ Հ. վարդ. Տեր-Մինասյանը (Վ. Պարտիզակցի)²³⁶: Այս թերթի արտոնատիրությունը նա ստացել էր Հ. Գիմաբասյանից, «Լույսը» միակ շաբաթաթերթն էր, որ 1895 թ. հրատարակության համար ստացել էր իշխանությունների թույլտվությունը:

1895—1896 թթ. արևմտահայ ազատագրական շարժումների դատապարտության հանդես եկան Հ. Ալաճաճյանի «Փոնջը», «Լույսը», ինչպես և 1870-ականի վերջից ազգային ինքնորոշման հարցում իր դիրքորոշումը կտրուկ փոխած «Մանզումեի էֆքյարը»: Այն, ինչից 1895 թ. կարողացան խուսափել «Հայրենիքը», «Արևելքը» և «Ճերիտեի շարժիչն», արեցին այդ պարբերականները: Սրանք թշնամաբար էին տրամադրված ազգային շարժման նկատմամբ և դատապարտում էին գավառի և Կ. Պոլսի հայերին «մոլորեցնող» անհեռատեսներին: Բնականաբար, այս հարցի շուրջ բանավեճը արևմտահայ մամուլում բացառվում էր, ուստի նշված թերթերը անարգել դատափետում էին արևմտահայերի ընդդիմությունը բռնակալությանը:

Անարժան առաջադրանքներ էին փորձում իրականացնել այդ տարիների պոլսահայ գրաքննիչները: Գեռևս 1860-ականից գրաքննության պաշտոնյա Պ. Պառնասյանը եռանդուն գործունեություն էր ծավալում հայ թերթերի խմբագրատներում՝ նրանց լոբեցնելու և իշխանությունների հետ համագործակցության դրդելու համար: Տպագրական տեսչության հաճույակատար գործակիցներից մեկը սպանվեց պոլսեցի Գ. Ասատուրյանի կողմից: Թուրքերը վերջինիս կախաղան հանեցին²³⁷:

Բանկ Օտոմանի հայտնի միջաբեպեղ հետո, 1896 թ. օգոստոսին ոստիկանությունը իրողությունը կ ձկելու նպատակով վճեց օգտագործել «Արևելքի» էջերը: Թերթը, սակայն, մերժեց այդ ուղղությամբ արված առաջարկները՝ կրկնելով «Հայրենիքի» նախորդ տարվա փորձը²³⁸: «Արևելք»,—գրում էր հետագայում Բ. Քեչյանը,—Պոլսո ջարդեն հետո խափանվեցավ միմիայն այն պատճառով, որ ջարդեն ետքն ութ կամ ինն օր թերթ բնավ չէր հրատարակած, մինչ բոլոր մյուս օրագիրներն կշարունակեին երևիլ և այն ատենվան միակ մնացած մյուս հայ թերթը՝

«Ճերիտեի շարգիչ», դեպքին շաբաթ օրվրնեն շարունակած էր իր հրատարակումը՝ ամեն վտանգ աչք առնելով»²³⁹:

Կոտորածների և դրանից հետո լուրջ չափերի հասնող հայ բազմութունների՝ իրենց հայրենի վայրերից հեռանալու փաստերը կոծկելու համար թուրքական պատրաստակամ մամուլի հնարավորությունները չէին գոհացնում գրաքննությունը: 1896 թ. սեպտեմբերի 30-ին գրաքննությունը դադարեցրեց հունական «Նեոլոգոս» թերթի հրատարակությունը, որովհետև նա հրաժարվել էր տպագրել պաշտոնական կեղծիքն այն մասին, որ հայերին չեն հարկադրում թողնել հայրենիքը, և որ Թուրքիայից գաղթողները վերադառնալու իրավունք չեն ստանա²⁴⁰: Իրականում թուրքական իշխանությունները դիմում էին ամեն միջոցի՝ Արևմտահայաստանը իր բնիկ ժողովրդից դատարկելու համար: Հունական թերթը հանդես էր բերել քաղաքացիական արհուլթյուն՝ լավ իմանալով, որ չհնազանդելու դեպքում ինչ պատիժ է սպանում իրեն:

1895 թ. իշխանությունները անդուսպ հալածանքներ սկսեցին Կ. Պոլսի հայաստանցի մշակների և բանվորների դեմ: Ոչ որ իրավունք չունեն ատանց թեղքերի (անձնագիր) մնալ մայրաքաղաքում: Զբաղարարվելով դրանով, արդեն այդպիսիք ձեռք բերածներին ստիպում էին նորը վերցնել և վճարել դրա դիմաց²⁴¹: Նախքան Բաբը Ալիի ցույցը, թուրքական իշխանությունները արդեն հրահանգ էին ստացել մայրաքաղաքում թեթևացնել հայկական տարրը: Այս ուղղությամբ պաշտոնական լուրը չտպագրելու համար խափանվեց «Մտամբուլը»:

«Արևելքի» վերոհիշյալ չպարտադրված դադարը գրաքննությունը համարեց խոտվության նշան և թերթը խափանվեց:

Ուշագրավ է, որ Բ. Քեչյանը վերը բերված բացատրությունը գրել է հերքելու այն մեղադրանքը, որ ինքն է հղել «Արևելքի» դադարման պատճառը: Առհասարակ, 1890-ական թթ., մանավանդ կոտորածների ժամանակաշրջանում, համիդյան ռեակցիայի սերմանած կասկածանքը, անվստահությունը և բացահայտ պրոպոկացիոն բնույթի խարդավանքները, ինչպես և հայ տարամիտող ուղղությունների ու կուսակցությունների հակասությունները կատարում էին իրենց գործը՝ դրամատիկ լարվածության հասցնելով լրագրողներին: Հասարակական-քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող խմբագիր-հրատարակիչները երբեմն չէին կարողանում զսպել ծայրահեղությունները՝ կասկածելով միմյանց և զուտ սուբյեկտիվ դիրքերից մեկնաբանելով անցանկալի ուղղության ներկայացուցիչների գործողությունները: Այդ օրերի արևելահայ և արևմտահայ պարբերականներում կարելի է գտնել թեթևամտության և

զարմանալի նեղմտության խառնուրդ ներկայացնող՝ անհիմն զրպարտությունների, մեղադրանքների մի ամբողջ շարանի, ուղղված այս կամ այն գործչի դեմ: Բանավիճակին հրդեհի երախն էին նետվում պիտակները՝ ամենաժանր մեղադրանքներով, ընդ որում, կողմերը ամենեին հաշվի չէին առնում այդ մեղադրանքների գործնական հետևանքները: Հակառակորդներին անվանարկելու ամենատարածված և դրանով իսկ արդեն ոչ տպավորիչ միջոցը դարձել էր նրանց «դավաճան», «լրտես» հռչակելը: «Մշակական ուղղությանը» համակիր «Հայրենիքը» հեղինակազրկելու նպատակով արևելահայ պահպանողական մամուլը համառորեն Ա. Արփիարյանին էր ցանկանում վերագրել ոստիկանական կամակատարի դերը, նյութեր տպագրում «Հայրենիքի» ու պոլսահայության «տարածայնությունների» մասին: Հնչակյան ուղղությանը համակիր պարբերականի դեմ պահպանողական մամուլի գործիչները մարտնչում էին առանց միջոցների մեջ խտրություն դնելու, որ հասարակականորեն վնասակար էր այնքանով, որ արևելահայ հանրության մեջ ներկայացնում էր արևմտահայ դեմոկրատների և նրանց պարբերականների կեղծ ու մտացածին պատկերը, ապակողմնորոշում անտեղյակ ընթերցողին: 1909 թ. արդեն ավանդական դարձած այսպիսի վարքագծի նշաններ էր ցուցաբերում «Մանգուլի էֆքյարը», երբ Բ. Քեչյանին մեղադրում էր Մ. Իզմիրլյանին դավելու մեջ²⁴²: Անտարակույս, Բ. Քեչյանը հայտնի էր իր չափավոր հայացքներով, որ նրան համագործակցելու մղեց Մ. Թրմանյանի «հարմարվող» գործունեության հետ: Մեղադրանքի համար, մինչդեռ, նշվում էր այն փաստարկը, որ Բ. Քեչյանը «Բյուզանդիոնի» արտոնությունը ստացել է հենց 1896 թ. կոտորածներից հետո, ուրեմն, իբրև հատուցում Իզմիրլյանին դավելու համար: Առարկելով նրանց՝ Բ. Քեչյանը իրավացիորեն նշում էր. «Բայց երբ կհարցնեն մեզ, թե ինչպես կառավարությունն 1896-ի ջարդեն ետքը լրագրի արտոնություն տվավ մեզ՝ չեն հարցնեն, թե ինչպես կառավարությունն 1896-ի ջարդեն ետքը միաժամանակ համակերպեցավ ազգային սահմանադրության հաստատման, Ազգային ժողովո բացման և օրինավորապես պատրիարքի և Ազգ. վարչության ընտրության, բաներ, զորոնք չէր արտոնել ջարդեն առաջ»²⁴³:

Որքան էլ զարմանալի է, նախ «Հայրենիքի» այնուհետև «Արևելքի» հրատարակության դադարը երկուզ էր ներշնչում իշխանություններին: Արևմտահայերի մեջ լայն ժողովրդականություն վայելող երկու խոշոր թերթերի ասպարեզից հեռանալը ինքնին պետք է վկայեր հայության հանդեպ սուլթանի ջարդարարական քաղաքականության մա-

սին: Հարկավոր էր շտապ փակել այդ ճեղքվածքը և այս պատճառով էլ, 1896 թ. աշնանը Բ. Քեչյանին արտոնվեց հրատարակել «Բյուզանդիոնը»:

1890-ականի երկրորդ կեսին գրաքննությունը էական նշանակություն էր տալիս մամուլի տպագրած նյութերի, լրագրողների վարքագծի մանրամասներին: «Հայրենիքի», «Արևիկի» և այլ թերթերի հրատարակությունը կախված էր զուտ պատահականությունից, դեպքերի այս կամ այն շրջադարձից: Լրագրողները դժվարություններ էին դիմանում դեպքերին շարձագանքելու արգելքին, փորձում էին առնչություններ գտնել ընթացիկ-թերթ փոխհարաբերությունների մեջ, որտեղ սեպի պես խրվել էր ոստիկանական գրաքննությունը: 1894 թ. Մ. Իզմիրլյանի պատրիարքական ընտրության առթիվ «Հայրենիքում» նկարագրելով ժողովրդի համակրանքի արտահայտությունները, Լ. Բաշալյանը գրել էր. «Ժողովուրդը տաճարը թնդացուց հավատարժարժ հնչականությունը»: Ա. Արփիարյանը պատմում է, որ խմբագրությունում ոչ ոք չցանկացավ «հանդրգնամիտ երկու բառերը» ջնջել, որոնք ակնարկում էին հնչակյաններին: Գրաքննիչները չեն կարգում նշված հոդվածը: Մի քանի օր անց հայտնի է դառնում, որ «Հայրենիքը» մագապուրժ է եղել խափանումից, հավանաբար, նաև աշխատակիցների բանտարկությունից՝ ուսուցիչ Ասբանազ Միհրանի հայրենասիրության շնորհիվ: Պարզվում է, որ ստեղծականությունում գրաքննիչները թարգմանում են «հավատարժարժ հնչականությունը», ընդգծում կարմիր թանաքով և ուղարկում ներքին գործերի մինիստրություն՝ «անմիջական տնօրինության» պահանջով: «Հնչակ» բառը ափերից դուրս էր հանել մինիստրության գրաքննիչներին: Սրանք հրավիրում են Ասբանազ Միհրանին՝ ճշգրիտ թարգմանելու գայթակղիչ դարձվածք: Վերջինս պատասխանում է. «Հնչակյանություն» և «հնչականություն» իրարմե շատ կտարբերին... Ալի էֆենտին ու Վալի էֆենտին միևնույն մարդերը չեն, թեև տառով մը կտարբերին իրարմե»²⁴⁴: Պաշտոնյային նա բացատրում է, որ «Հայրենիքը» մեծ ժողովրդականություն է վայելում և որ նրա խափանումն ու խմբագրողների աքսորը անցանկալի հետևանքներ կառաջացնեն: Գործը փակվում է: Ա. Արփիարյանը ավելացնում է, որ այդ վեհանձն մարդը բարձր էր կանգնած «ոխերիմությունից», որովհետև դրանից առաջ քննադատվել էր «Հայրենիքի» էջերում:

1896 թ. փետրվարին Արևմտահայաստանի հարցում Ռուսաստանի և Եվրոպական դիվանագիտության միջամտությունից հետո, ինչպես հայտնի է, սուլթանը առերես փոխեց իր թշնամական վերաբերմունքը

Մ. Իզմիրլյանի նկատմամբ: Հրամայական ու կտրուկ կարգադրությունները մի պահ փոխարինվեցին կեղծ-քաղաքավարի ու հարգալիր դիմումներով: Այս փոփոխությունը իսկույն նկատելի դարձավ թուրքական մամուլում, որը ամեն անգամ փոխում էր իր ոճը բռնակալի քաղաքականության փոխակերպումների համեմատ: Թերթերը հեղեղվեցին պատրիարքի հանդեպ հարգանքի արտահայտություններով, «հայ և թուրքի եղբայրակցության», «հայրենակցության» և այլ դարձվածներով: «Պետք է գիտնալ, — գրում էր «Մշակը», — որ Պոլսո թուրք մամուլը ամենն ավելի ենթակա է գրաքննական խստություններուն և հլու՛ կառավարական ներշնչումներուն. առանց մասնավոր հրահանգի տող մը չեն կրնար գրել օրվան խնդիրներուն վրա»²⁴⁵: Այս առթիվ պետք է նշել, որ բողոքելով թուրքական մամուլի դեմ, պատրիարք Մ. Օրմանյանը փաստորեն բողոքում էր իշխանությունների դեմ (պատրիարքը 1897 թ. սկզբին Բ. դոնից խնդրել էր հատուկ հրաման արձակել թուրքական թերթերին՝ դադարեցնելու արևմտահայերի դեմ ուղղված հարձակումները)²⁴⁶:

Ուշագրավ է նաև թուրքական մամուլում արտահայտված՝ պաշտոնական կրոնական պրոպագանդը: Խնդիրը շատ ընդարձակ շառավղով էր քննարկում Ահմեդ Միդհատը. «Իկդամ» թերթում նա ջատագովում էր մահմեդականությունը՝ ջանալով ապացուցել իսլամի գերազանցությունը քրիստոնեությունից նկատմամբ²⁴⁷: «Թերճեմանը հագրգաթում» նա տպագրեց «Ազգային պարծանքներ» խորագրով հոդվածաշարը, որտեղ նվիրագործում էր միջնադարում կատարված թուրքական վայրագությունները²⁴⁸: Ահմեդ Միդհատը մեծ տերությունների տնտեսական և քաղաքական էքսպանսիային դիմակայելու արդյունավետ միջոցը որոնում էր կրոնական մոլեռանդությունը բորբոքելու մեջ: Համիդի մտահղացումով, պանթուրքական մոլեռանդությունը պետք է հակակռեք արտասահմանի հակասուլթանական օպոզիցիոն հրատարակություններին:

Արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշումը թուլացնելու նպատակով Բ. դուռը մամուլում հրատարակել էր տալիս նյութեր, որտեղ ցույց էր տրվում, թե իբր ռուսական կառավարությունն ընդդիմանում է Արևմտահայաստանի ռեֆորմներին: Իր շեշտված հակառուսական պրոպագանդով 1896 թ. աշնանը աչքի ընկավ թուրքական «Մալլումաթ» շաբաթաթերթը: Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Մաքսիմովի բողոքից հետո այդ շաբաթաթերթը, որ փաստորեն, Յլդըզի օրգանն էր, խափանման վտանգից ազատվելու համար արտոնություն ստացավ վերահրատարակվելու «Ֆիլիպեի մալլումաթ» նոր անվամբ: Թերթը վերսկսեց իր

հարձակումները և դեսպանի նոր բողոքից հետո գրաքննությունը պաշտոնապես արգելեց այդ թերթի մուտքը Ֆիլիպից Կ. Պոլիս: Իրականում դա բացարձակ կեղծիք էր, քանի որ այդ թերթը տպագրվում ու տարածվում էր հենց Կ. Պոլսում և ոչ մի առնչություն չունեի Ֆիլիպի հետ²⁴⁹:

Գրաքննությունը կոտորածներին առնչվող լուրերը, որոնք քողարկում էին իրադարձությունները կամ դրանցում մեղավոր համարում հայերին, ձգտում էին անխտիր տպագրել տալ բոլոր թերթերում: Սակայն կային հատուկ նյութեր, որոնք տպագրվում էին միայն թուրքական մամուլում: «Շատ անգամ էլ պատահում է,—գրում էր Բ. Շտերներ,—որ թուրքական ցենզուրան շատ բան թույլ է տալիս տպագրելու թուրքական լեզվով լույս տեսնող թերթերում, այնինչ միևնույն բանը արգելվում է մյուս թերթերում երեւալուն, որպեսզի դրանով արգելի միայն թուրքերի համար որոշած տեղեկությունները ավելի լայն շրջաններում տարածելուն»²⁵⁰:

Չնայած գրաքննական անսանձ խստություններին, 1894—1896 թթ. իշխանությունների համար պարզ դարձավ, որ հայ մամուլը դեռևս պահպանում է իր սրուշ ինքնուրույնությունը ժողովրդի տրամադրություններին արձագանքելու խմաստով: Այդ ինքնուրույնության վերջին մնացորդների ոչնչացմանն էլ ուղղվեցին գրաքննության ջանքերը՝ հետագա տարիներին:

* * *

Հայկական կոտորածներից հետո սուլթանի առաջին ձեռնարկներից մեկը եղավ պատրիարքությունից հեռացնել ըմբոստ Մ. Իզմիրլյանին: Պատրիարքը մեղադրվեց իբրև հեղափոխական շարժման կուսակից և արտաքսվեց Երուսաղեմ: 1896 թ. նոյեմբերի 8-ին գումարված Կ. Պոլսի երեսփոխանական ժողովը պատրիարք ընտրեց Մ. Օրմանյանին:

Նոր պատրիարքը գործում էր բռնակալության ծայր աստիճանի գգուղայության և անհանդուրժողականության պայմաններում: Սաստկացել էր արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական կեղեքումը, զանգվածային շափերի էր հասել հայ գյուղացիների հողազրկման պրոցեսը, որի հետևանքով Արևմտահայաստանի բազմաթիվ շրջաններում գյուղացիները դառնում էին մարաբա՝ քուրդ կամ թուրք աղանների ճորտերը, որ ձևակերպվում էր ճորտատիրական իրավունքին բնորոշ ակտերով (գյուղացիների ամրագրումը հողին, ֆեոդալական նոր տուրքերի և պարհակների հաստատում և այլն)²⁵¹: Երկրում խոր արմատներ էր նետում Աբդուլ Համիդի բռնակալական ռեժիմը, որը հենվում էր ֆեոդալական ու կիսա-

ֆեոդալական հողատերերի, ռեակցիոն մահմեդականության և բանակի վրա²⁵²:

Ջարդերի քաղաքականությունը սուլթանն ընդմիջարկում էր արևմտահայերի տնտեսական ստրկացման միջոցառումներով, նրանց հասարակական, մշակութային ու մտավոր զարգացումը կաշկանդող քաղաքականությամբ:

Արևմտահայ մամուլն ու հրատարակատեսությունը ընկան գրաքննության կատարյալ տիրապետության ներքո: Խմբագրատներում տեղ ու տնօրինություն էին անում գրաքննիչները, որոնք, որպես կանոն, սուլթանության ներկայացուցիչներն էին: Հասարակական կյանքում իշխող ուժը թուրքական ժառանգության մեջ գտնվող հայ պաշտոնեությունն ու պատրիարքն էին, որոնց գործողությունների քննադատությունը արգելված էր մամուլում: Հրատարակատեսությունից չբացալ քաղաքացիական արժեք ունեցող թեմատիկան, ազգային իրականության կարևոր խնդիրները վերլուծող ու արժեքավորող այն ուղղությունը, որի համար լայն հուն էին բաց արել 1880—1890-ական թթ. «Արևելքը», «Մասիսը» և «Հայրենիքը»: Անդրադառնալով մամուլի կացությանը, Ա. Արփիարյանը նկատում էր դարավերջին. «Հայոց համար հանրային կյանքը գոյություն չունի. պատրիարքարանը դրան (Բ. դառն—Ա. Խ.) մեկ մասնաձյուղը կհամարվի՝ կառավարական հայ պաշտոնատարներու բռնապետության տակ»²⁵³:

Կոտորածներից հետո սուլթանը վերադարձավ հետքերը քողարկելու, իրադարձությունները միկրոսկոպիկ շափերի հասցնելու կեղծարարական մեթոդին: «Հայրենիքը» իսպառ դադարեցված էր, չէր հրատարակվում «Արևելքը» և այս փաստերը կարող էին ծառայել իբրև վկայություն՝ արևմտահայության իրավազրկության ու հալածանքների մասին: Այս պատճառով, ինչպես նկատեցինք, Բ. Քեչյանին 1896 թ. արտոնվեց «Բյուզանդիոնի» հրատարակությունը, իսկ երկու տարի անց, 1898-ին թույլ տրվեց «Արևելքի» և «Մասիսի» հրատարակությունը:

Ի սկզբանե «Բյուզանդիոնը» արտահայտում էր պատրիարք Մ. Օրմանյանի և արևմտահայ վերնախավի շահերը: Պատրիարքի հարմարվողական քաղաքականությունը պետք է համակիր օրգան ունենար և Օրմանյանը, հանձին Բ. Քեչյանի, գտավ այդպիսի հրատարակության խմբագրին: Բռնապետության պայմաններում հարկադրված լինելով հնազանդվել սուլթանին և Բ. դառնը, կամա թե ակամա պատրիարքական իրավասությունների աննախընթաց սահմանափակմանը, Մ. Օրմանյանը, մյուս կողմից, ստիպված էր որևէ կերպ մեղմացնել հասա-

րակութեան խորին դժգոհութիւնը իր պատրիարքութիւննից, որի հետ, ժողովուրդը, ի վերջո, կապակցում էր իր տնտեսական, ազգային ու կրօնական դրութեան վատթարացումը: Հիմնականում կատարելով Բ. դոան կամքը, Օրմանյանը իր հեղինակութեան ամրապնդմանն էր ծառայեցնում նրա այն միջոցառումները, որոնք ուղղվում էին արևմտահայութեան հարստահարումները կոծկելու նպատակին: Այսպէս, պատրիարքը օգտվեց սուլթանի ծրագրից, որով նրան հանձնարարվում էր վերաքննել սահմանադրութիւնը. դա ստեղծում էր սահմանադրութիւնը վերստին գործադրելու պատրաստներ, ուստի պատրիարքը բավական եռանդ և ուժ վատնեց ծրագրերը գործադրելու, առավել ևս՝ այդ ուղղութեամբ իր գործունեութեան լուրերը տարածելու համար: Իրականում այդ նպատակով կազմված հանձնաժողովի տրամադրութիւնները ոչ մի կապ չունեին Օրմանյանի ցանկութիւնների հետ և լիովին կախված էին սուլթանի կամքից, որը շարունակ ձգձգում էր դրա աշխատանքը²⁵⁴:

Արևմտահայութեան հասարակական կարծիքին բացահայտորեն ընդդիմանալուց խուսափելով՝ պատրիարքի վարքագիծը դրսևորվեց Լահի (Հոլանդիա) խաղաղութեան համաժողով (1899 թ.) մեկնած Չերագի հանդեպ նրա ցուցաբերած վերաբերմունքի մեջ: Պանիսլամիզմի դեմ ծրագրած իր ելույթներով Չերագը հույս ուներ հայկական հարցի վրա հրավիրել եվրոպական հասարակական կարծիքի ուշադրութիւնը, որ խիստ անհանգստացնում էր սուլթանին: Համիդը գործի դրեց իր դիվանագիտական մեքենան և մյուս կողմից, փորձեց պատրիարքի միջոցով լռեցնել Չերագին²⁵⁵: Օրմանյանին հրամայվեց հեռագրել համաժողովին, որ Չերագը պատրիարքարանի լիազորութեամբ օժտված չէ և որ նա ու արտասահմանի իր համախոհները բախտախնդիրներ են:

Օրմանյանը գործեց իր խուսափողական ոճով. հեռագրեց պատվերի առաջին մասը՝ Չերագի լիազորութիւնները բացառելու իմաստով: Ի պատասխան սուլթանի խորին դժգոհութեան, Օրմանյանը հրաժարական տվեց, որը մերժվեց: Պատրիարքին հասարակական կարծիքի առջև վարկաբեկելու և նրան իր հլու կամակատարը դարձնելու համար սուլթանը լուրեր էր տարածում, որ նա թշնամի է հայկական հարցին: Պրովոկացիոն ձեռնարկը մերկացվեց «Արմենիայի» էջերում²⁵⁶: Չնայած այսպիսի միջադեպերին, պատրիարքը, ի վերջո, արտահայտում էր պոլսահայ վերնախավի և պաշտոնեութեան հաշտվողական դիրքը կառավարութեան նկատմամբ: Միանգամայն ճշմարիտ էր Գր. Զոհրապը, որը 1912 թ. Կ. Պոլսի ընդհանուր ժողովում շփարվորում էր Օրմանյանի հակառակորդների ծայրահեղութիւնները, նկատելով, որ «Օրմանյան ս.

չարդերեն վերջ հայոց պատրիարք եղավ և համակերպութեան քաղաքականութեան հետեցեցավ մինչև վերջը: Ասիկա ամենուն համար ընդունելի քաղաքականութիւն մը չէ, թերևս, բայց այն ժամանակի պայմաններուն նայելով՝ պարտադրական քաղաքականութիւն մըն էր»²⁵⁷:

Այսպիսի քաղաքականութիւնը, սակայն, նշանակում էր նաև, որ պատրիարքը շատ կողմերով իրականացնում էր Համիդի հրահանգները հայ հանրութեան ներսում: Մասամբ Օրմանյանի և Տատյանի ջանքերին պետք է վերագրել հասարակական խնդիրների լայն քննարկման և քննադատութեան վերացումը մամուլի էջերից: «Բյուզանդիոնը» մամուլի այդպիսի անքննադատ բովանդակութիւնը բնութագրում էր իբրև «պարկեշտ ուղղութիւն», որի նպատակը պետք է լինի «ժողովուրդն ամփոփել իր ազգային եկեղեցիական հովանիին տակ, հոն կրթել, դաստիարակել ազգին մանկտին»²⁵⁸: Թերթը կոչ էր անում «համբերութեամբ, խոհականութեամբ և աշխատասիրութեամբ» բարեհապատակութիւն ցուցարհրել և հեռու մնալ վտանգավոր գործերից²⁵⁹: Բ. Քեչյանը, անկասկած, պատրաստներ չունէր իր քարոզներին սպասող սառն ընդունելութեան մասին, ուստի երբեմն իրեն թույլ էր տալիս քննադատութիւն հիշեցնող որոշ դիտողութիւններ անել ժողովրդի կացութեան և ազգային ջոջերի վերաբերյալ: 1897 թ. թերթը դովատում էր դատական քննիչների աշխատանքը գավառներում, իբրև դիտողութիւն ավելացնելով, թե նրանք «նախնական դատարանի հուզուպի (արգարադատութեան—Ա. Խ.) ճյուղին... գործառնութիւններն շատ խառն և անկանոն վիճակի մեջ տեսեր են»²⁶⁰: Նույնպիսի կիսաբերան դատողութիւններ էր անում «Բյուզանդիոնը» պատրիարքարանի անցուդարձի, Կ. Պոլսի ազգային հիվանդանոցի, գավառական առաջնորդների և այլնի մասին՝ հիմնական հարցերում, սակայն, նրանց հայտնելով իր լիակատար համամտութիւնը: Ինչ վերաբերում է հայ գավառի կացութեանը, ապա Քեչյանը պատրիարքարանի հրահանգներով 1897 թ. շարունակաբար տպագրում էր ընթերցողին ապակողմնորոշող նյութեր՝ «Բարենորոգմունք» վերնագրով: Դրանցում տրվում էր թուրքամետ եվրոպական թերթերի նյութերի տեսութիւնը հայ գավառներում Բ. դոան իբր հաջողութեամբ իրականացվող բարենորոգումների մասին:

«Բյուզանդիոնը» բացառիկ դեպքերում է անդրադարձել գավառի սոցիալական իրականութեան հարցերին: Այս իմաստով ուշադրավ է «Վաշխատուններուն զոհերը» ակնարկը, որտեղ թշվառ զոհերի միջոցով ուրվագծվում է գյուղական հարստահարիչների ավերիչ գործունեութիւնը²⁶¹: Գավառի կյանքի սոցիալական պատկերների սուր պակասը զգաց-

վում է ոչ միայն «Բյուզանդիոնում», այլև «Արևելքում», «Մանդուսի էֆրայում», «Սուրհանդակում», «Մասիսում» և այլ պարբերականներում: «Բյուզանդիոնում» և «Արևելքում» քննադատական հրատարակախոսությունը փոխարինվեց կրոնական ձանձրալի քարոզներով ու բարոյախոսական հոգվածներով, որպիսիք արևմտահայ մամուլը հաղթահարել էր դեռևս 1860—1870-ական թթ.:

Գրաքննական խստությունները հարկադրում էին պարբերականներին իրենց էջերը լցնել ընդհանուր քաղաքական տեսություն խիստ ընդարձակ, բայց որևէ տեսակետից զուրկ հոգվածներով: Ընդ որում, որպես կանոն, այստեղ ևս բացակայում էր քննական մտեցումը: Բարեկամ կամ համակիր պետությունների մասին պետք էր միայն զրվատանքով արտահայտվել, իսկ հակառակորդների մասին լավագույնը լռելն էր: Այս պատճառով թերթերի քաղաքական տեսությունները («Բյուզանդիոնում», «Սուրհանդակում» և «Արևելքում» դրանք չբիվ գրադեցնում էին առաջին և երկրորդ էջերը և մասամբ՝ երրորդը) լիցուս էին քաղաքական ու դիվանագիտական անիրազեկության ամենաարտառոտ նմուշներով, առաջնային հարցերը պատահականների տակ թաղելու այն հուսահատական ճիգով, որը հատուկ է անտեղյակությանը, ըստ որում՝ բնականությունից սարսափահար անտեղյակությանը:

1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմը մամուլը ինչ-որ չափով փրկեց արտաքին տեսության տաղտկալի միօրինակությունից: Թերթերն ազահաբար նետվեցին ռազմական իրադարձությունների նկարագրության, կովող կողմերի զորավարների կենսագրության, պատերազմի հետ կապված քաղաքական անցուղարձի և այլնի վրա: Պատերազմը զբաղեցնում էր ոչ միայն քաղաքական տեսության բաժինը, այլև 3-րդ էջի «Այսօրվան հեռագրերը» խորագրի նյութերի գերակշիռ մասը: Պատերազմական անցուղարձը նկարագրվում էր հայեցողական ոճով:

«Բյուզանդիոնը» աղքատ էր գրաքննադատական տեսակետից: Նրա գրաքննադատական տեսությունները հիմնականում բնեկին հրատարակախոսական բնույթ, որ աչքի է ընկնում ոչ թե գրական խնդիրների, գրական առօրյայի վերլուծության մեջ, այլ գրական հարցերի, գրողների կացության և գրան հարակից խնդիրների շուրջ դատողություններով: Այս թեմայով հաճախ հանդես էր գալիս Բ. Քեչյանը՝ իր մտքերը հրամայանելով բարոյախոսական թանձր շղարշով: Նա տպագրում էր նաև բազմաթիվ տնտեսագիտական հոդվածներ, որոնք հիմնականում վերաբրտադրում էին դարի վերջին քառորդի գոհհիկ բուրժուական տնտեսագիտա-

կան կոնցեպցիաները կապիտալի և աշխատանքի, բուրժուական կոոպերացիայի և դրա ձևերի ու տեսակների վերաբերյալ:

«Բյուզանդիոնը», սակայն, նկատելի դեր կատարեց արևմտահայ գավառի կենցաղի, սովորույթների և ազգագրական շերտի բացահայտման ու գնահատման գործում, որ հատուկ էր ընդհանրապես ժամանակի արևմտահայ մամուլին: Թերթը ուշադրություն էր դարձնում նաև Թուրքիայի մեծ քաղաքներում տարածված հայերի արհեստագործությանը, դրա արդյունքներին, առկա դրուսյանը և այլն²⁶²: «Բյուզանդիոնի» շուրջ Քեչյանը կարողացավ համախմբել այնպիսի առաջատար գրական ու հրատարակախոսական ուժերի, ինչպես Զ. Եսայանին, Մ. Գոշունյանին, Օ. Զիֆթե-Սարաֆին, Հ. Գաղանճյանին, Ա. Ալպոյաճյանին և այլոց, որոնց աշխատակցությունը ապահովում էր թերթի նկատմամբ պատշաճ հետաքրքրություն: Ալպոյիսի հետաքրքրությունը թերթը ապահովում էր նաև ժամանակի մամուլում այնքան տարածված գրական թերթոնի միջոցով: Հիմնականում թարգմանվում էին ֆրանսիական, մասամբ՝ անգլիական վեպեր և նորավեպեր (Լ. Բոսնար, Ժ. Ռամո, Ժ. Դյուրվիլ, Ժյուլ Կեռն, Կոնան Գոյլ, Բ. Լիտոն և այլն): Թարգմանիչներն էին գերազանցապես Ժ. Շիրակացին և Բ. Պողաճյանը: Ազգային ոչ վաղուցված անցյալի մշակույթի, մամուլի նկատմամբ ընթերցողի հետաքրքրությունը հագեցնում էին, մասնավոր, Ա. Ալպոյաճյանի լուրջ հոդվածները՝ «Անհետացող դեմքեր» խորագրի տակ: Ուշադրավ է, որ Ալպոյաճյանի այս հոդվածներում շեն շոշափվում արևմտահայերի ազգային ինքնորոշման տրամադրությունները, ինչպես և Թուրքիայի քաղաքական ցրնցումներն արտացոլող փաստերը: Գրաքննությունը թույլ չէր տալիս դրանց վերաբերյալ որևէ ակնարկ:

Այդ բովանդակության նյութերի մեջ ամենից առաջ պետք է տեսնել «Բյուզանդիոնի» դերն ու արժեքը, որ ի դեպ, ամեն կերպ փորձում էր ամրապնդել պատրիարքը: Ինքը՝ Քեչյանը, աշխատում էր իր թերթի հեղինակությունը բարձրացնել արտաքուստ չեզոքության ցույցերով, որոշ եկեղեցականների խիստ չափավոր քննադատության մեջ և պատրիարքին եկեղեցական բարեկարգության վերաբերյալ որոշ հարցերի հուշարկումով: Իրականում, ինչպես տեսանք, Քեչյանը հիմնավորապես համաձայն էր պատրիարքին և անվերապահորեն պաշտպանում էր նրա գրեթե բոլոր ձեռնարկները: Արտաքուստ չեզոքությունը հետագայում պետք եկավ հեռատես խմբագրին: 1909 թ., Օրմանյանի տապալումից հետո, վանելով հակառակորդների հարձակումները, Քեչյանը իր դեմ եղած

թշնամանքը պատճառաբանում էր նրանով, որ ինքը չի հարել որևէ կուսակցության և չեզոք գիծ է պահել²⁶³։

«Բյուզանդիոնի» համեմատությամբ առավել պահպանողական ուղղություն էր հետևում Զ. Տամատյանի «Արևելք» թերթը (աշխատակցում էին Ե. Անդրեասյանը, Լ. Սրապյանը, Մուշեղ վարդապետը և ուրիշներ)։ Նյութերի տեղադրմամբ և ընդհանուր կառուցվածքով «Արևելքը» ներկայացնում էր գրեթե նույն օրինակը, ինչ ժամանակի մյուս թերթերը՝ իր հերթին չափից ավելի ծավալուն տեղ տալով արտաքին տեսություններին և Թուրքիայի հետ կապ չունեցող հրապարակումներին։ «Արևելքը» անվերապահորեն պաշտպանում էր պատրիարքարանի որոշումները և եթե երբեմն քննադատական դիտողություններ էր թույլ տալիս, ապա միայն գավառական ժողովների հասցեին։ Ազգային շարժման վերաբերյալ լուրերը ինչպես մյուս թերթերում, այնպես էլ «Արևելքում» իսպառ բացակայում էին, սակայն հայ բանտարկյալների վերաբերյալ երբեմն որոշ տեղեկություններ էին տպագրվում։ 1904 թ. Սասունի ապստամբության դեպքերը գրաքննական արգելքների պատճառով ամենավին չհիշատակվեցին մամուլում, սակայն որոշ նյութեր պատմում էին ըմբոստ հայերի նկատմամբ սուլթանի «ներողամտության» մասին։ Այլ վայրերի հայերի ընդդիմության մասին ընթերցողը դարձյալ տեղեկություն էր ստանում սուլթանի վերաբերմունքը փառաբանող նյութերի շնորհիվ։

«Արևելքը» բավական խիստ քննադատության էր ենթարկում ժամանակի մամուլի բարքերը՝ շնչին և անարժեք բանավեճերը, մանրախնդիր կրքերը, բաժանորդների համար մղած անարժան կոնվենյուրներ և այլն, սակայն ինքը ևս չէր հասնում ավելի բարձր մակարդակի, քան իր քննադատության թիրախն էր։ Այս թերթում լայն ընդունելություն էին գտել կրոնական քարոզները։ 1904 թ. և հետո թերթում «Կես կրոնական» մտածումներ» վերնագրով ազգային քարոզներ են տպագրել Գր. Գալուստյանը, Մուշեղ վարդապետը և ուրիշներ։

Գրաքննության ձեռքին խաղալիք դարձած մամուլի վիճակը «Արևելքին» հասցնում էր այն մոլորությունը, որ մամուլն ու հրապարակախոսությունը ժողովրդին կարող են թելադրել և նրան ընդունելի դարձնել ցանկացած գաղափարները. «Ձանգվածը,— գրում էր վարդապետներից մեկն իր քարոզում,— որուն ժողովուրդ անունը կուտանք, երամակ մըն է շատ անգամ, որ առաջնորդ բարոյականի պետք ունի, հաստատուն կարծիք չունի բնավ, քարետախառնակի մը պես կարելի է օրը

հարյուր անգամ անոր վրա դրոշմել մեր մտքին արտադրած թվանշանները կամ գաղափարները և միևնույն դյուրությունը ջնջել զանոնք»²⁶⁴։

Այսպիսի մտքեր, թեկուզև քարոզում, կարող էր հայտնել միայն բռնակալության հարվածների տակ անբարոյացած մամուլը։ Այսուհանդերձ, թերթը երբեմն բարձրացնում էր ընթերցողին հետաքրքրող որոշ հասարակական խնդիրներ՝ դպրոցի, ազգային այլ հաստատությունների գործունեության մասին։ Տպագրում էր գլխավորապես ֆրանսիական թարգմանական գրականություն։

«Արևելքի» ուղղությունից, եթե կարելի է ուղղություն համարել անքննադատ և հաշմուղական խմբագրական վարքագիծը, քիչ բանով էին տարբերվում Տ. Ճիվեղեկյանի տնօրինությամբ լույս տեսնող «Սուրհանդակը» և հայատառ թուրքերեն «Ճերիտեի շարգիչեն»²⁶⁵։ Այս թերթերը հաճախ տպագրում էին գավառական կյանքի վերաբերյալ նյութեր, սակայն դուրս չէին գալիս տեղայնության, նեղ ընդգրկումների սահմաններից։ «Սուրհանդակը» արեմտահայ իրականության լուսաբանումը սպառում էր առաջնորդական, քահանայական խնդիրների շոտավղով, չիուլի տուրք տալով «տիրացուական» թեմային։ Թերթի բովանդակության մեջ, սակայն, որոշակի լայնախոհություն էին մտցնում Ռ. Զարդարյանի հողվածները գավառական կյանքի մասին, որոնք պարունակում էին լուրջ հարցադրումներ իրականության ճանաչողության իմաստով։ Ռ. Զարդարյանը, մասնավորապես, ուշադրություն էր դարձնում մամուլում այդ կյանքը ճշմարտացի և բազմակողմանիորեն ներկայացնելու խնդրին²⁶⁶։ «Սուրհանդակը» մյուս թերթերից շահեկանորեն առանձնանում էր հայ զաղթօջախների (Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներ, Եվրոպա, ԱՄՆ) պատմությանն ու կացությանը նվիրված հետաքրքիր նյութերով։

«Սուրհանդակը» բավական ջերմեռանդություն էր հանդես բերում ազգային-կրոնական ավանդույթների և բարոյականության պաշտպանության հարցերում։ Այսպես, տպագրելով Օ. Զիֆթե-Սարաֆի «Ժամուն բակը» պատմվածքը, որտեղ հեղինակը դատողություններ էր արել ժամի բակում միմյանց հանդիպող երիտասարդների զգացմունքների մաքրության, սրբավայրը ժամադրավայր դարձնելու մասին և այլն, թերթի խմբագրությունը հարկ համարեց սահմանազատվել գրողից։ «Յուցընելու համար,— գրում էր թերթը,— թե գաղափարներու ազատությունը մինչև ուր կրնա երթալ, կհրատարակենք մեր աշխատակցին ներկա գրությունը, որուն կատարելապես համամիտ չենք գտնվիր։ Մենք ժամուն բակը սրբավայր մը կնկատենք և բացարձակապես անպատշաճ

կհամարենք երիտասարդներու հոն սպասելը՝ մասնավորապես եկեղեցիին դուրս ելող գեղուհիները դիտելու համար»²⁶⁷:

«Սուրհանդակի» աշխատակիցները հաշվի են առել արհեստների և գյուղատնտեսության զարգացման հարցերը: Թերթը հայ գավառի տնայնագործական արտադրության օրինակով ցույց էր տալիս արհեստագործության հետամնացությունը, արտադրանքի որակի թերությունները և վերջին հաշվով՝ եվրոպական արտադրանքի հետ նրանց մրցակցության անկարողությունը²⁶⁸: Ինքը՝ «Սուրհանդակը», հանդես է գալիս իբրև հայ հանրության շահերի արտահայտիչ և չի բացահայտում իր սոցիալական որոշակի համակրանքները: «Սուրհանդակը» կողմնակից էր արևմտահայ հասարակության մեջ շահերի ներդաշնակության, դրամի, մտքի և աշխատավորի ուժի համեմատական վերացական գաղափարին: Այստեղից էլ նրա խմբագրականների շրջահայացությունն ու շահավորությունը:

«Սուրհանդակը» ևս զավառական սոցիալական կյանքի հակասություններին անդրադարձել է վաշխառուի կերպարի ուրվագծումով: Մի տեղ թերթը հայտնում է, որ «վաշխառությունը տեսակ մը արհեստ է ժողովուրդը կեղեքելու»²⁶⁹: Գյուղական շահագործողի քննադատության այսպիսի «ամոթխած» ձևը հայ մամուլում օգտագործվում էր գավառում փոխօգնության արկղեր հաստատելու, գյուղացիների տնտեսական թրջվառությունը գեթ մասամբ մեղմելու համար: Առհասարակ, «Սուրհանդակը» և այլ թերթեր նկատում են Արևմտահայաստանի գյուղացիության հողազրկության պրոցեսը, անտանելի շահագործումը քրդական ու թուրքական վերնախավի կողմից, սակայն գրաքննական արգելքները հաշվի առնելով, հայ գյուղի քայքայումը վերագրում են երկրորդական պատճառներին, որոնց մեջ տգիտությունը և ծուլությունը երկրորդական տեղ չեն զբաղեցնում: Նույնը վերաբերում է և արհեստների անկմանը: «Արհեստագործության շատ մը ճյուղեր, — գրում է «Սուրհանդակը», — հետքահետ իյնալու վրա են զանազան գավառներու մեջ: Ասոր պատճառները բազմազան են, բայց գլխավորաբար կրնանք մեջտեղ բերել մեր հասարակության՝ առևտրական նոր պայմաններու անտեղյակ գտնվիլը»²⁷⁰: Սակայն «Սուրհանդակը» երբեմն հանգում է ճիշտ եզրակացությունների, երբ ուշադրություն է դարձնում հումքը տեղում չմշակելու և արտահանելու հետ կապված տնտեսապես անարդյունավետ պրակտիկայի վրա, որ արդեն անդրադարձնում էր Թուրքիայի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման կասեցումը եվրոպական կապիտալի կողմից:

Թերթում հողվածներ են տպագրել Ա. Ալպոյաճյանը, Լ. Շաթրյանը, Թեոդիկը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը և ուրիշներ, որոնք զգալի ուշադրություն են դարձրել ազգային մշակույթի, նրա դեմքերի, լուսավորության խընդիրներին:

Գարավերջի և 1900-ականի արևմտահայ մամուլի մեջ իրենց առաջավոր ուղղությամբ առանձնանում են «Մասիս» գրական շաբաթաթերթը և «Մանզումեի էֆքյարը»: Նորագված «Մասիսը» լույս է տեսել 1898 թ. դեկտեմբերից՝ Մ. Շամտանճյանի խմբագրապետությամբ: Մինչև 1908 թ. «Մասիսը» խմբագրել են մի խումբ առաջնակարգ հրատարակախոս գրողներ՝ Գր. Զոհրապը, Զ. Եսայանը, Հ. Ասատուրը և ուրիշներ²⁷¹: Մեծ էր, մանավանդ, դարավերջի «Մասիսի» հրատարակախոսների ազդեցությունը հասարակական կյանքում: Պատրիարքը, ինչպես վկայում է Հ. Ասատուրը, պատրիարքարանի լուրերը անձամբ տրամադրում էր ոչ միայն «Յյուզանդիոնին», այլև «Մասիսին»²⁷²: Շաբաթաթերթն ուներ լայն բովանդակություն՝ տպագրում էր գրական, տնտեսագիտական, արվեստագիտական, գիտական բնույթի նյութեր, ուսումնասիրություններ և այլն: Ծնշող մեծամասնությամբ «Մասիսի» նյութերը ինքնուրույն էին և դա այն կարևոր կողմերից մեկն էր, որով նա տարբերվում էր թարգմանական թերթնով իրենց էջերը հազեցրած մյուս հրատարակություններից: Իբրև նորություն, «Մասիսը» առաջին անգամ պոլսահայ մամուլում մտցրեց եվրոպական հրատարակությունների մատենագիտության հրատարակումները: «Մասիսի» մյուս աշխատակիցները՝ Ա. Անտոնյանը, Թլկատինցին, Աղ. Փանոսյանը, Ռ. Զարգարյանը, Ա. Հարությունյանը և ուրիշներ շաբաթաթերթին տվեցին նյութերի բազմազանության, թեմայի ընտրության և լուսաբանության այնպիսի ուղղություն, որ այս կամ այն չափով ընդօրինակելի դարձավ հայ մյուս պարբերականների համար: «Մասիսը» շարունակում էր ռեալիստական շարժման առաջապահիկ նախկին «Մասիսի» և «Հայրենիքի» ավանդույթները: Շարունակվում էր եվրոպական գրական-մշակութային կյանքի իրազեկ տեղեկատվությունը, հայ մշակույթի ու հասարակական գործիչների դեմքերի վերհանումը, լուրջ հողվածների տպագրությունը դըպրոցի, հասարակական կյանքի և այլնի շուրջ: Ռեալիստական գրականության հունը «Մասիսը» լայնացնում էր Թլկատինցու, Ռ. Զարգարյանի և այլոց գործերով, ինչպես և կարևոր տեղ տալով Արևմտահայաստանի կյանքը վերհանող գրականության զարգացման հարցերին: Ավելի, քան որևէ այլ պարբերական, «Մասիսը» հետևել է ժամանակի արևելահայ գրականությանը (Ալ. Մատուրյան, Գ. Դեմիրճյան) և անկախ իր գնա-

հատանքի օրչեկտիվությունից, ընթերցողի մեջ ներարկել ազգային գիրականության միասնության գաղափարը: Շաբաթաթերթը, սակայն, երկար ժամանակ ի վիճակի չեղավ շարունակելու նախապես ծրագրած ու գործադրած իր ընթացքը. իր հրատարակության վերջին շրջանում, Տ. Արփիարյանի խմբագրության տարիներին, գրաքննական հալածանքների պատճառով «Մասիսը» հետզհետե ամփոփվեց զուտ գրական նյութերի շրջանակներում:

Ստեղծված հասարակական պայմանների մեջ մամուլի դերը նույն կերպ էր ըմբռնում «Մանգումեի էֆթյարը» թերթը, որը դարասկզբից հրատարակվում էր հայերեն՝ Հ. Գայսերյանի տնօրինությամբ²⁷³: Թերթը կարողանում էր հանդես բերել որոշ նպատակաուղղվածություն, աշխատավորական, մանրբորժուական խավերի հանդեպ հետաքրքրություն և մտահոգություն: Կավոռչի (Ե. Թուլայան) երգիծական պատմվածքներում ու ակնարկներում այս գիծը հասնում էր որոշակի սրություն: Ծանակելով պոլսահայ բուրժուառևտրական վերնախավի բնորոշ արատները և քաղքենիական բարքերը, Ե. Թուլայանը դուրս չէր գալիս կենցաղի սահմաններից, բայց դրա ընձեռած հնարավորություններով իսկ կարողանում էր բացահայտել իր հերոսների հասարակական նկարագրի որոշ կողմերը: Առհասարակ, «Մանգումեի էֆթյարը» դեռևս Մ. Գոշունյանի խմբագրության ժամանակներից ֆելիետոնի միջոցով քննադատական սլաքներ էր ուղղում խոշոր վաճառականության դեմ՝ ներկայացնելով նրա բարոյապես քննադատելի կողմերը: Թերթը քննադատում էր նաև բարձրաստիճան եկեղեցականության հին արատներից մեկը՝ գավառական առաջնորդությունից խուսափելու ձգտումը՝ ի սեր մայրաքաղաքի անհոգ կյանքի²⁷⁴: «Օրվան դեպքերը» խորագրի տակ «Մանգումեի էֆթյարը» ամփոփ ներկայացնում էր Կ. Պոլսի և Արևմտահայաստանի հայության կյանքը, հասարակական ու կրթական վիճակը: Թերթը, որքանով այդ հնարավոր էր գրաքննության հսկողության պայմաններում, դատապարտում էր հայ դպրոցներից հեռացող վերնախավին, ցույց տալիս դրա հիմնական պատճառը և միաժամանակ հետևանքը՝ ազգային գիմազրկությունը²⁷⁵: Հաշվի առնելով հրապարակախոսության շատ շրջին հնարավորությունները գավառական կյանքի լուսաբանության մեջ, թերթը կարևորություն է տվել դրա գեղարվեստական արտացոլմանը և հաճախ քննարկել գավառական գրականության խնդիրները: Նրա էջերում հետևողականորեն ներկայացվել է պոլսահայ գրական կյանքը, արժեքավորվել են Ե. Տեմիրճիպաշյանի, Մ. Մեծարենցի և այլոց ստեղծագործությունները: Հարկավոր է արժանին հատուցել «Մանգումեի էֆ-

թյարի» համարձակությանը, երբ նա քննադատության ենթարկեց Կ. Պոլսի Ազգային հիվանդանոցի հոգաբարձությանը և այս առթիվ բանավեճի մեջ մտավ հակառակ դիրքերում կանգնած «Բյուզանդիոնի» հետ²⁷⁶: Ազգային հիվանդանոցի տնօրեն Հ. Համամճյանը կապեր ուներ ոստիկանության հետ, ուստի պարզ է, թե ինչ էր սպառնում թերթին ու նրա հրապարակումներին՝ այսպիսի հանդեպության դիմելիս²⁷⁷:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից անմիջապես հետո «Մանգումեի էֆթյարը» լույս տեսավ «Ազատական անկախ օտկան» ենթավերնագրով և ըստ ամենայնի բացահայտեց իր առաջադիմական ուղեգիծը, որ թեև քողարկված, բայց և նկատելիորեն զրսևորվում էր բռնակալության ժամանակաշրջանում:

Այս նույն տարիներին իր մշակութային, դրական ու հասարակական կարևոր նշանակությունն էր պահպանել Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլը»: Մ. Մամուրյանի, ապա Հ. Մամուրյանի խմբագրությամբ (1901-ից) հրատարակվող հանդեսը, հիրավի, ուներ հանրագիտական բովանդակություն, որի հետ մինչև 1900-ականի սկիզբը պոլսահայ հանդեսների մեջ կարող էր մրցել միայն «Մասիսը»: Դարավերջին հանդեսը շարունակում էր իր առաջադիմական ուղղությունը, որ Մ. Մամուրյանը ձևակերպում էր հասարակության աստիճանական զարգացման էվոլյուցոնիստական գաղափարների հետևությամբ: Աստիճանական բարվոքումը, ինչպես կարծում էր «Արևելյան մամուլը», ձեռք էր բերվելու ընտանիքի և եկեղեցու հիմքերի ամրապնդման միջոցով: Այստեղից՝ «Արևելյան մամուլի» շթուլացող ուշադրությունը կյանքի, կենցաղի ու առտնին հարաբերությունների, ազգագրական շեքտի վերհանման ասպարեզում: Պարբերականը քանիցս շոշափել է գավառական իրականության խիտերը՝ տնտեսական անզուսպ շահագործումը, դրա բերած հետևանքները, գաղթականությունը, դավանափոխությունը, անբարոյականության տարածումը և այլն²⁷⁸: Աստիճանական զարգացման հնարավորությունները Մ. Մամուրյանը մի կողմից հակադրում էր բրոնտակալությանը, մյուս կողմից՝ հասարակության հեղափոխական վերափոխման գաղափարներին: «Դարավերջ ստրկություն, անբարոյության ու թշվառության մեջ ապրող էակներ չեն կարող սուղ ժամանակի մեջ իմաստության տիպարներ լինիլ և ձեռք ձգած առավելություններ խոհեմություն վայելել»²⁷⁹, — գրում էր նա: Դրա հետ միասին Մ. Մամուրյանը բարձր էր գնահատում կոմունիստական ու սոցիալիստական շարժման գաղափարախոսներին, որոնք «իբրև վերանորոգիչներ կանգնեցան և համերաշխության, այլասիրության, եղբայրակցության զգացումներ

ու գաղափարներ ծավալելու ձեռք զարկին՝ հորինելով հոյակապ երկեր»²⁸⁰:

Հիրավի, Զմյուռնիայում գրաքննության աշխրջությունը բավականաչափ թույլ էր՝ մայրաքաղաքի հետ համեմատած, որտեղ միայն սոցիալիստ» կամ «կոմունիստ» բառերի գործածությունը լրագրողի համար հղի էր բանտարկության ռեալ սպառնալիքով: Մ. Մամուրջանը, մինչդեռ, ընթերցողին ծանոթացնում էր Մարքսի տնտեսագիտական ուսմունքի հետ, նշելով, որ այդ մտածողը «գիտական բանաձև մը կընծայե հեղաշրջական ընկերավարության և այս նպատակով կհիմնե նշանավոր ընկերություն մը»²⁸¹:

Մ. Մամուրջանը գավառի հուսահատական դրությունը բարելավելու այլ ելք չէր գտնում, քան «ընկերակցական և գործակցական» ընկերությունների, ինչպիսիք էին արկղերի և այլնի հաստատումը: Թուրքիայում կապիտալիզմի շահագանց անբավարար դարգացման պայմաններում հայ գործչի մտորումներում նկատելի է բուրժուական շահագործմանը դիմակայելու ոչ արմատական միջոցների առաջադրում: Ընդ որում, Մ. Մամուրջանը այս բնույթի միջոցառումները հանձնարարում էր Թուրքիայի մեծ քաղաքների արտադրության մեջ զբաղված հայ բանվորներին՝ «Գործավոր դասակարգն... հայոց մեջ ևս ամենե ուժեղ և հաստատուն տարրը կկազմե»,—նկատում էր նա²⁸²: «Արևելյան մամուլում» յուրովի արձագանք են գտել նաև ռուսական և եվրոպական հեղափոխական շարժումները: Հանդեսի աշխատակիցներից Ա. Նավարջանը համոզմունք էր հայտնում սոցիալ-քաղաքական զորեղ շարժումների միջոցով հասարակության հեղաբեկման մասին. «Դրամատերները... մենաշնորհը, անհատական խոշոր գործարանները, կալվածատիրությունը պիտի ըլլան մարդկային բարօրության մեծագույն պատուհասներ, մինչև այն առնես, երբ որ ընկերական ահավոր հեղափոխություն մը... պիտի պայթի ամեն տեղ ու ազատ շունչ մը պիտի շնորհի թշվառ ու գերի մարդկության»,—գրում էր նա²⁸³:

Հատկապես արժեքավոր են «Արևելյան մամուլի» հրապարակումները ազգային դպրոցի, լեզվի ու գրականության զարգացման վերաբերյալ: Պարբերականը և՛ Մամուրջան-հոր, և՛ Մամուրջան-որդու խմբագրության տարիներին հաշվի էր առնում արևմտահայ գավառի ոչ միայն տնտեսական, այլև ազգային ու կրոնական հարստահարությունները և առաջարկում էր այնպիսի կրթություն և դաստիարակություն, որի շնորհիվ պատանին «բանավոր ազատության մը ներքև շունչ առնու, աշխատե վարժի գործիլ ու դժվարությանց հաղթել»: Այդպիսի կրթությունը են-

թաղրում էր «մտային կարողություններն ավելի իր հոգեկան կարողությանց ուժ տալ, անոր բարոյական զգացումները մշակել»²⁸⁴:

Ուշագրավ է, որ «գավառական գրականություն» հասկացությունը այս պարբերականի էջերում ստացավ ամենալայն մեկնաբանություն՝ ընդգրկելով ոչ միայն գեղարվեստական ստեղծագործությունները, այլև տնտեսագիտական, արհեստագիտական, գիտական, առողջապահական բնույթի ամենատարբեր հրատարակությունները, որոնք գործնական նշանակություն պետք է ունենային Արևմտահայաստանի բնակչության համար:

Միջազգային քաղաքականության տեսության մեջ «Արևելյան մամուլի» վերլուծությունը սկզբունքորեն տարբերվում էր պոլսահայ շատ պարբերականների պարզունակ ու խստնաշփոթ պատկերացումներից: Հանդեսը ոչ սակավ զեպերում տալիս էր արտաքին քաղաքական իրադրության, իմպերիալիստական տերությունների շահագիտական վարքագծի, դիվանագիտության ու նրանց հակասությունների սթափ գնահատականը:

Մ. Մամուրջանի մահից հետո հանդեսում նկատելիորեն թուլացավ կամ սահմանափակվեց սոցիոլոգիական ու քաղաքական նյութերի բովանդակությունը: Հավանաբար, դա պետք է բացատրել ոչ միայն լայն իմացականության տեղ խմբագրից հանդեսի զրկվելու, այլ գրաքննական խստությունների իրողությամբ: Համենայն դեպս, Հ. Մամուրջանի խմբագրության տարիներին բարոյախոսական և գրական նյութերն ավելի մեծ տեղ են գտնում հանդեսի մեջ: Հրապարակախոսությունը «Արևելյան մամուլի» էջերում շունչ են ախկին ընդհանրացումներն ու քննադատական արժեքը, որ միակողմանի էր դարձնում նրա հրապարակախոսական թեմատիկայի նպատակաուղղվածությունը:

Նույնը, սակայն, չի կարելի ասել «Արևելյան մամուլի» գեղարվեստական գրականության մասին: Սակավ բացատրություններով պարբերականին աշխատակցում էր արևմտահայ գրողների ընտրանին՝ Ռ. Զարդարջանը, Թլկատինցին, Օ. Զիֆթե-Սարաֆը, Հ. Ալիխարը, Ռ. Որբերջանը, Մ. Նուպարջանը, Սիպիլը և ուրիշներ: «Արևելյան մամուլի» գրական-գեղարվեստական նկատելի թեքումը արտահայտվեց 1908 թ. նրա հրատարակած երեք բացառիկ համարներով, ուր տպագրվեցին արևմրտահայ գրողների գրական-հրապարակախոսական երկերը: 1900-ական թթ. «Արևելյան մամուլը», ամբողջականորեն է ներկայացրել արևմրտահայ գրական պրոցեսի ընթացքը: Այս ժամանակաշրջանում «Արևելյան մամուլը» հաստատուն կերպով անցավ ռեալիստական գեղագի-

տության ու գրականության պաշտպանության դիրքերը՝ ընդարձակ տեղ տրամադրելով այդ ուղղության ներկայացուցիչներին:

Բացառիկ նշանակություն ունեցավ «Արևելյան մամուլի» թարգմանական գրականության բաժինը, որտեղ, ի տարբերություն ժամանակի շատ պարբերականների, հանդեսը մտահոգված էր ոչ թե ընթերցողին զբաղեցնելու և նրա նյութական բարեհաճությունը շահելու նպատակով, այլ անցկացնում էր սկզբունքային և հաստատուն գրական քաղաքականություն՝ ներկայացնելով ռուս և եվրոպական գրականության խոշորագույն արժեքները, կենսականորեն անհրաժեշտ շփումներ ստեղծելով հայ գրականության կողմնորոշումների համար: Պարբերականը անախրենթաց չափերով ընդլայնեց թարգմանական գրականության տարածքը՝ տպագրելով Շեքսպիրի, Կոնան Գոլլի, է. Գրենիեի, Վ. Հենլիի, Դիկկենսի, Ա. Պուլկինի, Լ. Տոլստոյի, Ա. Տոլստոյի, Լ. Անդրեևի, Մ. Գորկու, Մարկ Տվենի, է. Պոլի և այլոց ստեղծագործությունները: 1900-ականին հանդեսի էջերում հարուստ տեղեկություններ կան զմյուռնահայ գաղթօջախի և Զմյուռնիային կից գյուղատնտեսական շրջանների հայ բնակչության հասարակական ու տնտեսական կյանքի մասին: Այդ և նման նյութերում արտացոլվել է զմյուռնահայ բուրժուական դասի տնտեսական կարողությունների թուլացումը, տեղի տալը հույն և հրեա բուրժուազիայի մրցակցությանը: Պարբերականը ներկայացրել է այդ անկման ազդեցությունը բուրժուական և մանրբուրժուական խավերի կենցաղի, հոգեբանության և հասարակական վարքագծի վրա:

Նշված ժամանակաշրջանի «Արևելյան մամուլում» ստեղծվեց և զարգացավ մամուլի տեսության ժանրը՝ հասկացության ամենալայն առումով: Մամուլի բարձրը, կողմնորոշումները, թերությունները և դրանց անհատական ու հասարակական պատճառների վերլուծությունը «Արևելյան մամուլը» բնութագրում է իբրև արևմտահայ պարբերականների վրա զգալի ներգործություն թողած առաջատար հանդեսի:

«Արևելյան մամուլը» 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո մերձեցել է ռամկավար կուսակցությանը և տպագրել նրա ծրագրերը:

1900-ական թթ. զմյուռնահայ մյուս թերթը՝ «Արշալույսը» (խմբագիր Վ. Թուշկյան) մոտիկից էր կրում «Արևելյան մամուլի» բարերար ազդեցությունը: Թերթի տպագրած տնտեսագիտական, գրական, իմաստասիրական նյութերում նկատվում է վերացականությունից խուսափելու ձգտումը և տեղական պայմանները հաշվի առնելը: «Արշալույսը» ևս ուշագրավ հրապարակումներ ունի զմյուռնահայ գաղութի, նրա շրջակայքի հայ բնակչության տնտեսական ու մտավոր կյանքի վերաբեր-

յալ²⁸⁵: Թերթը ցույց է տվել գաղթօջախի համազգային մեծության ներկայացուցիչների ավանդը հայ մշակույթի մեջ: Շարաթաթերթ «Արևելյան մամուլին» «Արշալույսը» լրացնում էր իբրև օրաթերթ՝ ընթերցողին տալով առավել թարմ տեղեկատվություն: Նրան աշխատակցում էին Հ. Մառքը, Թ. Ճերմակյանը, Հ. Սանտալճյանը, Ս. Ամատյանը և ուրիշներ: Թեև թերթը վարել է ընդհանուր առմամբ զուսպ ուղեգիծ, սակայն ի հարկին կարողացել է քննադատել իրականության արատավոր կողմերը: 1908 թ. Կ. Պոլսի Բերայի կալվածոց հոգաբարձության շարաշահումները, որոնց մասին գրաքննության արգելքի պատճառով պոլսահայ մամուլը ակնարկներից այն կողմ շանցավ, «Արշալույսը» ենթարկեց սուր քննադատության: Գրաքննական իշխանությունները այս պատճառով մեկ ամսով խափանեցին թերթը²⁸⁶:

Գարավերջից մինչև 1908 թ. ընկած ժամանակաշրջանի արևմտահայ մամուլում զգալիորեն սահմանափակվել էր արևմտահայ սոցիալ-տնտեսական կյանքի լուսաբանումը, որի պատճառը, ինչպես նկատել ենք, գրաքննական արգելքներն էին: Զբացան նաև արևելահայ հասարակական կյանքի, տնտեսության, մշակույթի և այլնի վերաբերյալ նյութերը, որով այնքան առատ էին 1860—1890-ական թթ. թերթերը: Երբեմն տպագրվում էին միայն էջմիածնի կաթողիկոսության մասին թոուցիկ լուրեր ու ծանուցումներ, որոնք առանձնապես արժեք չէին ներկայացնում: 1900-ական թթ. մի քանի թերթերում հայտնվեցին «Ռուսահայ կյանքի քրոնիկ», «Կովկասյան քրոնիկ», «Քրոնիկ հայ եկեղեցվո» և այլ խորագրեր, որոնց բովանդակությունը ևս պատահական ու աղբատիկ տեղեկություններից դենը չէր անցնում: Դա արևմտահայ մամուլին համիդյան գրաքննության հասցրած հարվածներից ամենածանրն էր, որով սեպ էր խրվում հայ զույգ հատվածների մշակութային ու գաղափարական սերտաճման մեջ, դանդաղեցվում ազգային փոխադարձ շրփումների ընթացքը: Ի դեպ, 900-ականի արևելահայ մամուլում ևս զգալիորեն նվազել էր արևմտահայ իրականության՝ ավանդույթի ուժ ստացած համակողմանի պատկերումը: Սուլթանն արգելել էր արևելահայ բազմաթիվ պարբերականների մուտքը Թուրքիա, նոր ուժ էր տվել հայ հատվածների կրոնական կապերի թուլացմանը: Բ. դուռը խորացնում էր Կ. Պոլսի պատրիարքության բաժանումը էջմիածնից և ձրգտում սրանց հարաբերությունները հասցնել նվազագույնի: Նույն նպատակն էր հետամտում Համիդը, երբ զարավերջից փորձում էր տարանջատել Սսի կաթողիկոսությունը մի կողմից էջմիածնից, և մյուս կողմից՝ Կ. Պոլսի պատրիարքարանից: «Սիսը սսեցիներին» ձևակերպումը թուր-

քական կառավարութիւնը օգտագործում էր պառակտելու և թուլացնելու հայ լուսավորչական եկեղեցին²⁸⁷։

1905 թ. ուսաստանյան հեղափոխութեան լուրերը կտրականապես արգելված էին Թուրքիայում հրատարակվող մամուլում, արգելված էր դրա վերաբերյալ ամեն մի ակնարկ։ Համիդը այդպիսի տեղեկութիւններ անմիջական սպառնալիք էր համարում Թուրքիայի քաղաքական կարգերի համար, ժողովուրդների ազատագրական պայքարը խթանող ուժ, ուստի գրաքննիչները ամենայն բծախնդրութեամբ հետևում էին, որ այդ բովանդակութեան նյութերը չսպորդեն մամուլի էջերը։ Զենովայում հրատարակվող Թուրքերեն «Մեշվերեթ» թերթը գրում էր, որ Ռուսաստանում հեղափոխութեան լուրերը ընթերցողից թաքցնելու համար Թուրքական մամուլին արգելված է ընդհանրապես որևէ տեղեկութիւն տպագրել ուսական իրականութիւնից։ Իշխանութիւնները ձգնում էին կանխել նույնիսկ այս բովանդակութեամբ բանավոր ինֆորմացիայի տարածման հնարավորութիւնը²⁸⁸։ Հետաքրքիր է, որ այդպիսի արգելք չկար, ասենք, Զինաստանում բոքսյորների ապստամբութեան (1899—1901) լուրերի նկատմամբ։ Թերթերն իրենց էջերը առատորեն լցնում էին ապստամբութեան, այն ճնշելու վերաբերյալ լուրերով։ Զինաստանը օսմանյան կառավարութեան համար շարունակում էր մնալ խորհրդավոր մշուշով ծածկված մի երկիր, որտեղ կատարվող դեպքերը նրան քաղաքական կամ գաղափարական որևէ վտանգ չէին ներշնչում։ Քաղաքական տեսութեան բաժնում, ի դեպ, արգելված էր քննադատել «բարեկամ» եվրոպական երկրների, մանավանդ Գերմանիայի ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը։ Այս պատճառով բոքսյորների ապստամբութեան դեմ ուղղված տերութիւնների զինված գործողութիւնները հաճախ ներկայացվում էին առանց քննադատական դիտողութիւնների։

Համիդի բռնակալութեան վերջին տասնամյակին մամուլի էջերում գրեթե վերացավ բանավեճը, մանավանդ՝ հասարակական հնչեղութիւն ունեցող բանավեճը։ Տեսեսական ու քաղաքական կարևոր խնդիրները քննարկման արգելքը անշարժութեան էր դատապարտում թերթերին, մեկուսացնում նրանց հասարակական կարծիքից։ Որպես կանոն, թերթերը բանավեճում էին ակնարկներով, մանավաճապատ ձևակերպումներով ու ընդհանուր բնույթի դիտողութիւններով, որոնք ընթերցողին գրեթե ոչ մի պատկերացում չէին տալիս վիճելի հարցի, առավել ևս՝ դրանց նկատմամբ թերթերի վերաբերմունքի մասին։ Վ. Ի. Լենինը այսպիսի «թաքնված բանավեճը» բնութագրում էր որպես «բանավեճի մի տեսա-

կը, որը ունի նրա բոլոր թերութիւնները և չունի նրա մեծ արժանիքներից և ոչ մեկը»²⁸⁹։

Լրագրական բարբերի այլասերումը ծավալվում էր բռնակալութեան պարարտ հողի վրա։ Կարծիքների և տեսակետների տարբերութիւնը չէր հասնում ճշմարտութիւնը վերհանելու աստիճանի և հակասութիւնները կորչում էին մանրախնդիր անձնականի սահմաններում։

Իր բնութագրական կողմերի ամբողջութեան մեջ, սակայն, արևմտահայ մամուլը հայտնի չափով կարողացավ պահպանել իր մտավոր և մշակութային կարևոր նշանակութիւնը, շարունակում էր ազգային ինքնագիտակցութիւնը խորացնողի իր դերը։ Ժողովրդի կյանքի, կենցաղի, ազգագրական նկարագրի էական կողմերին նվիրված հրատարակումները դարձան մամուլի հետաքրքրութիւնների առանցքը։ Ավելի քան երբևէ Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի պարբերականները մերձեցան Արևմտահայաստանին, որի իրականութիւնն ու ժողովուրդը ներկայացնող բազմաթիվ նյութերով հանդես եկան դավառին քաջածանոթ գրողներն ու լրագրողները։ Մամուլը բռնակալութեանը հակադրում էր ազգային մշակույթի, հայրենասիրութեան, մտավոր ու կուլտուրական ուղիով ժողովրդի զարգացման իրավունքը։ Որքան էլ դաժան ու մանրախնդիր, բռնակալութիւնը անզոր էր կասեցնելու այդ պրոցեսի շարունակական ընթացքը։

* * *

1890-ականի վերջին և 900-ականին Օսմանյան Թուրքիայում մամուլը հրատարակվում էր բռնակալութեան վերջին շրջանի՝ ամենազոր դարձած գրաքննութեան պայմաններում։ Ներքին գործերի մինիստրութեան (որի տնօրինութեան տակ էր տպագրական տեսչութիւնը) գրաքննութեան բովով անցնելուց հետո պարբերականների տպագրելիք նյութերը ջանախնդրաբար սանրվում էին հանրային կրթութեան մինիստրութիւնում, ոստիկանութեան մինիստրութիւնում և Յլըզում։ Ոչ Թուրքերեն լեզվով մամուլի նյութերը թարգմանում էին տվյալ պարբերականի խմբագրատանը ամրացված գրաքննիչները։ Ամենից ավելի կասկածաժամիտն ու մանրախնդիրը ոստիկանութիւնն էր, որի ինֆորմացիայի հիմնական աղբյուրը նրա հավաքագրած թափփուկներն էին՝ «ժողովուրդի»։ «Ոստիկանատան մեջ,—գրում է Ա. Արփիարյանը,—մասնավոր դիվան մը չի կար. լրտեսներու, մատնիչներու խմբակ մը մատնանիշ կընէր որևէ լուր կամ հոգված։ Անանուն մատնութիւնն ալ գործ կտեսներ։ Անհայտ մատնիչներ կապարով մը կատորագծեին թերթին մը

այսինչ կամ այնինչ հողավածը և կղրկեին դուռը կամ ոստիկանատունը»²⁹⁰; Բավական էր կասկածելի մեկ տող, մեկ բառ և թերթը դատապարտվում էր խափանման²⁹¹; 1899 թ. Տ. Ճիվելեկյանը դժվարությամբ կարողացավ ձեռք բերել «Սուրհանդակի» հրատարակության արտոնագիրը: Ոստիկանությանը տեղեկացրել էին, թե իբր, թերթի անունը մեկնաբանվում է «սուր հան դակ»՝ «սուրը հանն՝ թաքմիշ բրե» (Թաքմիշ՝ խրել—թուրք.) իմաստով²⁹²: Մամուլում և գրատպության մեջ ոստիկանությունը անընդհատ որոնում էր իրեն շարչրկող ուրվականը՝ հայկական կոտորածների արձագանքը: Իր ջանախնդրության մեջ գրեթե միշտ անցնելով բանականի սահմանները, ոստիկանությունը արդեն այլաբանություն էր տեսնում այնտեղ, որտեղ ինքն էր ցանկանում: Խոսելով կոտորածներից հետո հայ մամուլի և գրատպության վրա ոստիկանության անմիտ հարձակումների մասին, Բ. Շտերնը նկատում էր, որ «նույնիսկ Աստվածաշունչը ազատ շմանց վերոհիշյալ արշավանքներից: Թուրքական գրաքննիչի աչքում նրա մի քանի նախադասությունները անվստահելի և կասկածելի դարձան: «Հրեաստանը» նման է հնչում «Հայաստան» բառին... Ուրեմն, այսուհետև (թող լինեն—Ա. Խ.) այնպիսի աստվածաշունչներ, որոնց մեջ չի կարելի գտնել «Հրեաստան» բառը: Մյուս տեղը վերաբերում էր Քրիստոսի համար առաջին անգամ մեռնող սուրբ Ստեփանոսին: Թուրքական գրաքննիչը չկարողացավ ներել այդ սուրբին, չէ որ նա քարկոծվելով մեռավ, որը կարող է 1896 թ. օգոստոսյան օրերը հիշեցնել, երբ այնչափ հայեր նույն ձևով սպանվեցան, ուստի և այդ կտորը ջնջվեցավ»²⁹³: Ձերբակալվում էին այն հայերը, որոնց մոտ հայտնաբերվում էր գրաքննական կնիք շունեցող Աստվածաշունչ²⁹⁴:

Մամուլի տեղեկատվությունը Թուրքիայում քաղաքական ու հասարակական անցուղաբաժի մասին՝ դարձավ խիստ միօրինակ ու աղքատիկ գրեթե ոչինչ շահյունող: Հայ ազգային խնդիրների առթիվ սուլթանի և պատրիարք Մ. Օրմանյանի հանդիպումները ծածկվում էին գաղտնիության մշուշով: «Արմենիան» մի այդպիսի նմուշ էր ներկայացնում «Բյուզանդիոնի» 1899 թ. հոկտեմբերի 14-ի համարից.

«Գատական վսեմ. նախարարը նախընթաց օրը պատրիարքարանի Ա. գործակատարին ծանուցել է, թե ներկայացված ինչ-ինչ գործերը կնայվին:

Քաղաքական ժողովո ատենապետ բարձր. Հարություն փառալի կողմն ս. պատրիարքին տեղեկությունը հաղորդված են ներկայացված գործերու ինչ ընթացքին նկատմամբ»²⁹⁵:

Թուրքական իշխանությունների գործողությունների քննությունը կատարելապես անմատչելի դարձավ մամուլի համար: Պարբերականները մշակել էին վախվորած-երկշտ արտահայտչամիջոցների, չնչին դիտողությունը շողորթություն վիթխարի դողալի հետ խառն հրամցնելու մի յուրատեսակ ձև, որը լիովին համապատասխանում էր մամուլի ոտնակոխ արված իրավական վիճակին: Ե. Անդրեասյանը երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո այդպիսի ոճի մասին գրում էր. «Ինչ որ չէինք ֆրնար իբրև մեր մտքին արտագրությունը ցույց տալ տառապող ժողովրդին իբրև վշտակից ընկերը, կաշխատելիք արտաքին լուրերու բաժինին մեջ տողընդմեջ ղետեղել, լուրեր, որոնք նվազ ենթակա էին գրաքննության և հաճախ առիթ կփնտրելիք բռնակալ թագավորին անունը հեղհեղելու, անոր անձեռնմխելի նվիրականության պատրվակին ներքև անիրավություն մը ձողկելու: Կրսելիք, զորօրինակ... «վեհ. սուլթանը, որ այնքան արդար է, ինչու ունենա անարդար նախարարներ և անպարտաճանաչ պաշտոնյաներ»²⁹⁶:

Իշխանությունների քննադատությունը կտրականապես արգելված էր նաև Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերի համար: Փեղոցային մի անկարգության մասին պատմելուց հետո «Լեվընդ հերալըը» ոստիկանության մասին արել էր հետևյալ խիստ սքողված դիտողությունը. «Չի կարելի ասել, թե մեր ոստիկանությունը լավ կազմակերպված չէ: Ամեն հիսուն քայլի վրա... ազենտներ են նշանակված, որոնք ցրեկները միշտ իրանց ծառայության մեջ են, սակայն գիշերները երբեմն վատ եղանակներին ու հանգիստ ժամանակներին սրճարանների մեջ խաղաղ անկուն են որոնում, որից և հաճախ տուժում է»²⁹⁷: Դրան անմիջապես հետևեց գրաքննական նախազգուշացումը, որով հայտնվում էր, որ այդ թերթը անտեսել է գրաքննական կանոնադրությունը և կատարել անթույլատրելի հանցանք:

Մ. Օրմանյանի պատրիարքության ժամանակ հայ մամուլի վրա շլտված շափերով ծանրացավ պատրիարքի և ազգային մարմինների հրակողությունը: Դա հասցրեց նրան, որ մամուլը հարկադրվեց լուրջուն պահպանել նրանց զեղծումների մասին: Հավանաբար, մամուլի երբեմնի հանդգնության վերջին տուրքը տալիս էր «Մասիսը», որը 1898 թ. հունիսին որոշ դիտողություններ էր արել պատրիարքարանի դրամական շարաշահումների վերաբերյալ²⁹⁸: «Մշակի» թղթակիցը նկատում էր, որ ոչ մի թերթ իրավունք չունի ամենափոքր իսկ շափով բացահայտել այդպիսի շարաշահումները՝ առանց խափանման վտանգի ենթարկվելու²⁹⁹: Ե. Անդրեասյանը ցասկոտ տողերով է ներկայացրել պատրիարքի լուծը

մամուլի վրա: Օգտվելով իր իշխանությունից և առավել ևս՝ Յլզըզի վրա ներգործելու հնարավորությունից, պատրիարքը անքննելի էր հռչակել իր գործողությունները և աչ ու ձախ պատժել էր տալիս մեղանշած թերթի-րին: Օրմանյանը իր տուն էր կանչում հայ գրաքննիչներին և հանդիմա-նում նրանց, որ թույլ են տալիս թերթերին՝ անցկացնել իր դեմ պատ-րաստված նյութերը³⁰⁰: «Անոր գայրույթեն զերծ կմնար թերթ մը,— գրում էր Անդրեասյանը,— որուն անունը տալ չեմ ուզեր՝ ուրիշ բաներ ալ պրպտելու հարկին տակ շատնվելուն համար (նկատի ունի «Բյուզանդիոնը»,— Ա. Խ.)»³⁰¹:

Հիրավի, «Բյուզանդիոնը» պատրիարքի կողմից մշտապես հովանա-վորվում էր՝ իբրև նրա համախոհ: 1899 թ., երբ «Մասիսում» Ա. Ան-տոնյանը սուր քննադատության ենթարկեց Բ. Քեչյանին՝ իրավացիորեն ցույց տալով նրա թերթի նեղամտությունը և ընթերցողի լրագրական ճա-շակը անմիտ փորձությունների ենթարկելը, պատրիարքը իր բարեկա-մական զգացումները Բ. Քեչյանի հանդեպ հայտնեց ոչ այլ կերպ, քան մեկամսյա խափանման ենթարկելով «Մասիսը»³⁰²: Հեղձուցիչ և հիվանդ-դագին մթնոլորտում անթույլատրելի էր համարվում նույնիսկ քահանա-ների հեղինակությանը դիպչելը: 1906 թ. Կ. Պոլսի կրոնական ժողովը հատուկ որոշմամբ սաստեց այն թերթերին, որոնք համարձակվել էին աննպաստ կարծիք հայտնել քահանաների կրկնամուսնության մա-սին³⁰³:

Այսպիսի վերաբերմունքը ըստ ամենայնի խրախուսվում էր Համիդի ռեժիմի կողմից: Ոստիկանությունը ձգտում էր հավաքագրել մամուլի խմբագիր-տնօրեններին և դարձնել գործակալներ՝ ինքնուրույնությունից զրկված մամուլը վերածելով բոնակալության հենակետերի: Ա. Ան-տոնյանը վկայում է, որ տպագրական տեսչության տնօրեն Ֆերիտ Մի-սակ պելը ջանացել է իրեն ներգրավել ոստիկանության գործակալնե-րի շարքը³⁰⁴: Հ. Շահնազարը հայտնում է իր հերթին, որ 1896-ին «մե-զի դեմ հնարված վերջին միջոցն եղավ ձեռնարկել ծառայեցնել թերթը («Հայրենիքը»— Ա. Խ.) համիդյան ընծիմին»³⁰⁵: Շահնազարը կտրակա-նապես մերժել էր այս ուղղությամբ գրաքննիչ Պ. Պառնասյանի արած առաջարկները:

Այն, ինչ չէր հաջողվում ոստիկանությանը հայ խմբագիրների նկատմամբ (Իհարկե, ոչ առանց բացառությունների, ինչպիսին էր «Լույ-սի» խմբագիր Վ. Պարտիզակցին), բավական հեշտությամբ իրականաց-վում էր Կ. Պոլսի եվրոպական շատ հրատարակությունների և արտա-սահմանի մամուլի խմբագիրների շրջանում: Կաշառվել էին արտասահ-

մանի բազմաթիվ թերթեր ու ամսագրեր³⁰⁶: Համիդը դրանց խմբագիրնե-րին գնում էր մի քանի հարյուրի հասնող բաժանորդագրություններով և սուլթանական բարեհաճության այլ նշաններով: «Համիդի իշխանության ընթացքում,— գրում է իրագեկ Սեֆեր բեյը,— անթիվ և անհամար խմբ-բագիրներ սեթեթված են տաճկական մեղալիներով ու շքանշաններով: Այդ տեսակ պայմաններում ինչու պահանջել, որ նա արժեք տա Եվրո-պայի հասարակական կարծիքին»³⁰⁷: 1908 թ. Կ. Պոլսի երիտթուրքական կոմիտեն ձեռք էր գցել Համիդի քարտուղար Իզզեթ փաշայի մի ցուցակը, որտեղ նշված էին եվրոպական կաշառված թերթերը, ինչպես ավստրո-հունգարական և գերմանական «Պեշտեր Լյուզը», «Նոյե Ֆրայե պրես-սեն», «Յոսիչե ցայտունզը» և այլն³⁰⁸: Կ. Պոլսի եվրոպական թերթերը ամենագոր կաշառքի շնորհիվ գերակշիռ մեծամասնությամբ դարձել էին սուլթանի ձեռնասունները³⁰⁹:

Նույն վերաբերմունքը տարածվում էր թուրքական թերթերի վրա: 1890-ական թթ. «Թերեհմանը հագրգաթը», «Սաբահը» և «Իկդամը» Բ. դոնից ստանում էին ամսական 400 դոլարի շափով նպաստ³¹⁰, «Էմա-նոե-եզ ումեմը»՝ 240.000, «Սաադեթը»՝ 36.000, «Իսթանբուլը»՝ 24.000 դուրուշ և այլն³¹¹: Եվրոպական թերթերի խմբագիրները երբեմն խորա-մանկություն էին դիմում՝ նպաստներն ավելացնելու կամ շքանշան կոր-զելու համար: 1899 թ. սուլթանի մյուս քարտուղարը՝ Սյուրեյյա փաշան նշել է: «որ բոլոր թերթերը շնորհավորել են սուլթանի ծննդյան օրը՝ բացի «Մոնիթյոր օրիենթալից»³¹²: Այսպիսի «սառնությունը» պետք է հալեց-վեր՝ կնշառքի ջերմությամբ: Արտասահմանի մամուլի մեջ հայտնվում էին առավել հանդուգն խմբագիրներ, որոնք թուրքիային ոչ նպաստա-վոր սոցիալ գրված ձեռագիր հոդված էին ուղարկում պալատ՝ նախադու-շացնելով, որ եթե որոշակի գումար չտրվի, ապա այն կտպագրվի³¹³:

Մամուլին սիրաշահելու քաղաքականությունը³¹⁴, այսուհանդերձ, ի վիճակի չէր ամբողջովին անշարժության դատապարտելու հայ թերթերը: Գրաքննական շղաղարող պատիժները վկայում էին ոչ միայն մշտական ռեպրեսիաների, այլև դրանք մշտապես առաջացնող պատճառների մա-սին: 1899—1907 թթ. «Մասիսը» խափանվել է մի քանի անգամ՝ 1905 թ. հունվար-փետրվարին, հուլիսին, սեպտեմբեր-նոյեմբերին, 1907 թ. հու-նիս-օգոստոսին և այլն: Գրաքննությունը, ընդ որում, որևէ բացատրու-թյուն չէր տալիս խափանման պատճառի վերաբերյալ, այլ միայն նշում էր «կանոնի հակառակ ընթացքի մեջ գտնվել հանդգնած ըլլալու» իրո-ղությունը: Բարեհպատակության միօրինակ ուղղությամբ ընթացող «Բյուզանդիոնը» խափանվում էր ամենաշնչին կասկածի դեպքում:

«Տասն տարվա մեջ,—գրում էր Բ. Քեչյանը,—«Բյուզանդիոն» հինգ անգամ գոցվեցավ՝ գլխավորապես ոստիկանության հնարքներով, անվազն տասներկու անգամ ձերբակալվելով՝ հարցաքննության ենթարկվեցանք. երկու տարի առաջ՝ 1907 փետրվար-մարտ «Բյուզանդիոն» խափանեցավ և մեկ կողմե՛հ հայոց պատրիարքին, մյուս կողմե՛հ նախորդ ազատական շեյխ-ուլ իսլամին բարեխոսությամբ հազիվ մեկ ամիս բացվեցավ և 1906 հունիս-հուլիսին այս միևնույն Մեհմետ Ալին էր, որ մեր տունը գիշերույն կոխել տվավ և մեր տունն ու տպարանը խուզարկելեն հորք իբրև հայ հեղափոխական և իբրև պահուցիչ և արտասահմանի հեղափոխականաց հետ թղթակցող՝ զմեզ բանտարկեց 17 օր...»³¹⁵:

Արտասահմանի հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունն աշխուժացմանը զուգընթաց՝ հաճախակի էին դառնում ոստիկանության միջոցառումները Կ. Պոլսի հայ թերթերի դեմ: 1906 թ. հունիս-հուլիսի միջադեպը, որի մասին խոսում էր Բ. Քեչյանը, ըստ էության, հայ խմբագիրների դեմ կազմակերպված շուրջկալ էր եղել: Հուլիսին ձերբակալվեցին նաև «Մասիսի» խմբագիր Տ. Արփիարյանը, Մ. Գոշուկյանը («Մանզումեի էֆբլար»), Զ. Կյուլլուրյանը («Սուրհանդակ»), Զ. Յուսուֆյանը («Արևելք») և Պ. Պապիկյանը («Ավետարեր»): Ձերբակալվել էին Բ. դոան հայ պաշտոնյաներ և բազմաթիվ այլ անմեղ մարդիկ՝ սուլթանի դեմ մահափորձի ամբաստանություններով³¹⁶: «Շատ մը երևակայական ամբաստանություններ կծանրանան իրենց վրա, ի մասնավորի՝ արտասահմանի հեղափոխական մարմիններու հետ հաղորդակցության»,—գրում էր Ալեքսանդրիայի «Ազատ խոսքը»³¹⁷:

Համիդի գահակալության վերջին երկու տարիներին հայ մամուլի մեղանշումները ոստիկանությունը հակված էր գնահատելու քաղաքական հանցանքի տեսակետից: Խմբագրատներում տիրող լարվածությունը ձգվեց ընդհուպ մինչև բռնակալության վախճանը:

* * *

1894—1896 թթ. և հետագայում համիդյան գրաքննությունը կտրականապես արգելել է մամուլում հայկական կոտորածների վերաբերյալ լուրերի ներթափանցումը: Արգելվեցին եվրոպական լրագրողների թրդթակցությունները կոտորածների մասին և կամ միջոցներ ձեռնարկվեցին եվրոպական թերթերում իրական փաստերը նենգափոխելու համար: Սուլթանի անմիջական պատվերով թուրքական որոշ հրատարակություններ ջանում էին երկրում արևմտահայությունը ներկայացնել որպես Օսմանյան կայսրության ամբողջականության դեմ դավեր լարող և նրա

անկախությունը սպառնացող ժողովուրդ: Հայ մամուլը ենթարկվեց ոստիկանության մանրակրկիտ հսկողությանը: Պարբերականներից չքացան քննադատական հրապարակումները՝ նույնիսկ ազգային շրջանակներում: Վերացվեցին սատիրան ու բանավիճակին լուրջ հրապարակումները: Բռնակալության անբարոյականացող ազդեցությունը մամուլում նկատելի դարձավ առանձնապես Աբդուլ Համիդի գահակալության վերջին տասնամյակին: Կասկածանքի ու լրտեսության թունավոր մթնոլորտում անկում ապրեցին լրագրական բարձրը. սուլթանը այս պայմաններում ցանկանում էր մամուլը վերածել միանշանակ միջոցի՝ բռնակալությունը փառաբանելու համար:

Այսուհանդերձ, արևմտահայ մի շարք պարբերականներ կարողացան այս կամ այն կերպ պահպանել իրենց հասարակական առաջավոր ներգործությունը հայ հանրության վրա՝ մասնավորապես հայ զույգ հատվածների հոգևոր-մշակութային մերձեցման և թարգմանական գրականության զարգացման գործում: Մամուլը կարևոր ներդրում արեց ազգային դպրոցի, մանկավարժության, ինչպես և գիտական մտքի պրոպագանդի ասպարեզում:

Մամուլը կարևոր ներդրում արեց ազգային դպրոցի, մանկավարժության, ինչպես և գիտական մտքի պրոպագանդի ասպարեզում:

ЗАПАДНОАРМЯНСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ И ЦЕНЗУРА ОСМАНСКОЙ ТУРЦИИ (1857—1908)

Правовое положение печати в Османской Турции, с развитием периодической печати, окончательно определилось в 50-60-х годах XIX века. В западноармянской общине до закона, принятого в 1857 г. о типографиях, контроль над книгопечатанием и прессой осуществляли патриарх и духовный собор. До опубликования османского закона о печати деятельность редакторов и издателей подвергалась некоторой регламентации, к которой относились санкции властей по отношению к печати, к условиям закрытия и переиздания газет и журналов.

К попыткам регулирования правового положения прессы армянское Национальное правление прибегло к 1861—1863 гг., когда в западноармянской общине усилилась борьба за национальную конституцию. В соответствии с законопроектом о печати Национальное правление пыталось ограничить возможности демократических периодических изданий («Мегу», «Мювати-н эрчис», «Цахик») в области свободной критики. В отличие от других общественных течений, защищавших принцип умеренной свободы печати, западноармянские публицисты-демократы обосновывали свои требования свободы печати необходимостью критики и ликвидации общественно изживших себя идей и отношений.

Обнародование османского закона о печати от 31 декабря 1864 г. положило конец бесконечным дискуссиям—положение о национальной печати стало излишним. Распространение либерально-реформистских идей в турецких газетах, рост общественного влияния «новых османов» и проявление национального самосознания подданных народов империи явились теми основными

причинами, которые привели Порту к регулированию правового положения печати во всей стране. Особенностью установленного в соответствии с этим законом режима печати явилось то, что предварительная цензура не устанавливалась, однако периодические издания попадали под постоянный контроль административных властей. Несмотря на либеральные формулировки, в действительности закон подчинял печать полицейским органам. Поэтому закон о печати 1864 г. характеризуется односторонней направленностью, очерчивая в основном правовые нормы периодических изданий и соответствующих размеров наказания. Тем не менее, закон в определенной степени ограничивал власть тирании над печатью, определял нормы, регулирующие взаимоотношения редакторов-издателей и властей. Когда печать оказывала сопротивление внутренней и внешней политике правительства или затрагивала вопросы национального самоопределения, Порты прибегала к гонениям редакторов и издателей. В соответствии с «Временным решением», обнародованным в 1867 г., турецкие бюрократы получили широкую, никаким законом не установленную власть над печатью. С этого времени полицейский контроль стал характерной особенностью османской цензуры.

С конца 1860-х гг. Порты стала непосредственно контролировать периодические издания. До этого контроль осуществлялся через патриаршество или национальное правление. Жесткие меры начались с закрытия газет «Манзуме-и эфкар» К. Паносяна и «Цацана» Ов. Минасяна, когда правительство принудило армянскую печать отказаться от постановки вопросов, касающихся экономических, религиозных и административных притеснений в Западной Армении. Подобное отношение сопровождалось сокращением патентов или резким затруднением издания армянских газет с национальным и общественным содержанием. В первой половине 1870-х гг. встревоженные ростом общественного влияния печати, власти отказались ликвидировать «Временное решение»; вместе с тем, были ограничены материальные возможности редакторов и издателей и введен налог на штемпель (1874 г.), который лег тяжелым бременем на все периодические издания.

В 1870-х гг. ведущие западноармянские газеты и журналы, благодаря справедливой оценке и критике деятельности конституционных органов, сферы просвещения, клерикальных должностных лиц оказали глубокое влияние на общественное мнение. А когда разоблачения приобрели общественную значимость, национальная, светская и религиозная верхушка начала оказывать на печать давление с помощью властей. При содействии последних она добивалась введения административных наказаний, закрытия органов печати, суда над ними и т. д. С некоторыми исключениями критический заряд газет в этот период в основном разряжался в рамках армянской общины. Именно этим объясняется то обстоятельство, что контроль над армянской печатью османские власти в известной мере передали национальному правлению, оставляя за собой право на санкции.

В середине 1870-х гг. для османской цензурной политики решающее значение имел подъем освободительной борьбы подданных народов на Балканах и оживление либерально-конституционного движения внутри страны. Армянская пресса целенаправленно освещала угнетенное положение населения Западной Армении. Порта не препятствовала этому. Подобное отношение объяснялось политической ситуацией, сложившейся в Турции: местным реформам для восставших дунайских вилайетов Турецкое правительство противопоставляло необходимость реформ во всей стране. Итак, армянским периодическим изданиям позволялось освещать тяжелое положение армянской провинции именно для того, чтобы продемонстрировать необходимость административных реформ не только на Балканах, но и в Малой Азии. Разоблачения печати, однако, достигали нежелательных для правительства масштабов, а потому такие «крайности» наказывались полицейским вмешательством. Во второй половине 1870-х гг. на фоне временного прекращения гонений пресса подвергалась преследованиям без судебного разбирательства, в административном порядке.

Освещение положения западных армян в армянской прессе было враждебно встречено турецкой шовинистической печатью, что положило начало распространению версии о политической опасности и враждебности западных армян государству. Подоб-

ная фальсификация особенно получила распространение в 1880 г., когда, расправившись с османской конституцией, Абдул Гамид развернул тиранию по всей стране. В борьбе против турецкого либерализма и стремления немусульманских народов к самоопределению султан придавал первостепенное значение искоренению свободомыслия в прессе. В 1879 г. в условиях политической стабилизации цензура вновь обрушилась на прессу. Возобновились преследования редакторов-издателей и влиятельных публицистов, стали закрываться периодические издания. Пасиля и запреты были направлены против дальнейшего развития идей национального самоопределения в армянской прессе. Запрещались перепечатка на политические темы из европейских изданий, информация об армянском вопросе. Из периодики исчез жанр политической публицистики. Усилившиеся гонения привели к закрытию периодических изданий «Лрагир», «Мамул», «Цинах», «Аршалуйс араратян». Вступившая в свои неограниченные права, гамидовская цензура навязала газетам и журналам особые инструкции, по которым определялось их общее содержание, тематический отбор материалов и вид публикаций. В 1888 г. силой цензурных правил правительство стремилось искоренить критическую направленность прессы и превратить ее в покорное орудие господствующего режима. В журналистику проникли доносы, подлоги, провокации: цензура хотела держать в постоянном напряжении редакторов и журналистов. Подкупленная султаном значительная часть турецкой прессы перестала осознавать свои гражданские обязанности. Турецкая дипломатия стремилась подкупить как зарубежную оппозиционную, так и армянскую печать за пределами страны.

Несмотря на национально-политические гонения и преследования, передовые западноармянские публицисты и писатели смогли объединиться вокруг легальных изданий—«Аревелк», «Масис» (еженедельник) и «Айреник». В 1880-х гг. демократическая пресса заменила запретную тему гнета широким и всесторонним отражением реальной жизни, быта, нравов и обычаев населения Западной Армении. На страницах периодических изданий самоутвердилась западноармянская реалистическая литература как специфическая форма проявления идеологии нацио-

нального самоопределения и освободительной борьбы. В единстве публицистического исследования и художественного воспроизведения западноармянской действительности формировалось общественное воздействие прогрессивной прессы.

В 1894—1896 гг. гамидовская цензура категорически запретила всякую информацию об армянских погромах. Были запрещены или доведены до минимума материалы, отражающие жизнь в Западной Армении. Для маскировки погромов цензура перешла к откровенной дезинформации. Внутренняя информация предварительно разрабатывалась в полиции; в справках под лживыми заверениями о мире и безопасности в Западной Армении тщательно скрывалось катастрофическое положение народа. За правдивую информацию редакторов и издателей ожидали тюрьма и ссылка. Власти предприняли меры для запрета въезда европейских журналистов и в районы погромов. С тем, чтобы в страну не могли просочиться русские и европейские периодические издания, в которых писалось о погромах, усилился контроль над иностранной корреспонденцией. По мере распространения погромов дезинформация становилась все более целеустремленной: версия о «горстке бунтарей», восставших в армянских провинциях, превратилась в лживую пропаганду о восстании и измене западных армян, к которой приступила как официальная, так и неофициальная турецкая печать. Султан стремился ввести в заблуждение международное общественное мнение, заявляя, что турецкие власти вынуждены смирить «бунтарей», а также пытался возбудить чувство ненависти к западным армянам у турецкого и курдского народов.

Цензура оказывала давление на армянские газеты и журналы, принуждая печатать материалы, где вся ответственность за погромы возлагалась на армян. Газетам навязывались готовые редакционные материалы, содержащие «факты» о якобы восставших армянах. Газеты «Аревелк», «Айреник», «Джериде-и шаркие» отказались печатать подобные материалы.

В условиях разгула цензуры стало невозможным дальнейшее издание «Айреника». Ред. А. Арпиарян вынужден был эмигрировать за границу, издатель Ов. Шахназар был арестован. В июле 1896 г. «Айреник» был закрыт.

Цензурные гонения до падения тирании в 1908 г. не смогли, тем не менее, окончательно подавить некоторую самостоятельность армянской прессы. Существенную нехватку общественного содержания (национальное, экономическое и политическое угнетение, запрет материалов, отражающих вести о зарубежных событиях и, в частности, русской революции 1905 г.) армянская печать стремилась восполнить серьезной оценкой повседневной жизни нации, деятельности провинциальных правлений и пропагандой культурных ценностей. В условиях более жестокой, по сравнению с контролем над прессой, цензуры книг периодические издания сплотили вокруг себя передовые литературно-публицистические силы, которые привлекали внимание читателей, способствовали его духовному развитию. В 1900-х гг. пресса играла исключительно важную роль в развитии западноармянской оригинальной и переводной литературы.

Цензура не смогла окончательно задержать процесс культурного и интеллектуального сближения двух частей армянского народа. Печатавшиеся в Константинополе и Смирне периодические издания продолжали тот путь оценки восточноармянской литературы, литературных деятелей, который вырисовывался еще в 1850—1860-х гг. Большой силы и глубины обобщений достигло в прессе художественное воспроизведение социально-общественной жизни Западной Армении. Реалистическая литература нашла живительные корни в изображении жизни провинции, а также армянских общин Константинополя и других городов Турции. Стихийно, но в то же время постоянно и непрерывно западноармянская печать противопоставляла тирании идеалы национальной культуры, духовного развития народа. Ограничения и духовное малодушие, навязанные гамидовским режимом, пресса прорывала, правда, не прямым, но опосредованным процессом общения с собственным народом и контактом с передовыми международными общественными движениями.

THE WEST ARMENIAN PRESS AND CENSORSHIP IN THE OTTOMAN TURKEY, 1856—1908

In the Ottoman Empire the legal situation of the press media has been given a definite status in the course of its development within 1850 to 1860. In the Western Armenian community until 1857 book-printing and the press media had been controlled by the Armenian Patriarch and the Holy Assembly. Until the enactment of the Ottoman law of the press in 1854, the editor-publisher activities had been regulated by sanctions of the authorities against the press.

The National Department made attempts to adjust the state of legal affairs in the press between 1831 and 1833, at the time when the Western Armenian community was striving for a national constitution. In accordance with the Bill on press the national rule tried to restrict the capabilities of the democratic periodicals like "Meghu" "Miunati -ierchias", "Tsaghik" with regard to free criticism. In contrast to other social movements backing a moderate freedom of the press, the West Armenian democratic public writers substantiated their demands for press freedom by the need for criticism and the elimination of outdated public relations and concepts.

The enactment of the Ottoman law of the press December 31 1854 put an end to the unending disputes making the ruling on national press superfluous. Dissemination of liberal reformist ideas in Turkish newspapers, the growth of the "new Ottomans" social influence and manifestations of national self-consciousness of peoples constituting the Empire were the main reasons prompting the Sublime Porte to normalize the legal status of the press country-wide. The main characteristic of the press regime established by the law was that though no preliminary censoring was done, the periodicals were nevertheless under continuous control of the authorities. Despite liberal definitions, the law actually made the press accountable to

the police. That is why the press law of 1864 is characterized by unillateral objectives seeking mainly to legally establish the periodicals' legal standards and the respective penalties. Nevertheless, to some extent the law restored the tyrannic power over the press, established norms and relations regulating the newspapers' rights, correlations between the publishers and the authorities. However, when the press showed opposition to the government's home and foreign policy or a disposition to self-determination, the Sublime Porte restrained the press. Through the "provisional statement" issued in 1887m the Turkish red tape gained an unrestricted domination over the press making police control an inherent feature of the Ottoman censorship.

Starting from late 1860-ies the Sublime Porte began to exercise direct supervision on Armenian periodicals which until then had been accomplished through the Patriarchate or the National Department. The tough policy started by closing K. Panossian's "Manzume-i efkiar" and H. Minassian's "Tsiatsan" papers, when the government forced the Armenian press to stop raising issues of Western Armenian's economic, religious and administrative suppression. This attitude was accompanied by cutting the licences of Armenian papers having national orientation or by suspending their publication. In the first half of the 1870-ies alarmed with the growth of the social influence of the press the authorities gave up their intention to abolish the "Provisional statement". Meanwhile, limitations were imposed on the material means of editors and publishers with an introduction of a press tax (1874) posing a heavy burden on all periodicals.

In the 1870-ies the leading West Armenian newspapers and magazines deeply influenced public opinion due to true assessment and criticism of constitutional organs, education, clerical officials. And when denunciations became known to the general public, the national secular and religious dignitaries defended themselves with the help of the authorities. Relying on their support, they succeeded to punish the papers administratively by impediment, trial and so on. During this period with some exceptions the critical potential of the press was discharged within the limits of the Armenian community. This is the explanation why the Ottoman authorities had to some extent

transferred press supervision to the National Department, while retaining the right to enforce sanctions.

In the mid 1870-ies the rise of national-liberation movement of the dependent peoples in the Balkans and liberal-constitutional movements emerging in the country had a crucial significance for the Ottoman censor policy. The Armenian press covered the oppressed state of Western Armenians in a very pointed way. Such toleration with regard to the Armenian press is explained by Turkey's political situation. To the local reforms demanded by the insurgent Danubian vilayets the Sublime Porte opposed the necessity to reform the whole of the country. So the Armenian periodicals were allowed to represent the dire situation of the province to show that administrative reformation was needed not only in the Balkans but Asia Minor as well. However, denunciations of the government reached undesirable proportions therefore such "exaggerations" were sanctioned by police interference. During the late 1870-ies with this or that temporary falling tide of repressions periodicals were persecuted without trial, in an administrative way.

The coverage of Western Armenians' oppression by the journalism was accepted with animosity by the Turkish chauvinistic press which spontaneously was later encouraged by censorship to substantiate the viewpoint of Western Armenians being politically dangerous and an enemy of the state. That false viewpoint especially developed in the 1830-ies, when dealing with the Ottoman Constitution, Abdul Hamid inflicted his brute force throughout the country.

In the struggle against Turkish liberalism and non-Muslim peoples' aspirations for autonomy the Sultan gave prominence to the elimination of the independent thought of the press. In 1879 under the country's politically stabilizing conditions the censor machine that had been working with some interruptions once again started to do it at full swing. Once again periodicals began to show off at intervals and once more editors, printing house owners and influential publicists were persecuted. Prohibitions and violence stopped further deepening of national self-determination inclinations of the Armenian press. It was forbidden to reprint articles on political subjects from European publications, inform about the Armenian question. From 1880 to 1883 the publicistic genre disappeared from the

press. Because of growing persecutions the Armenian "Lragir", "Mamul", "Tsitsagh", "Arshaluis Araratian" periodicals came to a close. Possessing unlimited rights the Hamidian censorship enforced special instructions upon newspapers and magazines which determined their general contents, choice of subjects and forms of publication, in 1833 by force of censor rules the government tried to eradicate the critical trend of the press and make it a docile tool in the hands of the ruling regime. Pettiness, treachery, falsehood and provocation penetrated into journalistic morals by means of which the Hamidian censorship wished to keep editors under permanent tension aiming to detect and destroy every possible opposition of the press. A significant part of the Turkish press lost its awareness of civic duties under the heavy weight of the Sultan's pensions and bribes. Turkish diplomacy used the same techniques with respect to the foreign antagonistic press and the Armenian press as well and was successful particularly with German publications. Foreign Armenian legal publications have been very informative as concerns these efforts of Hamid, unmasking his agents and their methods.

Recovering from national-political repressions and persecutions Western Armenian progressive publicists came together around such publications as Constantinople's "Areveik", "Massis" (weekly) and "Hayrenik" papers. The democratic press of the 1880-ies substituted the prohibited oppression theme for a wide and overall presentation of Western Armenian's real life, mode of existence, national morals and customs. On the pages of the press Armenian realistic literature began and established itself as a unique form of manifestations of the national self-determination and liberation movement ideology.

Shaping itself within the unity of journalistic investigation and pieces of fiction was the public impact of the progressive press in the Armenian reality.

From 1894 to 1895 the Hamidian censorship vetoed the news on Armenian massacres. Materials reflecting life in Western Armenia were banned or brought to a minimum in the press. To conceal the massacres, censorship started obvious misinformation. The newspaper home news were primarily made up by the police. In such reports the dire plight of West Armenia was carefully disguised under false allegations of the people's peace and security. Arrest and

exile threatened those who published truthful information. The authorities took measures to banish European correspondents from the regions of massacre or to falsify their reports.

Monitoring the foreign correspondence was tightened to prevent the Russian and European periodicals from getting into the country. The wider the massacres spread, the more expansive the falsification became. The hypothesis of "a handful of rebels" revolting in the Armenian province was made into a propaganda play of an uprising and treachery of all Western Armenians taken up by the official and non-official Turkish press. Hamid was trying hard to delude the international public opinion in that the Turkish authorities were obliged to calm down the rebels and also he tried to sow the seeds of hatred among the Turkish and Kurdish peoples towards the Armenians.

The censorship imposed oppression upon the Armenian papers and magazines forcing them to print materials where the whole blame for the massacres was laid on the Armenians. The newspapers were forced to publish ready-made editorials containing false evidence of the people's rebellion. "Arevelk", "Hayrenik", "Jeride-i Shargie" refused to print them. Due to foreign political intercession the police for a time put up with such disobedience.

Because of the censorial turmoil and deepening contradictions between the Armenian political parties the publication of "Hayrenik" became impossible. A. Arpiarian moved abroad. H. Shahnazar was arrested by the Turkish authorities. "Hayrenik" was closed down in July, 1896.

The unprecedented censorial crackdown up to the downfall of tyranny in 1908 was unable to fully suppress the independence of the Armenian press.

The Armenian press strove to provide a compensation for the essential deficiency in public relations coverage (national repression, bans on publications, etc.) by serious estimations of everyday life of the nation, activities of provincial administrations and by spreading the education.

With regard to the book censorship being even more severe, the periodicals had become centres of consolidating the progressive

capabilities of literary and media writing attracting readers and contributing to their spiritual development.

At the turn of the century the press had a unique significance in the development of the West Armenian original and translated literature.

The censorship was not able to bring to a halt the cultural and intellectual contacts between the two Armenian vast sectors through the press. Periodicals printed in Constantinople and Smyrna continued to follow the route of evaluation of Eastern Armenian literature, literary personalities that had emerged as far back as 1850 to 1860. Literary reproduction of West Armenia's social life in the press gained heights of generalization. Realistic literature had discovered vital roots by way of depicting life in the provinces as well as the life of Armenian communities in Constantinople and other Turkish towns. Spontaneously but unceasingly and continually the Western Armenian press confronted the tyranny using the ideals of national culture, spiritual development of the nation. The press crushed through the restrictions imposed by Hamid's regime as well as through intellectual cowardice by keeping in touch with its own people and the progressive international social movements however in a rather indirect way.

Մ Ա Ե Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Բ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա Ն Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

1. Անին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 21, էջ 175:
2. Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. I, с. 18.
3. Նույն տեղում:
4. Петросян Ю. А., Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVII—начало XX вв.), с. 114.
5. 1980 թ. սեպտեմբերին Քուրքիայում դիմավորական հեղաշրջումից հետո մինչև 1984 թ. սեպտեմբեր, երկրում հրատարակվող ազդեցիկ պարբերականները խափանվել են 42 անբաժնի տարրեր ժամկետներով: Քուրքական հրատարակագիրները արտակարգ դրության դատարանների կողմից այդ նույն ժամանակահատվածում դատապարտվել են երկը ամսվա մինչև յոթուկես տարվա լատարկության: Այսպիսի հալածական միջոցառումները վիճարկում են, որ իրենց հակառակորդների դեմ մղած պայքարում Քուրքական իշխանությունները մեր օրերում ևս գործի են դնում դեռևս անցյալ դարի երկրորդ կեսից մշակված ու կատարելագործված սեպտեմբրյալ դրաքննության մեթոդները (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 14 սեպտեմբերի, 1984 թ.):
6. Գալմե՛լյառյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության, Վիեննա, 1833: Երիցյան Ալ., Հայ պարբերական հրատարակությունները, «Արձագանք», 1892, № 21, էջ 327—331, № 22, էջ 343—348: Զարբինալյան Գ., Պատմություն հայերեն ղպրության. Բ, նոր մասնագիտություն, Վենետիկ, 1878: Առնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը, Ալեքսանդրապոլ, 1895: Նույնի Հայոց պարբերական մամուլը, Լիակատար ցուցակ, Ե., 1934:
7. «Արձագանք», 1882, № 22, էջ 344—347:
8. Տե՛ս 1870—1890-ական թթ. Հայկակի բազմաթիվ թղթակցությունները «Մշակում», «Նոր կյանքում» տպագրված Հրագրանի «Օրվան կյանքը» քրոնիկլեկը (1898—1901 թթ.)՝ «Հանրային կարծիքը», «Նոր կյանք», 1898, № 19, էջ 290—292: «Կ. Պոլսո մտավորական շարժումը», նույն տեղում, էջ 295—299: «Անցյալի դեմքեր», նույն տեղում, 1900, № 3, էջ 39—42: «Օրագրողի հուշումներ», նույն տեղում, 1900, № 13, էջ 205—207, № 14, էջ 219—222, № 15, էջ 234—238, № 16, էջ 254—255, № 21, էջ 326—328 և այլն:
9. Օտյան Ե., Գրական հիշատակներ, Երկերի ժողովածու, հ. 4:
10. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Բ: Կահիրե, 1937: Կառապետ Փանոսյան, իր կյանքը և ժամանակը, «Բյուզանդիոն», 1905, 10, 12, 19, 20 ապրիլի:
11. Շաբրե Բ., Հիվանդ մարդը, «Մուրճ», 1905, № 11—12, էջ 67—72: Սեֆեր բեյ, Արզուլ Համիդի ներքին կյանքը, «Երկրի ձայնը», 1907, № 7, էջ 8—9: Ֆեյ Պ., Մա-

մուլը և գրաքննությունը Ապտյուլ Համիդի օրով, «Արևելյան մամուլ», 1909, 1 հուլիսի, էջ 687—690, 21 հուլիսի, էջ 710—716, 28 հուլիսի, էջ 739—743: Gallenga A., Two Years of the Eastern Question.—L., 1877.

12. Midhat A. H. The Life of Midhat Pasha, New York, 1973.
13. Dittvéleqatan A. La régime de la presse en Turquie, Paris, 1912.
14. Հակոտակ դրան, լուրջ քննության առարկա է դարձել ցարական գրաքննության և արևելահայ մամուլի իրավական փոխհարաբերությունների, այդ թվում և զբբի գրաքննության պրոլե՛նը, որի լուսաբանման գործում կարևոր ավանդ են Ս. Գ. Արեշյանի և Մ. Հ. Մխիթարյանի աշխատությունները: Տե՛ս Арешян С. Г., Царская цензура и армянская печать. Е., 1957: Մխիթարյան Մ. Հ., Ս. Հակոտյանի «Գործ» հանդեսը (1882—1884):—Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից զբբում, Ե., 1963, էջ 219—238: Նույնի XIX դարի կրկրորդ կեսի արևելահայ մամուլի պատմությունից: («Փորձ», «Արձագանք»), Ե., 1976:
15. Հովհաննիսյան Ա. Գ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Ե., 1955: Ասատրյան Ա. Ա., Հարություն Սվաճյան: Ե., 1967: Սանֆանյան Գ. Խ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, Ե., 1962: Նույնի Հակոբ Պարոնյան, Ե., 1964: Նույնի Հայաստան թուրքերեն հայ մամուլը:—Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Ե., 1963, էջ 239—274: Նույնի Արփիար Արփիարյան, Ե., 1955: Դավաթյան Վ. Գ., Պոլսո՛ւայ մամուլի և հրատարակախոսության սկզբնավորումը (1832—1853), Ե., 1975: Կոստանզյան է. Ա., Գալեզին Սրվանձառյան, Ե., 1979:
16. Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908).—М., 1972. Его же; Турецкая печать в источниках и в литературе (1729—1908).—В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. III, Л., 1974, с. 10—19. Петросян Ю. А., «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции.—М., 1958. Его же; Младотурецкое движение (II половина XIX—начало XX вв.).—М., 1971. Его же; Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVIII—начало XX вв.). М., 1985.
17. Pears E. Fortly Years in Constantinople —L., 1916. Pears E. Life of Abdul Hamid.—New York, 1973. Davison R. Reform in the Ottoman Empire. 1856—1876.—New Jersey, 1963. Mardin Ş. The Genesis of Young Ottoman Thought.—Princeton—New Jersey, 1962. Ramseur E. The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908. Princeton—New Jersey, 1957. Devereux R. The First Ottoman Constitutional Period.—Baltimore, 1963. Anderson M. S. The Eastern Question. 1714—1923.—New York, 1966.
18. İskit S. R. Matbuat rejimleri.—Ankara, 1933. İskit S. R. Türkiye'de matbuat idareleri ve politikaları.—Ankara, 1943. Nüzhet S. Tü'k gazeteciliği.—İstanbul, 1931. Balkanlı R. Kanunlarımız bakımından matbuat hü'riyeti ve yeni basın ve matbaalar kanunu.—Ankara, 1951. Ertuğ H. R. Basın ve yayın tarihi. İlk devirler.—İstanbul, 1935. Ertuğ H. R. Basın ve yayın hareketleri tarihi. İkinci bası.—İstanbul, 1960. Karal E. Z. Osmanlı tarihi, cilt VII.—Ankara, 1956. Başoğlu N. A. Basın tarihimizin kara ve ak günleri. İstanbul, 1960. Topuz H. 100

soruda türk bası tarihi. Ankara, 1969. Parmaksızoğlu A. Türk gazetecilik, İstanbul, 1959.

19. Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. I, с. 38.

Գլուխ առաջին

1. Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908), с. 65.

2. Brown P. M. foreigners in Turkey p. 76—77. Миллер А. Ф., Счерки новейшей истории Турции, с. 65.

3. «Նոյյան աղալիք», 1852, մալիսի 1:

4. Новичев А. Д., Итоги Крымской войны для Турции, с. 69—72.

5. Ertug H. R. Basın ne yayın hareketleri tarihi. İkinci bası, s. 179.

6. «Մասիս», 1864, 3 հոկտեմբերի:

7. «Հանդես ամսօրյա», 1902, № 5, էջ 143:

8. «Նոյյան աղալիք», 1852, 1 նոյեմբերի:

9. «Արևելք», 1856, № 12, էջ 427—429: Տե՛ս նաև Կարինյան Ա. Բ., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 2, էջ 455—458:

10. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 139, 150:

11. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 64:

12. Նույն տեղում, էջ 65:

13. «Մասիս», 1865, 20 մարտի:

14. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 91:

15. «Մուսալթ Մասյաց», 1857, 5 հոկտեմբերի:

16. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 181:

17. «Ծաղիկ», 1863, № 63, էջ 3:

18. «Ժամանակ», 1863, № 3, էջ 184:

19. «Մանրալուրբ «Մասիս» լրագրո», 1864, 29 հունվարի, 1865, 5 փետրվարի:

20. «Մեղու», 1861, № 144, էջ 101:

21. Նույն տեղում, № 146, էջ 217:

22. «Մասիս», 1863, 2 փետրվարի:

23. «Մեղու», 1861, № 146, էջ 217:

24. «Մասիս», 1865, 16 հունվարի:

25. Նույն տեղում, 1864, 26 դեկտեմբերի:

26. Дадиян М., Современное состояние армянского общества, с. 48.

27. «Մուսալթ Մասյաց», 1857, 5 հոկտեմբերի:

28. «Մասիս», 1864, 11 հուլիսի: Զմյուռնիայում դեռևս 1820—1830-ական թթ. հրատարակված ֆրանսերեն պարբերականները („Smurnean“, „Le Spectateur Oriental“, „Courrier de Smyrne“, „Moniteur Ottoman“) զգալիորեն խթանեցին Թուրքիայում պարբերական մամուլի զարգացումը (Петросян Ю. А., Юсупов А. Р., Измир, с. 33—34): 1840 թ. այստեղ սկսեց հրատարակվել «Արշալույս արարատյան» թերթը՝ արևմտահայ ազգային-հասարակական անդրանիկ պարբերականը:

29. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 181:

30. İskit S. R. Türikiyede matbuat rejimleri, s. 1.

31. Ролен-Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты. В кн.: Положение армян в Турции, с. 19. Մշու վարդևնիս գյուղի վրա բրդական պահանջը հարձակվել էին այն ժամանակ, երբ Կ. Պոլսից ազգային վարչության հանձնարարությամբ այստեղ էին այն վարդապետները, իրենց պատմելով, «սույն գյուղի մարդիկ ժողովելով՝ սահմանադրության կանոններ կոտայիք նոցա» (Գիվան հայոց պատմության, հ. 39, էջ 61):

32. Պելլեր Հ., Համառոտ պատմություն հայոց, էջ 83: Agree L., A Century of Armenian Protestantism (1846—1946), p. 40. Gordon L. J., Armenian Relations with Turkey, p. 227—228.

33. Davison R., Nationalism an Ottoman Problem and the Ottoman Response In: Nationalism in a non National State, p. 41. Фадеева И. Л., Официальные-доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм). XIX—начало XX в., с. 82.

34. 1856 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլսում արդեն սպասվում էր Բ. զոանը ներկայացված կանոնադրության հաստատումը, որը, սակայն, ձգձգվում էր հայ համայնքում խորացող տարածայնությունների պատճառով (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., Բ. XII, № 1288):

35. Новичев А. Д., История Турции. IV. Новое время, ч. III (1853—1875). с. 157.

36. Օռլյան Գ., Մահմանդական խոսքեր ու ճառեր, էջ 102:

37. Сафрастян Р. А., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи, с. 44.

38. Ալպրյանյան Ա., Պատմություն եվզոկիո հայոց, էջ 1108:

39. «Մեղու», 1859, № 11, էջ 82:

40. Ազգային սահմանադրություն թուրքահայոց, էջ 9:

41. «Մեղու», 1861, № 121, էջ 2:

42. Նույն տեղում, 1860, № 97, էջ 102—103:

43. Նույն տեղում, № 105, էջ 162:

44. Նույն տեղում, № 114, էջ 233—234: Պողոսը Կտուց անապատի վանահայրն էր և վայելում էր իշխանությունների հովանավորությունը: Հրահրելով վանեցիների գրծատությունները, որ հորջորջվել էին «պողոսյան-ապողոսյան» անունով, վային նրան ճանաչել էր հոգևոր վիճակի զրուխ: Կ. Պոլսից փախչելուց հետո Պողոսն անտեսել էր կրոնական ժողովի քանադրանքը և անարդել հոգևոր արարողություններ էր կատարում: Վարդապետը (հետագայում՝ եպիսկոպոս) այդպես էլ չմեկուսացվեց ազգային գործերից: 1880—1890-ական թթ. նա վերին աստիճանի բացասական դեր է կատարել վանի ազգային երկպառակությունները բորբոքելու գործում և պայքարել է, ժամանակաբազան, Մ. Խրիմյանի դեմ:

45. «Մեղու», 1860, № 113, էջ 225—227:

46. Նույն տեղում, էջ 225:

47. Նույն տեղում, էջ 226:

48. Նույն տեղում, էջ 227:

49. Նույն տեղում, № 119, էջ 274:

50. Նույն տեղում, էջ 275:

51. Հովհաննիսյան Ա. Գ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, էջ 374—375:
52. «Մեղու», 1861, № 122, էջ 9—11, № 123, էջ 17—18:
53. Նույն տեղում, № 122, էջ 10: Ստեփանյան Գ. Խ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1, էջ 271:
54. «Մեղու», 1861, № 128, էջ 75:
55. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 64:
56. «Արշալույս արարատյան», 1860, 17 ղեկտեմբերի: Գալմմվյառյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության 1860-են մինչև մեր օրերը, «Հանդես ամսօրյա», 1897, № 2, էջ 36:
57. Մալախյան Տ. Հ. Թ., Կենսագրական հուշեր, էջ 41—42: Նույնի Պատմությունը Երուսաղեմի, հ. 1, էջ 6Թ-ի:
58. «Մեղու», 1861, № 122, էջ 11:
59. Գալմմվյառյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության, էջ 79: «Հայրենասեր», 1844, 15 ապրիլի:
60. Ալպալանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Ա, էջ 1101:
61. Հովհաննիսյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., էջ 385—386:
62. «Մասիս», 1862, 25 օգոստոսի:
63. Նույն տեղում, 11 սեպտեմբերի:
64. Գա Նյութական ծանր վնաս հասցրեց Կ. Փանոսյանին, որը բաժանորդներին պարտք մնաց «20—30 հազար դուրովի գումար մը» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ք. III):
65. «Մեղու», 1863, № 198, էջ 122:
66. Նալբանդյան Մ., Հրապարակախոսական երկեր, էջ 436:
67. 1861 թ. Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության առթիվ ծավալված բախումների ժամանակ, երբ «Մեղուն» դադարել էր, Հ. Սվաճյանը «Մեղուի հեղափոխությունը» գրքում գրքույկ հրատարակեց Սահակ վարդապետի ղեկ, «որ կուղեր պատրիարք ըլլալ Երուսաղեմի», ինչպես նկատում է Հ. Ասատուրը իր «Աշխարհաբար մատենագրության պատմություն» ձեռագիր աշխատության մեջ (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ք. 1, № 17, էջ 215—216):
68. «Մեղու», 1861, № 134, էջ 122—123: Երուսաղեմի վանքի կանոնադրությունը հաստատվեց միայն 1865 թ. մարտին Ընդհանուր Եղովի կողմից կանոնադրությունը որոշ փոփոխություններ է կրել 1880 և 1888 թթ. (Օրմանյան Մ., Հայկական Երուսաղեմ, էջ 150—151):
69. «Մեղու», 1861, № 134, էջ 123:
70. Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, 1861, էջ 63—64:
71. Նույն տեղում:
72. Դազարյան Հ. Մ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը, էջ 465:
73. Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, 1861, էջ 66:
74. Նույն տեղում, էջ 78—79:
75. Նույն տեղում, էջ 82:
76. «Մեղու», 1861, № 142, էջ 185—190:
77. Նույն տեղում, № 144, էջ 201:
78. Նույն տեղում, 1863, № 186, էջ 29—31:
79. «Ծաղիկ», 1863, № 62, էջ 506: «Մեղու», 1863, № 192, էջ 73:

80. «Ժամանակ», 1863, № 23, էջ 179:
81. Նույն տեղում:
82. Նույն տեղում, էջ 179—180:
83. «Անրֆեկտ էֆենտիին տեսակցելով,—զրում է Գր. Սալանը, Հ. Սվաճյանին,—ինձի բավ, որ ձեր օրագրին դեմ կաթոլիկաց կողմին եկած դեմառը թեև ապարդյուն մնացած է, բայց եթե այս օրերս նորեն դանկատի տեղի տրվի՝ օրագրիդ մեջ դժվար կըլլա առաջին առնելը: Ուտի, ըստ խորհրդո տպագրական իշխանության տեղվույս, բարեկամաբար կհայտնեմ քեզի, թե պ. Մխաթանյանի բանասիրականին մեջ կաթոլիկաց դեմ գրված հարձակումները չպակեր և խոհանությունը բրած կըլլաք» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ք. XII, № 11312):
84. «Ժամանակ», 1863, № 24, էջ 189: «Մասիս», 1863, 19 հոկտեմբերի:
85. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ք. XII, № 1313:
86. «Մեղու», 1864, № 227, էջ 5:
87. Նույն տեղում:
88. Ատենագրությունը Ազգային ժողովո, 1870, էջ 423:
89. Ролен-Жекмен М. Г., նշվ. աշխ., էջ 22:
90. «Մեղու», 1863, № 222, էջ 314:
91. «Մասիս», 1863, 16 նոյեմբերի:
92. «Մեղու», 1863, № 222, էջ 313—315:
93. Նույն տեղում, № 226, էջ 338:
94. Նույն տեղում, 1863, № 226, էջ 332—339:
95. Ներսիսյան Մ. Գ. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, էջ 151:
96. Մյուսիսիկները վարում էին համայնքի եկեղեցապատկան կալվածքների (մյուսը) և դրանց առնչվող ազգային գործերը: Գալաններում նրանք ընտրվում էին առաջնորդների, իսկ մայրաքաղաքում պատրիարքի կողմից (տե՛ս Մեմբրյան Հ., Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու, էջ 154—155: Քեչյան Բ., Պատմություն ս. Փրկչի հիվանդանոցին հայտցի Կ. Պոլիս, էջ 44—46):
97. «Ծաղիկ», 1861, № 7, էջ 49—53:
98. Նույն տեղում, 1861, № 8, էջ 50:
99. Նույն տեղում, 1863, № 61, էջ 497—498:
100. «Մեղու», 1863, № 193, էջ 85:
101. Անին Վ. Ի., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 44, էջ 95:
102. «Ծաղիկ», 1863, № 65, էջ 19:
103. «Մեղու», 1861, № 138, էջ 159:
104. Նույն տեղում, 1862, № 173, էջ 202:
105. «Ժամանակ», 1863, № 23, էջ 179:
106. «Մեղու», 1861, № 138, էջ 157:
107. «Ծաղիկ», 1861, № 4, էջ 26:
108. Կարինյան Ա. Բ., Արևմտահայ լուսավորիչները 1860—1870-ական թթ., «Տեղակազիր», 1944, № 6—7, էջ 46:
109. «Մեղու», 1863, № 193, էջ 83:
110. Նույն տեղում, էջ 86:
111. Մալախյան Ա. Մ., Միջառյու Նալբանդյանը և արևմտահայ դեմոկրատիան, էջ 9:
112. «Ծաղիկ», 1861, № 15, էջ 2—4:
113. Նույն տեղում, 1863, № 65, էջ 19—21, № 66, էջ 26—28:

114. «Մեղու», 1861, № 137, էջ 158:
115. «Մաղիկ», 1863, № 67, էջ 33—36, № 68, էջ 41—43, 1864, № 69, էջ 49—51, № 70, էջ 57—59:
116. Նույն տեղում, 1863, № 67, էջ 36:
117. «Մեղու», 1864, № 249, էջ 177—180:
118. «Մաղիկ», 1865, № 76, էջ 105:
119. Նույն տեղում:
120. Մամբրյան Հ., Սովերբ հին դեմքերու, էջ 52:
121. «Մաղիկ», 1864, № 70, էջ 58:
122. Նույն տեղում, 1866, № 69, էջ 50:
123. Gezele, Philosophie du droit, t. VII, p. 339.
124. «Մաղիկ», 1864, № 69, էջ 49—50:
125. Մամբրյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 52:
126. Մամուրյան Մ., Երկեր, էջ 426:
127. «Արշալույս արարատյան», 1861, 1 հուլիսի:
128. Նույն տեղում, 8 ապրիլի:
129. «Արևելյան դար», 1861, № 20, էջ 66:
130. Նույն տեղում, 1861, № 16, էջ 127—128, № 18, էջ 143—146 և այլն: Սահմանադրության՝ հայ եկեղեցուն ընդդիմադիր բովանդակություն վերադրող փաստարկը կարող էր վանող ազդեցություն թողնել հասարակ ընթերցողի վրա: Այս պատճառով դեմոկրատ-սահմանադրականները հաշիվ առան դրան առարկելու կարևորությունը: Մ. Այվաթյանը «Մեղվում» հանդես եկավ «Եկեղեցու կառավարությունը միապետական է, թե սահմանադրական» հոդվածով («Մեղու», 1861, № 124, էջ 35—40), որտեղ հերքում էր Տեղիմենճյանի կարծիքը և փորձում ապացույցել, որ ի սկզբանե հայ եկեղեցին ունեցել է կազմակերպության սահմանադրական ձև:
131. «Ժամանակ», 1863, № 18, էջ 141:
132. Նույն տեղում, № 21, էջ 166:
133. Նույն տեղում, № 24, էջ 190:
134. Նույն տեղում:
135. Նույն տեղում, 1864, № 29, էջ 18:
136. Նույն տեղում, 1863, № 25, էջ 204:
137. Նույն տեղում, 1864, № 27, էջ 2:
138. «Սեր», 1864, 20 մարտի:
139. «Ժամանակ», 1864, № 29, էջ 19:
140. Փանոսյան Կ., էֆբյար մուխայլերի, էջ 90:
141. «Ժամանակ», 1864, № 52, էջ 208:
142. Ասատուր Հ., Դիմաստվերներ, էջ 48:
143. «Մասիս», 1863, 2 փետրվարի:
144. Ալպոլյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Բ., էջ 2068:
145. Ստեփանյան Գ. Խ., Հայաստան թուրքերեն հայ մամուլը, էջ 247—248:
146. Ստեփանյան Գ. Խ., Արմենակ Հայկուների, «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1955, № 11, էջ 56—58:
147. «Կիլիկիա», 1864, 3 հոկտեմբերի: Տե՛ս նաև «Ժամանակ», 1864, № 47, էջ 165:
148. «Մասիս», 1864, 3 հոկտեմբերի:
149. Նույն տեղում:

150. «Ժամանակ», 1864, № 51, էջ 201:
151. «Մեղու», 1864, № 231, էջ 39:
152. Նույն տեղում, № 234, էջ 60—63, № 235, էջ 65—67, № 236, էջ 73—74:
153. Նալբանդյան Մ., Հրապարակախոսական երկեր, էջ 427:
154. Նույն տեղում, էջ 432:
155. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 70—79:
156. Ալպոլյանյան Ա., Պատմություն Եվրոպիո հայոց, էջ 1108:
157. Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, с. 43. Davison R. H., The Question of Ali Pasha's Political Testament, p. 210—211.
158. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 214, վավ. 190: Տե՛ս նաև վավ. 170, 177, 189:
159. Մատենադարան, Ալ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 147, վավ. 105: Բ. դոսն ջանքերով էջմիածնի նվիրակների մուտքը Թուրքիա դադարեցվել էր 1828 թ. ի վեր (Պալասանյան Առ., Պատմություն հայոց, էջ 735):
160. Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 193, վավ. 196:
161. Նույն տեղում: Ի դեմս Ալի և Յուսուֆ փաշաների, օսմանիզմը դնում էր հայ պատմական հուշարձանների ոչնչացման պետական քաղաքականության հիմքը: Հետագայում երիթթուրքերը աննախնթաց շափերով ծավալեցին այդպիսի գործողությունների մասշտաբները՝ ամենուրեք ոչնչացնելով կամ խաթարելով հայ ազգային մշակույթի կոթողները: 1915—1922 թթ. թուրքական իշխանություններն ու բանակը հիմնահատակ կործանել են 1036 վանք ու եկեղեցի, 691 այլ կրոնական կառույցներ: Բազմաթիվ եկեղեցիներ վերածվել են մզկիթների, բանտերի, ախտոների, ֆերմաների և այլն: Օրդուի տաճարը վերածվել է բանտի, Ուրֆայինը՝ մզկիթի, Վարազի վանքը՝ ֆերմայի և այլն (La crime de silence, p. 295—301).
162. Davison R. H., The Question of Ali Pasha's Political Testament, p. 211.
163. Ertug H. R., նշվ. աշխ., էջ 181. Balkanli R. Kanunlarımız bakımından matbuat hürriyeti . . . , s. 23.
164. «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի:
165. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 93:
166. Duvergier. Textes des anciennes Lo's Françaises, p. 106.
167. Նույն տեղում, էջ 105—106: «Մասիս», 1864, 19—26 դեկտեմբերի:
168. Duvergier, էջ 106:
169. Duvergier, էջ 104: «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի: Ա. Զիլեկյանի ուսումնասիրության մեջ մամուլի օսմանյան օրենքը համեմատվում է 1852 թ. փետրվարի 17-ի օրենքից առաջ հրապարակված ֆրանսիական նույնիմաստ օրենքների հետ: Այսպես, օսմանյան օրենքի 4-րդ հոդվածը հրատարակության հաստի վերաբերյալ՝ համապատասխանում է 1819 թ. հուլիսի 9-ի ֆրանսիական օրենքին, կամ՝ ֆրանսիական 1828 թ. հուլիսի 18-ի օրենքով ենթադրվում էր թերթերի ու հանդեսների և՛ վարչական, և՛ դատաստանական կարգով խափանումը, իսկ օսմանյան օրենքով դատաստանական կարգով խափանումները հասցված են նվազագույնի (Djivéléguian A. Le régime de la presse en Turquie, p. 26—33): Այսպիսի համեմատությունը օգնում է եզրակացնելու, որ օսմանյան օրենքի որ օգուվել է ընդհանրապես մամուլի ֆրանսիական օրենքների հավաքածուից՝ դատաստանական ու վարչական սանկցիաները նմանակելով ոչ միայն 1852 թ. փետրվարի 17-ի, այլև դրանից առաջ գործող ֆրանսիական օրենքներից:

170. Duvergier, էջ 106:
171. Koral E. Z. Osmanlı tarihi, c. VII, s. 218.
172. «Մաղիկ», 1865, № 107, էջ 356—359:
173. «Մասիս», 1865, 13 մարտի:
174. «Արշալույս արարատյան», 1865, № 750:
175. «Մաղիկ», 1865, № 109, էջ 376: Կարծում ենք, որ Ֆլիխտոնի հեղինակը ինքը՝ Գր. Զիլինկերյանն էր, որը դատաւարներից հետո գրում էր. «Մեր ձեռքը գրիչն էր, իսկ անոնց ձեռքը՝ բռնաբլյուն» (նույն տեղում, էջ 371):
176. Մամուլյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 432:
177. «Մասիս», 1865, 27 մարտի:
178. Մամուլյան Մ., նշվ. աշխ. էջ 408—417:
179. «Մասիս», 1865, 29 փետրվարի:
180. Մամուլյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 426:
181. «Մաղիկ», 1865, № 109, էջ 370:
182. Djivélégiarian A., նշվ. աշխ., էջ 26:
183. «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի:
184. նույն տեղում:
185. նույն տեղում, 1865, 16 հունվարի:
186. նույն տեղում: Տերությունների հետ կերպով 1830—1843 թթ. պայմանագրերով օսմանյան իշխանություններն իրավունք չունեին պատժելու հանցապարտ օտարերկրացիներին: նրանք պետք է հանձնվեին իրենց դեպքանների իրավասությունը (Brown P. Foreigners in Turkey, p. 76—77).
187. «Մասիս», 1865, 16 հունվարի:
188. «Մասիս», 1867, 4 մարտի:
189. Mardin S. The Genesis of Young Ottoman Thought, p. 26.
190. Davison R. H. Reform in the Ottoman Empire, p. 238.
191. նույն տեղում, էջ 209:
192. Юст К. Анатолийская печать, с. 4.
193. Young G. Corps de droit Ottoman, vol. 2. p. 326.
194. նույն տեղում:
195. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 93:
196. «Մասիս», 1867, 4 մարտի:

Գլուխ Երկրորդ

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. I, с. 17.
2. «Մաղիկ», 1867, № 146, էջ 665:
3. Պալասանյան Ստ., Պատմություն հայոց, էջ 478:
4. Նիցյան Ա., Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը, «Փորձ», 1877, № 4, էջ 289:
5. «Մանգոմեի էֆբյար», 1869, 19 հունվարի:
6. «Մասիս», 1869, 19 հունվարի:
7. նույն տեղում:
8. «Մանգոմեի էֆբյար», 1869, 20 հունվարի:
9. նույն տեղում, 21 հունվարի:

10. «Մասիս», 1869, 18 հունվարի:
11. նույն տեղում, 1 մարտի:
12. Ա. Ալպոլյանյանը գրում է, որ «Մանգոմեի էֆբյարը» չի հրատարակվել 1869 թ. հունվար-մայիս ամիսներին (Ալպոլյանյան Ա., Կարապետ Փանոսյան, «Բյուզանդիոն», 1905, 18 ապրիլի): Իրականում թեկիթը խափանվել է 1869 թ. հունվարին և վերաբացվել նույն թվականի մարտին:
13. «Մանգոմեի էֆբյար», 1869, 24 մարտի:
14. «Միածան», 1869, 16, 17, 18 փետրվարի:
15. Կաստանդյան է. Ա., Գարեգին Սրվանձտյանց, էջ 97:
16. նույն տեղում, էջ 98:
17. «Միածան», 1869, 16 փետրվարի:
18. «Միածանը» խափանվել է մարտին, որից հետո Կ. Փանոսյանը խմբագրել է վերահրատարակված «Մանգոմեի էֆբյարը»: Այս թիվի հաջորդ խափանման ժամանակ, 1869 թ. հոկտեմբերին նա խմբագրել է Մ. Ալվատյանի «Արարատը» (Ալպոլյանյան Ա., «Բյուզանդիոն», 1905, 18 ապրիլի):
19. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ. ր. XII, № 3079:
20. «Յրագիր», 1869, 17 հոկտեմբերի:
21. «Մանգոմեի էֆբյար», 1868, 26 դեկտեմբերի:
22. «Մամուլ», 1869, № 4, էջ 25:
23. «Նույն աս թիվին մեջի աս նկարագրական հոդվածով ընդհանրության պատվույն դպած էր, հետևաբար, տպագրական օրինաց 14-րդ հոդվածին համեմատ, որ կարամագրի մեկ կամ մեկ ուկիլեն մինչև 25 օսմանյան ոսկի տուգանք և կամ մեկ շարաթեն մինչև երեք ամիս բանտարկություն, և ահա այդ բանտարկության պայմանաժամեն երկու ամիսը մոզովը (իմա դատարանը—Ա. Խ.) ձեզի շնորհ ընելով՝ միայն ամիս մը բանտարկության կդատապարտե»,—ասել է Ալվատյանին դատավորը: «Զմեկ դուրս հանելով՝ զնտան ըսված լանտը, եղևնագործներու և ավազակապետներու դատակից բրին և այն՝ XIX դարու մեջ»,—գրում է «Մամուլի» խմբագիրը («Մամուլ», 1869, № 42, էջ 334):
24. Մամուլյան Հ., Հին օրեր..., էջ 56:
25. «Արշալույս արարատյան», 1867, 18 փետրվարի:
26. Стамбулов В., Намык Кемаль, с. 109, 113.
27. Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, с. 144.
28. «Մասիս», 1872, 27, 29 հունվարի:
29. նույն տեղում, 27 հունվարի:
30. Կիմսկի Ա., Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, էջ 92—96:
31. «Մանգոմեի էֆբյար», 1872, 15 մարտի:
32. նույն տեղում, 16 մարտի:
33. «Մեղու», 1872, 18 փետրվարի:
34. «Մասիս», 1872, 3 փետրվարի:
35. «Մանգոմեի էֆբյար», 1872, 20 մայիսի:
36. «Մասիս», 1872, 23 մարտի:
37. «Մամուլ», 1872, № 20, էջ 25—26:
38. Շահպազ Ստ., Գրիգոր Զոհրապ, էջ 206:
39. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III, էջ 7:

40. «Նոր կյանք», 1900, № 3, էջ 40:
41. Նույն տեղում:
42. «Մասիս», 1872, 28 նոյեմբերի:
43. Նույն տեղում, 23 մարտի:
44. Նույն տեղում, 1872, 22 հունվարի:
45. Նույն տեղում, 16 մայիսի:
46. Նույն տեղում, 11 հուլիսի:
47. Iskit S. R. Türikiyede matbuat idareleri ve politikaları, s. 31.
48. «Մասիս», 1872, 1 սեպտեմբերի: «Մասիսը» արտահայտում էր պատրիարքարանի բողոքը հրահանգի նկատմամբ: Քերթը փաստորեն պատրիարքարանի պաշտոնական օրգանն է եղել ի սկզբանե, 1852 թվականից, թեև ինքը՝ Կ. Ուլյուճյանը հետատարեն ձգտում էր հերքել այդ, որպեսզի ընդգծի իր անկախությունը ազգային իշխանություններից: Բավական է ասել, որ «Մասիսի» խմբագիրը իր անպարտաճանաչ բաժանորդներից պարտքը դանձում էր ոչ այլ կերպ, քան պատրիարքական տեղապահի օգնությամբ (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. XII, № 11066):
49. «Մասիս», 1872, 11 նոյեմբերի:
50. Նույն տեղում, 16 դեկտեմբերի:
51. Նույն տեղում:
52. Гегель, Философия права, т. VII, с. 338.
53. «Շիրակ», 1905, № 31, էջ 32:
54. «Մասիս», 1872, 29 փետրվարի:
55. «Մեղու», 1872, 8 նոյեմբերի:
56. Պարոնյան Հ., Ազգային ջոշեր, Եժ, հ. 2, էջ 264: «Մասիս», 1873, 27 հունվարի: Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան, էջ 36:
57. «Մամուլ», 1873, № 267, էջ 50—51: «Մասիս», 1873, 24 փետրվարի:
58. «Մասիս», 1872, 30 մարտի:
59. Նույն տեղում, 1 փետրվարի:
60. Mardin S. The Genesis of Young Ottoman Thought, p. 28, 65.
61. Kuntay M. S. Namik Kemal, s. 131.
62. «Մասիս», 1873, 29 մարտի: Davison R. H. Reform in the Ottoman Empire, p. 297—299.
63. «Մասիս», 1872, 29 հունվարի:
64. «Մամուլ», 1872, № 210, էջ 26:
65. «Մասիս», 1873, 3 փետրվարի, 12 դեկտեմբերի:
66. Նույն տեղում, 1873, 24 փետրվարի:
67. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III, էջ 133:
68. «Մասիս», 1873, 29 մայիսի:
69. Նույն տեղում, 30 հունիսի:
70. Նույն տեղում, 15 դեկտեմբերի:
71. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 184:
72. «Մասիս», 1872, 1 սեպտեմբերի:
73. Նույն տեղում, 1874, 24 դեկտեմբերի:
74. Nüzhet S. Türk gazeteciligi, s. 65.
75. «Մասիս», 1874, 19 հունվարի:

76. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 143, հ. 9, էջ 243:
77. «Մասիս», 1874, 27 ապրիլի, 1875, 13 մարտի:
78. «Մամուլ», 1874, № 419, էջ 23:
79. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 143:
80. «Մշակ», 1875, 12 հունիսի:
81. Նույն տեղում, 1876, 26 փետրվարի: Տե՛ս նաև Emin A. The Development of Modern Turkey as Measured by its Press, p. 59.
82. «Նոր կյանք», 1900, № 20, էջ 311—312: «Արմենիա», 1909, 19 սեպտեմբերի:
83. «Ժամանակ», 1863, № 25, էջ 195:
84. Ատենադրությունը Ազգային ժողովո, 1861, էջ 107—109:
85. «Ժամանակ», 1863, № 22, էջ 175:
86. Տեղեկագիր քաղաքական ժողովո, էջ 31—36:
87. Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արեմտահայոց մեկ դարու պատմության, հ. Ա., 1850—1870, էջ 238—239:
88. Չոպանյան Ա., Խրիմյան Հայրիկ, էջ 50—52:
89. Առամ, Ազգային սահմանադրություն, էջ 68: Մերեց, Կաթողիկոսություն և Խրիմյան, էջ 20—21:
90. Գրիգոր Օտյանի գոհարներեն, էջ 100:
91. Երիցյան Ա., Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը, «Փորձ», 1877, № 4, էջ 315:
92. Պալասանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 480—481:
93. Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, էջ 190:
94. «Օրագիր» և «Մանգումակ» իրարու ձեռք թողնելիս, համբույրներ փոխանակեցին, և այս վայրկենական հաշտությունն ընդհատեցին: Առաքինությունը թույլ անոնց վրային: Մեր դյուցազունը քանի մը վայրկյան ցիցի պես կայնած դեմ առ դեմ, ապա իրարու երես նայելին ետքը սկսան խնդալ, անանկ որ ուրախության արցունքով թրջեցին իրենց վարտիքները: Արևը, որ ի նշան արամության, չէր երևած մինչև այն ժամուն, ապարանքեն դուրս ելավ՝ լուսասփյուռ ճառագայթները տարածելով տիեզերքիս վրա, բնությունը կենդանացուց և մեր դյուցազանց վարտիքները լոբջուց», — երափակում է երգի-ծաբանը (Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 93):
95. «Մամուլ», 1873, № 333, էջ 164—166, № 335, էջ 183 և այլն:
96. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 304—305:
97. «Մամուլ», 1872, № 192, էջ 281:
98. «Մանգումակի էֆբյար», 1872, 24 դեկտեմբերի:
99. Նույն տեղում, 1869, 8 ապրիլի:
100. Ազատյան Թ., «Ժամանակ», քառասնամյա հիշատակարան, էջ 21:
101. Ժամանակի հայ թերթերի՝ տեղեկատվություն ստանալու խղճով հնարավորությունների մասին պարզ պատկերացում է տալիս «Օրագիրը»: Նյութականի սուր պակաս զգացող Օ. Խոճասարյանը հայտնում է մի «Ազդում»։ «Ուստի մտածելով, որ Պոլսո մեջ պարապ պտտող և գործ ընող բավական մեծագումար (իմա մեծաքանակ—Ա. Խ.) մարդիկ կան և ասոնց եթե վարձատրություն մ'ըլլա օրական հացին ստակը հանելու համար՝ կրնան լուր հավաքել, թե ստակ տվող ըլլա. որոշեցինք, որ մեզի մանր լուր բերող ով որ ալ ըլլա՝ ամեն մեկ տողին համար 10-ական փարա կվճարենք, այսինքն՝ 20 տող ով որ ալ ըլլա՝ կտանք և ասից ավելիին՝ ըստ կարևորության: Լրույն բերողին հետևողին 5 դրուշ կտանք և ասից ավելիին՝ ըստ կարևորության: Լրույն բերողին հետ

102. «Մանկունի էֆֆյար», 1839, 5 հունիսի:
103. «Մեղու», 1872, 11 նոյեմբերի:
104. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 120:
105. «Մեղու», 1873, հունվարի 17-ի հավելվածը:
106. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III, էջ 137Կ
107. «Մեղու», 1873, հունվարի 17-ի հավելվածը:
108. «Մեղու», 1873, № 170—171:
109. Նույն տեղում, № 175:
110. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., 2 ր. III, էջ 133:
111. «Մամուլ», 1873, 24 հոկտեմբերի:
112. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 7, էջ 152—155:
113. Օրմանյան Մ., Խոհք և խոսք, էջ 425:
114. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 8, էջ 223—225:
115. «Մեղու», 1873, 15 դեկտեմբերի:
116. Նույն տեղում, 1874, 19 հունվարի:
117. «Մասիս», 1873, 9 օգոստոսի:
118. Նույն տեղում:
119. «Քառորոն», 1874, 21 դեկտեմբերի:
120. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 9, էջ 217, 362:
121. «Մեղու», 1873, 15 դեկտեմբերի:
122. Նույն տեղում:
123. «Մասիս», 1874, 30 հոկտեմբերի:
124. Մ. Փոքրիկյանը «Ասիան» խմբագրել է 1873 թ. դեկտեմբերից՝ փոխարինելով Հ. Խաննյանին: Թերթի արտոնատերն էր Հ. Բեյիզյանը:
125. Կար նաև կղերի մի մասի միտումը՝ խոսափել գավառից և քարազական, ավազերեցի և այլ տարուկ պաշտոնների տիրանալ մայրաքաղաքում: Խնդիրը բավական հոգս էր պատճառում ներսես Վարժապետյանին, որը 1876 թ. փետրվարի 20-ին Ազգային ժողովի ասենակախին ուղղված դրուժյան մեջ հարցնում էր, թե ինչ ընկել է այն հիկեղեցականներուն, որ իրենց կողման համեմատ... իրենց ընտրված պաշտոնին չեն կամիր երթել և կսիրեն դեղերիլ սուտ և անդ կամ իրենց հաճո երեցած տեղերը մնալ՝ ստանց բանավոր պատճառի» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. III, № 10729):
126. Տե՛ս-Մկրտիչյան Ե., Գանձեր վասպուրականի, էջ 131:
127. «Ասիս», 1874, 7 հոկտեմբերի:
128. Նույն տեղում, 16, 19 հոկտեմբերի:
129. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Եվրոպիո հայոց, էջ 1087:
130. «Ասիս», 1874, 22 հուլիսի (№ 171), № 24 (73), 1 օգոստոսի (№ 80), 2 սեպտեմբերի (№ 89), 24 սեպտեմբերի (№ 108), 25 սեպտեմբերի (№ 109), 30 սեպտեմբերի (№ 112), 10 հոկտեմբերի (№ 129):
131. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 6, էջ 401—402:
132. «Մասիս», 1864, 19 դեկտեմբերի:
133. «Ասիս», 1874, հոկտեմբերի 22-ի հավելվածը:
134. «Մշակ», 1875, 16 հունվարի:
135. «Մասիս», 1874, 30 մարտի:

136. Նույն տեղում, 21, 23 մարտի:
137. Նույն տեղում, 11 ապրիլի, «Մամուլ», 1874, № 376: Կր թերթի խափանման փաստը Գ. Ալվազյանը ջանում էր օգտագործել կաթողիկոսի բարեհաճությունը շահելու համար (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 227, վավ. 16):
138. «Քառորոն», 1874, 10, 14 հոկտեմբերի: Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 9, էջ 354:
139. «Քառորոն», 1874, 21 դեկտեմբերի:
140. Նույն տեղում, 1875, 2 հունվարի:
141. Նույն տեղում:
142. Նույն տեղում:
143. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 9, էջ 167:
144. Նույն տեղում, էջ 185:
145. «Մասիս», 1875, 19 օգոստոսի:
146. Նույն տեղում, 4 սեպտեմբերի:
147. Նույն տեղում:
148. Նույն տեղում, 5 հոկտեմբերի: Iskil S. R. Matbuat rejimleri, s. 637.
149. «Մասիս», 1875, 4 սեպտեմբերի, 23 դեկտեմբերի:
150. Նույն տեղում, 18 նոյեմբերի:
151. Նույն տեղում, 1876, 1, 6 հունվարի:
152. Նույն տեղում, 1876, 4 հունվարի:
153. Իրիվ խափանված թերթերը վերահրատարակվում էին այլ անուններով. 1873 թ. խափանված հունական «Անատոլիս» վերահրատարակվել է «Փոքր Ասիս» անվամբ, «Կոնստանտինուպոլիս»՝ «Հելլենոստես» էր դարձել, «Լեվրնո թայմսը»՝ «Պորոբե Գ'Օրիս» (տե՛ս «Մասիս», 1873, 20 սեպտեմբերի, 1874, 23 նոյեմբերի): Աբդուլ Համիդի ժամանակ նա տարածված էր թերթերի արտոնատիրությունը պահպանելու, բայց վերանվանելու ձևը: «Լեվրնո հերալդ»-ը 1878 թ. վերածվեց էր «Կոստանտինուպոլ մեսսեթ»-ի, ապա կրկին «Լեվրնո հերալդ»-ի, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ «Մոնիթյոր դյուքրոմերս»-ի և այլն (տե՛ս «Մասիս», 1878, 11 հուլիսի, 1879, 22 ապրիլի և 2 սեպտեմբերի):
154. «Մասիս», 1875, 10 հունիսի, 23 դեկտեմբերի, 1876, 4 հունվարի:
155. История дипломатии, т. II, с. 97.
156. «Մասիս», 1875, 13 հոկտեմբերի:
157. Նույն տեղում, 9 նոյեմբերի: Թերթն սրտահայտում էր սրևմտահայության համակրանքը ազատամբաժ Բալկանների հանդեպ. 1876 թ. Կ. Պոլսից կաթողիկոսին ուղղած մի զիմումով (ստորագրել էր 4 հազար մարդ) համերաշխություն է հայտնվում ապստամբներին և ընդօրինակելի է համարվում արյան զենով թուրքական լուծը տապալելու ուղին (Պարոնյան Հ. Մ., Սասունի պատմությունը, էջ 159—160):
158. Հայրապետյան Կ., Հայ-բուլղարական զրական կապերը XIX դ. վերջում և XX դ. սկզբին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, № 1, էջ 100: Ճիճգրայան Կ., Հայ-բուլղարական զրական հարաբերությունների պատմությունից, «Պատմա-գիտական հանդես», 1973, № 1, էջ 3:
159. «Մասիս», 1875, 14 դեկտեմբերի:
160. Անիկ Վ. Ի., «Պրավդա» թերթի խմբագրությունը, Եժ, հ. 48, էջ 97:
161. Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան, էջ 83—85:
162. «Մասիս», 1875, 30 նոյեմբերի:
163. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Եվրոպիո հայոց, էջ 1039:

164. Ալպոյանյան Ա., Օսմանյան կայսրութիւն, սահմանադրական թուրքիա: «Ընդարձակ օրացույց...», 4. Պոլիս, 1909, էջ 184:

165. «Մասիս», 1876, 5 փետրվարի:

166. Նույն տեղում:

167. Նույն տեղում, 6 ապրիլի:

168. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 220:

169. «Մասիս», 1876, 10 փետրվարի:

170. Նույն տեղում, 15 հունվարի:

171. Ибрагимов А. Х. Печать Турции, с. 10.

172. Սապան-Վլույան Ա., Երիտասարդ թուրքիա, էջ 72:

173. «Նոր կյանք», 1898, № 19, էջ 290:

174. «Արևելյան մամուլ», 1876, № 2. էջ 75—81:

175. Նույն տեղում, № 3, էջ 199:

176. Նույն տեղում, № 5, էջ 241:

177. «Մասիս», 1864, 26 դեկտեմբերի:

178. Նույն տեղում, 1876, 27 ապրիլի:

179. «Թատրոն», 1876, 9 մայիսի:

180. Anderson M., The Eastern Question, p. 172—184. Петросян Ю. А., Младогурецкое движение, с. 78—79.

181. «Մասիս», 1876, 9 մայիսի: «Մշակ», 1876, 26 մայիսի:

182. «Մասիս», 1876, 9 մայիսի:

183. Iskit S. R. Matbuat rejimleri, s. 698.

184. «Մասիս», 1876, 13 մայիսի:

185. Նույն տեղում:

186. Midhat A. H., The life of Midhat Pasha, p. 181.

187. Սոֆթաները զինվել էին հապշտապ, ցույցից ընդամենը մի քանի օր առաջ՝ կոտորածների երկյուղ ներշնչելով քրիստոնյա բնակչությանը: Պատրիարքական փոխանորդ Հ. Մկրչանը տեղեկացնում էր պատրիարքին. «Սոֆթաները պեղեւտենեն (զենքի, զարդերի և այլնի շուկա—Ա. Խ.) շատ զենք կզենեն եղեր, այնպես որ հին ու նոր շեն նայիր՝ կառնուն եղեր...» (ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ր. XI, № 170): Տե՛ս նաև Knight E. F., The Awakening of Turkey, p. 30.

188. «Մասիս», 1876, 20 մայիսի:

189. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 15 մայիսի:

190. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 162:

191. «Մասիս», 1876, 18 մայիսի:

192. Նույն տեղում, 27 մայիսի:

193. Նույն տեղում, 6 հունիսի:

194. Նույն տեղում, 30 մայիսի:

195. Նույն տեղում, 3 հունիսի:

196. Նույն տեղում:

197. Նույն տեղում, 24 հունիսի: Տե՛ս նաև Дулина Н. А., Реформы танзимата и шариа, с. 178.

198. «Մշակ», 1873, 3 մայիսի:

199. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 55:

200. «Մշակ», 1876, 24 հունիսի:

201. Նույն տեղում, 2 սեպտեմբերի:

202. Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 264:

203. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 46—48:

204. Նույն տեղում, էջ 46:

205. Սահփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան, էջ 90—91:

206. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 3 հուլիսի:

207. «Մշակ», 1876, 8 հուլիսի:

208. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 3 հուլիսի:

209. «Մասիս», 1876, 1 օգոստոսի:

210. «Մանզումեի էֆբյար», 1876, 30 հուլիսի, 4 օգոստոսի, «Մասիս», 1876, 1 օգոստոսի:

211. «Մշակ», 1876, 5, 19 օգոստոսի:

212. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 39—43:

213. Նույն տեղում, էջ 46—48:

214. «Մանզումեի էֆբյար», 1876, 26 հուլիսի:

215. «Լույս», 1876, 3 հուլիսի, էջ 5—6, 17 հուլիսի, էջ 39:

216. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 43:

217. «Մասիս», 1876, 22 հուլիսի:

218. Նույն տեղում, 3 օգոստոսի:

219. Նույն տեղում, 12 օգոստոսի:

220. 1877—1878 թթ. լույս են տեսել ընդամենը երկու օրաթերթ և մեկ շաբաթաթերթ՝ «Ապագան» (4. Ություճյանի արտոնատիրությամբ), «Կշիւ արդարությանը» (տնօրեն-խմբագիր՝ Ն. Գարազաշ) և «Հավատարմությունը» (4. Վիզանթալի արտոնատիրությամբ): (Տե՛ս Առնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը: Կրակատար ցուցակ, էջ 21—22): Խնդիրն այն է, որ «Ապագան» լույս է տեսել «Մասիսի» «Բուզնամե» հավելվածի փոխարեն, արդեն սուկա արտոնատիրության հիման վրա (տե՛ս «Մասիս», 1877, 22 փետրվարի): Անկասկած, մյուս երկու պարբերականները ևս հրատարակվել են նախկինում ձեռք էրկված արտոնագրերի ուժով, որոնք տրված են եղել նախքան 1876 թ. խնդրո առարկա որոշումը:

221. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 167:

222. «Մասիս», 1876, 17 հունիսի:

223. Նույն տեղում, 17, 20 հունիսի:

224. Նույն տեղում, 13 հուլիսի:

225. «Մանզումեի էֆբյար», 1876, 10 օգոստոսի:

226. Anderson M. S. The Eastern Question, p. 185.

227. «Շառիվառի», 1876, № 35, էջ 273—274:

228. «Մանզումեի էֆբյար», 1876, 28 հունիսի:

229. «Մասիս», 1876, 16 սեպտեմբերի:

230. Նույն տեղում, 14 հուլիսի:

231. Նույն տեղում, 16 սեպտեմբերի:

232. «Մանզումեի էֆբյար», 1876, 16 սեպտեմբերի:

233. «Մասիս», 19 սեպտեմբերի:

234. Նույն տեղում:

235. Նույն տեղում, 23 սեպտեմբերի:

236. «Մշակ», 1876, 21 հոկտեմբերի:
 237. «Մասիս», 1876, 27 սեպտեմբերի:
 238. Ramsay W. M., Impressions of Turkey, p. 206.

Փյուխ Երրորդ

1. Midhat A. H., The life of Midhat Pasha, p. 116.
2. Davison R. H., Turkey, p. 88. Առաժ, Բարենորդյան հարցը, էջ 32:
3. Дулина Н. А., Османская империя в международных отношениях (30—40-е гг. XIX в.), с. 114.
4. «Մասիս», 1877, 20, 23 հունվարի:
5. Anderson M. S. The Eastern Question, p. 192.
6. Devereux R., The First Ottoman Constitutional Period, p. 91.
7. История дипломатии, т. II, с. 108.
8. Ramseur E., The Young Turks, p. 8.
9. Devereux R., նշվ. աշխ., էջ 101—102:
10. Նույն տեղում, էջ 48:
11. Iskit S. R., Turkiyede matbuat rejimleri, s. 43.
12. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 169:
13. Davison R. Reform in the Ottoman Empire, 1856—1876, p. 397.
14. «Մասիս», 1877, 30 հունվարի:
15. Iskit S. R. նշվ. աշխ., էջ 44: Devereux R., նշվ. աշխ., էջ 113:
16. «Մասիս», 1877, 28 ապրիլի:
17. Նույն տեղում:
18. Նույն տեղում, 8 մայիսի:
19. Iskit S. R. Türkiyede matbuat idareleri ve politikaları, s. 27.
20. Topuz H., 100 soruda türk basın tarihi, s. 55—56. Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 73—74:
21. Iskit S. R. Türkiyede matbuat rejimleri, s. 131.
22. «Մասիս», 1877, 21 հունիսի:
23. Նույն տեղում, 10 մայիսի:
24. Նույն տեղում, 15 մայիսի:
25. Parmaksızoglu A., Türk gazetecilik ve basın tarihi, s. 20. «Մեղու», 1871, 23 մարտի: 1873 թ. դեկտեմբերին Ք. Կասաբը իր մյուս՝ «Հեյալ» թերթի արտոնատիրությունը հանձնել էր Ն. Քյուլպենտճյանին, որը այն հրատարակելու էր դեկտեմբերի 29-ից (ԳԱԹ, Ք. Ազատյան ֆ., 2 ք. II, էջ 86):
26. Iskit S. R. նշվ. աշխ., էջ 131:
27. Iskit S. R. նշվ. աշխ., էջ 45:
28. Nüzhet S., Türk gazeteciligi, s. 60.
29. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 165—166:
30. Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 46:
31. «Մասիս», 1877, 29 մայիսի:
32. Նույն տեղում, 12 ապրիլի:
33. Նույն տեղում, 12, 21 ապրիլի:

34. Նույն տեղում, 3 մայիսի:
35. Այս անգամ Էս Բ. դուռն օգտվել էր ֆրանսիական մամուլի օրենքներից: Գեռև 1796 թ. Ֆրանսիայում Հինգհարյուրի խորհուրդը և Ավագների խորհուրդը որոշում էին ընդունել մամուլի «չարաշահումների» դեմ, որանցից մեկը վերաբերում էր լրագրավաճառներին. սրանք բղավում էին ոչ թե թերթերի անոնները, այլ հոդվածներից կորցած առանձին արտահայտություններ (Стендал-., Жизнь Наполеона, с. 360): Թեղերի-ների մասին որոշումը տե՛ս «Մասիս», 1877, 21 ապրիլի:
36. «Մասիս», 1877, 15 մայիսի:
37. Նույն տեղում, 1878, 2 փետրվարի:
38. Նույն տեղում:
39. Նույն տեղում, 1877, 15 մայիսի:
40. Նույն տեղում, 26 մայիսի:
41. Նույն տեղում, 19 հունիսի:
42. Նույն տեղում, 24 հուլիսի:
43. Պարոնյան Հ., նժ, 4. 4, էջ 156—157:
44. Նույն տեղում, էջ 126:
45. Նույն տեղում, էջ 204:
46. Նույն տեղում, էջ 190—191:
47. Նույն տեղում, էջ 154—155:
48. «Քատրոն», 1877, 26 հունվարի:
49. Նույն տեղում, 16 ապրիլի:
50. Նույն տեղում, 19 մարտի:
51. Նույն տեղում, 23 ապրիլի:
52. Նույն տեղում, 30 ապրիլի:
53. «Մասիս», 1877, 7 հուլիսի:
54. Նույն տեղում, 1878, 2 փետրվարի:
55. Նույն տեղում, 1876, 18 նոյեմբերի:
56. Мегреладзе III. В., Закавказье в русско-турецкой войне 1877—1878 гг., с. 258.
57. «Մեղու Հայաստանի», 1876, 6 նոյեմբերի:
58. «Մշակ», 1876, 11 նոյեմբերի:
59. «Մասիս», 1876, 28 հոկտեմբերի:
60. Gallenga A., Two Years of the Eastern Question, p. 340—341.
61. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, էջ 2039: Մ. Ալվատյանի եղբորական մահը արժարժել է արևմտահայերի հայրենասիրական բուռն զգացումները. ալվատյան Ա. Արփեարյանը գրում է. «Հայ ժողովուրդը խուռներամ դիզված էր Ղալաթիո ճամուռ մեջ, կուզեր, որ հոն թաղվի Ալվատյան Մատթևոս, որ միշտ իր աչքին առաջ ըլլա: Ալվիի հեռատեսները տարբեր կերպ կմտածեին, կզգային, թե ով որ հարուստ չէ, անոր թաղումը եկեղեցիին մեջ դրամապոզություն պիտի նկատվի դրամատերերու կողմանն և օր մը չէ՛ օր մը անհետ պիտի ընեն այդ գերեզմանը... Ժողովուրդը ոչինչ մտիկ ըրավ: Գերեզմանափորի գերը ինք կատարեց, ինք փորեց գերեզմանը, ձեռքովն հողը դրավ Ալվատյանը և ապահովցավ» («Մասիս», 1888, № 3198, էջ 15—16):
62. «Մասիս», 1876, 2 նոյեմբերի, 5 դեկտեմբերի: Շանայի հարստահարությունները հաստատել էին նաև թուրք գյուղացիները (ԳԱԹ, Հ. Առաքելյան ֆ., № 185 գ):

63. «Փորձ», 1877, 1878, № 2, էջ 373:
64. «Մշակ», 1876, 23 դեկտեմբերի:
65. Նույն տեղում, 1877, № 46:
66. «Մշակ», 1877, 27 հունվարի:
67. Gallenga A., նշվ. աշխ., էջ 368:
68. «Մշակ», 1877, № 46:
69. Նույն տեղում, 24 փետրվարի:
70. «Մասիս», 1877, 12 հուլիսի:
71. «Աույս», 1876, 12 հունիսի.
72. Նույն տեղում, 1875, 22 նոյեմբերի, էջ 326—327:
73. Նույն տեղում, 29 նոյեմբերի, էջ 343:
74. Նույն տեղում, 6 դեկտեմբերի, էջ 365—366:
75. Նույն տեղում, 1878, 18 մարտի, էջ 354:
76. «Մասիս», 1878, 16 փետրվարի:
77. «Թատրոն», 1876, 10 հուլիսի:
78. Նույն տեղում, 6 հոկտեմբերի:
79. Նույն տեղում, 23 հոկտեմբերի:
80. Նույն տեղում, 24 նոյեմբերի:
81. «Աույս», 1878, 1 ապրիլի, էջ 371:
82. «Թատրոն», 1876, 6 նոյեմբերի:
83. Պարոնյան Հ., Եժ, հ. 4, էջ 118:
84. Նույն տեղում, էջ 123:
85. Նույն տեղում, էջ 118:
86. «Թատրոն», 1876, 13 հոկտեմբերի:
87. Նույն տեղում, 1877, 5 մարտի:
88. «Մասիս», 1877, 23 օգոստոսի:
89. Նույն տեղում, 7 հուլիսի:
90. Նույն տեղում, 18 սեպտեմբերի:
91. Նախքան «Մանզումեի էֆբլարի» խափանվելը, «Մասիսը» հասցրել էր արտասպառն այդ հոդվածը (տե՛ս «Մասիս», 1877, 21 հուլիսի):
92. «Մշակ», 1877, 28 հուլիսի:
93. Նույն տեղում:
94. «Շիրակ», 1905, № 5, էջ 358:
95. Նույն տեղում, էջ 358—359:
96. «Մուրճ», 1907, № 2, էջ 63:
97. Ալվոյանյան Ա., Մինաս Զերադ, էջ 211—212:
98. «Շիրակ», 1905, № 2, էջ 359:
99. «Մշակ», 1877, 1 դեկտեմբերի:
100. «Մասիս», 1877, 4 սեպտեմբերի:
101. Նույն տեղում, 13 սեպտեմբերի:
102. Նույն տեղում, 4 սեպտեմբերի:
103. «Մշակ», 1877, 1 դեկտեմբերի:
104. Հ. Պարոնյանը քանիցս ծաղրել է Նիկողոս Մարգարեի՝ կովկասյան սպարապետության վերաբերյալ կեղծ լուրը, «Լրագրում» տպագրված այն տեղեկությունները, որտեղ հայտնվում էին իբր վանոս կուսակալ նշանակված Մ. Աղարեկյանի «բարենորոգումները»:

- րոգումների» մասին: 1877 թ. հունիսին Ն. Թյուպենտճյանը չէր կարողացել դիմադրել ընթերցողին ցնցելու դաշիվադրությանը և անհիմն լուրեր էր տպագրել այն մասին, թե զերասանների շրջանում ավագակների կողմից բռնություն է կենթարկվել և նույնիսկ սպանվել: «Մասիսը» տպագրեց զերասանուհու զայրացկոտ հերքումը, որից հետո «Լրագրի» անհանգիստ խմբագիրը ստիպված էր տասներկու օր բանտ նստել՝ զերասանուհուն անվանարկելու համար: Պատրիարքի միջնորդությունից հետո միայն և շ. քահ. Մկրտչյանի ջանքերի շնորհիվ Թյուպենտճյանն ազատվեց բանտից («Մասիս», 1877, 7, 24 հուլիսի: «Ամենուն տարեցույցը», 1915, էջ 126: Տե՛ս նաև ԳԱԹ, Թ. Աղատյան ֆ., XI ք., № 97):
105. «Լրագիր», 1878, 6 սեպտեմբերի:
 106. Նույն տեղում, 1878, 3 հոկտեմբերի:
 107. Նույն տեղում, 5 հոկտեմբերի:
 108. Նույն տեղում, 6 հոկտեմբերի:
 109. История дипломатии, т. II, с. 129.
 110. «Լրագիր», 1879, 9 նոյեմբերի:
 111. «Մշակ», 1878, 3, 5, 7 հունվարի: Էնո, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2, էջ 544:
 112. Զինվորական հարկը (բեղկի-ի սակերիկ) 1856 թ. ըստ հատուկ փոխարինվել էր զլիսահարկով (խարաջ), բայց զրեթե տասն անգամ ավելի մեծ գումար էր կազմում, 300—400 պիաստր՝ 30—40 պիաստր կազմող խարաջի դիմաց (Чухачев П. А. Великие державы и Восточный вопрос, с. 128. Инджикян О. Буржуазия Османской империи, с. 31). Արևմտահայերը զինվորական հարկը վճարում էին ծննդյան օրից սկսած՝ տարեկան 30 դահեկան արծաթ (նաթանյան Պ., Արտուր Հայաստանի, էջ 135—136): Հարկը զանձվում էր ամենայն բժախնդրությամբ, ուստի հիմնադրվել է Ք. Կարպատի այն կարծիքը, թե «քրիստոնյա համայնքները հաճախ ավելի քիչ հարկ են վճարել, քան նրանց թվաքանակն էր» (Karpat K. H., Ottoman Population Records and the Census of 1881/1882—1893, p. 242).
 113. «Մշակ», 1878, № 8:
 114. Ihsan A. Matbuat hatıraları, s. 35.
 115. «Մշակ», 1877, 6 հունիսի:
 116. Նույն տեղում, 1878, 19 հունվարի:
 117. Nalbandian L. The Armenian Revolutionary Movement, p. 27.
 118. «Մասիս», 1877, 2 դեկտեմբերի:
 119. Նույն տեղում, 15 դեկտեմբերի:
 120. «Աույս», 1878, 25 փետրվարի, էջ 337—339:
 121. Նույն տեղում, էջ 341—342:
 122. «Մասիս», 1878, 22 օգոստոսի:
 123. Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики, с. 100.
 124. «Մասիս», 1879, 25 նոյեմբերի:
 125. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 219:
 126. «Արշալույս արարատյան», 1879, № 1126:
 127. «Մասիս», 1879, 18 փետրվարի:
 128. Նույն տեղում, 11 նոյեմբերի:
 129. Նույն տեղում, 1878, № 2148:

130. Նույն տեղում:
131. Նույն տեղում, 1879, 1, 7 օրոշտոսի:
132. Նույն տեղում, 5 նոյեմբերի:
133. «Մշակ», 1879, 6 հունիսի:
134. *Ролан—Жекмен М.*, Армения, армяне и трактаты, с. 59.
135. «Երազիր», 1879, 12 մարտի:
136. Նույն տեղում, 12 հունվարի:
137. Նույն տեղում, 1878, 6, 13 սեպտեմբերի և այլն:
138. «Մշակ», 1879, 17 փետրվարի:
139. Ն. Քյուլպինտճյանը «Երազիր» պաշարի ընթացքում՝ 1879 թ. հունվարի կեսից մինչև մարտի առաջին տասնօրյակը խմբագրել է «Մեծմուսը հավատիս» թերթը, որը Նշված ճամանակաբջանում հրատարակվում էր միայն հայերեն, Պ. Քիրիշճյանի տնօրինությամբ:
140. «Մասիս», 1879, 22 հունվարի:
141. Նույն տեղում, 17 փետրվարի:
142. «Ընդարձակ օրացույց...», 1908, էջ 458: *Ըստ Ս. Իւկիբի, 1878 թ. սպաղարկան տեւաթղթեր անցել էր ներքին գործերի մինիստրության տնօրինությանը* (*Iskil S. P., Türikiyede maibuat idareleri ve politikaları, s. 107*).
143. «Մասիս», 1879, 3 ապրիլի:
144. Նույն տեղում, 9 մայիսի:
145. Հասունյան-հակահասունյան պայքարը կորցրեց իր շարունակվելու հիմքերն այն ժամանակ, երբ Բ. դուրը հակահասունյաններին իրավունք տվեց կազմելու առանձին համայնք՝ իր վարչական ժողովով (էրմենի քաթուխ ջեմաաթը մեջլիսի): Հակահասունյանների մի մասը խզեց կապերը կաթուխիկության հետ: 1879 թ. հոկտեմբերին երեսունհինգ մարդ, այդ թվում և Մ. Օրմանյանը, լիբանոսացիներին «հայրենի եկեղեցի» («Մասիս», 1879, 8, 11 նոյեմբերի):
146. «Մշակ», 1876, 17 հունիսի:
147. Նույն տեղում, 1 հուլիսի:
148. Առհասարակ Գր. Արծրունին զերազնահատում էր մամուլի հասարակական նշանակությունը՝ նրան վերագրելով սոցիալ-տնտեսական հակասությունները մեղմացնող կամ նույնիսկ աչքուխիք կանխող ուժի հատկանիշներ: Անդրադառնալով 1876 թ. օգոստոսին Մեղրելիացում գլուխացիության բնոյժումներին, Արծրունին պնդում էր, թե այժմ «պատահած... սպառամբությունը տեղի չէր ունենա, եթե տեղական լրագրությունը միջոց տրվեր նախապես քննադատել այս կամ այն տնտեսական երևույթ մեր երկրում» («Մշակ», 1876, 12 օգոստոսի): Գլուխացիական հուզումները կանխելու նրա մտտեցման հետ միասին աշատեղ նկատելի է նաև շթագրած դժգոհություն ցարական պարբերականությունից:
149. «Մշակ», 1878, 17 մարտի:
150. Արախյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի տղատագրական պայքարը թուրքական լրագրության դեմ, էջ 89—90:
151. Բաֆֆի, ԵՄ, հ. 9, էջ 225:

1. Համբարյան Ա. Ա., Ազգային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 122:
2. Սեֆանձույանց Գ., Թորոս աղբար, հ. Բ, էջ ԺԳ:
3. Կիրակոսյան Զ. Ա., Բուրժուական դեմոկրատիանը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), էջ 45:
4. *Саркисян Е. К.*, Политика османского правительства в Западной Армении, с. 97.
5. «Մասիս», 1880, 26 հունվարի:
6. «Մեծմուսը հավատիս», 1879, № 1850:
7. «Թերմանը Էֆբյար», 1878, 30 նոյեմբերի:
8. «Երազիր», 1880, 10 հունվարի:
9. Նույն տեղում, 15 հունվարի:
10. «Մասիս», 1880, 26 հունվարի:
11. Նույն տեղում, 13 մարտի:
12. Նույն տեղում, 23, 25 մարտի:
13. Նույն տեղում, 9 ապրիլի:
14. Նույն տեղում, 23 ապրիլի:
15. «Մշակ», 1880, 15 մարտի:
16. «Մասիս», 1880, 5, 7 մայիսի:
17. «Մշակ», 1880, 15 մարտի:
18. *Новичев А. Д.*, Итоги Крымской войны для Турции. В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. V, с. 65.
19. «Մշակ», 1880, 15 մարտի:
20. «Երազիր», 1880, 27 փետրվարի:
21. Նույն տեղում, 28 փետրվարի:
22. Նույն տեղում:
23. Նույն տեղում, 1879, 9 նոյեմբերի:
24. Ալպոյանյան Ա., Անհետացող դեմքեր, Գրիգոր Զոհրապ, էջ 36—37:
25. *Iskil S. R.*, նշվ. աշխ., էջ 77:
26. «Մշակ», 1880, 27 մարտի:
27. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսաբիտ, հ. Ա, էջ 1285—1287:
28. Ալպոյանյան Ա., Պատմություն եվրոպիտ հայոց, էջ 1014:
29. «Մշակ», 1880, 27 մարտի:
30. Նույն տեղում, 1881, 24 փետրվարի, 22 ապրիլի:
31. Նույն տեղում, 11 փետրվարի:
32. Նույն տեղում, 1880, 3 հոկտեմբերի:
33. Զարդարյան Վ., Հիշատակարան, էջ 41:
34. «Մշակ», 1882, 6 փետրվարի:
35. «Մասիս», 1880, 25 նոյեմբերի:
36. Նույն տեղում, 6 հուլիսի:
37. *Kushner D.*, The Rise of Turkish Nationalism, p. 52.
38. *Çapanoğlu S.*, Basın tarhiine dair bilgiler . . . s. 96—99.

39. «Մասիս», 1880, 15 սեպտեմբերի:
40. Նույն տեղում, 14, 22 սեպտեմբերի:
41. Պարոնյան Հ., ԵԺ, հ. 4, էջ 441:
42. Şükran Kürdakül, Şairler ve yazarlar sözlüğü, s. 20.
43. «Մշակ», 1880, 20 սեպտեմբերի, 1 հոկտեմբերի:
44. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 189:
45. «Մշակ», 1880, 4 նոյեմբերի:
46. «Մասիս», 1880, 18 նոյեմբերի:
47. «Մշակ», 1880, 20 սեպտեմբերի, 1 հոկտեմբերի:
48. «Մասիս», 29 սեպտեմբերի:
49. «Մշակ», 1880, 23 սեպտեմբերի:
50. Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III, с. 78.
51. Պարոնյան Հ., Հոսհոսի ձեռատետրը, ԵԺ, հ. 4, էջ 436:
52. Լեւին Վ. Ի., Աղբալի իրավահավասարություն, ԵԺ, հ. 25, էջ 103—104:
53. Պարոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 436:
54. Նույն տեղում, էջ 438:
55. «Մշակ», 1881, 27 հունիսի:
56. Նույն տեղում:
57. ԳԱԹ, Թ. Ազատյան ֆ., ք. XII, № 1507:
58. «Մամուլ», 1882, № 969, էջ 260—263:
59. Նույն տեղում, № 970, էջ 274:
60. «Մշակ», 1883, 29 հունվարի: Մ. Զգոնյանը հետագայում սովորել է Երուսաղեմի ժառանգավորաց դպրոցում, 1887—1890-ական թթ.՝ ուսուցչություն է արել Զեյթունում և Յարիուղում: Հեղինակել ու ձայնագրել է երգեր, եղել է Զեյթունի «Սեր» ընկերության գործուն անդամներից մեկը: Այդ ընկերությունը բողոքել է Թուրքիայում սոցիալ-քաղաքական բռնացումների դեմ և ունեցել աղանդավորական միտումներ (տե՛ս Պողոսյան Հ. Մ., Զեյթունի պատմությունը, էջ 311—314):
61. «Մշակ», 1883, 12 ապրիլի:
62. «Արձագանք», 1886, 13 սեպտեմբերի:
63. «Մասիս», 1883, 10—11 մայիսի:
64. Նույն տեղում, 17 մայիսի:
65. «Արձագանք», 1883, 5 հունիսի, էջ 332:
66. «Մասիս», 1883, 19 մայիսի:
67. «Արձագանք», 1883, № 37, էջ 525:
68. Նույն տեղում, № 39, էջ 551:
69. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 220:
70. Balkanlı R., Kanunlarımız bakımından matbuat hürriyeti, s. 23—24.
- Iskit S. R., նշվ. աշխ., էջ 51:
71. Նույն տեղում, էջ 23:
72. «Մշակ», 1883, 7 սեպտեմբերի:
73. Նույն տեղում, 22 հոկտեմբերի:
74. Նույն տեղում, 7 սեպտեմբերի:
75. Պարոնյան Հ., ԵԺ, հ. 4, էջ 484:
76. «Մասիս», 1883, 11 հոկտեմբերի:

77. Նույն տեղում, 14 հոկտեմբերի:
78. Силин А. С., Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке, с. 9.
79. «Մշակ», 1883, 28 հուլիսի, 7 սեպտեմբերի:
80. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 21, с. 321.
81. Պ. Տոնապետյանը («Արձագանք») երբեմնի թղթակից վաղինակը) շփոթում է ժամանակը, երբ գրում է, թե «1884 թ. Կ. Պոլսի թերթերը ազատորեն կարող էին գրել... Հայ տնտեսների դեմ կատարված գրկանքների և նույնիսկ դավաճական դատարանի առած վճիռների դեմ» (Տոնապետյան Պ., Հայ ժողովուրդը դարերի միջով, հ. Բ., էջ 128): Այդպիսի հնարավորությունը վերացել էր դեռևս 1880 թ., իսկ վերջին հանդգնողը եղել էր «Մասիսը»՝ 1883 թ.: Ակնհայտ է, որ Պ. Տոնապետյանը տեղի է տվել ցարական զորքինություն հանդեպ իր ունեցած քննդատական վերաբերմունքին, անհիմն կերպով՝ Լավայն, շահեկան վիճակի մեջ դնելով օսմանյան գրաքննությունը:
82. «Բյուզանդիոն», 1908, 13 հունվարի:
83. «Մշակ», 1883, 1 փետրվարի:
84. Պարոնյան Հ., ԵԺ, հ. 4, էջ 494—495:
85. Արփաբյան Ա., Հողվրտիք, «Շիրակ», 1905, № 5, էջ 358—359:
86. Պարոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 439:
87. «Արձագանք», 1883, № 37, էջ 525:
88. Ազատյան Թ., «Ժամանակ», քառասնամյա հիշատակարան, էջ 103—104:
89. «Արևելյան մամուլ», 1878, № 7, էջ 103—104:
90. Նույն տեղում, 1879, № 4, էջ 467:
91. Կարինյան Ա. Բ., Մ. Մամուրյանը մշակույթի պատմության մասին: «Ժողովուրդների եզրայությունը գրողի ներքո» գրքում, էջ 338:
92. «Արևելյան մամուլ», 1880, № 9, էջ 358:
93. Կ. Փանոսյանի և Մ. Մամուրյանի հայալեզուների այս մերձեցումը շեր նշանակում, թե վերջինս համամիտ էր Կ. Փանոսյանի ծայրահեղ հարձակումներին՝ ընդդեմ պատրիարքի: Մ. Մամուրյանը դատապարտում էր «Մանգոմեի էֆբյարի» «գրգռիչ լեզուն և հանգուցն դիտողությունները» և նշում, որ դա առաջացրել է ընթերցողի հակապրանքը:
94. «Արևելյան մամուլ», 1880, № 11, էջ 499:
95. «Մշակ», 1884, 11 փետրվարի:
96. Ալոյանյան Ա., Անհետացող դեմքեր: Գրիգոր Զոհրապ, էջ 35:
97. Արփաբյան Տ., Հիշատակներ խմբագրական կյանքի («Արևելքի» 25-ամյակին առթիվ), «Լույս», 1908, № 17, էջ 556—557:
98. Ալոյանյան Ա., Գրիգոր Զոհրապ, էջ 57:
99. Նույն տեղում, էջ 58:
100. «Նոր կյանք», 1899, № 19, էջ 298:
101. «Արևելք», 1884, 7 օգոստոսի:
102. Նույն տեղում, 1 մայիսի:
103. Նույն տեղում, 2 մայիսի, 4 հունիսի, 15 օգոստոսի:
104. Նույն տեղում, 3 սեպտեմբերի:
105. Նույն տեղում, 19 նոյեմբերի:
106. Նույն տեղում, 18 դեկտեմբերի:
107. Նույն տեղում, 1885, 14 հունվարի:

108. Ալպոյանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58:
109. «Հայ գրականություն», 1911, № 5, էջ 37:
110. Չարդարյան Վ., Հիշատակարան, էջ 30:
111. Հակոբյան Մ. Ն., «Արևմուտքի» նորահայտ համարը, «Քաներ Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 148—167:
112. «Արշալույս արարատյան», 1883, 21 սեպտեմբերի, 15, 19, 26 հոկտեմբերի:
113. Նույն տեղում, 7 մարտի:
114. «Արարատ», էջմիածին, 1884, № 6, էջ 279: «Գրական և իմաստասիրական շարժում», 1885, էջ 71—72:
115. «Արշալույս արարատյան», 1884, 1, 4, 8, 15, 29 օգոստոսի:
116. Նույն տեղում, 1 դեկտեմբերի:
117. Նույն տեղում, 29 դեկտեմբերի:
118. «Արևելք», 1885, 10 հունվարի:
119. «Մասիս», 1885, № 3753, էջ 618:
120. Նույն տեղում, 1887, № 3864, էջ 80: «Փունջ», 1887, 28 նոյեմբերի: «Մշակ», 1887, 28 մարտի:
121. «Մշակ», 1887, 28 մարտի:
122. «Փունջ», 1887, № 2036, 2074: «Մասիս», 1887, № 3866, «Արշալույս», 1908, № 139 և այլն:
123. «Արևելք», 1884, 28 հունվարի:
124. Նույն տեղում: Նշված իրադեպի պատճառը «Վարքթ» թերթի տպագրած հոդվածն էր Կ. Պոլսի 6-րդ շրջանի թաղապետության նախագահ, նախկին գրաբնիչ Բլաք բեյի դեմ: Նախկին ոստիկանապետ Բահրի փաշայի ձեռքակալման անթիվ այդ թերթը նրան և Բլաք բեյին համեմատել էր ճանճերի հետ: «Վարքթը» հետին թվով վրեժ էր լուծում տպագրական տեսչության նախկին տնօրենից, որի ժամանակ, 1876—1877 թթ. մի քանի անգամ խափանվել էր (տե՛ս «Արևելք», 1884, 28 հունվարի):
125. «Մասիս», 1887, № 3858, էջ 30:
126. Նույն տեղում, № 3864, էջ 80, № 3866, էջ 94:
127. «Արևելք», 1885, 9 ապրիլի:
128. Նույն տեղում, 1 մայիսի:
129. Ибрагимов А. Х. Печать Турции, с. 10.
130. «Մասիս», 1885, 9 փետրվարի:
131. Նույն տեղում, 27 ապրիլի:
132. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 219:
133. «Արմենիա», 1888, 9 հուլիսի:
134. «Նոր կյանք», 1900, № 14, էջ 221—222:
135. «Արմենիա», 1888, 29 հոկտեմբերի:
136. Նույն տեղում, 15 դեկտեմբերի:
137. Ալպոյանյան Ա., Անհետացող դեմքեր: Գրիգոր Զոհրապ, էջ 61:
138. Նույն տեղում, էջ 63:
139. «Մասիս», 1887, № 3871, էջ 133:
140. Նույն տեղում, № 3873, էջ 149:
141. Ալպոյանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63:
142. «Մասիս», 1888, № 3920, էջ 33:
143. «Նոր կյանք», 1900, էջ 236: Ստեփանյան Գ. Խ., Արփիար Արփիարյան, էջ

144. Կասկածամտությունը, իր հերթին, անցավ ժիժաղելի սահմանը: Ա. Արփիարյանը գրում է, որ 1888 թ. Իգմիրյանց մրցանակաբաշխության նյութերը «Արևելքը» տպագրում էր գրաբնիչի մանրակրկիտ հսկողության պայմաններում: Նրա պնդումով այդ թեմայով հրատարակումներում չնշվում է հայ թագավորների անվան զասական բաղադրվել «Արշակ 1-ինը» գրվում է «Արշակ» և այլն: «Բայց երբ խնդիրը Արշակի աղուն՝ Պապին եկավ, հանդուցյր կհնոտեցավ... Ուղեցինք Պապը թողուլ, բայց ահա գրաբնիչը սկսավ դող կլել:

— Հապա Աղարյանը ինչ բնեք, — բռավ:
 — Աղաբյանը հոս ի՞նչ գործ ունի, — հարցուցի զարմացած:
 — Եթե ելլե՛ր Դուրը գա և բողոքե, թե պապին դեմ է աս, ի՞նչ պիտի րեսե՞ն» («Նոր կյանք», 1900, № 15, էջ 236):

145. Զոհրապ Գր. Մանոթ դեմքեր ու պատմվածքներ, էջ 49:
146. «Արմենիա», 1888, 15 դեկտեմբերի:
147. Նույն տեղում, 1889, 5 հունվարի:
148. Pears E., Life of Abdul Hamid, p. 198.
149. «Արմենիա», 1888, 15 դեկտեմբերի:
150. Նույն տեղում, 1889, 30 հունվարի:
151. Նույն տեղում, 20, 23 փետրվարի: Քոբզում արևելահայկապոս, Եղիշե պատմաբար Դուրյան, էջ 67:

152. Կիրակոսյան Զ. Ս., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը, (XIX դ. 80-ական թթ.), էջ 390—394:

153. «Արմենիա», 1889, 15, 18 մայիսի:
154. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 210—211:
155. «Արևելք», 1884, 1 մայիսի:
156. «Նոր կյանք», 1900, № 15, էջ 234:
157. «Արձագանք», 1888, № 3, էջ 36:
158. «Արմենիա», 1890, 29 մարտի:
159. «Մշակ», 1888, 26 նոյեմբերի:
160. Ֆեշ Պ., Մամուլը և գրաբնությունը Ապուլու Համիտի օրով, «Արևելյան մամուլ», 1909, 21 հուլիսի, էջ 716:

161. Tahsin paşa. Abdülhamid ve Yıldız hatıraları, s. 118.
162. «Արևելյան մամուլ», 1884, № 1, էջ 35—46, № 3, էջ 144—152, № 4, էջ 202—208, № 5, էջ 262—270, № 6, էջ 329—332:
163. «Արևելյան մամուլ», 1889, № 12, էջ 387: «Մասիս», 1890, № 3935, էջ 187:
164. «Նոր կյանք», 1900, № 15, էջ 236:
165. «Արձագանք», 1887, № 38, էջ 605:
166. «Մշակ», 1889, 20 հուլիսի:
167. Օսմանյան գրաբնությունը և արևմտահայ մամուլը (1858—1896) (ժանդաբարություններ), էջ 36—37:

168. Маккольм М., Ответственность Англии перед Арменией, с. 158.
169. «Արմենիա», 1888, 13 հոկտեմբերի:
170. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 234:
171. Հակոբյան Ս., Արփիար Արփիարյան, էջ 3:
172. «Արմենիա», 1890, 3, 10, 31 հունվարի:

173. Նույն տեղում, 10 նույնմբերի:
 174. «Շիրակ», 1907, № 9, էջ 19:
 175. «Արմենիա», 1891, 16 հունվարի:
 176. Նույն տեղում, 19 հունվարի:
 177. Желтяков А. Д., նշվ. աշխ., էջ 229:

178. Banoglu N., Basin tarihimizin kara ve ak gün'leri, s. 7—8.

179. Նույն տեղում, էջ 44:

180. Ալպոյանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63:

181. «Արտոնատեր փոխելու գործողությունը ամիսներ տևած է և նյութապես բավական սուղի նստած է Շահնազարին: Համիտյան այդ շրջանին... բացարձակապես անկարելի էր նոր թերթի արտոնություն անել և ասոր համար Շահնազար ստիպված էր արգեն դոնություն ունեցող թերթ մը ձեռք անցնել: Փոխանցումը կատարված էր, բնականաբար, կաշառքով», — գրում է Ե. Օտյանը (Օտյան Ե., Գրական հիշատակներ, Եժ, հ. 4, էջ 23—24):

182. «Հայրենիք», 1891, 15 հոկտեմբերի:

183 Տես նաև Հայ նոր զրականության պատմություն, հ. 4, Երեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 433:

184. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 1, с. 206.

185. «Հայրենիք», 1891, 15 հոկտեմբերի:

186. «Նոր կյանք», 1899, № 19, էջ 298:

187. «Հայրենիք», 1909, 6 հուլիսի:

188. «Մշակ», 1892, 17 մարտի:

189. «Հայրենիք», 1891, 30 նոյեմբերի:

190. Силин А. С., նշվ. աշխ., էջ 10:

191. Յուլյար Ա., Գերմանական միջազգային քաղաքականությունը և մասնագիտական աշխարհը, «Մուրճ», 1905, № 7, էջ 45—46: Հանուն իր մերձավորարևելյան հեռամետ քաղաքականության, դեռևս 1880-ական թթ. Գերմանիան զրևեռել էր իր հակահայկական դերբորոշումը: 1881 թ., երբ Անգլիան Հայկական հարցի առթիվ շրջաբերական էր ուղարկել տերություններին, Բիսմարկը տեղյակ պահեց նրա կառավարությանը, որ իր երկիրը մտահոգված չէ հայաբնակ նահանգների բարենորոգումների հարցով (տե՛ս Benesnila K., Armenian Boydage and Carnage, p. 2 3 Studies in Diplomatic History and Historiography, p. 16):

192. Աբփիաբյան Ա., Պատմություն ժԹ դարու թուրքիս հայոց զրականության, էջ 195:

193. «Արձագանք», 1893, 1 հունվարի:

194. «Արմենիա», 1892, 28 հոկտեմբերի, 19 դեկտեմբերի:

195. Աբփիաբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 185:

196. «Արմենիա», 1892, 26 մայիսի:

197. Նույն տեղում, 9 հունիսի:

198. «Լուսաբեր», 1905, 24 հոկտեմբերի:

199. «Արմենիա», 1893, 12 օգոստոսի: Այդ անհետևողականությունը բացատրվում է նաև գրաբնական բազմաձևի գերատեսչության վրիպումներով, գրաբնիշխների ոչ համաձայնեցված գործողություններով կամ իր՝ գրաբնիշխ հեղինակության շափուռ: Օրինակ, «Հայրենիքի» գրաբնիշխ Մ. Բուսնուսուլյանի հակողությունը զուտ ձևական էր և

թերթի, և գրաբնական այլ օղակների համար: «Շատ անգամ, — գրում էր Ե. Օտյանը, — իր շատորարած թերթերը հրատարակած են անպատիժ և հաճախ էլ իր արտոնությունը հրատարակված «Հայրենիքները» խափանված են ներքին գործերու նախարարության կողմն» («Արև», 1908, 24 հունիսի):

200. «Արմենիա», 1893, 13 նոյեմբերի:

201. Ան, Գլազատուն, էջ 254:

202. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 276:

203. Пономарев В. Н., Идеализация роли Англии в ближневосточном кризисе 90-х годов XIX в.—«Вопросы истории», 1977, № 8, с. 199.

204. Տրիս է., Արևելյան խնդիրը և հայկական հարցը, էջ 399:

205. «Մշակ», 1894, 3 մայիսի:

206. Նույն տեղում, 11 հունիսի:

207. Նույն տեղում, 1894, 6 հունիսի:

208. Геноцид армян в Османской империи, с. 137—138.

209. «Մուրճ», 1905, № 11—12, էջ 70:

210. «Արձագանք», 1895, 27 հունվարի:

211. Նույն տեղում, 20 հունվարի, 14 փետրվարի:

212. Նույն տեղում, 27 հունվարի:

213. «Մշակ», 1895, 1 հունիսի:

214. «Արձագանք», 1896, 19 հունվարի:

215. «Մուրճ», 1905, № 8, էջ 94:

216. Նույն տեղում, էջ 99:

217. «Նոր դար», 1895, 1 փետրվարի:

218. «Արձագանք», 1896, 25 հոկտեմբերի:

219. Նույն տեղում, 1894, 14 հունվարի:

220. «Մշակ», 1895, 25 նոյեմբերի:

221. Նույն տեղում:

222. Նույն տեղում:

223. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 250:

224. Նույն տեղում:

225. Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 52—53:

226. «Մշակ», 1896, 16 հունվարի:

227. Նույն տեղում, 1894, 25 հունվարի, 1896, 25 մայիսի: «Արմենիա», 1903, 13 օգոստոսի:

228. Նույն տեղում, 1896, 13 հունվարի:

229. «Արձագանք», 1895, 29 հոկտեմբերի:

230. Pears E., նշվ. աշխ., էջ 138:

231. «Մշակ», 1896, 13 հունվարի:

232. Նույն տեղում, 16 նոյեմբերի:

233. Sadik Shahid Bey., Islam, Turkey and Armenia, p. 143.

234. «Հայրենիք», 1909, 6 հուլիսի:

235. «Արևելք», 1896, 17 հուլիսի:

236. «Մշակ», 1896, 6 օգոստոսի: Օտյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 59:

237. «Արմենիա», 1896, 1 օգոստոսի:

238. «Մշակ», 1896, 24 հոկտեմբերի:

239. «Բյուզանդիոն», 1909, 10 մարտի:

240. «Մշակ», 1896, 10, 24 հոկտեմբերի:
 241. «Արձագանք», 1895, 9 հուլիսի:
 242. «Բյուզանդիոն», 1909, 23 մարտի:
 243. Նույն տեղում:
 244. «Շիրակ», 1905, էջ 360—362:
 245. «Մշակ», 1896, 4 ապրիլի:
 246. Նույն տեղում, 1897, 25 հունվարի:
 247. Նույն տեղում, 1896, 16 մարտի:
 248. Նույն տեղում, 30 հուլիսի:
 249. «Արմենիա», 1896, 24 հոկտեմբերի:
 250. «Մուրճ», 1905, №11—12, էջ 67:
 251. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 467—469:
 252. Новичев А. Д., Краткая история Турции, с. 111.
 253. «Նոր կյանք», 1899, № 19, էջ 298:
 254. Հ. Սարուխանը կարծում է, որ պատրիարքը դիտմամբ է ձգձգել այդ հանձնաժողովի աշխատանքները, քանի որ Բ. դուռը սահմանադրության վերաքննությունը ենթադրում էր հայերի «արտոնությունների» սահմանափակման իմաստով («Մշակ», 1907, 5 հունվարի): Այս բացատրությունը համոզիչ չէ, որովհետև Օրմանյանը չէր կարող հակադրվել կամ խանդարել Եսայիանի քաղաքականությունը:
 255. «Ժամանակ», 1909, 10 ապրիլի:
 256. «Արմենիա», 1899, 11, 14 հոկտեմբերի:
 257. Մեհենջ Հ., Օրմանյան հանրային խղճին և դատաստանին առջև, էջ 64—65:
 258. «Բյուզանդիոն», 1897, 13 հունվարի:
 259. Նույն տեղում:
 260. Նույն տեղում:
 261. Նույն տեղում, 17 ապրիլի:
 262. Նույն տեղում, 1903, 24 դեկտեմբերի, 1905, 28 մարտի:
 263. Նույն տեղում, 1909, 23 մարտի:
 264. «Արևելք», 1904, 9 փետրվարի:
 265. Տ. Ճիվելիկյանը նշանավոր դեմք է հայատառ թուրքերեն մամուլի պատմության մեջ: Ս. Սազալյանի հետ 1870-ական թթ. նա հրատարակել է «Միմոս» զավեշտաթերթը, ապա «Թերճեմանր էֆթյարը»: 1885 թ. մինչև իր մահը (1907) Ճիվելիկյանը հրատարակել է «Ճերտեի շարգիչ» թերթը, որ խմբագրել են Անտոն Ալիբը, Բ. Լիմոնճյանը, Պ. Աղամյանը և Ս. Ամիրյանը (Ա. Ալալյանյան, Տիրգան Ճիվելիկյան, «Մասիս», 1907, № 16, էջ 301—305: «Հնդարձակ օբյեկտից...» 1908, էջ 457):
 266. «Մուրճանգակ», 1899, 16 ապրիլի:
 267. Նույն տեղում, 1900, 4 օգոստոսի:
 268. Նույն տեղում, 23 օգոստոսի, 1901, 26 հունվարի:
 269. Նույն տեղում, 1900, 26 հունիսի:
 270. Նույն տեղում, 21 հուլիսի:
 271. ԳԱԹ, Թ. Արատյան ֆ., ք. XII, № 139—149:
 272. Նույն տեղում:
 273. «Մանգումեի էֆթյարը» չի հրատարակվել 1897—1900 թթ.: 1890-ական թթ. և դրանից հետո այն խմբագրել են Մ. Գոշունյանը, ապա Ե. Անդրեսյանը: 1909 թ.

- հուլիսի 27-ի համարում թերթը Հանքեի կացութայն առթիվ քննադատել է երիտթուրքական կառավարությանը, որի պատճառով խափանվել է սաղմական առյանի կողմից («Ամենուն տարեցույցը», 1910, էջ 304, 1912, էջ 381):
 274. «Մանգումեի էֆթյար», 1908, 23 հունիսի:
 275. Նույն տեղում, 19 հունիսի:
 276. Նույն տեղում, 31 մարտի:
 277. Նույն տեղում, 29 հունիսի:
 278. «Արևելյան մամուլ», 1898, № 6, էջ 215—216:
 279. Նույն տեղում, № 10, էջ 365:
 280. Նույն տեղում, էջ 366:
 281. Նույն տեղում, № 14, էջ 542: ՏՆՍ նաև Պարսամյան Վ. Ա., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, էջ 343:
 282. «Արևելյան մամուլ», 1898, № 16, էջ 609:
 283. Նույն տեղում, № 18, էջ 727:
 284. Նույն տեղում, էջ 752—753:
 285. «Արշալույս», 1907, 26 նոյեմբերի, 28 դեկտեմբերի, 1908, 3 հունվարի:
 286. Նույն տեղում, 1908, 4, 6, 31 մարտի:
 287. «Մշակ», 1898, 8 հուլիսի: Սուսական վարդապետներին արդելված էր կայսերական սանսյուր համար մեկնել էջմիածին, ինչը ավանդույթ էր դրանից առաջ («Մշակ», 1898, 18 ապրիլի):
 288. «Արշալույս», 1906, 14 հունվարի:
 289. Անիս Վ. Ի., Ելժ, հ. 25, էջ 136—137:
 290. «Նոր կյանք», 1900, № 21, էջ 326:
 291. Օռլյան Ե., Գրական հիշատակներ, էջ 34:
 292. «Մշակ», 1898, 27 հոկտեմբերի:
 293. «Մուրճ», 1905, № 11—12, էջ 69:
 294. «Արձագանք», 1895, 8 փետրվարի:
 295. «Արմենիա», 1899, 21 հոկտեմբերի:
 296. «Ժամանակ», 1909, 29 դեկտեմբերի:
 297. «Մուրճ», 1905, № 11—12, էջ 71—72:
 298. «Մշակ», 1898, 10 հուլիսի:
 299. Նույն տեղում, 1899, 3 ապրիլի:
 300. «Մանգումեի էֆթյար», 1908, 4 օգոստոսի:
 301. «Ժամանակ», 1909, 29 դեկտեմբերի:
 302. «Մասիս», 1899, № 16—17, էջ 498—504: «Մշակ», 1899, 1 հոկտեմբերի:
 303. «Ներկրի ձայնը», 1906, № 8, էջ 4:
 304. «Մանգումեի էֆթյար», 1908, 31 հուլիսի:
 305. «Հայրենիք», 1909, 19 հուլիսի:
 306. Banoglu N., ելվ. աշխ., էջ 7—8:
 307. «Մուրճ», 1907, № 1, էջ 51:
 308. «Զանգակ», 1908, 10 օգոստոսի:
 309. «Ներկրի ձայնը», 1907, № 7, էջ 9:
 310. Emin A., The Development of Modern Turkey as a Measured by its Press, p. 143.

Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна. Второе дополнительное издание.—Е., 1983.

Duvergier. Taxes des aneiennes Lois Francaises. A. 1652—1870.

Iskit S. R. Matbuat rejimleri. Ankara, 1933.

Iskit S. R. Türkiyede matbuat idareleri ve politikaları—Ankara, 1943.

Young G. Corps de droit Ottoman. Vol. 2, Oxford, 19 5.

4. Մեհագրություններ, հոդվածներ, այլ գրականություն

Ազգային սահմանադրություն թուրքահայոց:—Թիֆլիս, 1914:

Ազատյան Թ., «Ժամանակ», քառասնամյա հիշատակարան:—Կ. Պոլիս, 1908:

Ալպոշյանյան Ա., Ազգային սահմանադրությունը: Իր ծագումը և կիրառությունը:

«Ընդարձակ օրացույց ս. Փրկչի հիվանդանոցի հայոց»:—Կ. Պոլիս, 1910:

Ալպոշյանյան Ա., Անհետացող դեմքեր: Գրիգոր Զոհրապ:—Կ. Պոլիս, 1919:

Ալպոշյանյան Ա., Կարապետ Փանոսյան: Իր կյանքը և ժամանակը:—«Բյուզանդիստ», Կ. Պոլիս, 1905, 10, 12, 19—20 պարբերի:

Ալպոշյանյան Ա., Մինաս Զերադ:—Կահիրե, 1927:

Ալպոշյանյան Ա., Պատմություն եվզոկիո հայոց:—Կահիրե, 1952:

Ալպոշյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. Բ—Կահիրե, 1937:

Ալպոշյանյան Ա., Տիգրան Ճիվեկեկյան:—«Մասիս», 1907, № 16, էջ 301—305:

Ասատրյան Ա. Ա., Հարություն Սրվաճյան:—Ե., 1967:

Ասատուր Հ., Դիմատվերներ:—Կ. Պոլիս, 1921:

Ատամ, Ազգային սահմանադրություն:—Կ. Պոլիս, 1914:

Ատամ, Բարենորոգումներու հարցը:—Կ. Պոլիս, 1914:

Արփիարյան Ա., Պատմություն ժԹ դարու Թուրքիո հայ գրականության:—Կահիրե,

րե, 1944:

Գալեմֆյարյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության:—Վիեննա, 1893:

Գալեմֆյարյան Գր., Պատմություն հայ լրագրության 1860-են մինչև մեր օրերը:—

«Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1897, № 2, էջ 35—42, № 9, էջ 270—274:

Գեյցեհ Հ., Համառոտ պատմություն հայոց:—Վիեննա, 1897:

Գրիգոր Օսյանի դոհարներն:— հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1931:

Դիվան հայոց պատմության, հ. ԺԳ, Թիֆլիս, 1915:

Երիցյան Ալ., Հայ պարբերական հրատարակությունները:—«Արձագանք», 1892,

№ 21, էջ 327—331, № 22, էջ 343—348:

Երիցյան Ալ. Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը:—

«Փորձ», 1877, № 2, էջ 139—177:

Զարբանալյան Գ., Պատմություն հայերեն դպրության: Բ. նոր մատենագիտու-

թյուն:—Վենետիկ, 1878:

Զարգալյան Վ., Հիշատակարան, հ. Գ:—Կահիրե, 1934:

Զարգալյան Վ., Հիշատակարան:—Կահիրե, 1940:

Զոհրապ Գր., Մանոթ դեմքեր ու պատմվածքներ:—Փարիզ, 1932:

Թաղամ աբգ., Նդիշե կախկոպոս Գուրյան:—Երուսաղեմ, 1932:

Լեո, Գլաղոտոն:—Թիֆլիս, 1899:

Լեո, Գրիգոր Արժուտի, հ. 2:—Թիֆլիս, 1903:

Լեոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը: Ալեքսանդրապոլ, 1895:

Լեոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը: Լիբանտար ցուցակ:—1934:

Մեհենց, Կաթողիկոսություն և երիմյան:—Թիֆլիս, 1894:

Կարիյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 2:—Ե., 1960:

Կարիյան Ա., Արևմտահայ լուսավորիչները 1860—70-ական թթ.:—«Տեղեկագիր» (ՀեՍՀ ԳԱ հաս. դիտ.), 1944, № 6—7, էջ 33—51:

Կարիյան Ա. Բ., Ժողովուրդների եղբայրության դրոշի ներքո:—Ե., 1976:

Կիրակոսյան Ջ. Ս., Բուրժուական զիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 70-ական թթ.):—Ե., 1978:

Կիրակոսյան Ջ. Ս., Բուրժուական զիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դ. 80-ական թթ.):—Ե., 1980:

Կոստանդյան Է. Ա., Գարեգին Սրվանձությանց:—Ե., 1979:

Կրիստեկի Ա., Մասնական աշխարհն ու նրա ապագան:—Վաղարշապատ, 1906:

Հակոբյան Ա., Արփիար Արփիարյան:—Վիեննա, 1922:

Հակոբյան Մ. Ն., «Արևմուտք» նորահայտ համարը:—«Բանբեր Երևանի համալ-

աարանի», 1971, № 2, էջ 148—167:

Համբարյան Ա. Ս., Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում

(1856—1914):— Երևան, 1965:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V:—Ե., 1974:

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI:—Ե., 1981:

Հայրապետյան Կ., Հայ բուլղարական գրական կապերը XIX դարի վերջում և XX

դարի սկզբում:—«Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1972, № 1, էջ 100—108:

Հովհաննիսյան Ա. Գ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1:—Ե., 1955:

Ղազարյան Հ. Մ., Արևմտահայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կա-

ցությունը 1800—1870 թթ.:—Ե., 1967:

Ղուկասյան Վ. Գ. Պոլսահայ մամուլի և հրատարակատեսության սկզբնավորու-

մը:—Ե., 1975:

Ճինգոզյան Կ. Հ., Հայ-բուլղարական գրական հարաբերությունների պատմությու-

նից:—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 3—22:

Մակարյան Ա. Մ., Միջաշխ Նալբանդյանը և արևմտահայ զեմոկրատիան:—Ե., 1946:

Մամուրյան Մ., Երկեր:—Ե., 1966:

Մխիթարյան Մ. Հ., Ս. Հախումյանի «Գործ» հանդեսը (1882—1884): «Հայ

պարբերական մամուլի պատմությունից» զբոս:—Ե., 1963, էջ 219—238:

Մխիթարյան Մ. Հ., XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ մամուլի պատմությու-

նից («Փորձ», «Արձագանք»):—Ե., 1976:

Մամբրյան Հ., Հին օրեր: Պոետոս հայաստանի Միսրյան և իրեն ժամանակակից

խմայակահին վրա հայացնենր:—Կ. Պոլիս, 1907:

Մամբրյան Հ., Մասնական պատմություն հայ մեծատուններու: 1400—1900:—

Կ. Պոլիս, 1910:

Մամբրյան Հ., Սավիթը հին դեմքերու 1635—1900:—Կ. Պոլիս, 1907:

Տալար Ա., Գերմանական միջազգային քաղաքականությունը և մահմեդական աշխարհը:—«Մուրճ», 1905, № 7—8:

Նալբանդյան Մ., Հրապարակախոսական երկեր:—Ե., 1979:

Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870-ական թթ.:—Ե., 1955:

Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Ե., 1982:

Շահպազ Ստ., Գրիգոր Զոհրապ:—Բեյրութ, 1959:

Շտեբե Բ., Հիվանդ Մարդը:—«Մուրճ», 1905, № 11—12. էջ 67—72:

Չոպանյան Ա., Խրիմյան Հայրիկ:—Փարիզ, 1925:

Չոսմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության, Ա. հատ.:—Բեյրութ, 1972:

Պալասանյան Ստ., Պատմություն հայոց:—Թիֆլիս, 1890:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 2:—Ե., 1964:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 4:—Ե., 1969:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 7:—Ե., 1969:

Պարոնյան Հ. Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 8:—Ե., 1972:

Պարամյան Վ. Ա., Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917), հ. 3:—Ե., 1967:

Պողոսյան Հ. Մ., Զեյթունի պատմությունը (1409—1921 թթ.):—Ե., 1969:

Պաղոսյան Հ. Մ., Սասունի պատմությունը:—Ե., 1985:

Սապան-Կուլյան Ս., Երիտասարդ Թուրքիա:—Փարիզ, 1908:

Սավալանյան Տ. Հ., Կենսագրական հուշեր:—Կահիրե, 1900:

Սավալանյան Տ. Հ., Պատմություն Երուսաղեմի:—Երուսաղեմ, 1931:

Սեֆեր բեյ, Աբդուլ Համիդի ներքին կյանքը:—«Երկրի ձայնը», Թիֆլիս, 1907, № 7, էջ 8—9:

Ստեփանյան Գ. Խ., Արմենակ Հայկունի:—ՀեՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիս.) 1955, № 11, էջ 43—58:

Ստեփանյան Գ. Խ., Արփիար Արփիարյան, Ե., 1955:

Ստեփանյան Գ. Խ., Հակոբ Պարոնյան:—Ե., 1964:

Ստեփանյան Գ. Խ., Հայաստան թուրքերեն հայ մամուլը:—«Հայ պարբերական» մամուլի պատմությունից» գրքում:—Ե., 1963:

Ստեփանյան Գ. Խ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 1: Ե., 1962:

Մրենց Հ., Օրմանյան հանրային խղճին և դատաւտանին առջև:

Մրվանդյանց Գ., Թորոս աղբար, հ. Բ:—Կ. Պոլիս, 1884:

Տեր-Մկրտիչյան Ե., Գանձեր վասպուրականի:—Բոստոն, 1966:

Տոնասետյան Պ., Հայ ժողովուրդը դարերի միջով, հ. Բ:—Փարիզ, 1949:

Տրիո Է., Արևելյան խնդիրը և հայկական հարցը:—Կ. Պոլիս, 1913:

Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9:—Ե., 1958:

Փանսայան Կ., Էֆբյարը մոխալյեի:—Կ. Պոլիս, 1863:

Քեչյան Բ., Պատմություն ս. Փրկչի հիվանդանոցին հայոց ի Կ. Պոլիս:—Կ. Պոլիս, 1887:

Օսյան Գ., Սահմանադրական խոսքեր ու ճառեր:—Կ. Պոլիս, 1910:

Օսմանյան Մ., Խոհրդ և խոսք:—Երուսաղեմ, 1929:

Յեշ Պ., Մամուլը և գրաբնութիւնը Ապստոլ Համիտի օրով:—«Արևելյան մամուլ», 1909, 1 հուլիսի, էջ 687—690, 21 հուլիսի, էջ 710—716, 28 հուլիսի, էջ 739—743:

Արեշյան Ս. Գ., Царская цензура и армянская печать.—Ե., 1957.

Гегель, Философия права.—т. VII, М.—Л., 1934.

Гордлевский В. А., Избранные сочинения, т. III, М., 1962.

Гутор М. Д. Новейшая история Турции и Персии (XVIII, XIX и XX столетия), ч. 1.—Тифлис, 1913.

Дадиян Мкртич-бей, Современное армянское общество.—Тифлис, 1878.

Дулина Н. А., Османская империя в международных отношениях (30—40-е годы XIX в.).—М., 1980.

Дулина Н. А., Реформы танзимата и шариат.—В кн.: Ислам в истории народов Востока.—М., 1981.

Желтяков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729—1908 гг.).—М., 1972.

Желтяков А. Д., Турецкая печать в источниках и в литературе (1729—1908).—В кн.: Историография и источниковедение стран Азии и Африки. Вып. III—Л., 1974, с. 10—19.

Желтяков А. Д., Режим печати при младотурках.—В кн.: Проблемы истории Турции.—М., 1978.

Ибрагимов А. Х., Печать Турции.—М., 1965.

Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи.—Ե., 1977.

История дипломатии. Дипломатия в новое время. 1870—1914 (автор тома **Хвостов В. М.**), т. 2.—М., 1963.

Макколем М., Ответственность Англии перед Арменией. В кн.: Положение армян в Турции.—М., 1986.

Мегрелидзе Ш. В., Закавказье в русско-турецкой войне.—Тбилиси, 1972.

Миллер А. Ф., Мустафа-паша Байрактар.—Л., 1947.

Миллер А. Ф., Очерки новейшей истории Турции.—М., 1948.

Новичев А. Д., Итоги Крымской войны для Турции. В кн.: Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. V.—Л., 1980, с. 65—76.

Новичев А. Д., История Турции. III. Новое время, ч. 2. (1839—1853).—Л., 1973.

Новичев А. Д., История Турции. IV. Новое время, ч. 3 (1853—1875).—Л., 1978.

Петросян Ю. А., Младотурецкое движение (II половина XIX—начало XX вв.).—М., 1971.

Петросян Ю. А., «Новые османь» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции.—М., 1958.

Петросян Ю. А., Юсупов А. Р., Измир.—М., 1973.

Пономарев В. Н., Идеализация роли Англии в ближневосточном кризисе 90-х годов XIX в.—«Вопросы истории», 1977, № 8.

Ролан-Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты.—В кн.: Положение армян в Турции.—М., 1876, с. 1—28.

Саркисян Е. К., Политика Османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв.—Е., 1972.

Сафрастьян Р. А., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи.—Е., 1985.

Силин А. С., Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке.—М., 1976.

Стамбулов В., Намык Кемаль.—М., 1935.

Стендаль, Жизнь Наполеона.—Собр. соч., т. 14.—М., 1959.

Фадеева И. Л., Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм). XIX—начало XX в.—М., 1985.

Чухачев П. А., Великие державы и Восточный вопрос.—М., 1970.

Юст К., Анатолийская печать.—Тифлис, 1922.

Anderson M. S., The Eastern Question 1774—1923.—New York, 1966.

Arpee L., A Century of Armenian Protestantism (1846—1946). New York, 1946.

Benesslian K., Armenian Bondage and Carnage.—London, 1933.

Brown P. M., Foreigners in Turkey. Their Juridicial Status.—Princeton, 1914.

Davison R., Reform in the Ottoman Empire 1956—1876.—Princeton.—New Jersey, 1963.

Davison R., The Question of Ali Pasha's Political Testament.—In: „International Journal of Middle East Studies“, Cambridge Univ. Press, 1980, Vol. 11, № 2, 209—225 pp.

Davison R., Turkey.—New Jersey, 1968.

Devereux R., The First Ottoman Constitutional Period.—Baltimore, 1963.

Djivéléquian A., La régime de la presse en Turquie.—Paris, 1912.

Emin A., The Development of Modern Turkey as a Measured by its Press.—New York, 1914.

Gallenga A., Two Years of the Eastern Question.—London, 1877.

Gordon L. J., Armenian Relations with Turkey (1830—1930).—Philadelphia, 1932.

Karpat K. H., Ottoman Population Records and the Census of 1881/1882—1983.—„International Journal of Middle East Studies“.—Cambridge Univ. Press, 1978, Vol. 9, № 3, 237—274 pp.

Knight E. F., The Awakening of Turkey.—London, 1909.

Kushner D., The Rise of Turkish Nationalism 1876—1908. London, 1977. Le crime de silence.—Paris, 1984.

Mardin Ş., The Genesis of Young Ottoman Thought.—Princeton-New Jersey, 1962.

Midhat A. H., The Life of Midhat Pasha.—New York, 1973.

Nalbandian L., The Armenian Revolutionary Movement.—Los Angeles, 1963.

Pears E., Forty Years in Constantinople.—London, 1916.

Pears E., Life of Abdul Hamid.—New York, 1973.

Ramsay W. M., Impressions of Turkey.—New York, 1897.

Ramseur E., The Young Turks. Prelude of the Revolution of 1908.—Princeton—New Jersey, 1957.

Sadi' S. bey, Islam, Turkey and Armenia.—St. Louis, 1898.

Studies in Diplomatic History and Historiography.—London, 1968.

Yalman A. E., Turkey in My Time.—Oklahoma, 1957.

Balkanlı R. Kanunlarımız bakımından matbuat hürriyeti ve yeni basın ve matbaalar kanunu.—Ankara, 1951.

Banoğlu A. N., Basın tarihimizin kara ve ak günleri.—Istanbul, 1960.

Capanoğlu S. M., Basın tarihine dair bilgiler ve hatıralar. Istanbul, 1962.

Ertuğ H. R., Basın ve yayın hareketleri tarihi. İkinci bası.—Istanbul, 1960.

Ertuğ H. R., Basın ve yayın tarihi. İlk devirler.—Istanbul, 1955.

Ihsan A., Matbuat hatıraları. 1823—1923.—Istanbul, 1923.

Karal E. Z., Osmanlı tarihi. Cilt VII.—Ankara, 1956.

Kuntay M. S., Namık Kemal. Cilt II.—Istanbul, 1949.

Nüzhet S., Türk gazeteciliği.—Istanbul, 1931.

Parmaksızoğlu A., Türk gazetecilik ve basın tarihi.—Istanbul, 1959.

Şükran Kürdükül, Şairler ve yazarlar sözlüğü.—Ankara, 1973.

Tahsin paşa, Abdülhamid ve Yıldız hatıraları.—Istanbul, 1931.

Topuz H., 100 soruda türk bası tarihi.—Istanbul, 1973.

5. Պարբերական մամուլ

«Ազատ խոսք», Ալեքսանդրիա:

«Ամենուն տարեցույցը», Կ. Պոլիս:

«Ասիա», Կ. Պոլիս:

«Արարատ», Էջմիածին:

«Արև», Կահիրե:

«Արևելյան դար», Կ. Պոլիս:

«Արևելյան մամուլ», Ջմյունիա:

«Արևելք», Կ. Պոլիս:

«Արձագանք», Քիֆլիս:

«Արմենիա», Մարսել:

«Արշալույս», Ջմյունիա:

«Արշալույս», Քիֆլիս:

«Արշալույս արարատյան», Ջմյունիա:

«Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս:

«Գրական և իմաստասիրական շարժում», Կ. Պոլիս:

«Երկրի ձայնը», Քիֆլիս:

«Զանգակ», Քիֆլիս:

«Թատրոն», Կ. Պոլիս:

«Թերեմանը Էֆրյար», Կ. Պոլիս:

«Ժամանակ», Կ. Պոլիս:

«Լրագիր», Կ. Պոլիս:
 «Լույս», Կ. Պոլիս:
 «Լուսաբեր», Կահիրե:
 «Մաղիկ», Զմյուռնիա:
 «Միածան», Կ. Պոլիս:
 «Կիլիկիա», Կ. Պոլիս:
 «Հայ գրականութուն», Զմյուռնիա:
 «Հայրենիք», Կ. Պոլիս:
 «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա:
 «Մամուլ», Կ. Պոլիս:
 «Մանդոմեի էֆբյար», Կ. Պոլիս:
 «Մանրալուրբ «Մասիս» լրագրո», Կ. Պոլիս:
 «Մասիս», Կ. Պոլիս:
 «Մասիս» հանդես, Կ. Պոլիս:
 «Մեղու», Կ. Պոլիս:
 «Մեղու Հայաստանի», Կ. Պոլիս:
 «Մեծմուսլ ճավատիս», Կ. Պոլիս:
 «Մշակ», Թիֆլիս:
 «Մուսայր Մասյաց», Կ. Պոլիս:
 «Մուրճ», Թիֆլիս:
 «Նոյյան աղալնի», Կ. Պոլիս:
 «Նոր դար», Թիֆլիս:
 «Նոր կյանք», Լոնդոն:
 «Շառիվառի», Կ. Պոլիս:
 «Շիրակ», Ալեքսանդրիա:
 «Սեր», Կ. Պոլիս:
 «Սովետական Հայաստան», Երևան:
 «Սուրհանդակ», Կ. Պոլիս:
 «Փորձ», Թիֆլիս:
 «Փունջ», Կ. Պոլիս:
 «Օրագիր», Կ. Պոլիս:

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Յ Ա Ն Կ
 Ա Ն Ճ Ա Ն Ա Ն Ի Ն Ե Ր

Աբգու Ազիզ 76 101 146 152 154 155 172
 271
 Աբգու Համիդ 7—9 15 31 88 92 101
 116 164 165 171 172 175—178
 185 186 189 193 213 221 222 225
 227 229 231 234 242 245 250
 252 256 258 264—267 271 274
 276 280 281 286 289 298 299 311
 312 316—319
 Աբեդին փաշա 203 227
 Ագյահ էֆենդի 176
 Ագարյան պատրիարք 259 270
 Ազիզ փաշա 40
 Ալաճաճյան Հ. 291
 Ալեքսանյան Գ. եպ. 129
 Ալի էֆենդի 154 155 163
 Ալի Սուալի 86
 Ալի փաշա 6 43 48 76 77 87 92 96
 103
 Ալպոջաճյան Ա. 15 40 75 134 225 226
 252 301 305
 Ալփիար Հ. 309
 Ահմեդ Արիֆի 266 267
 Ահմեդ Միդհատ 15 111 229 231 258
 295
 Աղաբեկյան Մ. 97 150 204
 Աղաթոն Գր. 43 47
 Աղաթոն Մ. 43 99
 Ամատյան Ա. 311
 Ամբրոսիոս վարդ. (Իսկենդերյան) 128
 131 134 149
 Այսահակ 41
 Ալվադյան Գ. 13 80 97—99 104 123
 125 130 134 235

Ալվատյան Մ. 103 132 188 189
 Անդրեասյան Ե. 302 315 316
 Անդրեև Լ. 310
 Անտոնյան Ա. 15 305 316
 Աշրգյան Խ. պատրիարք 149 261 263
 268 269 272 275 289
 Աշնանյան Պ. 47
 Ասատուր Հ. 15 260 263 277 305
 Ասատուրյան Գ. 291
 Ասլանյան Ստ. 43 50
 Ասքանազ Միհրան 294
 Արզոս 39
 Արիստակես եպ. (Էնկյուրիի առաջնորդ)
 153
 Արիստակես քահ. (Սամաթիո) 43
 Արծրունի Գր. 13 215—217 251 256 275
 Արփիարյան Ա. 12 14 104 109 123 126
 147 149 200 201 209 213 224 231
 234 235 237 238 245 247—249
 251 252 256 257 259—263 266
 269—273 276—278 280 288 290
 293 294 297 313
 Արփիարյան Տ. 247 270 306 318
 Բանօղլու Ն. 26
 Բաշալյան Լ. 247 248 260 262 263
 271—273 280 290 294
 Բառնիս էֆենդի 112
 Բարշամ 230
 Բերթե 142 213 222
 Բիսմարկ 239
 Բլաք Է. 173 189 196
 Բոսնար Լ. 301
 Գաղանճյան Հ. 301
 Գալեմբյարյան Գր. 12

Գալուստյան Գր. 302
 Գալսերյան Հ. 306
 Գասպարյան-Բալայանց Մ. 235
 Գափամանյան Մ. 243
 Գաֆաֆյան 227
 Գևորգ կաթողիկոս 76
 Գևորգ վարդ. 197
 Գլադստոն 223 224
 Գոշեն 231
 Գոշունյան Մ. 243 270 301 306 318
 Գորկի Մ. 310
 Գրբերիկ է. 310
 Գրիգորիս Լպ. 130
 Դադյան (Տատյան) Մ. 25
 Դանիել մարգարե 160
 Դեմիրճյան Դ. 305
 Դիկկենս Զ. 310
 Դիմաքսյան Հ. 191 196 291
 Դյուֆերին լորդ 239 301
 Դոստոևսկի Ֆ. 263 310
 Դուրյան Ն. վարդ. 264
 Եզնիկ վարդ. 128 131
 Եզովպոս 239
 Եղիա մարգարե 241
 Եմենից 253
 Ենիշեհիրլի Ահմեդ զադե 174 177
 Եսայան Զ. 301 305
 Եսայի վարդ. 41
 Երամյան Գ. 47
 Երեմիա 266
 Երիցյան Ալ. 12 93
 Զարբճանալյան Գ. 12
 Զարդարյան Թ. 303 305 309
 Զգոնյան Մ. 235
 Զևս 193
 Զիլա բեյ 111 175
 Զիլա փաշա 209
 Զոհրապ Գր. 104 246 248 249 256
 257 262 263 277 280 298 305
 Զորայան Ն. 99 100
 Էբյուդիա 174
 Էզճեմ փաշա 171 176 236
 Էդուար 81
 Էնզիլս Ֆ. 240
 Էնֆիենճյան Գ. 238

Էսատ փաշա 106
 Էսատ, Հյուսիստոս 283
 Էրսոյ Օ. 26
 Թադեոս Լպ. 130
 Թադիսյանց Մ. 41
 Թեոդիկ 305
 Թյուլպենտճյան Ն. 143 159 202—204
 207 212 213 225
 Թլկատինցի 305 309
 Թուլյան Ն. (Կավոռ) 306
 Թուլյան Հ. 238
 Թոշիկյան Վ. 310
 Թրբբիս Ա. 84
 Ժեյտյակով Ա. Գ. 16 79
 Ժյուլ Վենն 301
 Իգնատև Պ. 77
 Իզդեթ փաշա 286 317
 Իդմիրլյան Մ. 204 212 282 286 289
 293—296
 Իսկիթ Ս. 26
 Իսմայիլ փաշա 86 105
 Իսիկճյան Է. 137
 Լեյլըրդ 211 212
 Լենին Վ. Ի. 53 144 233 312
 Լևոր զր 84
 Լիտոն Բ. 301
 Լուսինյան Ա. 255 256
 Լևոն VI 227
 Լևոնյան Գ. 12
 Խալիբեղլի փաշա 213 214
 Խարաճյան Մ. 173
 Խոճասարյան Օ. 13 97 104 105 120
 130 133 143 163 166 196 202
 205 206
 Խրիմյան Մ. 95 102 107 117—120
 122 124 129 131 157 276
 Մատուրյան Ա. 305
 Մերենց 102 103 105 111 210
 Կամսարական Տ. 247 260 263 272 273
 280
 Կանի փաշա 171
 Կարկուր Զ. 222
 Կարոտ 289
 Կասար Թ. 163 175 182
 Կարապետյան Հ. Տ. 255

Կյոզլուրյան Զ. 318
 Կյոշեյան Հ. 124
 Կյուբճյան Մ. (Հրանդ) 247 260 262
 273 280
 Կոնան Դոյլ 301 310
 Կոստակի 173
 Կոստանդյան Գ. 58 225
 Հակոբ վարդ. 41
 Հաճի Ֆեթթահ 249
 Համամճյան Հ. 307
 Համդի բեյ 147
 Հայկունի Ա. 25 51 69—72
 Հաճի Սալիդ էֆենդի 180
 Հասան Հայրուլլահ 172
 Հասան փաշա 240
 Հասան Ֆենի 152
 Հասունյան Ա. 136 214
 Հարություն փաշա (Տատյան) 314
 Հարությունյան Ա. 305
 Հեզել 108
 Հենլի Վ. 310
 Հյուսիս Վ. 25 93
 Հյունքյարպեկնտյան Հ. քահ. 41
 Հովհաննես Սազըղ 23 112
 Հովսեփ վարդ. 131
 Հովվյանց Հ. 50 165
 Հրանտ 150
 Հոսիթեյքըր 224
 Հուշարար (Պարոնյան Հ.) 134—135
 Ղաղարոսյան Ք. 120 130 133 202
 Ղոնճալյան Ա. 37
 Ճիվանհիրճյան Ա. 148
 Ճերմակյան Թ. 311
 Ճիվեկիկյան Տ. 222 223 303 314
 Մազսուտ Ս. 268 275
 Մակ-Կոն 106
 Մահմուդ Նեղիմ փաշա 101 102 142
 151 154 163 175
 Մաճիտ բեյ 108 112 172 173 177 183
 184 276
 Մամուրյան Հ. 307—309
 Մամուրյան Ղ. 37
 Մամուրյան Մ. 55 63 82 83 204 243—
 245 268 269 307—309
 Մանվելյան Հ. 47

Մանուկյան Մ. 43
 Մարք Հ. 311
 Մատթեոս կաթողիկոս 72
 Մարգարյան Հ. 188 189
 Մարգարյան Վ. 271
 Մարկ Տվեն 310
 Մարտեն է. 57
 Մարքս Կ. 10 18 91 274 308
 Մարտիմով 295
 Մելիքզադե (Րաֆֆի) 217
 Մեծարենց Մ. 106
 Մեհմետ (գրաքննիչ) 222 258—259 318
 Մեհմետ Ռյուշտյու (Մլոթերիմ) փա-
 շա 152 159 189
 փաշա 107 111 115
 Մեհմետ Ռյուշտյու (Շիրվանըզադե)
 Մեհմետ Սալիտ բեյ 142 147
 Մելիքյան Մ. 188 189 272
 Մեշուխեշա 44
 Մերեմ-Գուլի Հ. 120
 Միզատ փաշա 15 101 107 169—172
 176 180
 Մինասյան (տպագրիչ) 278 279
 Մինասյան Հ. 96 291
 Մինասյան Մ. 43
 Միրզա 147
 Մյունիր բեյ 264 276
 Մյունիր փաշա 259
 Մուլիեր 175
 Մսերյան Գր. 227 252
 Մուղղրոս փաշա 259
 Մոսիթար փաշա 239
 Մուհամեդ 155
 Մուհամեդ Ալի 170
 Մուհիր բեյ 111 176
 Մուշեղ վարդ. 302
 Մուստաֆա փաշա 227
 Մուստաֆա Յազըլ փաշա 101 105 214
 Մուրադ 154 157 164 172 175
 Մուրատյան Ա. 50 51 66
 Մուրատյանց Մ. արք. 254 268 269
 Յարդուճյան Ա. 235
 Յուսուֆյան Զ. 247 318
 Նազըմ բեյ 276
 Նաթանյան Պ. 236
 Նալբանդյան Մ. 36 40 72—74 110 216

Նամբք փաշա 171
 Նամբք Քեմալ 87 101 111 174
 Նաշիտ փաշա 255
 Նապոլեոն 111 77 79
 Նասրեզդին շահ 289
 Նավարյան Ա. 308
 Նար-Պէյ Խ. 128 130—133 149 170
 204
 Ներսէս Վարժապետյան պատրիարք 43
 70 72 118 134 135 149 157 186
 191 198 228 229 235 242 244 268
 Նիկողայոս եպ. 130 131
 Նիկողոս վարդ. 34
 Նշան Միրզա 253
 Նորատունկյան Հ. 247
 Նուպարյան Մ. 309
 Նուպար փաշա 86
 Նուրի բէյ 111
 Նուրյան Հ. 261 264 268 275 289
 Շաքիրյան Լ. 305
 Շահնազար Հ. 272 278 280 287 289—
 291 316
 Շահնուր (Մամուրյան Մ.) 149
 Շամտանճյան Մ. 305
 Շեքսպիր 310
 Շեֆիկ բէյ 207
 Շինասի Ի. 101
 Շիրակացի Ժ. 301
 Շտերն Բ. 296 314
 Ոսկանյան Ստ. 21 31 84 100 225 253
 Որբերյան Թ. 309
 Չամուռճյան Հ. 44 61—64 72
 Չերազ Մ. 203 244 298
 Չիլինկիրյան Գր. 23 51 52 55—57 59
 60—62 80—84 93 127 138 249
 Չիֆթե-Սարաֆ 0. 301 303 309
 Չոպանյան Ա. 290
 Պալապանյան Ա. 253
 Պալղաղարյան Ղ. 52 63 64
 Պալյան Մ. 99
 Պաղտասարոֆ Դանիել 230 231
 Պապիկյան Պ. 318
 Պառնասյան Պ. 291 316
 Պարոնյան Հ. 13 109 113—115 122—
 125 127—135 137—139 144—146

150—151 155 158 160 178—185
 193—197 231 233 234 238 239
 243 249
 Պարտիզակցի վ. 316
 Պարտիզպանյան Խ. 21
 Պետրոսյան Յու. Ա. 16
 Պերպերյան Թ. 269
 Պլեկե 289
 Պլյարի Ժ. 101
 Պո Է. 310
 Պոզանճյան Բ. 301
 Պոզոս (գրաքննիչ) 25 26
 Պոզոս Թագթազյան պատրիարք 52 70
 93 126
 Պոզոս վարդ. 34 36 124 128
 Պուշկին Ա. 310
 Ջալալեղդին շէյխ 191 199
 Ջալալյան Մ. արք. 76
 Ջեվադ փաշա 277
 Ջեվղեթ փաշա 199
 Ջիվլեղկյան Ա. 15
 Թամո Ժ. 301
 Թամուհի վ. 167
 Թերնան Է. 70—72
 Թոլեն-ժեկմեն Մ. 29 48
 Թոսահյան Ն. 20 43 71 99
 Թուսնուզյան Գ. 235
 Սաադուլլահ բէյ 101 107 112 129
 Սազալյան Ա. 222 223
 Սահակ վարդ. 40 41
 Սամի փաշա 171
 Սալիդ փաշա 209 224 227—228
 Սանտալճյան Հ. 311
 Սավլանյան Տ. 253
 Սավֆեթ փաշա 76 95 170
 Սարաֆյան Ալ. 111 178
 Սելիմ փաշա 41
 Սեպուհ Մաքսուտ 173
 Սերվիլ փաշա 171
 Սերվիլեն 42—45 47 49 60 72 73 200
 Սեֆեր բէյ 317
 Սիմոն բէյ (Մաքսուտ) 135 143 264
 Սիմոն Ժ. 57
 Սիպիլ 309
 Սմայթ 284

Սյուրեյյա փաշա 317
 Սոլաբերի 211
 Սպարթալյան Հ. 81
 Սվաճյան Հ. Գ. 13 24 31—36 38 41
 44—46 50 51 55 57 62 66 93 123 125
 138
 Սվաճյան Հ. Կ. 247 253—257
 Ստեփան Արզուման 142
 Ստեփանյան Զ. 83 84
 Սրապյան Լ. 302
 Սրվանձոյանց Գ. 95 96
 Սուրենյան Հ. 43
 Վանանդեցի Մ. 37 97
 Վասիլակի Սերգեյուտի 173
 Վարդանյան Հ. 222
 Վարդովյան Հ. 111
 Վեհապետյան Հ. պատրիարք 261 268
 Վիլհելմ 276
 Վոքթուհ 263
 Վամատյան Զ. 247
 Վեմերճիպաշյան Ե. 305 306
 Վեյրմանճյան Գ 44 61 62 64
 Վեռնյան Տ. 82
 Վիզրան Երկրորդ 76
 Վիզրանյան Մ. 128
 Վնեսյան Ե. 227
 Վոլստոյ Ա. 310
 Վոլստոյ Լ. Ն. 263
 Վորգենե Ի. 263
 Վաֆֆի 125 135 202 215—219 227
 232 251
 Պարբերական մամուլ
 «Աղատ խոսք» 318
 «Ախապիրը Քոնսթանթինի» 21 22
 «Ամալթիա» 260
 «Ասիա» 133—137 139 140
 «Ավետաբեր» 318
 «Արարատ» 103 122 187 188 194 199
 219
 «Արեւիկյան դար» 44 61 62 64 65
 «Արեւիկյան մամուլ» 149 150 210 243
 244 246 268 269 307—310
 «Արեւիկյան փող» 122

Ութուրճյան Կ. 11 14 68 84 107—109
 146 164 165 192 228 236 240—
 242 246
 Փանոսյան Աղ. (Ալիասլան) 262 305
 Փանոսյան Կ. 13 39 40 55 67—69 72
 94—96 103 107 125—127 138
 159 165 166 200—202 205 242—245
 Փափազյան Ստ. 23 65—68 120 130
 133 202
 Փորթուզալյան Մ. 13 123 133—135 199
 200 222 259 264
 Փրոբին Զ. 189
 Քալիադիս 138 139
 Քափթան Անդրեա 254 255
 Քեչյան Բ. 228 241 247 260 270 291—
 294 297 299—301 316 318
 Քյուրեղյան Հ. 137 214
 Քրիստոս 314
 Օրմանյան Մ. 293 295—299 301 314—
 316
 Օրպել 253
 Օտյան Գր. 15 20 21 30 43 46 47 49
 70 71 99 112 125 150
 Օտյան Ե. 13 290 291
 Օ. Ֆ. 259
 Ֆեթվա բէյ 191
 Ֆերիտ Միսակ բէյ 316
 Ֆիլիպ էֆենդի 87
 Ֆրենկյան Ա. 129
 Ֆուատ փաշա 30 75 76 102
 Ֆուրնիե 214

Պարբերական մամուլ

«Արեւելք» (Կ. Պոլիս) 13 237 246—252
 256 258—262 268—275 279 287
 289 291—294 297 300 302 303
 «Արեւելք» (Փարիզ) 21 31 84
 «Արևուտք» 84
 «Արծվի Վասպուրական» 218
 «Արծվիկ Տարոնո» 218
 «Արձագանք» 11 12 237 233 289
 «Արմենիա» 264—266 298 314
 «Արշալույս» 310 311
 «Արշալույս արարատյան» 24 26 39 51

52 56 63—65 74 81 100 106 209
210 253—257
«Բասիլիս» 113 152—154 163 165 167
195
«Բիրմիլի վերոնոստի» 76
«Բյուզանդիոն» 11 293 294 297 299—
302 305 307 314 316—318
«Գարեթ դյու Լիվան» 86
«Գոլոս» 227
«Դելլի նյուզ» 286
«Դիոնիս» 11 175
«Երախայրիք» 226
«Երևակ» 61 62 64
«Եփրատ» 109 175
«Զեփյուտ» 49 50
«Զոհար» 62
«Էլ-Ջեվաչիբ» 154
«Էմանուել ումեմ» 317
«Բազվիմ-ի վազալի» 22
«Բապիլի էֆրայր» 75 86 87 101
«Բատրոն» 13 17 114 115 125 128 132
134 137—139 144 145 147 150 151
155 158 160 175 178—183 185
186 193—197 219 223 228 230
«Բերճեմանը էֆրայր» 203 209 212
222—224 241 242
«Բերճեմանը հազրգաթ» 214 229—233
258 279 295 317
«Բերջյուման-ի աճվալ» 75
«Բրակի» 152 176
«Ժամանակ» 23 49 58 65—67 94
«Ժոնուալ» 86
«Բրբի» 107 111
«Իկրամ» 290 295 317
«Իմպարաթիալ» 107 111 113 256
«Իսթանբուլ» 317
«Իսթերն էքսպրես» 254 255
«Իսթիկբալ» 143 148 163 171
«Իրալունք» 97
«Լա Քուրթի» 132 166
«Լիվրնդ հերալդ» 85 106 112 113 115
144 178 208 224 254 315
«Լրաբեր» 12
«Լրագիր» 143 146 152 159 160 202—
204 207 212 213 225

«Լուլա» 159—161 191 192 195 196 289
291 316
«Լուսին» 148
«Մադիկ» 22 23 25 32 38 39 51 52 54
57—60 66 80—84 88 93 100 120
138
«Միածան» 96 97 116
«Միլն Ավարայրի» 97
«Միծաղ» 238
«Կիրիկիա» 49
«Կորենապոնդենս դ'Օրիեն» 23
«Կուրիբ դ'Օրիեն» 24 25 45 85 100 107
105 106 136 137 151 208
«Հադիբա» 111 175
«Հայաստան» (Կ. Պոլիս) 62
«Հայաստան» (Լոնդոն) 263
«Հայրենասեր» 39
«Հայրենիք» 7 13 110 122 132 159 160
187 188 194 195 199 219 234 246
247 263 272—276 278 280 287—
290 291 293 294 297 305 316
«Հեյալ» 143 148 175 182
«Հյուրիկ» 99
«Ճերիտի շարդիկ» 287 289 291 292
303
«Մաթեն» 208
«Մամուլ» 13 80 97 98 102 104 106
110 112 115 122—125 137 139 143
175 208 214 235
«Մանդուկի էֆրայր» 13 94—97 100
102—104 107 110 116 120 122
125—127 138 139 158—160 165
166 186 200 201 205 206 234
242 243 247 260 270 289 291
293 300 305—307 318
«Մասիս» 11 13 17 24 25 40 49 68
69 74 80 82—86 88 94 96 102
105—109 112—114 122 127 133
138 144—148 150 153—155 159
162 164—166 173 174 192 257
260—263 268 269 271—274 277
279 297 300 305—307 315—318
«Մեղոն» 13 17 22 24 31—34 36 37 39

42—45 47 49—52 54—60 62 64
66 72—74 80 93 100 102 103 120
122—125 127—134 138 139 147
175 193 195 199 208—210 218
234—236 239—242 246 247 252
257
«Մալյումաթ» 295
«Մասյաց աղավնի» 271
«Մեղենիկ» 154
«Մեղու Հայաստանի» 245
«Մեմուտյու հավատիս» 21 137 159
160 165 187 188 194 195 199
222 238
«Մեմուտյու մարիֆ» 141
«Մեղենիկ» 312
«Մեղեղոս» 227 252 253
«Միմոս» 143
«Միոթյուր» 37—40 51 58 100
«Մյունաթի էրճիսա» 32 34 37 39 40
42 59 64 66 80
«Մշակ» 11—13 155 159 199 202 203
205 210 215 216 241 251 256 260
266 272 275 276 281 287 291 295
315
«Մոմոս» 143 152
«Մոնիթյուր դյու բոմերս» 214
«Մոնիթյուր Օրիենթալ» 317
«Մուհրիբ» 86 88 89
«Մուսայր Մասյաց» («Զայն բնկերասի-
րական») 25 54 72
«Մուսավաթ» 176
«Նեղոզոս» 234 269 292
«Նոյն ֆրայն պրես» 317
«Նոյան աղավնի» 20 21
«Նովոյն օրոգրենիկ» 246 283

Ադանա 118 209 226 290
Ադրիանուպոլիս 197
Ալազիբետ 117 199 212
Ալեքսանդրիա 318
Ակն 221 280
Ամասիա 221
ԱՄՆ 303

«Նոր դար» 11 196 206
«Նոր կյանք» 12
«Նորագիր» 143 159 160 163 166 189
«Շիրակ» 12
«Չալալ» 148
«Պալ մալ» 284
«Պանչ» 284
«Պեղտեր Լյուրդ» 317
«Ջերիբ-ի հավաղիս» 22
«Ռեվյու օֆ ռեվյուզ» 284
«Ռուզնամե-ի Մասիս» 241
«Սաղակ» 317
«Սաբան» 154 171 195 285 317
«Սաղակաթ» 143 154
«Սեյմեթ» 178
«Սեր» 67
«Սթանդարտ» 205 284
«Ստամբուլ» 162 205 208 222
269 276 292
«Սուրհանդակ» 11 300 303 304 314 318
«Վարազյուր հավատիս» 49
«Վարթ» 116 154 163 172 175—177
195 207 211 213 222 224
«Տեմպ» 295
«Փոնչ» 122 195 291
«Քահրահան» 143 176
«Քոնսթանդուպոլիս ռեվյու» 224
«Օսմանլը» 232 233 265
«Օրագիր» 13 97 102 104 105 108 122
129 132 137 139 143 195 219
«Օրաթերթ» 164—166 186
«Ֆար դյու Բուֆոր» 136 137 208 223
«Ֆիլիպի մալյումաթ» 295
«Ֆոսիլն ցալտունդ» 312

Տեղանուններ

Այսրն 254 255
Այնթապ 117
Անատոլիա 164 230 269
Անգլիա 88 204 224 240 244 281
Ասիա 124
Արարիա 41
Արարիկ 221

Արգես 39
 Արեկէք 281
 Արեւտահայաստան 10 11 28 32—34
 73 90 91 102 104 119 121 125
 144 149 156 157 166 189 191 198
 201 204 206 209 212 215 218 219
 222 223 226—230 236 241 244
 253 262 273 274 278 279 281—
 284 294—296 304 306 309 313
 Արմաշ 226
 Բաբերդ 107
 Բաղրևանդ 146
 Բաղլաններ 121 143 146 149 155 168—
 170
 Բալու 65
 Բաղէշ 118 194 199 222 236 286
 Բայազետ 199 223
 Բասեն 223
 Բելզիա 8
 Բեռլին 151 196 201 203 210 221 224
 239 241 243 244 265
 Բերա 28 106 110 131 238 278 311
 Բերիա (Հալեպ) 34
 Բիթլիս 290
 Բոսնիա 146
 Բուլղարիա 144 149 151 156
 Գասթիմանու 290
 Գերմանիա 8 17 276 312
 Գոնիա 290
 Գում Գափու 94 270
 Դերսիմ 22
 Դիարբեքիր 290
 Ծղիպատու 21 86 105 141 144 224 240
 258 281
 Եղիզուկ 126
 Եվրոկիա 117 226
 Եվրոպա 61 71 88 105 177 264—266
 271 290 303 317
 Երուսաղեմ 41—43 63 64 276 296
 Զեյթուն 30 40 75 121 194 198 209
 210 280 286
 Զմյուռնիա 21—23 25 26 37—39 51
 52 63 80 82 84 92 94 97 100 113
 121 149 174 209 214 215 227 243
 252—256 260 268 307 308 310 313

Էնկյուրի 153 279 290
 Էջմիածին 65 76 105 160 234 249 311
 Էվերեք 158
 Քալուրի 285
 Քիֆլիս 249 276 283
 Քոքատ 221
 Քուրբիա 5 6 8 9 13 14 16—19 21 23
 25—27 39 49 53 54 75 76 84 85
 91 92 99—102 104 105 116 136
 140 143 147 151 153 156 161 162
 164 169—171 173 179—182 185
 193 195 198 204 208 211 224 226
 231 233 234 237 239 242—244
 252 258 259 263—266 276
 277 279 281 283 284 288 292 301
 302 304 308 311—314 317
 Իրան 212 280
 Լահէ 298
 Լոնդոն 76 88 99 224 264 266 271 284
 Խասպուղ 94 159
 Խարբերդ 65 146 224 290 299
 Խնուս 222
 Կահիրե 264
 Կարին 95 144 187 207 210 212
 214 223 226 227 229 234—236 254
 Կարմիր ծով 258
 Կեսարիա 40 95 158 187
 Կիլիկիա 227 228 233 250
 Կիպրոս 140 204 212
 Կյուրին 235
 Կովկաս 159 251 271 276 279 283
 Կ. Պոլիս 12 13 15 16 19 21—24 32—
 34 37 39—41 44 45 51 52 56 59
 76 77 83—85 87 92—94 96—98
 100 105 106 108 112 113 115
 117—121 125 126 135—137 141
 144 149 158 159 166 168 169 173
 178 181 188 189 192 226—228
 231 233—240 246 248—250 252—
 254 256 259 266 270 271 273
 275—282 284 286—289 291 292
 295 296 298 299 306 307 311
 313 315—318
 Կրետե 76 87 112
 Հալեպ 290

Հայաստան 36 75 105 157 194 211
 230 267 269 278
 Հերցեգովինա 141—143 146
 Հիբար 240
 Հոլանդիա 298
 Հոսմ 270
 Հրեաստան 212 314
 Հոնաստան 260
 Դալաթիա 137 201
 Դարպ Քարապուլուս 266
 Դրիմ 20 28 29 101
 Մալաթիա 166 282
 Մակեդոնիա 267
 Մանչեստր 81 264
 Մարաշ 146 173 211
 Մարսի 264 265
 Մերձավոր Արեւելք 239 281 303
 Միջագյուղ (Օրթաքլոյ) 132
 Միջին Ասիա 251
 Միջին Արեւելք 276 281 303
 Միտիլենա (Միդիլի) 235
 Մոլդովիա 21
 Մուշ 95 96 117 144—146 151 187 194
 198 216 217 226 280
 Մոսուլ 290
 Յլեզք 259 266 268 277 284 295 313
 316
 Յոզգատ 164—166 186 188
 Եփեսոսիցիա 21 24 226
 Շանա 187—189 194 199 219
 Շվեյցարիա 8
 Չարսանճազ 117
 Չոնոզորիա (Գարատաղ) 75 143
 Չինաստան 312
 Չմշկածաղ 166
 Պեշիկթաշ 132

Պետերբուրգ 201
 Պրուսա 290
 Ջենովա 312
 Թուրսուս 131
 Ռուսաստան 105 140 141 163 204 212
 216 236 244 251 268 269 281 284
 294 312
 Սալոնիկ 151 152
 Սան-Սաեֆանո 204 241 243
 Սասուն 280 282 283 284 286 302
 Սեբաստիա 103 180 222 226 229 235
 282 286
 Սերբիա 21 147 151 162
 Սիլիստրիա 111
 Սիս 311
 Սկյուտար 98
 Սղերդ 249
 Սուրան 258
 Վալախիա 21
 Վան 95 117 146 187 190 196—199
 203 207 221 222 227 234 236 239
 240 290
 Վաստորադան 189 191 199 223 280
 Վենետիկ 99
 Տիգրանակերտ (Դիարբեքիր) 118 187
 199 203 207 211 223 229 280 290
 Տրապիզոն 34 76 121 187 189 194
 195 219 290
 Տուլա 106
 Փարիզ 84 99 264 266
 Փերշեմբե (Քաղամաս Կ. Պոլսում) 201
 Փոքր Ասիա 299
 Քրդստան 211
 Ֆիլիպ 296
 Ֆրանսիա 108 136 281

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՎ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԳԻՄԱՅՈՒՄ (1857—1908)

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջարան 5

Ք լ ո լ յ ա ո ա ջ ի ն

Մամուլի իրավական վերահսկողության սկիզբը

- 1. Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունն ընդդեմ անկախ մամուլի 19
- 2. Մամուլի հասարակական դերի գնահատականը և նրա իրավական դրությունը 54

Ք լ ո լ յ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

«Ժամանակավոր որոշումը» գործողության մեջ

- 1. Արևմտահայաստանի կացության լուսաբանումը և տպագրական տեսչությունը 90
- 2. Մամուլի վերահսկողությունը պղծային մարմինների կողմից 117
- 3. Պարբերականների իրավական դրությունը «նոր օսմանների» քաղաքական ակտիվացման ժամանակաշրջանում 140

Ք լ ո լ յ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Հայկական հարցի և բարենորոգումների բնարկումը

- 1. Մամուլը ծամանյան առաջին օսմանադրության ժամանակաշրջանում 169
- 2. Գրաքննությունը և Արևմտահայաստանի բարենորոգումների հարցը 186

Ք լ ո լ յ Հ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

Մամուլը Արդուլ Համիդի բռնակալության ժամանակաշրջանում

- 1. Համիդյան գրաքննության հետագա ծավալումը 221
- 2. Գրաքննությունը 1890-ական թթ. կոտորածներից մինչև համիդյան ուժիմի վախճանը 280
- Ամփոփում (սուտերեն և անգլերեն) 320
- Մանրագրություններ 332
- Մատենագիտություն 362
- Անվանացանկ 371

Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. Անաստասյան

Կազմը Հ. Ն. Գարձակալյանի

Տեխ. խմբագիր Զ. Հ. Սարգսյան

Սրբագրիչ Գ. Է. Գեղանյան

ИБ № 1509

Հանձնված է շարվածքի 22. 02. 89 թ.: Ստորագրված է տպագրության 28. 11. 89 թ.:
ՎՖ 04253: Չափը 60×84¹/₁₆: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «Գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: Պայմ. 22,2 մամ., տպագր. 23,88 մամուլ: Ներկ. մամուլ 22,2:
Հրատ.-հաշվարկ 22,59 մամուլ: Տպարանակ 1000: Հրատ. № 7588: Պատվեր № 116:
Գինը 4 ռ. 90 կոպ.:

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна 24.